

Христо Димитров, доктор по история, научен сътрудник в Института по история при БАН, е роден на 3 август 1958 г. в Бургас. През 1982 г. завършва специалност история във ВТУ „Св.Св. Кирил и Методий“. От 1983 г. е в Института по история при БАН като редовен аспирант, специалист и научен сътрудник. През 1986 г. защитава дисертация на тема „България и номадите до началото на XI в.“. През 1991 г. специализира във Виенския университет, Австрийската академия на науките и Австрийския археологически институт, като му е призната научна степен „доктор по философия“ на Виенския университет. От 1992 г. чете лекции по средновековна история в Нов български университет – София.

ХРИСТО ДИМИТРОВ
БЪЛГАРО-УНГАРСКИ
ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ
СРЕДНОВЕКОВИЕТО

immobiliter animis tribus ad nullas ptes preerit. **Hungari devastant Bulgariam.**

Anno autem quarto Hungari Bulgariam devastant.

ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

TÖRTÉNETI KUTATÁSOK

Hristo Dimitrov

KÖZÉPKORI BOLGÁR-MAGYAR KAPCSOLATOK

Szófia • 1998

AKADÉMIAI KIADÓ MARIN DRINOV

GESCHICHTSFORSCHUNGEN

Christo Dimitrov

BULGARISCH-UNGARISCHE BEZIEHUNGEN
IM MITTELALTER

Sofia • 1998

AKADEMISCHER VERLAG "PROF. MARIN DRINOV"

*Книгата е издадена със съдействието
на Унгарския културен институт в София*

ХРИСТО ДИМИТРОВ

БЪЛГАРО-УНГАРСКИ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

сканирал: **Ж. Войников**

<http://www.bulgari-istoria-2010.com/>

София • 1998

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО „ПРОФ. МАРИН ДРИНОВ“

УВОД

В монографията са разгледани всички досегашни изследвания върху българо-унгарските отношения през отделните периоди на Средновековието. Въз основа на нови непознати или малко познати досега латински извори предимно от унгарски произход е представено цялостно изследване, което разглежда преди всичко политическите връзки между българи и унгарци още от началото на VI, предимно през IX—XV, а също и събитията в края на XVI в.

Историята на отношенията на българите, на българската държава през Средновековието с други, предимно съседни народи и държави, както и обратната насоченост на процеса са обект на особен интерес в българската и чуждата историография. Това особено се отнася за българо-византийските отношения, които до голяма степен определяли развитието на средновековната българска история. Незаслужено по-малко място обаче е отделено на другите основни съседни на средновековна България¹.

Не може да се каже, че българската историческа наука не отделя никакво внимание на българо-унгарските отношения през Средновековието. По-общите трудове върху средновековната българска история като цяло засягат тяхното развитие, макар и в сянката на българо-византийските отношения, което до голяма степен обуславя честото допускане на грешки и някои субективни и необосновани твърдения при интерпертацията им².

Забележителното в случая е, че първите опити за проучване на българо-унгарските отношения през Средновековието започват много по-рано от професионалните изследвания върху българската средновековна история въобще. Още в средата на миналия век Сп. Палаузов публикува в Русия своите изследвания за Ростислав Михайлович и Янош Хуняди (въпреки многото грешки, те могат да се смятат за началото на българската историография) и за проблемите в отношенията между българи и унгарци през Средновековието³.

Истинското начало на по-задълбочени и професионални проучвания на политическите отношения между средновековна България и Унгарското кралство обаче е поставено от П. Ников през второто десетилетие на XX в. Първата му работа е посветена на връзките на цар Борил с унгарците; малко по-късно излизат изследване за борбата на Дърман и Куделин срещу маджари и сърби в Браничевско и най-голямият му труд, който обхваща периода 1257—1277; следва един материал, посветен на унгарската принцеса Мария, известна като царица Анна, съпруга на цар Иван II Асен; по същото време е публикувано голямото изследване върху историята на Видин в края

ISBN 954-430-549-1

© Христо Димитров Димитров, автор, 1998
© Владимир Марков Минчев, художник на корицата, 1998

на XIII — началото на XIV в.; в края на 20-те години са отпечатани изключително полезното му проучване за турското завладяване на България и един голям труд с научно-популярен характер за съдбата на северозападните български земи през Средновековието⁴. Изследванията на П. Ников върху българо-унгарските отношения са изключително ценни и днес главно поради богатия изворов материал на огромната колекция от унгарски кралски грамоти, частично публикувана за първи път от автора. Много от неговите изводи и хипотези трудно биха могли да се оспорят и сега. П. Ников поставя незаменима основа за цялостното изследване на българо-унгарските отношения и полага началото на изследванията по много добър и професионален начин.

Разработването на отделни периоди от развитието на българо-унгарските отношения продължава непоследователно като хронология и през 30-те години с работите на П. Мутафчиев, посветени на времето на цар Петър I. Тези проблеми се разглеждат в голяма част от работата му за стария път през Траянови врата, която изследва първия поход на Владислав Ягело и Янош Хуняди през българските земи през 1443 г.⁵ Според мен работите на Мутафчиев бележат известно отстъпление от творчеството на Ников, посветено на българо-унгарските отношения. Това може би се дължи и на обстоятелството, че той привлича много по-малко унгарски извори и се отнася с подчертано недоверие към тях (особено към Анонима). От друга страна се наблюдава и известен негативизъм в оценките му за ролята на маджарите като външнополитически фактор по отношение на ранносредновековна България.

След около 20-годишен период на прекъсване следващите по-специализирани изследвания на българо-унгарските отношения през Средновековието се появяват към края на 50-те години. Те са свързани с опитите на П. Петров да привлече нови сведения главно от унгарските кралски грамоти, които биха могли да хвърлят повече светлина върху отношенията между двете страни в края на XII, средата на XIII и началото на XV в.⁶ По мое мнение с изключение на последния, който има отношение към въстанието на Константин и Фружин, първите му два опита не са особено успешни главно поради несигурността в автентичността на привлечените сведения.

Малко по-интензивни стават проучванията на българо-унгарските отношения в края на 60-те години. Значително място им отделя П. Тивчев в статията си за историята на средновековна България през 965—967 г.⁷ Но новото начало настъпва с голямата статия на Ив. Божилов за българо-маджарската война от края на IX в., отпечатана в началото на 70-те години⁸. Малко по-късно излиза инте-

ресната работа на Ив. Венедиков, разглеждаща брака на Гаврил-Радомир с унгарската принцеса, сестра на св. крал Стефан I⁹. От средата на 70-те до средата на 80-те години се появяват специалните изследвания на В. Гюзелев, посветени на събитията от 1365—1369 и 1454 г.¹⁰ Той много по-успешно привлича нови, неизползвани сведения от унгарските кралски грамоти на латински език.

През 1980 г. е отпечатан специален сборник, посветен на българо-унгарските културни (повече политически) връзки. За съжаление, статията на Г. Цанкова-Петкова допринася много малко в това отношение¹¹. Повече внимание заслужават работата на Б. Цветкова за събитията през 1443—1444 г. и едно специално изследване за българо-унгарските отношения през първата половина на XV в.¹² Твърде интересно е и изследването на Ел. Огнянова за отражението на българо-унгарските отношения в българския фолклор¹³.

От началото на 80-те години Ил. Петкова прави нов опит да разгледа българо-унгарските отношения от средата на XIII в.¹⁴ За съжаление, тя не привлича нов изворов материал и не надминава резултатите, достигнати преди нея от П. Ников.

През 80-те и началото на 90-те години отделни моменти в развитието на българо-унгарските отношения стават обект на по-общии и по-специализирани изследвания и от средите на по-младите поколения български изследователи. Н. Илиев дава интересни идеи, разглеждайки историята на Видин по времето на цар Борил и на първите Шишмановци¹⁵. На отношенията между Търновското и Видинското царства с Унгария в края на XIV в. се отделя място в съвместната работа на Ив. Тютюнджиев и Пл. Павлов¹⁶. Ценни изводи за политиката на Ростислав Михайлович като унгарски бан на Мачва спрямо България в средата на XIII в. прави С. Тодорова в изследването, посветено на неговата дъщеря¹⁷. Макар и просопографска по характер, статията на Г. Николов също засяга някои въпроси на българо-унгарските отношения през XIII—XIV в.¹⁸, а К. Петков разглежда по-късния период след средата на XIV в.¹⁹ До цялостно, позадълбочено проучване на българо-унгарските отношения през Средновековието обаче така и не се стига.

Затова си поставям амбициозната задача да представя цялостно изследване на българо-унгарските отношения през Средновековието. Имам предвид предимно политическите отношения между българи и маджари, между държавите България и Унгария.

Предварително искам да заявя, че не желая както тяхното надценяване, така и подценяването на ролята им в развитието на средновековна България. Без да правя каквато и да било градация на „външнополитическите приоритети“ на тогавашната българска

държава, бих искал да подчертая, че маджарите са важен съсед на българите през цялото Средновековие.

Едно от най-големите затруднения, свързани с представянето на българо-унгарските отношения, срещнах при тяхното структуриране. Постарал съм се да привлека както наличния, вече влязъл в обръщение изворов материал, който за XIII—XIV в. е преди всичко от унгарски произход на латински език, така и нови, неизползвани досега сведения предимно от същия тип. Това води до известна обвързаност с основните периоди на унгарската средновековна история, което създава условия на напрежение с българските колеги и с всички български читатели. Затова се спрях на един като че ли компромисен вариант, който може би най-оптимално обединява хронологичния и тематичния принцип при структурирането на материала, като същевременно не допуска и голям количествен дисбаланс между отделните глави.

Представеното изследване на българо-унгарските отношения през Средновековието засяга почти всички проблеми на българската история през тази епоха, поради което не мога да не взема отношение в една или друга степен към тях. Мисля, че обратното би било непрофесионално и некоректно. Възможно е да съм допуснал известни увлечения при издигането и обосноваването на една или друга хипотеза, тъй като съм вярвал, че всяка от тях има отношение към разглежданата тема. Винаги съм се старал обаче да бъда обоснован дори в своите предположения, като същевременно не бих искал да подмина и най-незначителния историографски принос в това отношение — затова се получава претрупване на цитираната литература, за което моля да бъда извинен от читателите.

Накрая бих искал да обърна внимание върху използваната терминология. В имената българи, българска държава, български и т. н. влагам същото значение, каквото са имали предвид и изворите през различните периоди на Средновековието, въпреки че тяхното реално съдържание се е променяло. Или, с други думи, не приемам условните деления и обозначения на прабългарски и славянобългарски. По отношение на другия субект в разглежданите отношения съм използвал както оригиналните термини маджари (Magyar), маджарски, Маджарско, така и българските названия (по подобие на другите европейски езици) — унгарци, унгарски, Унгария.

Българо-унгарските отношения през Средновековието търпят сложно и противоречиво развитие. Въпреки честите конфликти и войни са съществували и немалко периоди на съюз, приятелство и подкрепа. Надявам се, че това изследване ще промени някои неправилни аргюги виждания за негативната роля на Унгария върху исто-

рическото развитие на средновековна България. И да е имало някакво негативно въздействие, то едва ли е било по-голямо от византийското и сръбското, още по-малко пък от татарското и турското... Средновековна България постепенно загубила своите крайни отвъд- и отсамдунавски северозападни територии благодарение на унгарската политика срещу нея, но в същото време тя загубила и много по-български земи в Македония и Тракия като резултат от експанзията на византийци и сърби. Всъщност за това може би голяма вина имала и българската политика...

Надявам се, че тази книга за българо-унгарските отношения през Средновековието ще отговори поне отчасти на някои въпроси от българската история*.

БЕЛЕЖКИ КЪМ УВОДА

¹ Българо-латинските отношения са изследвани най-добре през първата половина на XIII в. (Данчев - Василев а. България и Латинската империя); има отделни постижения за развитието на българо-сръбските отношения в някои периоди (Коларов. Българо-сръбски отношения, 213—221; Ангелов. Болгаро-сръбски отношения, 108—117; Българо-сръбските отношения, 93—117); в последно време се положиха значителни усилия за проучването на отношенията между средновековна България и нейните съседи-номади (Возилев. Inscription, 72—76; България и печенезите, 37—62; Димитров. Болгария и хазари, 47—66; Събитията от 943 г. и надписът на жупан Димитър, 11—25; Павлов. Куманите, 16—26; България и походите на „Златната орда“, 139—152; Русев. Българите и татарите от „Златната орда“, 153—167).

² Ирекк. История на българите, 182—414; Златарски. История, I/1, I/2, II, III; Мутафчиев. История на българския народ; История на България, 2, 3, 4; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, 1, 2.

³ Палаузов. Ростислав Михайлович, 216—250; Ян Хуниади, 360—499.

⁴ Николов. Цар Борил, 121—134; Към историята на северозападните български земи, 43—64; Българо-унгарски отношения, 1—200; Изправки към българската история, 57—68; Видинското княжество, 1—121; Турското завладяване, 41—112; Съдбата на северозападните български земи, 96—153.

⁵ Мутафчиев. Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в., 441—477; Старият друм през Траянови врата, 584—604.

⁶ Петров. Към въпроса за освобождението на Видинска, Белградска и Браничевска области, 84—92; Към въпроса за българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., 83—90; Въстанието на Константин и Фружин, 187—211.

* Написването на този увод и всички поправки и добавки са направени след обсъждане на ръкописа в секция „Средновековна история на България“ при Института по история на БАН. Използвам случая да благодаря още веднъж на всички колеги от Секцията, от Института по история, Археологическия институт с музей и неговите филиали, музеите в Бургас, Варна и Добрич, Софийския и Великотърновския университет, Главно управление на архивите при Министерския съвет, Унгарския културен институт в София и особено на неговия директор г-н Дьорд Арато за ценните им бележки, указания и помощ за издаването на книгата.

- ⁷ Т и в ч е в. За войната между България и Византия през 967 г., 83—88.
⁸ Б о ж и л о в. Към хронологията на българо-маджарската война, 20—33.
⁹ В е н е д и к о в. Първият брак на Гаврил-Радомир, 146—152.
¹⁰ Г ю з е л е в. Из историята на България през 1358 и 1365 г., 102—110; *La guerre bulgaro-hongrois*, 153—172 (231—250); *Beiträge zur Geschichte des Königreichs von Vidin*, 1—16 (225—240); Николай Кузански, 44—50.
¹¹ Ц а н к о в а - П е т к о в а. Страници от българо-унгарските отношения през Ранното Средновековие, 91—95.
¹² Ц в е т к о в а. Паметна битка, 228—237, 252—326; Унгария в борбите на българите срещу османските завоеватели, 96—110.
¹³ О г н я н о в а. Българо-унгарските отношения в българските песни, 270—291.
¹⁴ Р е т к о в а. A propos de la politique de Hongrie, 108—115; *Nordwestbulgarien in den ungarischen Politik*, 57—65.
¹⁵ И л и е в. Бунгът срещу цар Борил, 85—96; Шишмановият поход срещу Сърбия, 50—59.
¹⁶ Т ю т ю н д ж и е в, П а в л о в. Падането на България, 3—15; Българската държава, 22—37.
¹⁷ Т о д о р о в а. Дъщерята на Ростислав Михайлович, 52—56.
¹⁸ Н и к о л о в. Венгры в Болгарском царстве, 77—85.
¹⁹ Р е т к о в. *From the Rebels against the Crown to fideli nostri Bulgari*, 197—205.

Г л а в а

БЪЛГАРИТЕ И УГОРСКИТЕ ПЛЕМЕНА ДО IX в.

Първият сигурно засвидетелстван допир между българи и маджари според писмените извори се осъществил през 30-те години на IX в. Наред с този сигурен *terminus post quem* за българо-унгарските отношения през Средновековието в историческата наука съществуват различни мнения. Според тях първите контакти между българи и маджари се изтеглят хронологически по-напред, като най-смелите хипотези засягат дори развитието им през праисторическата епоха.

Този проблем е поставен най-напред в трудовете на унгарските изследователи. Съществуват две основни насоки за неговото решаване и интерпретиране. Първата е свързана с т. нар. „тюркска“ или севернокавказка теория, залегнала още в трудовете на Х. Вамбери, Б. Мункачи и З. Гомбоц¹. Тя обаче е развита най-подробно и всестранно от Д. Моравчик, който свързва маджарите с оногурите, живели след разпадането на Кубратовата Велика България съвместно с потомците на Баяновите българи и с хазарите, обитавайки непрекъснатото степите на Северното Черноморие в един твърде голям период (V—IX в.)². В последно време тази теория продължава да се поддържа от известен брой предимно унгарски учени, които обясняват с това значителното присъствие на тюркски елементи както в по-стария и днешния маджарски език, така и в средновековната култура, антропология, бит, държавна система и т. н.³ Приема се, че този тюрко-кабарски или оногуро-български елемент съществувал отделно от угро-финския и на територията на „новата родина“ поне до средата на X в., като част от него се запазила в групата на секите (сикули, секлери), които населявали по-компактно районите на Източните Карпати и областта Бихор в Западна Трансилвания⁴.

Втората насока в изследванията е свързана с т. нар. „угро-финска“ или „поволжско-приуралска“ теория⁵. Повечето ѝ привърженици приемат, че маджарите запазили езиковата си принадлежност към угро-финската езиково-етническа общност, но не изключват ранните контакти както с ираноезичните алани, така и с тюркоезичните хуни, българи и хазари. Някои от авторите смятат, че именно при повторното им заселване в областта на Поволжието и Западно-

то Приуралие били установени първите контакти между маджарите и волжските българи, заселили се по средното течение на р. Волга след разпадането на Кубратовата държава⁶.

Не липсват и опити да се обединят двете основни направления, както и да бъдат отречени. Още английският учен Макартни приема, че тюркското влияние се осъществявало до началото на IX в. над двете основни групи маджари, които дотогава се обособили в Източна Европа: първата живеела източно от р. Волга и изпитвала влиянието на волжските българи и печенезите, а втората се заселила между реките Дон и Кубан, като търпяла пряко въздействие от българите оногури, които останали под властта на хазарите⁷. Други учени стигат дори дотам, че обясняват произхода на названието „угри“ за маджарите не от оногурите, а от уйгурите⁸.

В последно време се появи още една нова теория, застъпвана главно в трудовете на американския учен от унгарски произход И. Боба. Според него угро-финският елемент от унгарската народност са „мешчерите“ от руските извори, чиято прародина се локализира около р. Ока, северно от дн. Рязан⁹. По-късно, в началото на IX в., те се смесили с част от населението на Хазарския каганат — каварите, докато в същото време по Долния Дунав и Карпатите се активизирал другият, тюркски елемент от унгарската народност — угрите (= оногури?), т. е. частта от прабългарите, които към 680 г. се изселили в Аварския каганат¹⁰. Тези сравнително по-нови постановки са интересни и имат някои рационални моменти, но същевременно и редица слаби страни и затова не могат да бъдат възприети безрезервно¹¹.

В някои западни извори в определени моменти се смесват етнонимите „авари“ и „унгари“, което дава повод на унгарския учен Ш. Садецки-Кардош да предполага, че съществували „свободни“, т. е. скитащи авари-овчари и след разгрома на тяхната държава. Те не били подчинени нито на франките, нито на българите. По-късно се обвързали с новите завоеватели — маджарите, чрез съюз или чрез друга зависимост¹². Според някои други сведения действително може да става дума за остатъци от аварско население, подпомогнало маджарите в „завоюването на новата родина“ и взело участие във формирането на средновековната унгарска народност — факт, който се потвърждава и от археологическите открития¹³. Възможно е отделни техни отряди да са предприемали самостоятелни набези към франкските владения през 60-те и 80-те години на IX в. Това е засвидетелствано в някои западни хроники, но с твърде неясна представа за етническата принадлежност на нападателите. Подобни факти дават основание на редица изследователи да датират пър-

вите маджарски нападения към Средна Европа по-рано, отколкото са в действителност¹⁴. От друга страна, местното (аварско, българо-аварско или тюркско-славянско) население не може да се смята за свободно в смисъла, който му придават унгарските учени, т. е. за непринадлежащо към никаква държавнополитическа формация. Според изворите в по-голямата си част то било в рамките на средновековната българска държава¹⁵. Не мога да се съглася и с постановката на някои съвременни румънски учени, че през VIII — IX в. на територията на дн. Трансилвания, Банат и Влахия се осъществила своеобразна симбиоза между местното романизирано население с авари и славяни, при което в новия културно-лингвистичен синтез (?) последните две групи били асимилирани, особено след създаването на „автохтонни политически организации начело с местни вождове“, макар и тясно свързани с българското царство¹⁶. Подобни изводи не притежават необходимата научна стойност, тъй като за тях липсват сигурни писмени и археологически сведения¹⁷.

* * *

След смъртта на Атила през 453 г. хунската номадска империя започнала да се разпада, особено след злополучната битка при р. Недо¹⁸. Според готския историк Йордан „Хернак, по-малък син на Атила, заедно с хората си избрал за заселване най-отдалечената част от Малка Скития“¹⁹. Днес не съществуват повече съмнения, че Хернак (Ирник) станал вожд на по-голямата част от хуно-българите, която се завърнала в земите на североизток от Долни Дунав, т. е. в степите на Северното Черноморие²⁰.

През първата половина на VI в. те продължавали да обитават самостоятелно тези места. Подобен извод се налага от недвусмисленото съобщение на Йордан: „На юг от тях [естите] се намира извънредно храбрият народ на акацирите, който не познава земеделието, а живее от скотовъдство и лов. *Отвъд тях, над Понтийско море, се простират местата, обитавани от българите, които са станали твърде известни поради лошите последици от нашите страхове. Оттук вече следват хуните, които като някакво буйно коренище от най-храбри племена са създали двойна напаст за народите: едни от тях са наречени алциагири, а други — савири... Хунугурите пък са известни по това, че търгуват с хермелинови кожи.*“²¹

Според мен в описанието на Йордан са засвидетелствани именно прабългарите, които се завърнали в степите на Северното Черноморие начело с Хернак (Ирник) преди около половин столетие²². Те явно били отделени от хуните, макар че последните според Йордан представлявали „буйно коренище“ от различни племена — ал-

циагири, савири, хунугури. Показателно в случая е и обстоятелството, че по това време (първата половина на VI в.) прабългарите са представени и отделно от оногурите (хунугури), които според Йордан също влизали в списъка на хунските племена, но имали явно угорски произход²³.

Самостоятелното съществуване на прабългарите както в степите на Панония, така и в степите на Северното Черноморие от средата на V до средата на VI в. се потвърждава от редица гръцки и латински извори за техните отношения с Византийската империя, със славяните и германските племена²⁴.

Вероятно към края на първата половина на VI в. в местожилищата на прабългарите по степите на Северното Черноморие завършило проникването на отделни угорски племена, тюркизирани до известна степен вследствие на големите раздвижвания на номадския свят, предизвикани от нашествието на хуните. Възможно е тези племена да се откъснали от основната огурска маса около Приуралието²⁵, но така или иначе в степите на Северното Черноморие се появил сравнително нов етнически елемент — тюркизирани угорски племена (хуно-угри, хунугури). Не е ясно дали приобщаването им към прабългарите и към хуните станало по мирен или насилствен начин, но техните имена заели важно място по страниците на хрониките, отразяващи събитията от средата и втората половина на VI в. Какво съобщават изворите, които най-добре биха могли да дадат отговори на поставените въпроси?

Обикновено като най-достоверен източник за основните събития и процеси по това време се използват сведенията на Прокопий Кесарийски в богатото му историческо, географско и „дисидентско“ творчество²⁶. Той разказва една легенда, в която историческата истина е твърде малка, но фактически тя разкрива разделянето на голямото огурско племе на две по-малки: утигури и кутригури²⁷. От разказа обаче не става ясно как точно се появили в Северното Причерноморие двете племена или тяхното общо цяло, макар че Прокопий ги нарича с общото название хуни.

На пръв поглед, нищо по-различно не твърди и другият виден хронист от същата епоха — Агатий Миринейски, към когото някои съвременни изследователи се отнасят без особено основание със съмнение и пренебрежение. При по-внимателния прочит става ясно, че той предлага допълнителни географски данни, позволяващи да се направят по-точни изводи: „Хуните населявали в старо време земите на изток от Меотидското езеро (дн. Азовско море) и се простирали по на север от реката Танаис (Дон), както и останалите варварски народи, които се били заселили отсам планината

Имай (Тян-шан) в Азия. Всички тези народи се наричали общо ски-ти или хуни. Обаче поотделно едни от тези племена се наричали кутригури, други утигури, трети ултизури, други вуругунди и други, според техния прадядов обичай. По-сетне, след много поколения, те преминали в Европа, било че наистина някаква кошута най-напред им посочила пътя, както гласи общоизвестното предание, било като са използвали някакъв друг случай... Хуните обаче, като слезли в земите на юг, се настанили където искали, недалеч от брега на р. Истър (Дунав). И тъй тогава настъпила зима, водите на тази река, както обикновено, замръзнали дълбоко от студ, сковали се и станали проходими за пешаци и за конници. Заверган, вождът на кутригурите хуни, тръгнал с извънредно голям брой конници по реката като по суша и преминал съвсем лесно на ромейска територия.“²⁸

В текста на Агатий особено значение има сведението, че хуните — всъщност познатите по негово време племена кутригури и утигури — първоначално населявали областите на север от р. Дон. Едва след много поколения те преминали в Европа, т. е. в степите на юг по реката, или в Североизточното Приазовие и Причерноморие²⁹. После тяхното придвижване (предимно на кутригурите) продължило на югозапад. През втората половина на VI в. те започнали трайно да се заселват в земите на североизток от Долни Дунав или по Северозападното Причерноморие. Това обстоятелство още веднъж подчертава, че кутригурите били нова етническа общност, различна от прабългарите на Хернак (Ирник). Затова си позволих да нарека последните хуно-българи, които се заселили по тези места още през втората половина на V в., или едно столетие по-рано от идването на кутригурите. Според мен разказът на Агатий отразява именно процеса на придвижване на огурските племена от север—североизток към степите на Северното Причерноморие, когато те се смесили със заварената прабългарска и хунска, а може би най-точно хуно-българска маса. Или в крайна сметка племената кутригури, утигури и оногури (хунугури) представлявали една нова прабългарска общност, която се получила от смесването на хуно-българи (или тюрко-българи) с угорски етнически елементи (огури, угри). Това обстоятелство дава основание на редица чужди, а и наши учени да търсят общи корени в произхода и историческата памет на днешните българи и маджари-угри³⁰.

През втората половина на VI в. четирите основни прабългарски групи, които се оформили като следствие от протичането или непротичането на тези процеси (оногурите по Североизточното Причерноморие и Предкавказието, утигурите по Северното Приазовие, кутригурите по Северозападното Причерноморие и старите

панонски хуно-българи), свързали съдбата си с двете основни номадски супер-сили в Източна и Средна Европа — Аварския и Тюркютския каганати³¹. Както показват и археологическите изследвания, те обаче запазили относително голяма етнокултурна и политическа самостоятелност³², което им дало възможност скоро да започнат своята консолидация. Този процес се проявил най-напред при прабългарите в Тюркютския каганат, където най-късно към 30-те години на VII в. възникнала новата етническа категория „българо-уногундури“, получена най-вероятно от смесването на утигури и оногури. Постепенно, особено след възникването на „Старата Велика България“, към тях започнали да се приобщават и кутригурите³³, а до края на 70-те години на VII в. процесът на консолидация обхващал и хуно-българите в Средна Европа като следствие от действията на Кубер в Аварския каганат³⁴. Оттук нататък в изворите, с редки изключения, се говори предимно за българи.

След разпадането на „Старата Велика България“ под ударите на хазарите, които особено се засилили след смъртта на хан Кубрат през 665 г., българите се пръснали към Поволжието, към Долни Дунав, към Панония и оттам в Македония, като някои от тях достигнали Северна Италия, а други останали в степите на Северното Черноморие под властта на хазарите³⁵. Тези български групи (едната дала началото на т. нар. „Волжска България“, а другата, известна като Баяновите или „черни българи“) се оказали най-близко до угорските племена, които продължавали да се придвижват на югозапад от Приуралието. Вероятно въпросните български групи установили още през VIII в. контакти с този народ, известен под имената Тоуркои, оугри, Magyaren, тъй като най-късно в началото на IX в. маджарите преминали през Хазарския каганат и се заселили до югозападните му граници.

Разглеждането на отношенията на старите маджари с волжските българи, а също и с потомците на Баяновите българи под хазарска власт, известни още и като „черни българи“, засяга други страни и региони, което изисква и познаването на други писмени извори и конкретни археологически находки. Това излиза извън целите и възможностите на този труд и неговия автор, който е съсредоточил усилията си върху отношенията на дунавските българи с унгарците.

БЕЛЕЖКИ КЪМ I ГЛАВА

- ¹ H. Vámbéry. Der Ursprung der Magyaren. Eine ethnologische Studie. Leipzig, 1882, S.1 sq.; Munkachi, B. Die Urheimat der Ungarn. — Keleti Szemle, 6, (1905), 185—222; Gombocz, Z. Die bulgarische Frage und die ungarische Hunnensage. — Ungarische Jahrbücher, 1—3, (1921), 194—203.
- ² Moravcsik. Byzantinoturcica, I, S. 19; Zur Geschichte der Onoguren, 84—118; Byzantium and the Magyars, 37—38. Според Д. Моравчик маджарите влизали и преди това в рамките на Кубратовата Велика България. Подобно схващане е застъпил и П. Мутафчиев (История на българския народ, с. 180), който набляга много на връзките между маджари и българи-оногури. Г. Вернадски (Ancient Russia, 239—240) прибавя към оногурите като прадеди на маджарите и сарагурите. Вж. и: Армюнов. История хазар, с. 344; Ангелов. Образуване на българската народност, 117—118. Golden, P. V. The people örygi — АЕМАС, 1, (1975), 21—35; Csave. Ungheresi, 61—64.
- ³ Báthya. Hungarian Society, 47—49; Erdélyi. Das Altungarum und die Bulgaren, 137—143; Fodor. Relations, 45—81; Contacts, 145—152; Ангелов. Образуване на българската народност, 106—108; още по-категорични са филологът П. Юхас (Тюрко-българи и маджари, 9—22, 36—66; Потомците на Арпад, 4—13), тюркологът А. Рона-Тас (Ethnogenese und Staatsgründung, 107—142) и археологът А. Халиков (Протоболгары и протовенгры, 55—65).
- ⁴ Németh. La question de l'origine des Sicules, p. 6; Györfy. Der Ursprung der Szekler, 129—151; Meszterházy, K. Die landnehmenden ungarischen Stämme. — Acta archaeologica ASH, 30, (1978), 313—347.
- ⁵ Hunfalvy, P. Die Ungarn oder Magyaren (Die Völker Österreich-Ungarns, 5). Wien—Teschen, 1881, S. 14 sq.; Vámbéry's Ursprung der Magyaren. Wien—Teschen, 1883, S.14 sq.; Hajdú, P. К этногенезу венгерского народа. — Acta linguistica ASH, 2/3—4, (1955), 247—316; Finnougrische Urheimatforschung. — Ural-Altaiischer Jahrbücher, 41, (1969), 252—264 (с подробен преглед на различните варианти); Finno-Ugrian languages and peoples. London, 1975, 38—39, 50, 62, 111; Мольнар, Э. Проблемы этногенезиса и древней истории венгерского народа (Studia historica, 5). Budapest, 1955, 1—137; Bogyaу, Th. v. Grundzüge der Geschichte Ungarns. Darmstadt, 1967, S. 11, 15—16; Müsselt. Les invasions, II, p. 60; Lipták. Avars and Ancient Hungarians, 150—154, 160—161; Györfy. Landnahme, 232—233; Kienitz. Türken und Madjaren, 24—25. Подробен преглед на различните мнения: Халикова. Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья, с. 142; Csave. Ungheresi, 9—28. Németh. La question de l'origine des Sicules, p. 6; Györfy. Der Ursprung der Szekler, 129—151.
- ⁶ Халикова. Ранневенгерские памятники, с.143; К вопросу о контактах, с.78.
- ⁷ Macartney. The Magyars in the Ninth Century, p.82.
- ⁸ Vásáry, I. The „Yugria“ Problem. — In: Chuvash Studies, ed. A. Róna-Tas (Bibliotheca Orientalia Hungarica, 28). Budapest, 1982, 247—257.
- ⁹ Boba. Nomads, Northmen and Slavs, 93—101; Vajay. Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes, S.12. Това мнение се приема и от О. Притцак, но в малко по-друга схема за маджарските местоживелища и придвижването на маджарите. Според него те населявали последователно четири големи общности „Рах“: първата, на старите унгарци, се намирала около басейна на реките Об и Иртиш в Сибир от III в. пр. Хр. до 460 г., поради което те били известни като „сабири“; втората (Мешчерия/ал-Маджария) се намирала в басейна на р. Ока (теорията на И. Боба) от 460 до 830 г., поради което те се появили като маджари предимно в източните извори; третата (Леведия) — в басейна на р. Северски Донец от 830 до 890 г. (били известни

³³ Ромашов (Болгарские племена, 219—223) правилно смята, че оногурите асимилирали утигурите; обикновено се смяташе, че с „уногундури, хунугундури“ са обозначавани само оногурите (Божилков, Анонимът на Хазе, с. 100; Gjuzeliev, Les Protobulgares, p. 33; Goldene Khazar Studies, I, p. 59; Юхас, Тюрко-българи и маджари, с. 9).

³⁴ По въпросите за Куберовите българи срв. Lemerle, Miracles, II, Commentaire, 142—162, 188—189; Войнов, М., В. Тъпкова-Займова, България на Аспарух и България на Кубер. — ВИС, 51/5, (1982), 47—56; Бешевлиев, Първобългари. История, 47—56; Павлов, Пл. Бележки за прабългарите на Кубер, както и за присъствието на печенежки и кумански групи в днешна Македония. — Архив за поселищни проучвания (В. Търново), 1994, № 3—4, 95—102; Божилков, Българите във Византийската империя, 14—15, 322—324, 327—330; Szentpétery, J. Cartographia avarica. Kartographische Bemerkungen von ADAM bis Vaján. — In: Ethnische Verhältnisse, p. 157; О позднеаварских и раннеболгарских связях, с. 119.

³⁵ История на България, 4, 75—76; Бешевлиев, Прабългари. История, 43—56; Божилков, Димитров, Protobulgarica, 29—30, 35—36; Димитров, Хр. Историческата действителност в „Именника на българските ханове“. — В: Преслав, 4. С., 1993, 241—249.

II глава

МАДЖАРИТЕ КАТО СЪСЕДИ НА ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ IX в.

Най-късно към началото на IX в. историческите обстоятелства принудили нови угорски племена, известни и като маджари, да напуснат своите стари местоживелища в Поволжието и Приуралието и да се придвижат на юг—югозапад, навлизайки и в Хазарския каганат. Вероятно към тях се присъединили известен брой тюрко-българи (оногури?, волжски българи?, българи-есегел?)¹. По време на това придвижване те сигурно приобщици и някои от „черните българи“, влизащи и в групата на т. нар. „кавари“ — племената, които се разбунтували срещу налагането на юдейството в Хазарския каганат². Както е известно, още през 818—822 г. българският хан Омуртаг предприел поход отвъд р. Днепър, явно в защита на разбунтувалите се срещу религиозната политика на хазарския каган българи³. Може би още тогава българите от Долни Дунав и маджарите установили първите си приятелски контакти, което за съжаление не намира потвърждение в наличните извори.

Съществуват две мнения за пътищата на придвижването им на запад: според първото те прекосили Волга на мястото, където в нея се влива р. Ока, и се спуснали на юг към областта Леведия; според второто те преминали през Средното Поволжие и р. Дон по степния път⁴.

Според изворовия материал през 30-те години на IX в. маджарите вече се намирали в степите на Северното Черноморие и били непосредствени съседи на Дунавска България⁵.

Маджарите се споменават за първи път във византийските писмени извори във връзка с участието им в българо-византийския конфликт около завръщането на пленниците, заселени от хан Крум в земите на североизток от Дунавската делта: „... Комесът (на българите — б. а.) щом научил това (за бягството на пленниците — б. а.), преминал оттатък реката, за да воюва с тях. И тъй, македонците се отчаяли, направили свои вождове Цанц и Кордил и като завързали сражение, убили мнозина, а някои взели в плен. Българите, които не могли да преминат отсам, прибягнали при угрите, като им съобщили всичко за македонците. Дошли и корабите на императора, за да

ги вземат и отведат в столицата. И тъй, хуните се появили веднага в безбройно множество. Като ги видели, македонците със сълзи на очи започнали да викат: „Боже на св. Адриан, помогни ни!“ и се приготвили за сражение. А турките им казали: „Дайте ни всичко, каквото имате, и вървете, където щете.“ Те не приели това, а се наредили в боен ред и стояли така три дена. На четвъртия започнали да се качват на корабите. Като видели това, турките започнали сражение, което траяло от петия час на сутринта чак до вечерта. Чуждото племе било обърнато в бягство и македонците започнали да ги преследват. На следващия ден, когато те искали да тръгнат, хуните отново се явили, за да се бият с тях. Тогава се вдигнал друг македонец от рода на Гимастите, който след това станал етернарх, както и други видни македонци. Те ги обърнали в бягство и ги прогонили.“⁶

Това събитие, което повечето изследователи отнасят към 837 г.⁷, представлява всъщност документираното начало на българо-унгарските отношения. В същото време тези сведения повдигат редица въпроси, засягащи историята и на двата народа през разглежданата епоха.

Най-напред прави впечатление обстоятелството, че маджарите се намирили близо до крайните откъднуавски северозападни български владения. Те били явно приятелски настроени към българите и враждебни към живеещото там пленено византийско население. От друга страна, както свидетелства Константин Багренородни, заселването на маджарите заедно с оцелелите от хазарската гражданска война „кавари“ в т. нар. област „Леведия“ било свързано със завършека на междуособиците в Хазарския каганат⁸. За враждебни отношения между маджари и хазари към края на гражданската война говори и арабският автор Ибн-Русте, който съобщава, че по-рано хазарите, опасявайки се от маджарите, се ограждали с ровове⁹. Очевидно последните подкрепили каварите в бунта им срещу налагането на юдейството в Хазарския каганат¹⁰. При това положение вече може да се смята за сигурно установено, че хазарите предприели помощта на Византия отбранителни мерки по западната си граница, минаваща в това време по р. Дон. Част от тези мерки било построяването на крепостта Саркел (в руските летописи Беляя Вежа) към 833—837 г.¹¹ Следователно маджарите се намирили по това време на запад от р. Дон, или в областта Леведия, която обхващала степната зона между реките Дон и Днепър¹². Те станали непосредствени съседи на България, чиито владения на североизток продължавали и тогава да се простират до р. Днепър¹³. Вероятно между двете страни било постигнато бързо разбирателство поради продължаващия българо-хазарски антагонизъм и евентуалното участие

на български войски в хазарската гражданска война на страната на въстаналите кавари (включващи сигурно и потомците на Баяновите българи) и подкрепилите ги маджари.

Всичко това би могло лесно да обясни унгарската намеса на страната на българите срещу плененото византийско население. Тук разбира се, може да се изрази известно съмнение, дали наистина маджарите били в такова „безбройно множество“, щом като в крайна сметка поставените в по-неизгодно положение ромей-пленници успели да ги отблъснат. Също може да се повдигне и въпросът, дали наистина нападателите били съгласни да се задоволят само с плякосването на тяхното имущество? Българите сигурно обещали на маджарите това като отплата за „услугата“, а самите ромей, кой знае защо, предпочели да приемат битката с неясен и рискован изход, вместо да се лишат от мизерните си пленнически „богатства“. Ето защо съм склонен да допусна, че византийските хронисти съзнателно изкривили или наблегнали върху някои по-несъществени детайли от събитието, при което не може да се добие достатъчно ясна представа за маджарската подкрепа, оказана на България срещу ромейте.

Макар и неуспешен, маджарският опит да се осуети освобождаването на византийските пленници явно допринесъл за поддържането на добри отношения между България и маджарите по това време. Вероятно тази акция не останала изолирано явление, а била част от редица антихазарски и антивизантийски съвместни действия в района, обусловени от възстановяването на дружеските отношения между Византия и хазарите след построяването на Саркел¹⁴. Мисля, че определена антивизантийска (и, разбира се, антируска) насоченост имат и маджарските действия, които възпрепятствали завръщането на руското посолство от Константинопол в Киев през 839 г.¹⁵ Затова според мен има достатъчно основания да се приеме, че към края на 30-те и началото на 40-те години на IX в. маджарите били във враждебни отношения с Хазарския каганат и ромейте, но вероятно били настроени приятелски към средновековната българска държава.

С течение на времето обаче хазарите, а оттам по косвен начин и Византия се постарали да привлекат маджарите на своя страна. Това не можело да не доведе до промяна и на отношенията им с българите. Константин Багренородни съобщава съвсем накратко за създаването на съюзни отношения между маджарите и хазарите: „Συνώκησαν δὲ μετὰ τῶν Χαζάρων ἐνιαυτοῦς τρεῖς ὁμομαχοῦντες τοῖς Χαζάροις ἐν πᾶσι τοῖς αὐτῶν πολέμοις.“¹⁶

С изключение на отделни автори¹⁷ останалите, които се спират на това съобщение, приемат, че в текста са сбъркани годините, прекарани от маджарите в съседство с хазарите (ἔνιαυτοῦς τρεῖς, т. е. γ'), като всеки предлага свое четене на това място. Още Тунман е поправил цифрата γ' (3) на σγ' (203)¹⁸ — конйектура, възприета от някои учени¹⁹, но основателно разкритикувана от други²⁰. След него се изказват различни мнения: Маркварт поправял γ' на κ' (20)²¹, Вестберг предлага друго четене — λ' или λγ' (30 или 33)²², докато Моравчик прочита вместо γ'—σ' (200)²³. Редица учени се изказват за конйектурата τ' (300)²⁴ и т. н.

Преди да започна разглеждането на този въпрос, искам да обърна внимание на следното: първо, твърде необосновано е да се поправя буквата γ', изразяваща цифрата 3, с други букви, означаващи 30, 200 или 300, още повече, че въпросната година е предадена с думата τρεῖς, т. е. тя със сигурност отразява ако не реалната година, то някаква част от нея. Единствено конйектурата на Моравчик се основава на хипотезата за ранното проникване на маджарите в степите на Южна Русия, но сигурни данни за подобно предположение липсват. Второ, когато се работи с цитирания пасаж, често не се взема предвид обстоятелството, че посочените там години (независимо дали са 3 или повече) не отразяват отношенията между хазари и маджари от момента на проникването на последните в степите на Северното Черноморие до изселването им в Ателкузу (Етелкъоз) под натиска на печенезите, а времето от момента, когато враждебните отношения между двата народа са заменени с мирни. Следователно и най-приемливата поправка на γ' (3) не дава пълния брой на годините, през които маджарите обитавали причерноморските степи.

Към края на 30-те и началото на 40-те години на IX в. между хазари и маджари вероятно продължавали да съществуват враждебни отношения. От друга страна, първото датирано известие за съюзни отношения между двата народа (като се изключи съобщението на Константин Багренородни) се отнася към 860 г.²⁵ Става дума за един епизод от Пространното житие на Константин-Кирил Философ. В него се описва среща на славянския първоучител по време на пребиваването му в Крим с група маджари, които го нападнали и се опитали да го убият²⁶. Вероятно те заедно с хазарите по това време обсаждали и един от византийските градове на полуострова²⁷. Следователно съюзните отношения между тях са установени преди 860 г.²⁸

Всичко това навежда на мисълта, че цифрата γ' (3) в цитираното известие на Константин Багренородни е част от двуцифрено чис-

ло и определя неговите единици. В такъв случай съществуват две възможности за вида на числото във въпросния текст: едната от тях е μγ' (43), или това е времето 846—889 г., а другата е λγ' (33), т. е. периодът 856—889 г. Трудно е да се предпочете някоя от тези дати. Все пак ми се струва до известна степен неправдоподобно съюзническите отношения между маджари и хазари да са били установени само няколко години преди съвместните им действия на Кримския полуостров (860 г.). Те продължили вероятно до появата на печенезите в степите на Северното Черноморие и тяхното вклиняване между хазари и маджари към края на IX в.²⁹ Разбира се, подобно твърдение не може да бъде напълно сигурно. В последно време се изказа хипотезата, че в края на IX в. в степите на Северното Черноморие се разразила война между две основни коалиции: едната страна били хазарите и аланите, а от другата — Византия, черните българи, печенезите и узите³⁰. Но според новото издание и реинтерпретацията на т. нар. „текст на Шехтер“ става ясно, че противниците на Хазарския каганат и аланите всъщност били не четири, а пет. Притцак прави идентификация на четири от тях, като тази за първите три (MQDWN = Македонската династия, т. е. Византия; PYYNYL = печенези; BM = черните българи) е напълно основателна. Той обаче не дава обяснение на етнонима SY. Освен това ми е трудно да се съглася, че етнонимът TWRQY се отнася за узите. Според мен узите са визирани с етнонима SY, а под TWRQY се имат предвид най-вероятно маджарите (турки и във византийските извори). С много малка степен на вероятност това може да е племето торки, което се появило в Източна Европа сравнително по-късно — през XI в.

Западните хронисти съобщават, че печенезите прогонили маджарите от областта на р. Дон, при което повечето извори датират това събитие към 889 г.³¹ Съобщението напълно съответства на известието на Константин Багренородни за поражението на маджарите от печенезите. В резултат една част от тях напуснали Леведия и заели областта Ателкузу³². Като се има предвид, че територията, обитавана до този момент от маджарите (Леведия), се намирала между реките Дон и Днепър³³, тази част от тях била принудена да премине Днепър и да се засели на земи, принадлежащи на българската държава³⁴. Следователно след изтласкването на маджарите от Леведия в Ателкузу част от откъснатите български земи между реките Днепър и Южен Буг³⁵ били изгубени. Резултатът от тези събития се видял преди всичко в назряващия конфликт между българи и маджари, които макар и не напълно откъснати от сферата на хазарската външна политика, насочили по-настоятелно вниманието

си към Киевска Русия, Карпатския басейн и най-вече към Балканския полуостров, където не закъснели да се намесят в стълкновението между двете сили, оспорващи си върховенството в Югоизточна Европа — Симеонова България и Византийската империя.

И след изтласкването на маджарите от Леведия Хазарският каганат поне на първо време запазил до известна степен върховенството си над тях. Както свидетелства Константин Багренородни, хазарският каган поискал да се срещне с маджарския вожд Леведий, за да му предложи да стане княз като хазарски васал, но после по хазарския обичай бил избран Арпад, синът на Алмош³⁶. Според Й. Маркварт това станало след като маджарите се изселили в Ателкузу, поради което изборът на мястото за срещата бил определен по източната граница на областта — р. Днепър, недалеч от морето, тъй като пътят по суша през степта бил зает от враждебните им печенези³⁷. Подобно е обяснението и на М. И. Артамонов, който предполага, че главната тема на разговорите между хазари и маджари в началото на 90-те години на IX в. била съвместната борба срещу опасно вклинилите се между тях печенези³⁸. Според мен е твърде възможно, като се имат предвид и последвалите събития, част от набелязаните мерки да са имали и определена антибългарска (а може би и антируска) насоченост.

Преди да се ориентират окончателно към откъснатите български владения около Карпатския басейн, маджарите нападнали земите на Киевска Русия. За 898 г. (?) руската летопис „Повесть временных лет“ съобщава: „Минаха угрите покрай Киев към планината, която сега се нарича Угорска (Карпати), и като наближили Днепър (при Киев), започнали да властват: държали се така, както днес куманите. И идвайки от изток, те се устремили през големите планини, които днес се наричат Угорски...“³⁹ Малко преди това, във встъплението към хронологическия текст, летописецът отново съобщава, че след „обрите“ (аварите) „дошли печенезите, а черните угри минали покрай Киев впоследствие при Олег“⁴⁰.

Повечето изследователи приемат днес тези сведения за достоверни, тъй като те се потвърждават и от някои други извори — например от Унгарския аноним, а и от косвени археологически данни⁴¹. Съществуват обаче разногласия за датировката на това събитие. Обикновено се приема, че то станало при настаняването на маджарите в Ателкузу⁴². Други учени свързват похода на маджарите към Киев с началото на техните нашествия към Средна Европа, но го датират в повечето случаи твърде рано⁴³, което противоречи на данните от летописа, че походът бил извършен по времето на княз Олег, т. е. сигурен terminus post quem е 882 г. По-успешен опит за

възстановяване на събитията с привличане и на данните от Унгарския аноним, но без да се обвързва с точна датировка, прави руският историк А. Н. Сахаров⁴⁴. Според него маджарите застанали пред Киев като страшна напасть, сравнявана напълно естествено с покъснатата куманска опасност. Киевският княз оказал съпротива, но бил разгромен от войските на вожда Алмош, които преследвали русите чак до стените на града. Съобщението на Анонима, че маджарите „подчинили“ земите на русите, трябва да се тълкува като естествено и обичайно разграбване на областта от страна на завоевателите, а не като действително завладяване. След като русите помолили нашествениците да прекратят военните действия, маджарите се съгласили и сключили мир⁴⁵.

Тъй като въпросът за датировката на това събитие стои открит, ще си позволя да изкажа и някои свои съображения. Хронологията на летописа (898 г.) е явно объркана. Безспорно обаче става дума за времето след завладяването на Киев от варяжкия (норманския) княз Олег през 882 г.⁴⁶ От текста на руския летопис може да се добие впечатлението, че нападението срещу Киев било част от маджарското придвижване към Карпатския басейн. Според мен този поход към Карпатите може да се датира най-вероятно през 891—892 г., като се свърже с помощта, която маджарите оказали впоследствие на германския крал Арнулф срещу Моравия⁴⁷, но не и с окончателното им изселване от Ателкузу след разгрома на техните местоживелища там от българи и печенези през 896 г.⁴⁸ Маджарите извършвали и други грабителски и разузнавателни набези в средноевропейските земи преди 896 г.

Във връзка с маджарските нашествия в Източна и Централна Европа ще взема отношение и към сведението от Пространното житие на славянския първоучител Методий, според което „когато угорският крал дойде в дунавските страни, пожела да го види. Макар че някои говореха и мислеха, че няма да се отърве така лесно, Методий отиде при него. И той го прие с радост почтено и славно, както подобава на господар...“⁴⁹

В историческата наука съществуват две основни тълкувания на това известие. Първото е изразено главно от унгарската историография, предимно в работите на Д. Моравчик. Според него в началото на 80-те години на IX в. маджарите вече се доближавали до източните граници на франките, поради което и св. Методий можел да се срещне с техния княз Арпад (?) по време на пътуването си към Константинопол през 881 г.⁵⁰ Това мнение обаче предизвика сериозните възражения на редица учени, изразени най-обобщено от Ф. Дворник⁵¹. Присъединявам се към тезата му, че Методий заедно

с моравския княз Светополк би могъл да се срещне след излизането си от затвора и преди своята кончина, т. е. между 880—885 г. само с източнофранкския крал Карл III, най-вероятно през август 882 г.⁵² Бих искал да отбележа обаче още няколко неща: първо, едва ли маджарите са започнали да се установяват в Средна Европа така рано и то дотолкова, че да вземат отношение към дейността на славянския първоучител в Моравия и Панония; второ, дейността на св. Методий сред славянското население на Централна Европа по същество влизала в разрез с маджарските интереси по тези места, при което едва ли един езически владетел (крал?) би желал така настойчиво и би посрещнал с такова внимание един християнски мисионер (ще припомня как се отнесли маджарите към неговия брат св. Константин-Кирил по време на хазарската му мисия); трето, по това време нито Арпад, нито Кусан, нито който и да било от маджарските вождове можел да бъде наречен „крал“, най-малкото от византийска гледна точка (пък макар и изразено от св. Климент Охридски или някой от другите ученици на светите братя Кирил и Методий като най-вероятни автори на житието)⁵³. Ето защо не е изключено това сведение да е някаква по-късна интерпретация на преписвач⁵⁴.

Дотук отношенията между България и маджарите могат да се обобщят по следния начин. След изтласкването на маджарите в Ателкузу (областта между реките Днепър и Южен Буг) от печенезите през 889 г. бегълците застрашили североизточните откъдунавски български владения. Очертаващият се сблъсък между маджарите и България може би предопределил до голяма степен основните цели на подновения през 890 г. хазарско-маджарски съюз. Вероятно през следващата 891 г. те предприели своя поход към Киев, откъдето решили да се насочат главно с разузнавателна цел към Карпатския басейн, без да влизат в сериозни стълкновения с тамошната българска администрация. Узнал за техните действия в близки до владенията си области, източнофранкският крал Арнулф повикал техни отряди на помощ срещу моравския княз Светополк, чиито територии те опустошавали съвместно през 892 г. цели четири седмици⁵⁵. Би могло да се предположи, че тази акция станала с българско одобрение, като се има предвид възстановеният съюз между Арнулф и българския княз Владимир, насочен срещу моравците⁵⁶.

Две години по-късно — през лятото на 894 г., наскоро след смъртта на Светополк, маджарите отново нападнали, този път самостоятелно, моравските земи, откъдето като преминали Дунава, „ограбили и разорили Панония“⁵⁷ — явно тази ѝ част, която била под сюзеренитета на баварския крал (дн. Югозападна Унгария). Тяхното нападение оказало такова голямо въздействие на Запад, че „през

есента (на с. г. — б. а.) бил сключен съюз между баварци и моравци. Анастасий, пратеник на гръцкия император Леон (VI), дошъл с дарове при краля (Арнулф) в Ратисбона (дн. Регенсбург). Кралят го изслушал и освободил в същия ден.“⁵⁸

Тези сведения основателно поставят въпроса, какви са причините за студения прием, оказан на византийския посланик в баварската столица⁵⁹? В Константинопол явно били заинтересовани отношенията с немците да не се развалят вследствие на драстичната и опасна поява на маджарите в непосредствена близост до германските владения — плод, както основателно се съмнявали на Запад, на интригите на византийската дипломатия. Може би ромеите искали да успокоят Арнулф и да осигурят поне временния му неутралитет към действията на маджарските орди, насочвани преди всичко към откъдунавските български земи⁶⁰. Всичко това не можело да не предизвика неодобрението на баварския крал, тъй като явно противоречало на условията на подновения преди две години българо-немски съюзен договор⁶¹.

* * *

Вече се засегна историческият момент от отношенията между двата народа, известен на науката като българо-маджарската война през 894—896 г. Според мен този въоръжен конфликт, който изследователите се стремят да ограничат непременно в земите на юг от Дунав, въпреки че протекъл през няколко етапа и се изразил в няколко сражения, бил само част, или по-точно началото на продължителна военна кампания между двете страни. Тя вероятно завършила чак в първите години на следващото столетие със завладяването на част от откъдунавските северозападни български земи.

Датировката на въпросните събития, разграничаването на отделните етапи и определянето на броя на сраженията между българи и маджари са установени сравнително точно⁶². Същото не може да се каже обаче за обхвата на областите, които били подложени на маджарските нападения, както и за тяхното място и значение в българо-маджарските отношения. Всичко това налага един нов преглед на изворите.

След разгрома на византийската армия от българските войски до Адрианопол през 894 г.⁶³ „опечаленият от унижението“ император Леон VI (886—912) натоварил със специална дипломатическа мисия патриция Никита Склир⁶⁴. Ето какво съобщават за това най-близките до времето на описваните събития исторически съчинения — хрониките: „Той (император Леон VI — б. а.) изпратил с дромони

към река Дунав (ἔντῳν Δανουβίῳ ποταμῳ) Никита, наричан Склир, да даде дарове на турките (маджарите), за да почнат война против Симеон. Склир се срещнал с тях и ги убедил да вдигнат оръжие против Симеон, взел от тях заложници и се завърнал при императора.⁶⁶ Почти същото се споменава и в хрониката на Йоан Скилица, с тази разлика, че Никита Склир бил изпратен с дромони „по Истъра“ (διὰ τοῦ Ἰστρου)⁶⁶.

По-нататък в хрониките се съобщава: „...турките нахлули и опустошили цялата българска земя. Като научил това, Симеон се обърнал против тях. Те минали на другия бряг на реката, завързали сражение с българите и ги победили напълно, така че Симеон едва се спасил в Дръстър...“⁶⁷ Този текст според Ив. Божилов свидетелства за двукратното преминаване на р. Дунав от маджарите и за две последователни техни нападения⁶⁸. В същия смисъл според него трябва да се разбира и разказът на Йоан Скилица: „Докато Симеон бил зает с войската на [Никифор] Фока, турките преминали реката и опустошили цяла България. Щом съобщили това на Симеон, той оставил Фока и се отправил срещу турките. А понеже и те самите искали да воюват с българите, преминали Истъра (Дунава), нападнали ги и напълно ги победили, така че Симеон едва се спасил в Доростол, наречен също и Дриста (Дръстър, дн. Силистра)“⁶⁹.

От съдържанието на тези сведения може да се създаде впечатлението, че маджарските нападения срещу България са следствие от мисията на Никита Склир, тъй като в структурата на разказа са поместени след нея. Но в самия текст за въпросната мисия хронистите съобщават, че Никита Склир бил изпратен с дромони „към реката Дунав“, „в реката Дунав“ или „по Дунава“ — явно не към точно определена точка на Подунавие, а единствено с целта да установи контакт с маджарите някъде по левия бряг на реката. Но ако това действително е било така (а друго изворите не ни предлагат), излиза, че маджарите вече кръстосвали без особени трудности откъдето навските български земи. Или, с други думи, те вече осъществили първото си нападение срещу България, ограничавайки се само със земите на север от Дунав. Едва по-късно последвала мисията на Никита Склир. В този случай следва да се приеме, че хронистите нарушават хронологическия ред на събитията, засягащи българо-маджарските отношения: най-напред се описва мисията на Никита Склир на (Долния) Дунав, където той се срещнал с маджарите, които достигнали до там при своите разбойнически нападения, на отиване или на връщане от акцията си в Панония през 894 г.; по-нататък следва съобщението, че маджарите „нахлули и опустошили цялата българска земя“, като се имат предвид вероятно само откъдето нав-

ските български владения; едва след това се подчертава, че маджарите „минали на другия бряг на реката (Дунав)“ и нападнали централните български области. Особено показателен е разказът на Скилица, който най-напред съобщава само, че маджарите „преминали реката“, без да назовава нейното име; тя би могла да бъде Южен Буг или Днестър — възможни гранични реки на местоживелищата им в областта Ателкузу.

Тези изводи се потвърждават до известна степен и от сведенията на Константин Багренородни за маджарското нападение срещу България и ролята на Византия. Според него нашествениците извършили само едно нападение на юг от Дунав и после се завърнали в своята страна⁷⁰. Особен интерес предизвиква и друг епизод от същото събитие, чийто герой е Михаил Варкала — гребец от императорската флота, описан от същия автор: „И тъй Симеон, владетелят на България, като узнал, че флотът е пристигнал при реката и че ще прекара турките (маджарите) срещу него, направил леси, т. е. въжета — много здрави и устойчиви, за да не могат турките да преминат. Тогава споменатият Михаил Варкала заедно с двама други моряка грабнали щитовете и мечовете си и с мъжествен и силен устрем изскочили от хеландия, прерязали лесите или въжетата и открили достъп на турките.“⁷¹

Този епизод, вмъкнат от Константин Багренородни, за да поясни за какви заслуги Михаил Варкала бил назначен за втори гребец в императорския дромон, разкрива неизвестен от другите извори момент от войната на Симеон срещу маджарите и Византия. Тук става дума за втория етап от българо-маджарския конфликт, който империята решила да използва в плановете си срещу България, като с помощта на флотата си прехвърлила маджарските отряди към „Вътрешната област“ — централната част на ранносредновековна България. Според мен този текст свидетелства и че византийските кораби едва ли имали за цел само да прехвърлят маджарите от единия бряг на Дунава на другия. Вероятно те натоварили техните отряди някъде към Дунавската делта — по левия бряг или дори от морското крайбрежие северно от него. След това се отправили срещу течението на реката, като явно целта им била да направят десант колкото се може по-на юг, за да застрашат по-ефективно основните жизнено центрове на България. Този замисъл обаче бил разгадан от българския владетел, който се опитал да възпрепятства придвижването им по реката, като опънал такива здрави въжета между двата бряга, които биха могли да изпълнят ролята на землените валове в Добруджа⁷². Забележително в случая е и обстоятелството, че византийските кораби с маджарите успели да се промъкнат по Дунав към

области, където и двата бряга на реката били под български контрол — в противен случай как Симеон би осигурил опъването на толкова здрави въжета между тях? Вероятно въпросните въжета били опънати преди островната крепост, защитаваща Дръстър на дн. дунавски остров Пъкуиул-луй-Соаре⁷³, в по-тесен участък от коритото на реката и същевременно успоредно с някои от основните защитни старобългарски валове в Добруджа⁷⁴.

Интересни са и сведенията от старобългарските извори — две от „Чудесата“ от поредицата „Сказание за железния кръст“⁷⁵. Първото от тях, озаглавено „Чудото с кръста и с българина“, съобщава: „И опълчи се срещу него (Симеон) угърският народ, и поробиха неговите люде, и той се би с тях, и го надвиха. В тази година и аз бях в тази битка... И след това отново ни поведе на война Симеон като узна, че идат угрите.“⁷⁶ Прави впечатление, че в този разказ липсва крайт на войната — авторът споменава най-общо за началото ѝ като самостоятелна инициатива на маджарите, за първото стълкновение като несполучливо за българите и за началото на втория етап от конфликта, който явно не започнал през същата година.

С малко по-слаба историческа стойност са сведенията, съдържащи се във втория разказ „Чудото с Климент, когото св. Георги избави от войната“: „... когато бях с княза в битката с угрите, които ни преодоляха и разгониха, побягнахме... слушах от всички страни тропота на конете и удари, чупене на кости и викове... Слушай, Клименте, ще преодолееш княз Симеон своя враг със силата Христова.“⁷⁷ Тук се описва епизод от битка, завършила с поражение за българите, а крайната победа на Симеон над маджарите е представена като пророчество в устата на светеца. Все пак този хронологически ред, при който поражението е последвано от победа за българите, ме кара да смятам, че във въпросния разказ се има предвид развитието на втория етап от българо-маджарския конфликт, когато военните действия се пренесли в земите на юг от Дунав.

Накрая бих искал да спомена и сведенията от двата съвременни на събитията извора — „Тактиката“ на император Леон VI и Фулденските анали. Леон VI пише: „... когато нашите сили бяха заети срещу сарацините (арабите), Божественият промисъл вместо ромейте опълчи срещу българите турките (маджарите), след като въоръжената за зло срещу християните (ромей) българска войска съвършено победиха в три сражения...“⁷⁸ Според мен в това известие за българо-маджарския конфликт също се очертават два отделни етапа: през първия маджарите се „опълчили“, т. е. нападнали вероятно само откъдето дунавските български владения, но на твърде широк фронт, което създадо впечатление за мащабна военна акция; през

втория етап, поради сключения с Византия договор, маджарите преминали по Дунава към вътрешността на средновековната българска държава, застрашавайки самия ѝ център.

В същия смисъл, но много по-обстоятелствено, е разказът за тези събития във Фулденските анали:

„895 г. Аварите (маджарите) нахлули в пределите на българите, но били изпреварени от тях и голяма част от войската им била избита.“

— 896 г. През същата година гърците сключили мир с аварите, както се наричат унгарците. Съседите на гърците, българите, сметнали това действие за враждебно, вдигнали се на война срещу тях и като ги преследвали, опустошили цялата им земя чак до вратите на Константинопол. За да си отмъстят, гърците, със собствената им хитрост, изпратили свои кораби на аварите и ги прекарвали през Дунава в царството на българите. Прекарани там, те нападнали българското племе със силен отряд и избили твърде голяма част от него. Българите, които тогава се намирали в поход, като узнали това, с най-голяма бързина се върнали назад, за да освободят родната си от връхлетелия ги неприятел, но били победени в завързалото се там сражение. Когато отново се опитали със същия устрем да поправят положението си, те повторно били разбити. Най-сетне нещастниците, като не знаели как биха могли да се окуражат и да си помогнат, прибягнали всички до стария си владетел Михаил, който пръв ги обърнал в истината на християнската вяра, и го помолили да ги посъветва как да излязат от надвисналата опасност. Той наредил тридневен пост, напомнил им да се покаят заради неправдата, която причинили на християните, и след това да просят помощ от Бога. Като било изпълнено всичко това, те завързали жесток бой. И двете страни се сражавали яростно, докато най-сетне по Божия милост победата, ако и с много кръв, била предоставена на християните. Кой би могъл да изчисли загубите на езичниците авари в тези толкова големи сражения, когато само у българите, на които се паднала победата, били намерени убити 20 хиляди конници. Докато сраженията ставали едно след друго в тези области, кралят (Арнулф) поверил на своя княз Братислав да закриля Панония и град Блатно. А гръцкият император Леон изпратил един епископ на име Лазар при августейшия господар Арнулф, който го приел любезно в Ратисбона, задържал го няколко дни при себе си и после го изпратил назад, отрупан с почести.“⁷⁹

И този извор представя маджарското нападение срещу България като двукратен акт. Първия път (според хрониката 895 — всъщност през 894 г.) маджарите нахлули явно по собствена инициатива,

но били разбити от българите. Това известие на Фулденските анали вероятно отразява обстоятелството, че маджарското нахлуване имало за обект само част от българските предели — явно отвъддунавските, при това с временна, грабителска цел, последвана от бързото им отегляне в техните „постоянни местоживелища“.

Описаният втори етап от войната (в летописа 896, всъщност през 895 г. като отделен от третия завършващ етап, последвал непосредствено след него) се основава на чужда информация и вероятно отразява предимно византийското гледище за причините и същността на събитията⁸⁰. Прави впечатление обаче по-пълното, по-точно и ясно описание. Особено показателно е, че като основна причина за българо-византийския конфликт се изтъква сключеният византийско-маджарски договор, а самата маджарска акция срещу българските земи на юг от Дунав едва ли би могла да се осъществи без помощта на византийската флота. В самия текст като че ли прозира съчувствие към отчаяната защита на нападателите в гръб българи и презрение към „гръцката хитрост“ и нейните съюзници — езичниците маджари. По-общо е показан третият завършващ с победа за българите етап, без да е посочено как и къде е бил той. Особено голям интерес предизвиква краят в разказа на Фулденските анали, който има известно отношение и към положението в съседните на Панония отвъддунавски български земи. Както свидетелства текстът, военните действия едва ли подминали и „тези области“, иначе как биха могли да се обяснят мерките за защита, които взели баварският крал и неговият васал блатненският княз. При това тези мерки, като се има предвид все още евентуално съществуващият българо-немски съюзен договор, едва ли били насочени срещу българите; те вероятно осигурявали известна защита срещу евентуално ново маджарско нападение над Панония в случай, че военната кампания в българските предели излезе успешна⁸¹. В същия смисъл може да се обясни и топлият прием, който баварският крал оказал на новия византийски посланик — епископ Лазар. Последният вероятно осведомил немския двор за хода на конфликта между България и маджарите, за техния първоначален триумф, за отстъплението им и последвалия разгром — събития, описани доста подробно от придворния аналит в манастира Фулда. Всичко това не можело да не предизвика радостта на застрашените от маджарите и същевременно приятелски настроени към българите западни страни, изразена косвено и пред императорския посланик.

Маджарското нашествие в българските земи се потвърждава и от археологическите открития през последните години. Възможно е някои от старобългарските средновековни обекти, като манастирът

при с. Равна, Шуменско⁸², или селището на острова при Дуранкулак да са пострадали значително в края на IX в.⁸³, което вероятно е следствие преди всичко от маджарското нападение през 895 г. Особен интерес предизвикват и някои находки от разкопките при с. Дебрене, Добричко — откритата сабя, типична за маджарите от времето на тяхното преселение и „завоюване на родината“ в края на IX в., както и „луновидните“ коланни апликации, характерни за унгарския етнокултурен кръг от същото време⁸⁴. Всичко това показва, че маджарското нашествие на юг от Дунав през 895 г. засегнало твърде сериозно основни центрове на ранносредновековна България, което оказало известно отрицателно, но не и фатално въздействие върху нейното развитие.

След окончателното отегляне на маджарите от централните български области във Велики Преслав били набеязани важни мерки за преодоляване на опасността от североизток. Те предвиждали търсенето на съюзник за осъществяване на ответна военна акция срещу маджарите в Ателкузу. Подробности за това се откриват в съчинението на Константин Багренородни „За управлението на империята“: „Но тъй като Симеон бил вече в мир с императора на ромеите, той се свързал с печенезите и сключил съглашение с тях да нападнат и разгромят турките (маджарите). И когато турките били на някаква военна експедиция, печенезите заедно със Симеон нападнали турките, напълно разрушили техните живелища и жестоко се отнесли към тези, които оставили да пазят своята страна. Когато турките се върнали и намерили своята страна напълно опустошена и разорена, те се пренесли в страната, в която живеят и до днес.“⁸⁵

Този текст отразява сравнително ясно съвместната българо-печенежка акция срещу маджарските селища в Ателкузу⁸⁶. Въпреки това възникват някои въпроси, които все още нямат задоволителен отговор. Първият от тях е свързан с отсъствието на боеспособните маджарски сили от Ателкузу, по-точно с насочеността на „военната им експедиция“. Може да се предположи, че тя не била насочена нито към България, нито към печенезите, тъй като маджарите едва ли биха оголили своите граници, за да предприемат подобни военни операции срещу противник, който застрашава собствените им владения. Маджарският поход срещу Киев е датиран, макар и твърде условно, през 891 г.⁸⁷ Още навремето В. Златарски изказва мнение, че съвместната българо-печенежка акция в Ателкузу през пролетта на 896 г. станала в момент, когато маджарите били заети с някакъв грабителски поход в земите на съседните славяни⁸⁸. Вероятно след неуспешните си походи в България и поради нежеланието да влезат в нови стълкновения с печенези и руси маджарите насочи-

ли своите усилия към подчиняване на славянското население, което не било под зависимостта на нито една от изброените политически сили. Същевременно няма основание да се смята, че именно тогава те се преместили от местоживелищата си в Ателкузу значително на запад — към Моравия и Панония⁸⁹. Ето защо може да се приеме, че най-вероятният обект на тяхната „военна експедиция“ било населението в Карпатския басейн, по-точно в най-северната му част, където то имало относително по-голяма самостоятелност по отношение на заобикалящите го държавнополитически формации. Тази територия се оказала впоследствие твърде примамлива със своите икономически, политически и етнически особености за търсещите нова родина маджари. Първо, тя предлагала по-благоприятни условия за усядане и развитие на земеделието, което било застрашено в степите на запад от р. Днестър не само от агресията на печенезите, но и от настъпилите неблагоприятни климатични условия — от продължителната суша по това време⁹⁰. Второ, областта представлявала за маджарите политически и стратегически по-подходяща територия за заселване поради естествената ѝ защитеност от войнствените номади — в случая от печенезите. Трето, тя била сравнително по-рядко заселена, а чуждият политически контрол над нея — по-слабо изразен. Очевидно най-вече под тюркско влияние маджарите могли да обосноват историческите си права над тази територия, като свързали своя произход с потеклото на Атила. Отблъсквани от българите на юг, от печенезите на изток, от русите на север, от немци и моравци на запад, те предприемали от началото на 896 г. все по-чести грабителски походи към северните райони на Карпатския басейн⁹¹, което било началото на преселването им по тези места.

Вторият въпрос, който поставя известието на Константин Багренородни за съвместна българо-печенежка акция в Ателкузу, е, защо тя била предприета предимно срещу маджарските семейства в отсъствието на боеспособното население? Без да упреквам княз Симеон и печенежките вождове, бих искал да отбележа, че техните действия не премахвали маджарската опасност, особено за българите. Нещо повече, разгромът на местоживелищата им в степите между Днепър и Южен Буг ускорил изселването на маджарите на запад, но сега вече те не се задоволили само с рядко населените земи на Карпатския басейн, тъй като и самата им демографска структура претърпяла сериозни отрицателни за тях промени. Ето защо съвсем естествено те насочили своите удари към по-безопасните в момента български владения между Карпатите, Тиса и Средния Дунав.⁹² Разбира се, това не можело да стане веднага след изселването им от Ателкузу през 896 г. — най-напред те трябвало да зав-

ладеят Северното Предкарпатие, защото само оттам можело да се осигури „завоюването на новата родина“ в Средна Европа.

Дотук може да се обобщи следното: през 894 г. на път за Моравия и Панония или на връщане оттам, преднамерено или не, маджарите нападнали и оплячкосали отвъддунавските български земи вероятно на твърде широк фронт — от Тиса до Днестър. През следващата 895 г. вследствие мисията на Никита Скляр, привлечени като византийски съюзници, те нападнали централните български области с помощта на изпратените от Константинопол кораби по Дунава. Маджарското нашествие южно от голямата река донесло много разрушения и поражения за българите, но в крайна сметка не съкрушило българската държава и нашествениците били принудени да се оттеглят⁹³. Още през пролетта на 896 г. българи и печенези нападнали Ателкузу, което принудило маджарите да се преселят към северните райони на Карпатския басейн. След като се установили, закрепили и сплотили по тези места, маджарите отново ангажирали вниманието на западните хронисти, извършвайки опустошителни набези към Долна Панония и Северна Италия. За тяхното осъществяване обаче те трябвало да елиминират най-напред по-близките обекти по пътя на експанзията си — северозападните отвъддунавски български земи по долините на реките Тиса, Кьорьош, Муреш, Темеш⁹⁴. Следователно българо-маджарският конфликт при цар Симеон едва ли приключил с драматичните събития в Ателкузу⁹⁵. Той продължил своето развитие по северозападните краища на българската държава и през първите години на следващото столетие.

БЕЛЕЖКИ КЪМ II ГЛАВА

- ¹ Х а л и к о в а. К вопросу о контактах, с. 79, където са разгледани и конкретните причини за тяхното преселение на запад; за евентуалното участие на тюрко-български племена в това преселение вж. бел. 2, 3, 4, 8 към I гл.
- ² За каварите — срв. DAI, § 39, р. 174₁₋₁₄; § 40, р. 174₁₋₇; Константин Багрянородный, 162—163; В e l k e, S o u s t a l. Konstantinos Porphyrogenetos, 192—193.
- ³ За участието на „черните българи“ в хазарската гражданска война срещу налагането на юдейството за официална религия срв. В о ž i l o v. Inscriptions, 72—76.
- ⁴ Срв. М о с к а л е н к о. Славяно-венгерские отношения, с. 191. Според А. Х. Халков (Протоболгары и протовенгры, 60—61) една от причините за движението на маджарите се кореняла в поражението, което им нанесли волжските българи.
- ⁵ Трудно ми е да възприема тезата на Богяй, че в сведението в Лексикона на Свидас за привличането на авари от хан Крум срещу Византия през 811 г. се имали предвид унгарците (Ungarnzüge gegen und für Byzanz, 29—31). В по-ранна своя работа Богяй е по-предпазлив (Bemerkungen zum Problem der ersten byzantinisch-ungarischen Beziehungen. — In: Überlieferung und Auftrag. Festschrift für M. de Ferdinandy zum 60. Geburtstag. Wiesbaden, 1972, 220—225).

⁶ Grammaticus, L., 231—232 (ГИБИ, V, 156—157); G. Mon. Cont., 725—726 (ГИБИ, VI, 136—137).

⁷ Златарски. Известия за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета, 406—407; История, I/1, 339—340; Dvornik, F. La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle. Paris, 1926, 61—62; Adontz, N. L'age et l'origine de l'empereur Basile Ier (867—886). — Byz., 8, (1932), p. 478; Moravcsik, G. Sagen und Legenden über Kaiser Basileus I. — In: Moravcsik, Studia byzantina, 158—164; Дуйчев, Ив. Нов исторически извор за българо-византийските отношения през IX в. — В: Дуйчев. Българско Средновековие, 134—145; Wozniak. Byzantine Policy, p. 56, 59; Бешевлиев. Първобългари. История, 157—159; Ditteln, H. Herrschte 837 u. Z. Krieg oder Frieden zwischen Byzanz und Bulgarien. — EB, 20/4, (1984), 62—79; В. Тънкова-Заимова (Долни Дунав, с. 18, бел. 4) го датира по времето на княз Маламир или при Борис-Михаил (?); Varady. Revision, S. 24 — през 836 г., когато българският военачалник Михаил (?) водил военни действия около Солун.

⁸ Вж. тук, бел. 2.

⁹ Хвольсон. Известие Ибн-Даства, с. 27.

¹⁰ Dunlop. Jewish Khazars, 89—170; Golden. Khazar Studies, I, 69—70.

¹¹ Артамонов. История хазар, 297—298; Wozniak. Byzantine Policy, 58—59; Golden. Khazar Studies, I, 76—77.

¹² Božilov, Dimitrov. Historical Geography, 50—57; Huxley. Steppe-peoples, 80—81; Kristó. Levedi, 11—80; Kosztolnyik. Hungarian Kings, p. 1. S. Ave. Ungheresi, 51—61. Някои автори все още предлагат друга локализация: между Урал и Волга (Varady. Revision, S. 26), между Волга и Дон (Ligeti. Levedia és Etelköz, 1—9); между Днепър и Днестър (Benkő. Leved und Etelköz, S. 169); между Северски Донец и Кубан (Pritsak. Pečenegs, 216—217) вж. и коментара в: Константин Багрянородный, с. 392, бел. 3; Belke, Soustal. Konstantinos Porphyrogenitos, S. 188, A. 415.

¹³ Божилков. Inscription, 72—76; Анонимът на Хазе, 182—183; срв. Коледаров. Политическа география, I, с. 41; История на България, II, с. 150.

¹⁴ Артамонов. История хазар, 328—330; Wozniak. Byzantine Policy, 60—62; S. Ave. Ungheresi, 75—77.

¹⁵ Срв. Annales Bertiniani, p. 434. В последно време се появи една нова хипотеза за съдбата на Киев в началото на IX в., основана на кореспонденцията между юдейското му население с Кордовския халифат, според която до завладяването му от русите през 30-те години на IX в. той бил под хазарска администрация, осъществявана чрез силите на оногурски (унгарски?) гарнизон (срв. Golb, Pritsak. Khazarian Hebrew documents, 61—71).

¹⁶ DAI, § 38, p. 170₁₃₋₁₄.

¹⁷ Докато А. Н. Москаленко (Славяно-венгерские отношения, с. 192) приема, че става дума за 836—838 г., М. И. Артамонов смята, че това са 822—826 г., като дава и мненията на някои други автори (История хазар, 343—344, бел. 25; Vajay. Eintritt, S. 11). Ом. Притцак приема, че става дума за техните местоживелища в Ателкузу през 890—893 г. (From the Sábirs, p. 30); Макартни смята, че с това съобщение Константин Багрянородни е дал годините не на техния престой в Леvedия, а на съюза им с хазарите (The Magyars in the Ninth Century, 96—97, 101); вж. и подробния преглед на различните становища по този въпрос у Dunlop. Jewish Khazars, 196—204; Константин Багрянородный, с. 392, бел. 7.

¹⁸ Thunmann, J. Untersuchungen über die Geschichte der osteuropäischer Völker. Leipzig, 1774, 105—107.

¹⁹ За други автори, които приемат конейктурата на Тунман. Срв. Грот. Моравия и мадьяры, с. 205, бел. 1.

²⁰ Критика на Тунман вж. у Грот. Моравия и мадьяры, с. 205. Той основателно отхвърля неговото мнение като приема, че цифрата γ' (3) стои погрешно в текста, но не е предложил свое четене.

²¹ Maguati. Streifzüge, S. 33.

²² Вестберг, Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе. — ЖМНП, 14, (1908), 50—51.

²³ Moravcsik. Zur Geschichte der Onoguren, S. 116; DAI, II. Commentary, p. 148; Varady. Revision, S. 26 (допуска дори числото 300).

²⁴ Grégoire. Le nom et l'origine des Hongrois, p. 636; L'habitat „primitif“ des Magyars, p. 269; Deér. Le problem du chapitre 38 du DAI, p. 108, n. 2; Vernadsky, Ferdinandy. Studien, I. Lebedia, S. 14.

²⁵ Dvornik. Byzantine Missions, p. 67.

²⁶ Климент Охридски, 3, с. 127.

²⁷ Verki. Δύο ἐπισόδια, 241—244; Moravcsik. Byzantium and the Magyars, p. 46; Юхас. Тюрко-българи и маджари, 305—307.

²⁸ Ролята на маджарите по време на хазарската мисия на св. Константин-Кирил, дават основание на М. И. Артамонов да смята, че те станали съюзници на каганата към средата на IX в. или малко по-рано (История хазар, с. 345; същото и у Vajay. Eintritt, 12—13).

²⁹ Срв. Moravcsik. Byzantinoturcica, I, 87—88; Diaconu. Les Petchenegues, 7—11; Божилков. България и печенезите, с. 37; Huxley. Steppe-peoples, p. 80, 84—85.

³⁰ Този извор е публикуван още от Кокковцов. Еврейско-хазарская переписка, 33—36; ново издание и нова интерпретация — Golb, Pritsak. Khazarian Hebrew documents, 132—133. Дискусията около неговата автентичност и датировката на описаните събития продължава: Новосельцев. Хазарское государство, 216—218; Zuckerman, C. On the Date of the Khazar's Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo. — REB, 53, (1995), 237—270.

³¹ Reginonis Chronicon, p. 599 (ЛИБИ, II, 307—308); Analista Saxo, p. 567 (ЛИБИ, III, с. 143); Annales Mettensis, 156—157.

³² DAI, § 38, p. 170₁₉—172₃₁; другата част, наречена Σαβάρτοι ἄσφαλοι, се изтеглила към Кавказ и Персия (Deér. Le problem, 97—98, 101; Артамонов. История хазар, с. 349; Pritsak. From the Sábirs, p. 21; Huxley. Steppe-peoples, 83—84; Varady. Revision, S. 27; S. Ave. Ungheresi, 80—82; вж. и коментара в: DAI, II. Commentary, p. 147; Константин Багрянородный, с. 392, бел. 4; Belke, Soustal. Konstantinos Porphyrogenitos, S. 188, A. 416. Малко по-различно е обяснението на Макартни — според него въпросната част се оттеглила към Кавказ още в началото на IX в., след като маджарите около р. Кубан били нападнати от племето кангар, т. е. дн. черкези (?). Срв. Masartney. The Magyars, p. 108.

³³ Вж. тук, бел. 12.

³⁴ История на България, 2, с. 150.

³⁵ За това локализиране срв. Božilov, Dimitrov. Historical Geography, 57—68. Повечето автори обаче продължават да локализируют Ателкузу на запад до р. Сепет (Pritsak. Pečenegs, 217—218; Kristó. Levedi, 116—150; Kosztolnyik. Hungarian Kings, p. 1; Huxley. Steppe-peoples, 82—83; Benkő. Leved und Etelköz, 182—186; Varady. Revision, S. 27; Константин Багрянородный, с. 393, бел. 13; S. Ave. Ungheresi, 83—84). Не липсват и други мнения: Макартни смята, че Ателкузу=Леvedия, т. е. локализира я между Дон и Днепър (The Magyars, 94—96); други я локализируют между Днепър и Дунав (Kienitz. Türken und Madjaren, S. 26; Mak. Les relations hungaro-byzantines aux Xe—XIIe siècles, p. 11; Belke,

Soustal. Konstantinos Porphyrogenitos, S. 190, A. 422), или дори между Дон и Дунав (Györfy. Landnahme, S. 233; Váczu. Etelköz, 169—175; Ligeti. Levedia és Etelköz, 10—19).

³⁶ DAI, § 38, p. 172³¹⁻³⁵; за Алмош срв. Vernadsky, Ferdinandy. Studien, II. Almos, 33—112; за неговия син Арпад срв. Györfy. Arpad, 115—119.

³⁷ Margart. Streifzüge, S. 35.

³⁸ Артамонов. История хазар, 345—346.

³⁹ ПВЛ, I, с. 21: „Идоша угри мимо Киев горою, еже ся зоветь ныне Угорское, и пришедше к Днепру стаща вождами; беше бо ходяща аки се половце. Пришедше от востока и устремишся чересь горы великия яже прозвашася Угорския...”

⁴⁰ Пак там, с. 14: „по сих же придоша печенежи; паки идоша угри чернии мимо Киевъ, послеже же при Олзе”. Според Д. Моравчик с понятието „черни угри” руският летописец е обозначил маджарите, докато под „бели угри” е имал предвид оногурите (Zur Geschichte der Onoguren, S. 115).

⁴¹ Шушарин. Русско-венгерские отношения, 155—157. По-нататък обаче (с. 162 сл.) същият автор приема, че разказът за покоряването на руските земи е по-късно творчество и не съответства на действителността. На същото мнение е и В. Т. Пашуто (Внешняя политика, с. 49), който също утвърждава „мирното преминаване на маджарите”.

⁴² Срв. Грот. Моравия и маджары, с. 260. Основателна критика на неговото мнение прави М. И. Артамонов, който обаче приема, че летописът отразявал смътни спомени на киевчани за отделни маджарски нашествия (История хазар, с. 348).

⁴³ Margart. Streifzüge, S. 34.

⁴⁴ Сахаров. Дипломатията на древна Русия, 89—90.

⁴⁵ Anonymus, § 9, p. 44³⁴⁻⁴⁴, 45¹⁻⁴.

⁴⁶ Срв. История СССР. Ч. I. Под ред. Н. Е. Артемова. М., 1982, с. 51.

⁴⁷ Harimani Angiensis Chronicon, p. 410 — помества съобщението под 892 г., при което подчертава, че маджарите „наскоро били дошли по тия места от север”; Analista Saxo, p. 567 (ЛИБИ, III, с. 143) — под 890 г. съобщава, че „унгарският народ, изгонен от съседите си печенежи, напуснал отечеството си и най-напред търсел прехраната си с лов и скитане из степите на панонците и аварите, после нахлул в земите на каринтийците, марихенците (моравците) и българите”; за същите събития под 889 г. съобщава и Reginonis Chronicon, p. 308 (ЛИБИ, II, с. 208).

⁴⁸ Особено показателен в това отношение е хронологическият ред в ПВЛ (I, с. 23), където съобщението за маджарския поход срещу Симеонова България на юг от Дунава (неточно под 906 г.) е поместено след въпросното известие за тяхното нападение срещу Киев.

⁴⁹ Климент Охридски, 3, с. 202, гл. XVI (в Успенския препис въпросният владетел е титулуван „король оугърски”).

⁵⁰ Morgcsik. Byzantium and the Magyars, p. 46; Verki. Δύο ἐπισόδια, 244—248; Györfy. Le role de Byzance dans la conversion des Hongrois, 172—173; Юхас. Тюрко-българи и маджари, 307—308. Според С. дьо Вайай маджарите достигнали за първи път до границите на Източнофранкското кралство през 862 г. (Eintritt, S. 11, 13); от друга страна се приема, че маджарското присъствие в Средна Европа е датирано най-рано през 881 г., когато според Залцбургските анали те се появили в околностите на Виена. По-сериозните изследователи обаче се огнасят с известни резерви към това датиране и са склонни да приемат по-точната хронология на Фулденските анали, според които това станало десетилетие по-късно (Wolfram. Die Geburt Mitteleuropas, S. 374).

⁵¹ Dvornik. Byzantine Missions, 390—391, n. 49.

⁵² Пак там, 183—185. Дворник допуска възможността към края на IX в. отделни маджарски вождове да са окупирали част от земите по Средния Дунав близо до Моравия и Източнофранкското кралство, които били под българска власт, непосредствено преди окончателното им заселване в Средна Европа.

⁵³ Вж. по този въпрос литературата, посочена от: Дуйчев, Ив., А. Кирмагов, А. Паунова. Кирило-Методиевска библиография 1940—1980. С., 1983, 37—42, 186—196.

⁵⁴ Особено показателно в това отношение е титулуването, което Константин Багренородни прави на маджарските князе и към средата на X в.: Леведий и Алмош са наречени „воеводи” (срв. DAI, § 38, p. 170¹², 172^{34, 43}; Vagady. Revision, S. 25, 28—30; Belke, Soustal. Konstantinos Porphyrogenitos, S. 189, A. 417); докато Арпад — „архонт” (DAI, § 38, p. 172^{45, 49, 51, 53, 55}; вж. и коментара в: Константин Багренородный, с. 393, бел. 17, 20, 22).

⁵⁵ Annales Fuldenses, p. 409; Liudprandis Antopodosis, p. 289; Harimani Angiensis Chronicon, p. 410 (ЛИБИ, II, с. 365).

⁵⁶ История на България, 2, с. 237; Györfy. Landnahme, 235—236; Wolfram. Die Geburt Mitteleuropas, S. 304, 360.

⁵⁷ Reginonis Chronicon, p. 601; Annales Fuldenses, p. 410²⁶⁻³²; Дуйчев. Връзки между чехи, словаци и българи, 365—366.

⁵⁸ Annales Fuldenses, 410—411 (ЛИБИ, II, с. 47).

⁵⁹ Срв. Lounghis. Les ambassades, p. 196; Die Slawen und Ungarn innerhalb der „begrenzten Oekumene“ der Makedonenkaiser. — Byzsl., 54, (1993), 70—71. Според Лунгис мястото на срещата между Анастасий и крал Арнулф не може да се посочи със сигурност.

⁶⁰ Възможно е маджарите да са ги преминали още на път за Панония или на връщане оттам. Последното се поддържа от Златарски (История, I/2, с. 292, бел. 1).

⁶¹ Вж. тук, бел. 56.

⁶² Срв. Божиллов. Към хронологията, 20—33. Литературата е посочена твърде изчерпателно. Все още обаче при датирането на отделните фази и цялото събитие се допускат грешки. Д. Дьорфи смята, че първото маджарско нападение срещу България станало през 894 г., а второто (?) печенежко нападение срещу маджарите в Ателкузу — през 895 г. (срв. Györfy. Landnahme, p. 234, 236; Savе. Ungheresi, 111—121; вж. и тук, бел. 81).

⁶³ Ostrogorsky. Geschichte, 212—213; История на България, 2, с. 280; Божиллов. Цар Симеон Велики, с. 89; Fine. Early Balkans, 137—138.

⁶⁴ За Никита Склир и неговата мисия вж. Seibt, W. Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigilographische Studie. Wien, 1976, No 6, 24—25.

⁶⁵ Theoph. Cont., p. 358 (ГИБИ, V, с. 122); L. Gramaticus, p. 267 (ГИБИ, V, с. 158); G. Mon. Cont., p. 773 (ГИБИ, VI, с. 139); Хроника Георгия Амартола, 27—28; Симеон Метафраст и Логотет, 116—117; СБЛ, 3, 151—152, 314—315 (добавка към Манасневата хроника).

⁶⁶ I. Skylitzes, p. 176⁹⁷⁻⁹⁸.

⁶⁷ Theoph. Cont., p. 359 (ГИБИ, V, с. 123); L. Gramaticus, p. 268 (ГИБИ, V, с. 159); G. Mon. Cont., p. 774 (ГИБИ, VI, с. 139).

⁶⁸ Божиллов. Към хронологията, 25—26.

⁶⁹ I. Skylitzes, p. 177¹⁴⁻¹⁹.

⁷⁰ DAI, § 40, p. 176⁷⁻⁹. Според Ив. Божиллов (Към хронологията, с. 27) неговият разказ, съпоставен с другите извори, не служел като свидетелство, че маджарите извършили само едно нападение и преминаване на Дунава (?).

⁷¹ DAI, § 51, 250¹⁰⁸—252¹²². Този пасаж според Ив. Божиллов (Към хронологията, с. 28) потвърждавал неговата теза за двукратното преминаване на Дунава от маджарски вождове.

жарите, като между двата момента минало известно време, което дало възможност на Симеон да предприеме укрепването на реката.

⁷² Вж. за валове: Рашиев. Старобългарски укрепления, 77—95.

⁷³ Срв. за крепостта: Димитров. Аулите, с. 62, бел. 102.

⁷⁴ Мястото по Дунава, където биха могли да бъдат опънати въпросните въжета, може би трябва да се търси около района на десния бряг, между дн. Кокирлени и Черна вода в Румъния. Там се опират Големият и Малкият землени валове, както и Каменният вал в Добруджа (срв. Рашиев. Старобългарски укрепления, 114—115, табл. 43).

⁷⁵ Ангелов, Б. Ст. Сказание за железния кръст, 121—155.

⁷⁶ Пак там, 141—142: „И въста на нихъ языкъ угорский, и плениша ему люди, и би ся с нимъ, и одолеша нему в тѣи год. И мне сушо в сечи тои... И потомъ пакы поведашу воину князь услыша угры идуша.“

⁷⁷ Пак там, с.148, 150: „... егде бяхомъ в сечи угорстеи с княземъ и яко и ны удолеша, и разгнаша ны, бежаша... слышах от всехъ странъ тѣпотъ коневы, и врзание и стопание члкъ и кричь... Слыши же Клименте, по семь уже удолеет Семионъ князь врагом своимъ силою Хвою.“

⁷⁸ Leonis Tactica, XVIII, § 42, col. 956 C—D (ГИБИ, IV, с. 167).

⁷⁹ Annales Fuldenses, 412—413 (ЛИБИ, II, 47—48).

⁸⁰ Срв. Цанкова - Петкова, Г. Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановяването на българската търговия с Цариград. — ИИИ, 20, (1968), с. 181.

⁸¹ Като косвено указание за това, че немци и блатненци се опасявали най-вече от маджарите, а не от българите според мен може да послужи и обстоятелството за разорителното маджарско нашествие към техните земи след набега им към моравците (вж. тук, бел. 53, 54; срв. в същия смисъл и разсъжденията на Wolfram. Die Geburt Mitteleuropas, S. 374).

⁸² Това е предположение на един от изследователите — проф. К.Попконстантинов, което той изказа още преди години, без да е развито и подкрепено подробно, но според мен също има своите основания. Сигурно е, че манастирът е бил подлаган на опожаряване — спорът е кога е станало това, в края на IX или през 70-те години на X в. (Георгиев, П. История на Равненския манастир. — Епохи, 2, (1993), 65—66. Без особени основания авторът свързва евентуалното опожаряване от маджарите с последната датировка).

⁸³ Срв. Дуранкулак. Т. I. С., 1989, с. 108, 302; Добруджа, 7, (1990), с. 259, 262.

⁸⁴ Иотов, В. Сабя от ранносредновековното селище до с. Дебрене, Добричко. — Добруджа, 9, (1992), 141—145; Находка от ремъчни украси от ранносредновековното селище до с. Дебрене, Добричко. — Добруджа, 10, (1993), 123—130.

⁸⁵ DAI, § 40, p.176₁₃₋₁₉. Отглас от това събитие се открива в една от добавките към старобългарския превод на хрониката на Константин Манаси: „...Симеон пак воюва с въгрите (маджарите), оплячкоса земята им, а самите тях разби. И като се върна оттам, пак започна война с гърците и ги победи“ (СБЛ, 3, 314—315).

⁸⁶ Срв. Божилков. България и печенезите, 38—39; Цар Симеон Велики, с. 92; Vajay. Eintritt, 25—26; Fine. Early Balkans, p.139; Györfy. Landnahme, 239—240; Sava. Ungheresi, 122—137 (погрешно дават 895 г.); Vagady. Revision, 39—43; вж. и коментара в: Константин Багрянородный, с. 396, бел. 6 (датировката е сгрешена); Velke, Sostal. Konstantinos Porphyrogenitos, 194—195, A. 435.

⁸⁷ Вж. тук, бел. 48.

⁸⁸ Златарски. История, I/2, 312—313.

⁸⁹ Вж. тук, бел. 47, 50. До 896 г. маджарските нападения в Средна Европа носели временен, разбойнически характер. Известно е, че през с. г. както в Източната мар-

ка, така и в княжеството на Брацлав в Славония се провеждали укрепителни мероприятия за отразяване на техните набеги (Wolfram. Die Geburt Mitteleuropas, S. 374).

⁹⁰ Veges. Le rôle des facteurs, 222—226.

⁹¹ На това обръщат внимание (в смисъл целия Карпатски басейн?) и някои унгарски изследвачи (Юхас. Старите маджарски хроники, с. 111; Györfy. Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn, S.8; Fodor. Wanderung, 285—291).

⁹² Срв. Folz, Giullou, Mousset, Sourdell. De l'Antiquité au Monde Médieval, p. 411; Györfy. Le rôle de Byzance, p. 173; Arpad, S.134; Landnahme, S. 235, 241; Fine. Early Balkans, p. 139; Váczy. Constantine Porphyrogenitos, 131—132; Mak. Les relations hungaro-byzantines aux Xe—XIIe siècles, p. 11.

⁹³ Трудно ми е да се съглася с мнението на А. Барта, че силите, които се сражавали в България начело със сина на Арпад — Лиунтика (Левенте), не се завърнали в Ателкузу, а се отправили направо за Панония, където се заселили (срв. Vágha. Hungarian Society, p.83); възражение предизвиква и постановката на Д. Кришто, че българските войски започнали нападението си, преминавайки през „унгарските селища по долното течение на Дунава, т. е. по левия му бряг в по-късното Влашко“ (Kriszta. Arpadendynastie, 14—15).

⁹⁴ Вж. тук, бел. 52, 91. Данни за българското господство по тези земи в това време се откриват и в англосаксонската „География на крал Алфред Велики“ (срв. Lindarsky. Alfred the Great and the Ancient Geography, p. 437; Gjuzel. König Alfred der Grosse, 91—104).

⁹⁵ Вж. тук, гл. III. Повечето изследователи предполагат, че след поражението им, нанесено в Ателкузу, маджарите не посмели да нападнат повече българските प्रदेशи, поне докато цар Симеон бил жив (срв. История на България, 2, с. 282).

УНГАРСКИЯТ ФАКТОР
В ПОЛИТИКАТА НА ЦАР СИМЕОН
ОТ НАЧАЛОТО НА X в.*

За изследването на този период от българо-унгарските отношения за първи път в историческата наука се привличат и повече латински извори от унгарски и немски произход.

Интерес предизвикват най-старите унгарски наротивни произведения, които дават повече подробности за интересуващите ни събития, макар че не са съвременни на тях, а черпят сведения от по-стари, незапазени хроники. Сред тях особено място заема т. нар. „Аноним за деянията на унгарците“, известен още като „Анонимният нотариус на крал Бела“, или по-просто и удачно като „Унгарският Аноним“ (по-нататък ще го наричам за улеснение „Аноним“)¹.

По въпроса за достоверността на този извор, за характера на събитията и тяхната датировка съществува много литература, поддържаща различни мнения и хипотези. Тъй като е практически невъзможно да се отрази всичко, писано досега за него, ще взема отношение към няколко основни работи на различни представители от българската, унгарската, румънската, немската и руската историческа наука, които изразяват и основните насоки във възприемането и тълкуването на сведенията от извора.

Първото, определено отрицателно отношение към Анонима е изразено от руския учен К. Я. Грот в края на миналия век. Според него изворът представлял баснословни разкази, като тенденциозно и фантастично изопачавал историята. Поради това трябвало да се изключи от категорията на заслужаващите сериозно внимание извори за древната история на маджарите².

Разбира се, съществува и напълно противоположно мнение за достоверността на сведенията от Анонима, изразено като че ли за първи път по-обстойно от Г. Фехер³. Оттогава досега в историографията са се оформили тези две ясно изразени насоки, към които се присъединяват по различно време изследователи от различни страни.

* Тази глава е преработен и допълнен вариант (D i m i t r o v. Bulgaria and the Magyars, 61—77).

В българската историческа наука първият учен, взел положително отношение към Анонима, е П. Ников. Според него маджарските нападения, описани в извора, били извършени по времето на цар Петър (927—969), когато българските управители от северозападните краища на държавата станали по-самостоятелни и сами поели защитата на своите области⁴. Скоро след това обаче П. Мутафчиев изказва съмнения в достоверността на тези сведения и решително възразява, че известията, в които се говори как маджарите започнали своите нападения непосредствено след настаняването си в Централна Европа, не биха могли да се приемат буквално. Предлага те да се свържат с обстановката в България през 30-те—40-те години на X в.⁵

Нов тласък за разгръщане на дискусията по въпросния извор се дава след края на Втората световна война. Първ взема отношение унгарският учен Е. Молнар, който обаче твърде странно тълкува неговите сведения: възможно било описаните сражения да изразяват паметта за вътрешните войни между вождовете на отделните унгарски племена⁶.

В българската историография Анонимът е разгледан подробно за първи път от Стр. Лишев⁷. Той приема датировката на П. Ников, че разглежданите събития станали към средата на X в., като обръща по-голямо внимание на социалното положение и поведението на „тримата български боляри“. Те твърде много напомняли на „западноевропейската политическа раздробеност през IX—XI в.“ Въпреки тези малко пресилени според мен изводи, авторът за първи път публикува в български превод отделни пасажи от Анонима и ги прави достояние на българската историческа наука.

В същото време дискусията продължава. Твърде е интересна оценката за Анонима в трудовете на унгарския медиевист Д. Дьорфи. Първоначално той категорично отрича историческата достоверност на сведенията, обявявайки, че изворът принадлежи към романтичните *chanson du geste*, които имат повече литературен, отколкото исторически характер. Те били призвани да защитават интересите на аристокрацията, поради което голяма част от описаните събития били всъщност реминисценции на по-малко отдалечени по време факти, нямали почти нищо общо с реалната действителност и представлявали исторически анахронизми, а част от персонажите били измислени и не се подкрепяли от достоверни исторически източници⁸. Тези крайни първоначални изводи, макар че се основават в по-голямата си част на логически построения, трудно могат да се приемат. Не мога да се съглася, че Анонимът спадал към чисто литературно-фолклорната традиция на *chanson du geste*

и неговите сведения не притежавали документална стойност. Отдавна е установено, че те са заимствани от по-стара, недостигнала до нас унгарска историческа хроника⁹. Не всички сведения от Анонима според мен отразяват съвременни или близки до времето на неговото написване (края на XII—началото на XIII в.) събития, а и не всички персонажи (включително българските управители) са измислени.

Дьорфи впоследствие видимо смекчава крайната си отрицателна позиция към Анонима, а напоследък откровено признава, че сведенията за българското присъствие по Средния Дунав и за войната на маджарите срещу българските управители вероятно отразяват историческата реалност, която обаче според мен е датирана не особено прецизно в периода 895—899 г.¹⁰

В унгарската историография съществува по принцип положителна оценка към сведенията на Анонима, особено към описаните отношения с българите и Византия. Един от най-добрите унгарски византинисти — Д. Моравчик, му посвещава специално изследване. В него признава историческата му достоверност и прави твърде интересни изводи. В основата им заляга идеята, че непосредствено след първоначалното завладяване на част от новата родина маджарите начело с Арпад се сблъскали с българския управител на земи между Дунав и Тиса — вожд Салан, който като роднина на българския цар Симеон поискал помощ от него¹¹. Според същия автор е възможно византийският император Леон VI също да оказал помощ на Салан и Симеон, но вероятно в сведенията на Анонима била въплътена византийската универсална идея за върховната власт на императора на ромеите над тези земи. Това било заложено в думите на местните вождове, че имали законно основание да властват според благоволенieto на Константинопол¹². В основата си идеята на Д. Моравчик съдържа редица рационални моменти, но крайният му извод едва ли отразява реалното състояние на нещата, особено по отношение на „въплъщаването“ на византийския икуменизъм в разказа на Анонима¹³. Твърде е възможно за по-голяма тежест българите да влагат в това изказване известен идеологически смисъл, без да се изключва напълно възможността то да е подкрепено и с материализирана ромейска помощ. Според мен обаче се прави по-скоро ефектна демонстрация на сила, която за съжаление не оказала необходимото въздействие върху маджарите. По-голямо внимание заслужава датировката на Моравчик за въпросните събития. Макар и малко обширна, тя е по-вероятна и достоверна: 896—912 г. Тази хронология се възприема и от други учени, взели отношение към сведенията на Анонима след Д. Моравчик¹⁴.

Малко преди публикуването на труда на известния унгарски византолог подобен коментар прави и С. де Вайай — учен от унгарски произход, но представител на немската (и швейцарската) историография¹⁵. Той също датира сведенията на Анонима за войната между маджари и българи по Симеоново време, макар че дава малко странно обяснение: българският владетел се опитал да предотврати настаняването на унгарците в Средна Европа, като решил да помогне на моравския княз Светополк (?), изпращайки войска начело със Салан, но тя претърпяла поражение при Алпар, с което българската власт там била унищожена.

Към сведенията на Анонима определено отношение взимат и някои представители на руската историческа наука. Според В. П. Шушарин анонимният автор признавал още във въвеждащата част, че използвал сведения от народното предание при липса на писмени паметници от ръкописната традиция (?). Въз основа на това ученият стига до извода, че Анонимът очевидно преправил преданията за мирното заселване (?) на маджарите в разказ за военно завоевание. Така описанието на бойните подвизи на техните вождове всъщност представлявало фалшив панегирик на литературната измислица¹⁶. Но ако това действително е било така, излиза, че българската власт по Средното Подунавие и в Карпатския басейн, българското и славянското население, което маджарите заварили там, отстъпили пред тяхното нашествие доброволно, без бой, като се примирили твърде лесно с една значителна териториална и военнополитическа загуба!

Още по-странни изводи прави молдовският изследовател В. Д. Королук. Според него Анонимът съобщавал всъщност за съществуването на три влахо-славянски (?) княжества в Панония и Трансилвания, макар че имената на техните управители едва ли били автентични, а подробностите за стълкновенията им с маджарите — твърде легендарни¹⁷.

За съжаление подобни изводи, лишени от необходимите основания, не остават изолирани и дори намират поддръжка предимно от отделни представители на румънската историография. Приема се, че вождът Глад управлявал автохтонно румънско княжество, а неговият наследник Ахтум отстоявал независимостта на местното влашко (?) население срещу маджарската експанзия¹⁸. На същото мнение са и други румънски историци, според които сведенията на Анонима доказвали, че романизираното население в Трансилвания било много добре организирано и управлявано от три политически формации начело с трима вождове (Гелу, Менуморут и Глад), като унгарската атака срещу тях била предприета към 934 или 943 г., а не

по времето на Симеон и Арпад¹⁹. Всичко това обаче не намира потвърждение в останалите исторически извори — те не установяват наличието на компактно романизирано влашко население в Трансилвания и Панония през X в.²⁰ Възможно е неговото споменаване от Анонима да отразява съвременни на написването му демографски и етнически изменения, като например анахроничното засвидетелстване на куманите, може би вместо хазари или печенези²¹.

Някои от тези въпроси са засегнати в монографията на В. Търкова-Заимова, която използва сведенията в „полулегендарната Арпадска хроника“ за изясняване на административното устройство на отвъддунавските български земи, като стига до извода, че техните управители притежавали извънредно големи права. Икономическата и политическата им самостоятелност имала за основа развитието на феодалните отношения (?) и териториалната отдалеченост по времето на Симеон и Петър, но те не изразявали подчертан стремеж към обособяване²².

Съвсем накратко на този въпрос се спира и Ив.Божилков. Той отбелязва, че данните от хрониката на т. нар. „Анонимен нотариус на крал Бела III“ свидетелстват за българското господство отвъд Дунава (в Банат и Трансилвания) до самия край на X в. Едва след падането на Видин (1003 г.?), откъснати от другите български територии, тези земи били изложени на маджарски нападения и окупация²³.

Данните от Анонима се разглеждат и в историко-географския труд на П. Коледаров, който обаче е склонен да приеме, че завладяването на тези територии от маджарите станало по времето на цар Петър, по-точно след поражението им от немци и чехи при Лехфелд през 955 г.²⁴

По страниците на „Исторически преглед“ унгарският учен П. Юхас публикува откъси от Анонима, засягащи българо-маджарските стълкновения в Панония, последвали според автора пристигането на унгарците там след поражението, нанесено им от българи и печенези в Ателкузу²⁵. За съжаление публикуваните откъси не засягат всички сведения, съдържащи се в Анонима. Изпуснати са редица важни моменти, без които картината на интересувашите ни събития не би била достатъчно пълна²⁶.

Съвсем накратко, предимно с информативна цел, данните от Анонима са представени и от Г. Цанкова-Петкова²⁷.

В чест на 1300-годишнината от основаването на българската държава унгарската историческа наука издава специален сборник, посветен на българо-маджарските отношения²⁸. В основната въвеждаща статия Д. Секей привлича сведенията на Анонима като смята, че той е описал начина, по който маджарите завзели българските

области между Дунав и Тиса в началото на X в.²⁹ Същият извор е използван и в друга работа от сборника, занимаваща се с локализацията на владенията на българския управител Глад³⁰.

Някои данни от Анонима са разгледани и в трудовете на американския учен от унгарски произход И. Боба³¹ главно като доказателство на неговата теза за участието на оногурите (=угри?) и мешчерите (=маджари?) в образуването на средновековната унгарска народност³².

Един от последните български автори, взели отношение към Анонима, е В. Бешевлиев. Той привлича данните от него, за да обоснове българското господство през IX в. над дн. Източна Унгария, Трансилвания и Банат³³.

Един от последните преводи (на немски) и коментари на Анонима е дело на двама унгарски учени (първият от тях постоянно живее в Германия) под немската редакция на известния унгаролог Т. фон Бодяй³⁴. Наред с несъмнените качества и особено със сравнително пълния и обективен коментар, е налице според мен и една по-отрицателна тенденция. Тя е близка с някои по-крайни становища, отричащи историческата достоверност на сведенията от Анонима, като първоначалната позиция на Дьорфи. Главно с цел да се атакуват сведенията за влашкото присъствие в Трансилвания и Панония, се забелязва тенденция всички (!?) сведения в извора да се датират към епохата на неговото написване (XII—XIII в.). Това обаче едва ли отговаря на действителното положение на нещата. Например още преди посоченото време в Унгария е засвидетелствано руско присъствие³⁵, за което говори и Анонимът. Следователно там, където сведенията и датировките от извора намират макар и косвени потвърждения в други източници, няма основание те да се датират, а още по-малко да се игнорират. Дискусията за мястото и ролята на Анонима продължава и в наши дни³⁶.

Този историографски преглед дава възможност да се направят следните изводи. Първо, липсва по-задълбочена и по-убедителна интрепретация на данните от Анонима, с някои изключения, които могат да се характеризират само като опити в тази насока главно поради несигурността на сведенията в извора. Второ, повечето автори, които приемат тяхната историческа достоверност, са склонни да ги датират или в края на IX, или през 30-те—50-те години на X в., като само малцина са склонни да ги отнесат към времето на цар Симеон в началото на X в. Трето, почти всички изследователи изключват възможността за реалното участие на византийски войски на страната на българите срещу маджарското настъпление към земите на север от Дунав и Сава. Всичко това налага необходимостта

от ново разглеждане на сведенията в Анонима за отношенията на нашествениците маджари към българската власт и към българското население по тези земи в началото на X в.

Преди да пристъпи към конкретното разглеждане на събитията, засягащи тези отношения, анонимният унгарски хронист е сметнал за необходимо да разкрие политическата обстановка в среднодунавските земи непосредствено преди идването на маджарите, като обяснява наличието на българска власт там по следния начин: „Впрочем, земята, която лежи между Тиса и Дунав, завзел Кеан Велики (Keanus Magnus = великият кан?), господарят на България, дядо на вожда Салан, чак до пределите на рутените (русите?) и поляците, и там населил славяни и българи. Земята пък, която се намира между Тиса и гората Игфон (Бихор), която лежи към Ердевелу (Трансилвания), от реката Морус (Марош) до реката Зомус (Самош), завзел вождът Морут, чийто внук е наречен от унгарците Менуморут поради това, че имал много приятелки (наложници?), и тази земя обитавали племена, които се наричат Козар (хазари?). Впрочем земята от реката Морус до крепостта Урсиа (Оршо̀ва) заел някакъв вожд на име Глад, дошъл от град Бундин (Видин) с помощта на куманите (печенезите?), от чието потомство се родил Охтум (Айтон). Него, след много дълго време, при Светия крал Стефан, Сунад — син на Добука, внук на краля, го убил в неговата крепост край Морисиум (Марошвар), понеже постоянно се бунтувал срещу споменатия крал.“³⁷

Вече може да се смята за сигурно установено, че в началото на IX в. българската държава поставила под свой контрол описаните земи³⁸, населявани предимно от авари, българи и славяни³⁹. Затова и унгарските изследователи признават, че маджарите воювали в Карпатския басейн с това население и управляващата го българска администрация⁴⁰. Друг обаче е отговорът на въпроса, по кое време маджарите се сблъскали с тях.

В края на предишната глава се достигна до идеята, че българо-маджарският конфликт в края на IX в. едва ли завършил през 896 г. Той вероятно се изместил към северозападните краища на средновековна България. Ето защо съм склонен да према, че посочените сведения на Анонима вероятно отразяват положението в момента на маджарската поява по тези места, които тогава се управлявали от трима българи. Първият — Салан⁴¹, произхождал от българската управляваща династия, тъй като вероятно бил внук, или по-скоро пра-внук на хан Омуртаг, т. е. брат или братовчед на Борис I и чичо (както е наречен по-нататък) на управляващия тогава български владетел Симеон. Той владеел областта между Тиса и Средния Ду-

нав с вероятни центрове крепостта Олпар (дн. Алпар, Тисаалпар)⁴² или Тител (в дн. Войводина, Сърбия). Вторият — Менуморут, управлявал областта на изток от Тиса, на север от р. Марош и на юг от р. Самош с център Бихор (дн. Бихария в Румъния)⁴³. Третият български управител — Глад, владеел областта южно от него до дн. Оршо̀ва, с вероятен център крепостта Марошвар (Чанад)⁴⁴, като земите му може би пострадали най-малко от маджарското нашествие и били завладени от унгарците едва при наследника му Охтум (Айтон) в началото на XI в.⁴⁵

Вероятно за да предотвратят евентуалното съединяване на силите на тримата български комити, маджарите решили да забият своеобразен „клин“ между тях, като настъпили по долината на Тиса, което неминуемо ги изправило пред сблъскване с войските на Салан. За 903 г.(!?) Анонимът разказва, че маджарският княз Арпад изпратил своите войски да подчинят земята най-напред между горното течение на Тиса и р. Бодрог; била завладяна крепостта Борсо̀ва, а войниците на Салан били пленени и оковани във вериги⁴⁶. При последвалите преговори пратениците на Салан предали предупреждението му към Арпад неговите поданици да не пресичат р. Бодрог. Но вероятно от позициите на по-силния маджарският княз отказал и дори изявил претенции за земите на юг до р. Сою (Шайо)⁴⁷. След размяната на пратеничества и подаръци Салан, вероятно с цел да печели време, се съгласил да отстъпи⁴⁸, с което обаче не допринесъл за заздравяването на българските позиции.

Междувременно маджарите насочили своята експанзия и към областта на Менуморут. Анонимът съобщава, че Арпад изпратил пратеници и до него в крепостта Бихор с претенции за територията от р. Самош до земите на Нир⁴⁹. За разлика от Салан обаче, Менуморут категорично отказал да отстъпи каквито и да било територии на маджарите, което скоро предизвикало въоръженото им нападение срещу него⁵⁰.

Анонимът съобщава, че те нападнали Менуморут в момент, когато той „се подготвял за път към Гърция“; идващите насреща негови войници попречили на преминаването на маджарите през р. Кьорьош⁵¹. Възможно е българският управител да е искал да потегли начело със свой военен контингент в помощ на централната българска власт срещу Византия, но маджарската заплаха осуетила това. С течение на времето нашествениците постепенно сломили неговата съпротива. Анонимът съобщава, че решителният момент настъпил след като маджарите завладели дн. о. Чепел на Дунава. Срещу Менуморут била изпратена голяма войска, в която взели участие и сикюли (секлери, секи)⁵². След 14-дневна обсада, изпълне-

на с ожесточени битки пред крепостта Бихор, завоевателите успели да преодолеят защитата, което принудило българския управител да се признае за победен при условие, че дъщеря му се омъжи за престолонаследника Золтан (според Анонима това било прието от маджарите)⁵³.

Вероятно след като българският управител бил окончателно неутрализиран, нашествениците отново насочили ударите си към областта, управлявана от Салан. Пратениците на Арпад пристигнали в крепостта Олпар. Там те изложили исканията на своя вожд да им бъдат отстъпени земите на юг до р. Загва — условие, с което Салан се съгласил⁵⁴. Може да се предположи, че тогава българският управител все още не бил в състояние да противопостави достатъчно сили срещу маджарския натиск.

По-нататък обаче Анонимът съобщава: „Товага, като се посъветвал със своите, [вождът Салан] изпратил свои пратеници при императора на гърците и при вожда на българите, за да дадат помощ за бой срещу вожда на унгарците Арпад. Императорът на гърците и вождът на българите изпратили голяма войска на вожда Салан. Когато тя пристигнала при вожда Салан на онова място, което се нарича Тетел (Тител), настанала голяма радост в събранието на вожда.“⁵⁵ Почувствал се по-силен, Салан предложил на Арпад да се изтегли от всички отстъпени му досега земи, но маджарският княз не само отказал, а и застанал начело на огромна войска, която се отправила към Олпар⁵⁶. „А пък вождът Салан с помощните войски на гърци и българи потеглил от Тетел и обезумял от подбуждането на своите, препуснал срещу вожда Арпад. Когато и двете войски почти едновременно се спрели да пренощуват, никой от тях не посмял да спи през цялата нощ, но прекарвали времето като държали в ръце оседланите си коне. Когато настъпило утрото, преди зазоряване и двете войски се приготвили за бой.“⁵⁷

Битката завършила с поражение за българите, в резултат на което Салан бил принуден с оцелелите войски да намери убежище в Белградската крепост⁵⁸. Като подчинили цялата област между Тиса и Дунав, маджарите настъпили още на юг, с намерение да преминат Дунава, където р. Сава се влива в него, и да атакуват Белград⁵⁹. „Товага вождът на българите, който бил еднокръвен (роднина) с вожда Салан, потеглил да се бие срещу тях с голяма войска и с помощта на гърците. На следващия ден двете войски били построени на едно поле край брега на Дунав.“⁶⁰

Но и тази битка според Анонима завършила с поражение за българите и за участващите на тяхна страна византийски войски. След като се оттеглил в Белградската крепост, българският владе-

тел поискал сключването на мир, заявявайки, че няма да подкрепя своя чичо вожда Салан⁶¹, т. е., че се отказва от българската власт над земите между Дунав и Тиса. Това заключение въз основа на сведенията от Анонима намира известно косвено потвърждение и от археологическите проучвания. Според тях най-ранното маджарско заселване в Средна Европа започнало от горното течение на Тиса, на юг по нейното поречие⁶².

Анонимът продължава: „Те (маджарите), като спасили мира, взели за залог собствения син на вожда заедно с много блага от България и като се оттеглили, оставили невредим вожда на българите. След това тръгнали и стигнали до портата Вазил и като потеглили оттам, покорили страната Раци (Рашка, Сърбия), и като хванали нейния вожд, дълго го държали окован в желязо. Като тръгнали оттам, стигнали чак до морето (Адриатическо) и подчинили на властта на вожда на унгарците Арпад със сила и мир всички народи на онази страна. Завладели освен това и град Спалатум (Сплит), както и цяла Кроватия (Хърватия) и като тръгвали оттам, взели синовете на знатните за заложници и се върнали в Унгария при вожда Арпад.“⁶³

Малко по-нататък Анонимът съобщава, че маджарите решили да подчинят и областите на Глад, като настъпили по долините на реките Бегей и Темеш (на изток от Тител, в дн. Банат)⁶⁴. При преминаването на р. Темеш те нападнали в гръб войската на Глад, в която може би имало и помощни отряди от печенези, нанесли им поражение и ги принудили да се оттеглят в крепостта Кеве (дн. Ковин в Сърбия), която не след дълго също се предала, а впоследствие унгарците настъпили към Оршо̀ва⁶⁵.

Може да се предположи, че маджарската офанзива срещу областите на Глад била по същото време и съставлявала част от цялата настъпателна кампания срещу България. Мисля обаче, че тя се ограничила на юг само до Белград, а на изток и югоизток — до подножието на Карпатите (в най-лошия случай, до Оршо̀ва)⁶⁶. В резултат на тази кампания маджарите завладели българските области, управлявани от Салан, Менуморут и Глад, като е възможно последните двама да запазили поне част от привилегиите си като маджарски васали, докато областта на Салан била присъединена към личните владения на Арпадите⁶⁷. Може кампанията срещу областта на Глад, която според Анонима била последвана от движение на югоизток към Оршо̀ва и след това „в Гърция“, да е станала по-късно — през 30-те—40-те години на X в., или дори да е отглас от събитията през XI—XII в.⁶⁸

По-сигурно е датиранието на битката при Белград между войските на Арнад и Симеон, завършила със сключването на мир, както и последвалата маджарска кампания срещу Далмация и Хърватия да бъдат отнесени към началото на X в. Анонимът подчертава, че след сключения мир унгарците се отказали да нападнат България. Как да се обясни названието „портата Вазил“ като отправна точка на последвалото маджарско нашествие след битката при Белград? Затруднението идва от обстоятелството, че повечето изследователи с това название (Василски порти) в западните извори идентифицират Ихтиманския проход, известен още като „Българската клисура“ или „Траянови врата“⁶⁹. Според мен съществуват две възможни обяснения на този феномен: или Анонимът допуска хронологично объркване, пренасяйки само при споменаването на този топоним по-късни реалности от XI—XII в., или под това название е имал предвид някой друг проход в Динарските планини. Последното предположение е по-вероятно, като се има предвид описаната от Анонима насоченост на маджарския удар след битката при Белград — не на югоизток по Виа милитарис, без да се споменават такива важни центрове като Ниш и София⁷⁰, а на югозапад към Адриатическото крайбрежие.

Маджарската офанзива срещу българските владения на северозапад в началото на X в. намерила отглас и по страниците на други хроники. Ето какво съобщава за времето около 901 г. Симон де Кеза: „Като чул за разнебитването на своя народ, император Конрад (?) напуснал Италия и влязъл в швабския град Августа с намерение оттук да навлезе в Унгария и да нападне унгарците. Но в това време в Рим избухнала междуособна война и императорът се завърнал в Рим. Тогава унгарците излезли на поход и нахлули в България, откъдето откарали безбройно множество стада и пленници. Найсетне те се завърнали победоносно в Панония.“⁷¹

Датиранието на това известие от Симон де Кеза предизвиква спорове, при които най-малки основания има тезата, че то се отнася за българо-маджарската война през 894—895 г.⁷² В такъв случай остават три възможности: първата — унгарският хронист е сбъркал както годината, така и името на германския владетел, който би трябвало да е Лудвиг (Детето), а годината 910, когато според хрониката на Регинон срещу маджарите бил подготвен поход, осуетен от междуособиците в Германия⁷³; втората — сбъркал е годината, но не и името на владетеля, което показва, че въпросното събитие станало по времето на император Конрад I (911—918); третата — сбъркано е името на владетеля, но не и годината, т. е. това наистина е станало към 901 г., но по времето на Лудвиг IV (900—911). Като се

имат предвид и другите сведения от изворите, най-вероятна е третата възможност.

Според едно от най-забележителните унгарски нарративни повествования — Илюстрираната хроника (в съкращения ѝ вариант — Хрониката от Буда), което се повтаря почти дословно от други по-късни унгарски извори (Дубницката хроника и хрониките на Йоан Туроци и на Антоний Бонфини): „На четвъртата година обаче унгарците нахлули в България и отнесли оттам безбройни богатства и оръжия, а техните крепости завладели и разрушили градовете им, които с Божие позволение владеят и до днес.“⁷⁴ И тук, както и при Симон де Кеза, най-много спорове предизвиква датиранието на събитието — от кое събитие са изброени 4 години? Ако това е заселването на маджарите в новата им родина (896—897), става дума за 900—901 г.; ако се имат предвид събитията през 910—911, хронологията се измества към 914—915 г., което според мен е твърде неправдоподобно.

Поради по-подробното описание на Анонима смятам, че повече доверие заслужава неговата хронология, което съобразено с датиранията на по-късните унгарски хроники, позволява да се говори най-общо за времето в началото на X в.⁷⁵ Ще обърна внимание и на някои други данни от Анонима, които на пръв поглед могат да предизвикат недоумение. В по-малка степен това се отнася за възможното печенежко участие на страната на българите във войската на Глад — обстоятелство, което би могло да се обясни със съюзните отношения между България и печенезите по това време⁷⁶.

По-големи възражения събуждат сведенията за участието на византийски военни отряди във войската на Салан и в битката при Белград заедно с българите срещу маджарите. Евентуален отглас на това е едно сведение на Лиутпранд: „И тъй след няколко години, когато на изток и на юг никой не бил в състояние да се противопостави на унгарците, заставени били да им плащат данък дори българите и гърците, те пожелали да видят какви народи живеят на юг и на запад, та да не остане нищо непознато за тях. И тъй като събрали огромна и безбройна войска, нападнали нещастната Италия.“⁷⁷

Това съобщение се повтаря почти дословно и от други западни хроники⁷⁸. В повечето случаи обаче датировката не се приема от изследователите и се подлага на корекции⁷⁹. Според мен няма основание за това. Ако сведенията имали предвид българо-маджарския конфликт през 894—896 г., как маджарите успели именно тогава да принудят българите (още по-малко пък ромеите, с които били съюзници) да им плащат данък, особено след жестокото поражение в

Ателкузу. От друга страна, трудно ми е да се съглася, че сведението на Лиутпранд е датирано от другите западни хронисти произволно, като те едва ли са ползвали неговото съчинение за основен първоизвор. Разбира се, приемам, че датировката едва ли отразява точната година, но тя не може да се изтегля много напред или много назад от предложената хронология. Затова и тук, както при унгарските извори, сведенията на Лиутпранд и останалите западни хронисти основателно могат да се отнесат по-общо към началото на X в., както ги датират и самите им автори.

В гръцките извори липсват преки сведения за военни съткновения между маджарите и Византия по това време. Но отношения на враждебност между двете страни могат да се открият в един съвременен на събитията източник — „Тактиката“ на византийския император Леон VI⁸⁰. За нея се знае със сигурност само, че е писана след 904 г.⁸¹ Тя е ценен извор за конфликта между българи и маджари през 894—896 г., когато ромеите са съюзници на маджарите и противници на българите⁸². В момента на съставянето ѝ обаче императорът пише: „ние (ромеите) вече не мислим да се въоръжаваме срещу тях (българите), тъй като против Бога бихме предприели вече военни действия срещу тях. Затова сега не желаем да описваме нито техния строй срещу нас, нито нашия срещу тях, понеже те са наши братя поради еднаквата вяра и обещават да слушат нашите съвети.“⁸³ Веднага след това авторът пояснява: „Сега ще говорим за уредбата и строя на турките (маджарите), които малко или никак не се различават [от тези] на българите.“⁸⁴ Само тези пасажи на Леон VI могат да ни наведат на мисълта, че щом той е решил да изложи пред своите военачалници начините за водене на война срещу маджарите, по това време вероятно вече имало или предстояли военни сблъсъци между тях и ромеите, за разлика от „мирните“ българо-византийски отношения. По-нататък той пак съобщава за „враждебните нам турки“⁸⁵, че „голяма вреда им се причинява, когато някои от тях прибягнат при ромеите“ и „понякога малцина от тях започват да преминават на наша страна, а след като бъдат облагодетелствани от нас, мнозина ги последват и затова са много недоволни, когато някои се отделят от тях“⁸⁶.

Тези места в текста на „Тактиката“ свидетелстват за настъпния обрат в отношенията между маджарите и Византия след събитията през 894—896 г.⁸⁷ Те са обтегнати, недоброжелателни и враждебни, породени може би от евентуални военни сблъсъци между двете страни. Затова смятам, че самооправданието на автора в края на „Тактиката“ звучи твърде неискрено — той пишел това не защото искал да воюва с маджарите, това било недопустимо, тъй като те

не заемали съседни на Византия територии и не били врагове, а по-скоро поданици на империята⁸⁸. Още Д. Моравчик обръща внимание, че зад тези по дипломатически хитри думи се криели най-малкото тайни планове и намерения. Ако маджарите били толкова безопасни за Византия, защо императорът не поднесъл своя авторски текст за тях като съвет с общ характер, както например направил при персите⁸⁹. Но ако между ромеите и маджарите станали някакви военни съткновения между 896—904 г., които породили необходимостта от написването на този специален раздел, остава неясно къде и при какви обстоятелства те са се случили, след като и самият автор признава, че ромеите и маджарите не са съседи, защото между тях се намирали значителни български владения, както и земите на сърби и хървати.

Единственото възможно място, откъдето ромеите биха могли да организират военни експедиции срещу маджарите в началото на X в., са градовете по Далматинското крайбрежие. Основания за подобна хипотеза могат да се открият в описанието на Константин Багренородни в съчинението „За управлението на империята“, по-точно в главата „За Далмация и племената, живеещи в нея“: „Император Диоклетиан много обичал Далмация, затова извел от Рим хора със семействата им и ги настанил в същата тази Далмация. Понеже се изселили от Рим, те се нарекли ромеи (Ῥομᾶνοί) и до ден днешен носят това название... Когато ромейската държава насмалко щяла съвсем да издъхне поради леността и нехайството на тогавашните владетели и най-вече на Михаил Травъл от Амория (т. е. император Михаил II, царувал между 820—829 г. — б. а.), ония, които населявали градовете на Далмация, станали независими и не се подчинявали нито на ромейския император, нито на някой друг.“⁹⁰ По-нататък обаче авторът съобщава, че по времето на неговия дядо — император Василий I (867—886), когато арабите нападнали далматинските градове и обсадили Рагуза (дн. Дубровник)⁹¹, неговите жители „направиха декларация към Василий, забравимия император на ромеите, като му казаха: „Имай милост към нас и не ни изоставяй да бъдем унищожени от тези, които се отрекоха от Христос!“ (става дума за ромеите ренегати, които предвождали арабските отряди — б. а.)⁹². Това по същество означавало, че далматинците признали своята зависимост от Константинопол, а василевсът побързал да изпрати бойната си флота в тяхна помощ, като всичко това принудило арабите да се прехвърлят в Ломбардия, където обсадили гр. Бари и го превзели⁹³. Впоследствие, при организираната от византийците кампания за освобождаването му, участвали „всички мъже на Рагуза и на всичките градове на Далмация (като за всичко

това те получили императорско благоволение)⁹⁴. Това положение, при което за участието в подобни операции се изисквало съгласието на Константинопол, се запазило вероятно и при наследника на Василий I — император Леон VI. Може би далматинците се почувствали застрашени от засилващата се маджарска експанзия на юг — и то към земи, които не били толкова отдалечени от техните области⁹⁵. Ето защо според мен те биха могли да се съгласят да помогнат на българския управител Салан срещу маджарите, а по-късно и на българския владетел в битката при Белград. За това действително било необходимо разрешението на византийския император, което би могло да се получи поради характера на отношенията между България и Византия в този момент, а може би и с цената на някаква българска отстъпка⁹⁶. Тъй като далматинците се водели поне формално поданици на империята, маджарите без много да се замислят над тяхната истинска етническа същност, можели за по-лесно да ги възприемат като „гърци“ — особеност, съществуваща и при други подобни случаи, отразени и в други, предимно западни хроники.

В Анонима прави впечатление и обстоятелството, че след победата си при Белград маджарите се отправили през земите на сърби и хървати именно към градовете на Адриатическото крайбрежие. Отбелязано е превземането на Сплит. На други места, когато пак става дума за същите събития, анонимният автор отбелязва накратко само, че маджарите нападнали и опустошили „гръцка земя“. Всичко това би могло да намери отглас, макар и не толкова ясно, в „Тактиката“ на император Леон VI. Може също да се предположи, че този момент отбелязал началото на задълбочаващото се влошаване на отношенията между Византия и маджарите⁹⁷.

Въз основа на сведенията на Анонима и някои други извори би могло да се приеме, че след поражението при Белград българският цар Симеон предпочел да прекрати военните действия с маджарите и евентуално да сключи с тях мирен договор. Според неговите условия българите отстъпвали земите между Дунав, Тиса и Карпатите, като вероятно били принудени да плащат символичен военен трибут на княз Арпад. В замяна на това маджарите се отказвали от по-нататъшни военни действия срещу България и може би поели ангажимента да окажат помощ на Симеон в случай на нужда. Така в началото на X в. между българи и маджари бил установен мир с цената на едно значително коригиране на границата между тях, както я е описал Константин Багренородни към средата на същото столетие⁹⁸. Според него тя минавала по Дунав, от моста на император Траян (при дн. Дробета—Турну Северин в Румъния) през Белград и по долното течение на р. Сава до Сирмиум (Срем), (дн.

Сремска Митровица в Сърбия), като в унгарски предели оставали областите, през които течали реките Темеш, Бегей, Марош, Кьорьош и Тиса⁹⁹. Това сведение отразява загубите на откъднунавските северозападни български земи в началото на X в.¹⁰⁰

Оттук нататък, поне до смъртта на цар Симеон през 927 г., би могло да се приеме, че мирните отношения между българи и маджари не били нарушавани. Нещо повече — има основания да се смята, че унгарците участвали на страната на България в разгорелия се отново след 913 г. конфликт с Византия¹⁰¹.

Византийските хронисти съобщават, че императрица Зоя, майката на малолетния Константин VII Багренородни, разтревожена от „дързостта“ на цар Симеон, търсела начин да възпре нахлуванията на българите¹⁰². На императорския съвет през пролетта на 917 г. в Константинопол било решено след като се сключи мир с арабите и византийските войски се прехвърлят на Балканския полуостров, срещу България да се образува коалиция, в която най-напред да бъдат привлечени печенезите¹⁰³. Византийската дипломация се постарала да предприеме същите усилия и на северозапад спрямо сърби и маджари. Константин Багренородни съобщава: „След царуването на този господар Леон (VI) тогавашният стратег на Дирахий (Драч — дн. Дурьси в Албания — б. а.) протоспатарий Леон Равдух, който след това бил почетен с титлата магистър и логотет на дрома, отишъл в Пагания, която тогава се намирала под властта на сръбския княз, за да се срещне и посъветва с този княз Петър за някаква работа и предложение. Захумският княз Михаил, завиждайки за това, съобщил на българския владетел Симеон, че ромейският василевс обсипва с подаръци княз Петър, за да повдигне турките (маджарите) и да нахлуят в България.“¹⁰⁴ Веднага след това авторът пояснява, че тези събития станали по времето, предхождащо битката между българи и ромеи при Ахелой. Следователно привлечането на маджарите може да се смята за част от мерките, които Византия предприела, за да разгроми българската държава¹⁰⁵. В подкрепа на този извод е и едно сведение, съдържащо се в писмата на патриарх Николай Мистик до паракимомена Константин, датирано през 915—916 г.: „Ние (ромейците) често надаряваме печенези, турки (маджари) и други, защото се нуждаем от техния съюз.“¹⁰⁶ Изглежда мисията на Леон Равдух едва ли била единственото усилие в тази насока.

Интригите на византийската дипломация обаче не успели. Маджарите или държали на своите мирни и съюзни отношения с България, или след предупреждението на захумския княз били отново привлечени от цар Симеон и дори се намесили на негова страна

в българо-византийското състълкновение през 917 г. Този факт е намерил отражение в няколко книжовни паметника от гръцки, западен и източен произход.

Първият извор е т. нар. „Разказ за необикновеното чудо на светия и всеславен великомъченик Георги с плененото и неочаквано спасено момче“¹⁰⁷. В центъра на събитията, описани от него, е младежът Георги, син на стратиота Леон от Пафлагония, попаднал в плен при българите след едно злополучно за византийците сражение, съвсем основателно идентифицирано с битката при Ахелой на 20 август 917 г.¹⁰⁸ Особен интерес предизвиква пасажът от разказа, в който са изброени участниците в споменатото сражение на противната страна: „българи, угри, скити, миди и турки“¹⁰⁹. Въз основа на това известие някои български учени напълно основателно приемат, че в битката при Ахелой на страната на българите участвали и маджари¹¹⁰.

За обосноваването на подобно гледище, наред с други извори още навремето от Ив. Божилов бяха привлечени и данните от съчиненията на арабския историк, географ и пътешественик ал-Масуди „Мурудж аз Захаб“ и „Китаб ат Танбих“, които се свързват напълно основателно с военните действия между България и Византия през 917 г., но само като описания на сражението при Ахелой и последвалото настъпление при Константинопол¹¹¹. Като се присъединявам изцяло към становището на автора, бих искал да допълня, че тези данни съдържат допълнителни подробности за сраженията, незасвидетелствани, за съжаление, в другите извори. Според мен обаче тези подробности са твърде възможни, предвид обстановката в района и някои косвени сведения за българо-византийската граница по това време, както може да се съди и от археологически данни. Всичко това налага сведенията на Масуди да се разгледат по-критично, заедно с някои различни оценки за локализиране на описаното събитие.

Според Масуди четири (всъщност три) варварски народа (българи, маджари и печенези)¹¹², „на брой общо 60 хиляди конници, обсадили ромейския град Валандар, който лежал в непосредствено съседство със земите им, бил отдалечен от Константинопол на 9 дни път, разположен между планините и морето, и поради това достъпът до него бил твърде труден“¹¹³. Византийският император изпратил 62-хилядна армия, която заела позиция зад стените на града и в началото отбила варварските атаки, но впоследствие била напълно разбита, а варварите влезли в града, покатервайки се по стените му по грамадите от трупове, като избивали и пленявали населението¹¹⁴. След като разорили града и неговата околност, те се

запътили към Константинопол, опустошавали всичко наоколо и останали там 40 дни, изпращайки отряди за грабеж в съседните на византийската столица области¹¹⁵.

Като се изключат учените, които напълно отричат достоверността на тези сведения¹¹⁶, останалите локализируют събитията по най-различни места, свързвайки Валандар с отделни византийски гранични пунктове и дори с градове и области, неотговарящи на сведенията в извора. Така Ф. Брун идентифицира Валандар с Велики Преслав¹¹⁷, а Ст. Рънсман отначало го свързва с Валона на Адриатическото крайбрежие¹¹⁸. Американският учен Дънлоп приема дори, че Валандар лежал по източните граници на Византия в Мала Азия¹¹⁹; Зеки-Валиди Тоган свързва неговото име с термина „В-Н-Н-Т-Р“ от писмата на хазарския каган Йосиф, но го локализира в Кавказ (дн. Абхазия)¹²⁰, докато Грегора го идентифицира с Адрианопол, превзет от българите през 923 г.¹²¹ Твърде убедително Ив. Божилов интерпретира сведението на Масуди като отглас на битката при Ахелой през 917 г., когато българи, маджари и печенези нанесли съкрушително поражение на Византия¹²².

Според мен най-голямо внимание заслужава мнението, изказано още от германския ориенталист Й. Маркварт, според което ромейското гранично укрепление Валандар се намирало близо до североизточните балкански провинции на империята, по пътя от Константинопол към Дунавската делта, като трябва да се свърже с града Δεβέλτος, защото самото наименование „Валандар“ (والاندار) може да означава на арабски „Festung (D)welt“, т. е. „крепостта Девелт“¹²³.

Това мнение на изтъкнатия немски учен бе подкрепено впоследствие и от други изследователи, макар че повечето от тях датират събитието погрешно през 934 г.¹²⁴ Според мен идентификацията на Валандар с Дебелт като гранична крепост между българи и ромей е напълно основателна. Бих искал да обърна внимание на още няколко неща. Първо, описанието на разположението на града в арабския извор действително съответства на местоположението на средновековния Девелт¹²⁵. Прави впечатление, че той се намирал „в съседство със земите им“ (на нападащите преди всичко българи), бил „разположен между планините (Балкана и Странджа — б. а.) и морето, и поради това (разливанията на Средецка и Русокастренска реки към морето в блата около Мандренското и Бургаското езеро — б. а.) достъпът до него бил труден“¹²⁶. Второ, твърде интересен е старобългарският превод на името на въпросния град в известието за византийската териториална отстъпка от Сидера до Девелт: ЖЕΛΕΖΝΙΕ ДАЖЕ ДО ВΕΛΤΑ ΔΑΡΟΒΑ ΣΗΜΨ. ΒΕΛΤΨ ΖΕ ΙΕ ΒΛΗΖΨ ΟΔΡΗΝΑ

ГРАДА...¹²⁷ В старобългарския текст Девелт е назван „Велт“, което е по-близо до „Валандар“ от арабския извор. Възможно е Масуди да е ползвал печенежки или дори маджарски първоизточник на въпросния разказ, който предавал българско название, преосмислено и коригирано от арабския автор след съответната справка и с гръцкото наименование. Или, с други думи, Валандар може да е арабското име на трансформираното от печенези или маджари старобългарско название на гръцкия Δεβέλτος.

Всичко това обаче повдига основателно въпроса, възможно ли е към 917 г. Девелт да е бил пограничен византийски град. Вече дадох положителен отговор в специално изследване за ранносредновековната история на Девелт с привличането на всички писмени извори, както и на данните от археологията и сфрагистиката¹²⁸. Междувременно излязоха още две работи за това селище, посветени на историята му през същата епоха. Първата от тях е по-кратък и по-общ историко-археологически очерк, който повтаря някои по-стари и по-противоречиви коментари около политическата принадлежност на града през IX в., но също достига до извода, че в началото на X в. Девелт е бил пограничен византийски град¹²⁹. Второто изследване е по-интересно, тъй като представлява своеобразен корпус-каталог на византийските печати от Девелт, като достига до правилния извод за почти непрекъснатото византийско присъствие във и около Девелт в периода от 814/815 до 913/917 г.¹³⁰

От всичко казано до тук става ясно, че през лятото на 917 г. цар Симеон успял да привлече за свои съюзници маджари и печенези, които участвали заедно с българските войски в битката при Ахело на 20 август с. г., а след последвалия разгром на византийската армия обсадили и превзели пограничната тогава византийска крепост Девелт (= араб. Валандар = старобългар. Велт), откъдето се насочили към Константинопол¹³¹ и под неговите стени според Масуди прекарвали 40 дни¹³².

Последните редове от разказа на Масуди (по-точно описанието на похода към Константинопол) са твърде близки до някои унгарски хроники, между които най-голям интерес представлява тази на Петър Ранзан: „... На двадесетата година след това (т. е. след „завладяването на родината“ или към 916—917 г. — б. а.), по времето на вожда Опурд (това било името на този човек), те (маджарите) нахлули от две страни в Мизия и разграбили всичко надлъж и нашир, навлезли и в Тракия, в която извършили различни враждебни походи, и достигнали до град Константинопол, който обсаждали няколко дни, но като видели, че напразно си губят времето (градът бил огромен и многолюден и станало ясно, че не може да бъде превзет

нито бързо, нито лесно), се отеглили оттам, след като опустошили полята и нанесли на цяла Гърция неизброими щети.“¹³³

Това известие, фигуриращо под една или друга форма и в други унгарски хроники, е разгледано още навремето от П. Мутафчиев, който след кратък анализ го отхвърля като неубедително и изпълнено с легендарни мотиви¹³⁴. Унгарският учен Д. Моравчик свързва тези сведения с маджарския поход към Константинопол през 959 г.¹³⁵ Струва ми се обаче, че основания за подобно предатиране, както и такива, които да отхвърлят неговата достоверност, липсват¹³⁶. Друг е въпросът, че в случая едва ли може да става дума за самостоятелно нахлуване на маджарите на Балканския полуостров през 917 г. Като оставим настрана това различие, сведенията на Ранзан и другите унгарски хроники са твърде близки до посочения откъс от съчинението на Масуди. Маджарите като съюзници на България заедно с печенезите взели участие в съвместния поход на съюзените войски (след победата при Ахелой и превземането на Девелт) към византийската столица, където след несполучливата обсада разграбили околността, убивали и отвличали в плен нейното население.

До смъртта на цар Симеон (927 г.) съществува още едно споменаване на маджарите в контекста на техните отношения с България. В поредното си писмо от 922 г. патриарх Николай Мистик пише: „Защото, доколкото мога да разбера, поради императорското старание да се противопоставя срещу вашата власт и твоя народ, подготвя се, или ще се подготви твърде силно раздвижване на русите и заедно с тях на печенезите, пък още и на аланите и на западните турки (маджарите), които всички са се споразумяли и са започнали война срещу тебе“¹³⁷, а малко по-нататък: „... те (императорите), няма да престанат да подбуждат за вашето погубване всеки народ — нито турките (маджарите), нито аланите, нито печенезите, нито русите и другите скитски племена — дотогава, докато последните не изтребят българския народ свършено“¹³⁸. Липсата на други изворови данни за създаването на подобна антибългарска коалиция с участието на маджарите ни принуждава да приемем това твърдение на константинополския патриарх с голяма резерва. Както предполага Ив. Божилов, това било или идея, която не успяла да получи практическа реализация, или тактически ход на Николай Мистик, който целял да сплаши непреклонния български цар¹³⁹.

В заключение бих искал отново да подчертая основните моменти в развитието на българо-унгарските отношения в началото на X в. Продължителният военен конфликт, започнал между двете страни още през 894 г. с намесата на Византия, завършил едва след

около десетилетие по полетата на север от реките Дунав и Сава — територии, които били загубени за българската държава. Но цар Симеон Велики проявил забележителна политическа далновидност и преодолел конфликта с княз Арпад. Между двата народа се установили мирни и съюзни отношения. Това била правилна стъпка, която съдействала не само за нормалното съжителство между българи и маджари, но и оказала положително въздействие върху борбата на България срещу Византия за военнополитическо надмощие на Балканския полуостров. Особено ярко българо-унгарският съюз се изявил през преломната 917 г., когато в битката при Ахелой, при превземането на Девелт и обсадата на Константинопол на страната на българите се сражавали и маджари.

БЕЛЕЖКИ КЪМ Ш ГЛАВА

¹ Anonymus. — SRH, I, 31—177 (критично издание на латинския текст); немски превод с подробен коментар — Silagi, Veszprémi. Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars (UG, 4); бълг. превод — ЛИБИ, V/1.

² Грот. Моравия и маджари, с. 181, бел. 1.

³ Fehér. Bulgarisch-ungarische Beziehungen, 132—140.

⁴ Никол. Съдбата на северозападните български земи, 115—116.

⁵ Мутафчиев. Маджарите, с. 445, 450—453; История на българския народ, с. 202.

⁶ Молнар, Э. Основание венгерского государства (Studia historica, 3). Budapest, 1951, p. 1.

⁷ Лисев. Някои данни за феодалните отношения, 426—430; За генезиса на феодализма в България. С., 1963, 161—162; Някои въпроси за класовата борба в България през Х в. — ИИИ, 14—15, (1964), с. 562; Българският средновековен град. С., 1970, 151—152.

⁸ Györfy, Gy. Formation d'Etat au IXe siècle suivant les „Gesta Hungarorum“ du Notaire Anonyme. — In: Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques. I. Budapest, 1965, 27—53; Време съставления Анонима „Деяния венгров“ и степен достоверности этого сочинения. — В: Летописи и хроники, сб. статей 1973 г. М., 1974, 115—128.

⁹ Deér, I. Quis fuerit fons primigenius Gestorum Chronicorumque Hungarorum medii aevi ex saeculo XIe oriundus at post deperditus. — SRH, I, 3—11; Юхас. Тюрко-българи и маджари, 251—252, бел. 4, 372—373, бел. 5.

¹⁰ Györfy, Gy. Abfassungszeit, Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum des anonymen Notars. — Acta antiqua ASH, 20, (1972), 209—229; Arpad, p. 134; Landnahme, 238—243.

¹¹ Могачсик. Die ungarische Anonymus, 168—171.

¹² Пак там, 172—173.

¹³ За тази политическа идеология, свързана с възстановяването на Юстиниановия универсализъм и положила началото на византийския експанзионизъм или „Реконкиста“ срв. Агтеилер, Н. L'idéologie politique de l'Empire byzantin. Paris, 1975, p. 37 sq.; Дужев, Ив. La crise idéologique de 1203—1204 et ses répercussions sur la civilisation byzantine (Cahiers de Travaux et de Conférences. I. Christianisme byzantin et archéologie chrétienne). Paris, 1976, p. 6 sq. (Дужев. Medioevo, IV/2, No LVIII); Божлов. Цар Симеон Велики, 22—24.

¹⁴ Венедиков. Първият брак на Гаврил-Радомир, с. 150; Brownig. Byzantium and Bulgaria, p. 68; Folz, Guillou, Mousset, Sourdel. De l'Antiquité au Monde médiéval, p. 411.

¹⁵ Важау. Eintritt, 26—27.

¹⁶ История Венгрии, I, 106—107.

¹⁷ Королук. Славяне, влахи, римляне и римские пастухи, 148—149. Авторът приема неоснователно, че под „римляни“ Анонимът имал предвид остатъците от оцелялото романизирано население в Панония, като допуска, че названието „българи“ липсвало в неговия първоизвор (?).

¹⁸ Васó. Relations of the Principality of Banath, 241—243.

¹⁹ Pascu. Voievodatul, I, 28—31; Rusu. The Autochthonous Population, p. 203; Olteanu. State Formations, p. 252; Brezeanu. „La Bulgarie“, 124—125, 128; Pop. Romanians and Hungarians, 91—156.

²⁰ Първото писмено известие за наличието на власи в Трансилвания (при това не съвсем сигурно, тъй като липсват конкретни географски белези) е за 1165 г. (Nischon, p. 131_{ss}). Сигурно е, че власи участвали във войската на Мануил I Комнин, която преминала през Трансилвания в 1166 г., без да става ясно обаче, дали те са живеели именно там (I. Cinami Epitome, VI, 3). Като живеещо в Трансилвания население те се споменават за първи път в грамотата, която дава сведение за помощта, оказана от жупана на Себен (Сибиу) — Йоаким, на българския цар Борил срещу въстанието на тримата кумански вождове при Видин през 1213 г. В унгарския отряд участвали и саксонци (саси), власи, печенези и секлери/секи (вж. тук, гл. VI).

²¹ Масартнеу. Hungarian Historians, p. 73; Pais. Anonymus, 42—43, n. 6; Gökbenjan. Hilfsvölker, p. 42; Юхас. Старите маджарски хроники, с. 118; Silagi, Veszprémi. Die „Gesta Hungarorum“, 148—149, A. 76.

²² Тъпкова-Займова (Долни Дунав, 26—28) основателно критикува изводите на Королук и на румънските историци.

²³ Божлов (Анонимът на Хазе, с. 116, бел. 95) дава сравнително пълен преглед на историографията, взела отношение към Анонима.

²⁴ Коледаров. Политическа география, I, с. 18, 38, 52.

²⁵ Юхас. Старите маджарски хроники, 111—114.

²⁶ Юхас (Тюрко-българи и маджари, с. 384) се спира отново на Анонима в следващата си книга, като прави и кратък коментар за личността на Менрот (Менуморут?), свързвайки неговото „многоженство“ с евентуален хазарски или тюрко-български произход (от средата на тези, които били под хазарска зависимост).

²⁷ Цанкова-Петкова, Г. Страници от българо-унгарските отношения през ранното Средновековие. — В: Българо-унгарски културни взаимоотношения, 91—92.

²⁸ Turkic-Bulgarian-Hungarian relations (VIth—XIth centuries).

²⁹ Székely. La conquête turco-bulgare, p. 25.

³⁰ Halasi-Kun. The Realm of Glad/Gilad, 116—117.

³¹ Boba. Nomads, Northmen and Slavs, 93—101; Ethnogenesis of the Hungarians, 167—171; The Pannonian Onogurs, 73—76.

³² Критика на тези схващания вж. у Goldén. Khazar Studies, I, 72—76; Vásgary, I. The Hungarians or Možars and the Meščers/Mišers of the Middle Volga. — Archivum Eurasii Medii Aevi, 1, (1971), 237—275.

³³ Бешевлиев. Първобългари. История, 106—107, 187, бел. 5.

³⁴ Silagi, Veszprémi. Die „Gesta Hungarorum“, 134—180 (бележки с коментар).

³⁵ Пак там, с. 151, A. 96.

³⁶ В противовес на работата на Силаги и Веспреми, издадена в Германия, друг немски учен почти по същото време издава голяма монография, в която се застъпва

почти непрекъснатото присъствие на власите в областите между Дунав и Карпатите, като привлича и сведенията на Анонима (A r m b r u s t e r. Der Donau-Karpatenraum, 39—45). S z ó v a k. Wer war der anonyme Notar?, 1—16.

³⁷ Анонимус, § 11, р. 48¹⁰⁻¹³; 49¹⁻⁷; 50¹⁻⁸ (ЛИБИ, V/1).

³⁸ Златарски. История, I/1, с. 322; Фехер. Ролята и културата на прабългарите, 19—21; Цанкова - Петкова. О територии болгарского государства, с. 141; Дуйчев (Връзки между чехи, словаки и българи, 335—340, 343—347) допуска някои противоречиви изводи за границата между българи и моравци; Тъпкова - Заимова. Долни Дунав, 24—25; Божлов. Анонимът на Хазе, 181—182; Коледаров. Политическа география, I, 37—38; Гюзелев. Баварският географ, 68—81; Kurze Geschichte Siebenbürgens, 102—106; вж. и тук, гл. II, бел. 38, 39, 40, 87, 89.

³⁹ Коллаутз. Awaren, Franken und Slawen, р. 266; Györfy. Arpad, р. 134; Шимони. Панонските българи, 70—83; Беше влиев. Първобългари. История, 17—22; Фодор. Българите в унгарските земи, 18—23; Váczy. Constantine Porphyrogenitos, 131—132. Съществуват (неубедителни според мен) опити това българско присъствие да бъде оспорено: говори се, че в тези земи съществувало „свободно“ население, в смисъл неподчиняващо се както на франките, така и на българската власт (Szádeczy - Kardoss. Über etliche Quellen der awarischen Geschichte, 115—123). Твърде конюнктурна е тезата на румънските историци за водещата роля на „местното романизирано население“ в тези земи (Штефанеску. Румыно-болгарские связи, 532—533; Rusu. Avars, Slavs, Romanic Population, 123—153). В последно време някои учени направиха неуспешен опит да лансират идеята за господстващата роля на Великоморавия в тези територии (Boba, I. Moravia's History Reconsidered: A Reinterpretation of the Medieval Sources. The Hague, 1971; Die Lage von Moravien, 59—91; Püspöki - Nagy, P. On the Location of Great Moravia: A Reassessment. Pittsburgh, 1982; Senega, T. La situation de la Grande-Moravie et les Hongrois conquérants. — Jahrbuch der Geschichte Osteuropas, 30/4, (1982), 533—544) Вж. критиката на: Bowls. Die geographische Lage des mährischen Reiches, 1—24; Imre Boba's Reconsiderations of Moravia's Early History, 552—574; Eggers. Das „Grossmährische Reich“, 57—147; Wolfram. The Image of Central Europe, р. 10; Hanka. The Great Moravian Empire, 7—24.

⁴⁰ Марсали. A vezérek kora, 114—115; Аcsády. A Magyar története, р. 35; Котловиц. Hungarian Kings, р. 6; Сентпетери. О позднеаварских и раннеболгарских связях, 119—120. Не липсват и опити да се отрече българското етническо и политическо присъствие между Дунав—Тиса (Сьокке, Б. М. О северной границе Первого Болгарского государства в IX веке. — В: Проблеми на прабългарската история и култура, 105—116). Същият автор обаче сериозно си противоречи, след като достига до извода, че „общата картина създава впечатление за силно влияние на салтово-маяцката култура на късноаварската култура“. Това силно влияние не може да се обясни само като идващо от Хазарския каганат, а още по-малко пък от „унгарците, живеещи в Леведия, или в междуречието Дон и Днепър“.

⁴¹ Името Салан има тюркски произход и може да кореспондира със съвременното българско Желязко (Тарджийска. Към въпроса за етногенезиса на прабългарите, с. 46). Някои изследователи се опитват да свържат личността на Салан с евентуалния родоначалник на аристократичната фамилия Калан от комитата Чонград (Silaigi, Veszprém. Die „Gesta Hungarorum“, S. 152, A. 97).

⁴² На това място действително е открито укрепление, което имало дървено-землена фортификация; в неговата околност се намирал православен манастир, подчинен на Сремската епархия (Györfy. Geographia, I, 240—242; Silaigi, Veszprém. Die „Gesta Hungarorum“, S. 168, A. 223).

⁴³ Györfy. Geographia, I, 601—603.

⁴⁴ Пак там, I, 850—853.

⁴⁵ Името на Глад се споменава само в Анонима, но намира отглас и в някои покъсни извори (Hálasí - Kupa. The Realm of Glad/Gilad, 113—118); съществува дори предположение, че неговата област (по-късно Банат) била организирана като комитат с център Видин (Коледаров. Политическа география, I, с. 18); за Охтум/Ахтум (Айтон) и неговата роля по време на събитията в началото на XI в. вж. тук, гл. IV.

⁴⁶ Анонимус, § 14, р. 53¹⁻⁷ (ЛИБИ, V/1).

⁴⁷ Пак там, с. 53⁷⁻²⁸; 54¹⁻²⁰ (ЛИБИ, V/1).

⁴⁸ Пак там, § 16, с. 56²⁰⁻²⁶; 57¹⁻⁸ (ЛИБИ, V/1).

⁴⁹ Пак там, § 19, с. 59⁷⁻¹² (ЛИБИ, V/1).

⁵⁰ Пак там, § 20, с. 60³⁻²¹; 61¹⁻¹⁵; 62¹⁻¹⁹ (ЛИБИ, V/1).

⁵¹ Пак там, § 28, с. 70¹⁻¹⁰ (ЛИБИ, V/1).

⁵² Пак там, § 50, с. 101¹²⁻¹⁹; 102¹⁻⁵; 103¹⁻² (ЛИБИ, V/1).

⁵³ Пак там, § 51, с. 103¹⁷; 104¹⁻¹⁹; 105¹⁻¹⁵ (ЛИБИ, V/1).

⁵⁴ Пак там, § 30, с. 71¹²⁻²³ (ЛИБИ, V/1).

⁵⁵ Пак там, § 38, с. 80¹³⁻²⁰ (ЛИБИ, V/1).

⁵⁶ Пак там, с. 80²¹; 81¹⁻¹⁹ (ЛИБИ, V/1).

⁵⁷ Пак там, § 39, с. 81²¹⁻²⁷ (ЛИБИ, V/1).

⁵⁸ Пак там, с. 81²⁷⁻²⁹; 82¹⁻¹³; 83¹⁻⁹ (ЛИБИ, V/1).

⁵⁹ Пак там, § 41, с. 84⁴⁻¹⁰; 85¹⁻⁵; 86¹⁻⁸ (ЛИБИ, V/1).

⁶⁰ Пак там, с. 86⁸⁻¹¹ (ЛИБИ, V/1).

⁶¹ Пак там, § 41, с. 86¹¹⁻²⁰; § 42, 86²²⁻²⁶ (ЛИБИ, V/1).

⁶² Schülze - Dörflam, M. Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. — Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz, 35/2, (1988), S. 375, 439.

⁶³ Анонимус, § 42, 86²⁶⁻²⁹; 87¹⁻⁷ (ЛИБИ, V/1).

⁶⁴ Пак там, § 44, с. 89¹⁻⁷; 90¹⁻¹¹ (ЛИБИ, V/1).

⁶⁵ Пак там, с. 90¹²⁻²²; 91¹⁻¹³ (ЛИБИ, V/1).

⁶⁶ Предполага се, че районът на Оршова бил завладян от маджарите сравнително рано, най-късно в началото на X в., поради характера и на археологическите открития там (Kurze Geschichte Siebenbürgens, S. 116, 121, 131, 136).

⁶⁷ Györfy. Arpad, р. 134.

⁶⁸ Вж. тук, гл. IV, V.

⁶⁹ Мутафчиев. Старият друм през „Траянови врата“, 499—500; Sousta I. Thrakien, 190—192; Гагова. Тракия, 147—148.

⁷⁰ Мутафчиев. Старият друм, 503—508; Гагова. Виа милитарис, 57—61.

⁷¹ S. de Keza Gesta, 167²²—168⁸ (ЛИБИ, IV, 271—272).

⁷² Срв. коментара в ЛИБИ, IV, с. 272, бел. 5.

⁷³ Dománovský, En. — SRH, I, р. 168, п. 1.

⁷⁴ Chron. Hung. comp. saec. XIV, р. 305¹²⁻¹⁹; Chron. Dubnicense, § 56, р. 38; Chron. Monacense, р. 64¹¹⁻¹⁴; A. de Bonf., dec. I, lib. 10, р. 214—215 (ЛИБИ, V/1); J. de Thurocz, I, § 51, р. 70²²⁻²⁴ (Димитров, Илиев. Иоан Туроци, с. 78).

⁷⁵ Би могло да се предположи, че това станало между 904—906 г., когато според изследователите липсват определени сведения за военна активност на маджарите към Западна Европа. Срв. хронологията на Boguya. Lechfeld, 58—59; Fasoli. Le incursioni ungarie, 116—117.

⁷⁶ Срв. Божлов. България и печенезите, 41—45.

⁷⁷ Liudprandus, р. 290 (ЛИБИ, II, с. 319).

⁷⁸ Sigebertus, р. 345⁴⁴ (ЛИБИ, III, с. 134); Chronica Alberici, р. 7534⁶⁻⁴⁹ (ЛИБИ, IV, с. 181).

⁷⁹ В коментара си към българския превод (ЛИБИ, II, с. 319, бел. 5, 11, 17) Стр. Лишев и М. Войнов смятат, че те отразявали събитията от 894—896 г. От друга страна, П. Мутафчиев (Маджарите и българо-византийските отношения, с. 455, бел. 31) приема, че Лиутпранд допуснал хронологическа грешка като свързал събитието с маджарския поход към Италия през 898 г., понеже неправилно сметнал, че Византия и България плащали данък на маджарите преди това; това сведение Лиутпранд могъл да получи едва (?) при първото си пребиваване в Константинопол (949—950), десетина години след което написал и своята книга. Затова П. Мутафчиев смята, че въпросното известие отразявало събитие само от 30-те—40-те години на X в.

⁸⁰ Общо за „Тактиката“ вж. К у ч м а, В. В. „Тактика Льва“ как исторически източник. — ВВр, 33, (1972), 75—87.

⁸¹ Пак там, с. 76, бел. 12; Ц а н к о в а - П е т к о в а, Г. Предговор към българския превод на „Тактиката“. — ГИБИ, IV, с. 166.

⁸² Leonis Tactica, XVIII, § 42, col. 956 C—D (ГИБИ, IV, с. 167).

⁸³ Пак там, § 44, col. 957 A—B (ГИБИ, IV, с. 168).

⁸⁴ Пак там, § 45, col. 957 C (ГИБИ, IV, с. 168).

⁸⁵ Пак там § 62, col. 962 A (ГИБИ, IV, с. 170).

⁸⁶ Пак там, § 66—67, col. 962 B—C (ГИБИ, IV, с. 171).

⁸⁷ Според мен съществува вероятността византийско-маджарските отношения да са се влошили още през 896 г., вследствие на пасивната позиция на империята спрямо българо-печенежката акция в Ателкузу. Интерес в това отношение предизвикват думите на Георги Амартол според неговия старобългарски превод: „Той (Симеон) води боеве срещу угрите и изпосече всички, тъй като не можаха да получат помощ от гърците“ (СБЛ, 3, с. 152). В същия смисъл са и разсъжденията на френския медиевист Л. Мюсе (Les invasions, II, p. 61).

⁸⁸ Leonis Tactica, XVIII, § 76—77, col. 964 C.

⁸⁹ Срв. М о г а в с с и к, Gy. La Tactique de Leon le Sage comme source historique hongroise. — In: М о г а в с с и к. Studia byzantina, 232—233.

⁹⁰ DAI, § 29, p. 122₃₋₇; 124₅₈₋₆₃.

⁹¹ Срв. V a s i l i e v, A. A. Byzance et les Arabes. T. II. Ière partie: La dynastie macédonienne (867—959). Edition française préparée par M. Canard. Bruxelles, 1968, 10—21.

⁹² DAI, § 29, p. 126₈₈₋₉₈.

⁹³ Пак там, 126—128₉₈₋₁₀₂.

⁹⁴ Пак там, с. 128₁₁₀₋₁₁₁.

⁹⁵ Повече подробности за историята и състоянието на тези градове: Т о у н б е е. Constantine Porphyrogenitus, 275—276; за византийската тема Далмация в началото на X в.: F e r l u g a, J. L'amministrazione byzantina in Dalmatia (Deputazione di storia patria per le Venezie, Miscelanea di studi e testi, 17). Venezia, 1978, 165—189; В а с и л е в с к и, Т. Морската византийска тема Далмация през 805—822 г. и нейното възстановяване от император Михаил III. — Във: В а с и л е в с к и. България и Византия, No XII, 127—138; О i k o n o m i d è s. Les listes de préseance, p. 353; F i n e. Early Balkans, 258—260.

⁹⁶ Според мен във връзка с това по-задоволително разрешение намират думите на византийския дипломат Леон Хирсфакт за неговата втора дипломатическа мисия в България, когато през 901—902 г. той успял да върне на империята около 30 крепости в Драчката област. При сключването на това ново споразумение с Византия Симеон едва ли би сторил жеста да върне завоюваните от него земи, без да получи компенсация. За мисията на Леон Хирсфакт и събитията, свързани с нея, вж. Б о ж и л о в. Цар Симеон Велики, 94—95 и цит. лит.

⁹⁷ Твърде показателно е и обстоятелството, че със своите походи към Далмация и Италия в началото на X в. маджарите застрашили до голяма степен и византийските интереси на Апенинския полуостров — особено по отношение на т. нар. „Ломбардско кралство“ (A r b a g i. Byzantium, Germany, the Regnum Italicum and the Magyars, 37—38).

⁹⁸ За времето, когато този автор е писал своето произведение, вж. L e m e r l e, P. Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et la culture a Byzance des origines au Xe siècle. Paris, 1971, p. 277, n. 36.

⁹⁹ DAI, § 40, 176—178₂₅₋₄₄. Изрично се подчертава, че маджари и българи „ги отделя Истрия, наречен още Дунав“.

¹⁰⁰ Тези събития всъщност не довели до пълната загуба на всички отвъддунавски северозападни български земи, както се опитват да твърдят някои румънски историци (срв. В г е з е а н u. La Bulgarie, 130—135). Това станало след не по-малко от около 100 години, в началото на XI в., когато унгарският крал Стефан I, може би с подкрепата на Византия, завладял територията на дн. Банат, управлявана от Охтум/Айтон, потомък на Глад (срв. История на България, 2, 412—413; вж. тук, гл. IV).

¹⁰¹ Това обстоятелство се признава напоследък и в унгарската историография (срв. K r i s t ó. Die Arpadendynastie, S. 21; M a k k. Les relations aux Xe—XIIe siècles, p. 12).

¹⁰² T h e o p h. S o n t., 386₂₃—387 (ГИБИ, V, с. 127); L. G r a m., p. 293₅₋₁₃; 294₁₀₋₁₅ (ГИБИ, V, 160—161); G. M o n. S o n t., p. 804₂₀; 806₈ (ГИБИ, VI, с. 142).

¹⁰³ Б о ж и л о в. България и печенезите, 41—45; Цар Симеон Велики, с. 122. Някои автори продължават неоснователно да смятат, че византийците все пак успели да привлекат печенезите на своя страна през 917 г.; те обаче се разочаровали от вътрешния конфликт между Йоан Вогас и Роман Лакапин и се въздържали от активна намеса (W o z n i a k. Byzantium, the Pechenegs and the Rus', p. 306).

¹⁰⁴ DAI, § 32, p. 156₈₁₋₉₁.

¹⁰⁵ Б о ж и л о в. България и печенезите, с. 44, бел. 38. Прави критичен преглед на мненията, предлагащи друга, неприемлива датировка.

¹⁰⁶ N i c o l a s. Letters, No 183, p. 514₂₂₋₂₃.

¹⁰⁷ Б о ж и л о в. България и печенезите, с. 46, бел. 46—48.

¹⁰⁸ Д у й ч е в. Разказ за „чудото“, с. 514; същото се приема и от Б о ж и л о в. България и печенезите, с. 47.

¹⁰⁹ M i g a s u l a, S. Georgii, p. 20₂₀₋₂₁.

¹¹⁰ Докато Ив. Дуйчев (Разказ за „чудото“, с. 515) смята, че маджарите са представени под етнонимите угри, турки и скити, Ив. Божилов допуска, че под името „скити“ (а може би и „миди“) житиеписецът имал предвид печенезите (България и печенезите, с. 58, бел. 54).

¹¹¹ Б о ж и л о в. България и печенезите, 48—51. За ал-Масуди и неговите произведения — пак там, бел. 55 и 56.

¹¹² Bajard, Nucarda = маджари; Bağna, Bağnak = печенези. M a s a r t n e y. The Attack on Valandar, 159—170; Б е й л и с, В. М. Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххаря ал-Макдиси (X в.). — В: Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. II. М., 1969, с. 307, бел. 23.

¹¹³ M a r q u a r t. Streifzüge, S. 61.

¹¹⁴ Пак там, с. 62.

¹¹⁵ Пак там, с. 63.

¹¹⁶ М у т а ф ч и е в. Маджарите и българо-византийските отношения, 454—455, бел. 29. Малко по-снизходителен е В. Златарски (История, I/2, с. 542, бел. 2), който отнася това събитие към 896 г. В последно време сведенията за евентуално участие на маджарите във военните действия срещу Византия през 917 г. бяха обявени

за легендарни от Бодяй (Ungarnzüge gegen und für Byzanz, S. 32). За неоснователността на пълното отричане на сведенията от арабския автор — срв. Б о ж и л о в. България и печенезите, с. 49.

¹¹⁷ Б р у н, Ф. Черноморье. II. Одесса, 1890, с. 330.

¹¹⁸ R u n c i m a n. Romanus Lacarpenus, p. 107.

¹¹⁹ D u n l o p. Jewish Khazars, p. 213.

¹²⁰ Z e k i V a l i d i T o g a n, A. Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert. — Körösi Csoma Archivum, 1940, S. 48.

¹²¹ G r é g o i r e. Le nom et l'origine des Hongrois, p. 642.

¹²² Б о ж и л о в. България и печенезите, 48—51; вж. също W o z n i a k. Byzantium, the Pechenegs and the Rus', p. 307 (неправилно датирано през 924 г.).

¹²³ M a r q u a r t. Streifzüge, 69—70.

¹²⁴ L ü t t i c h. Die Ungarnzüge, S. 145; M a c a r t n e y. The Attack on Valandar, p. 165, 170; R u n c i m a n. First Bulgarian Empire, p. 185 (Първото българско царство, с. 146); M i n o r s k y. Hudud al-Alam, 469—470; F a s o l i. Le incursione ungare, p. 160; D i a c o n u. Les Petchénègues, p. 18, n. 27; B r o w n i n g. Byzantium and Bulgaria, p. 69.

¹²⁵ Бр. Ш к о р п и л. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. — СБНУНК, IV, (1891), 26—28, 90—95, 138; S o u s t a l. Thrakien, 234—235; Г а г о в а. Тракия, 158—160.

¹²⁶ M a r q u a r t. Streifzüge, S. 61.

¹²⁷ Я ц и м и р с к и й, А. И. Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературе. — ИОРЯС, имп. АН, 7/1 (1902), с. 24, 112.

¹²⁸ D i m i t r o v, Chr. Die frühmittelalterliche Stadt Δεβέλτος zwischen Byzanz und Bulgarien vom achten bis ins zehnten Jahrhundert. — In: R. Pillinger, A. Pülz, H. Vettters (Hrsg.). Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter (Österr. Akademie der Wissen., Schriften der Balkan-Komm., Antiq.Abt., 18). Wien, 1992, 35—45.

¹²⁹ Б а л б о л о в а - И в а н о в а, М. Дебелт през VIII—X век. — Векове, 20/1—2 (1991), 50—56.

¹³⁰ Й о р д а н о в, Ив. Печатите на комеркиарията Девелт (Поселищни проучвания, 2). С., 1992, 84—85.

¹³¹ За настъплението към Константинопол говорят също византийските извори: T h e o r h. C o n t., p. 390 (ГИБИ, V, 128—129); L. G r a m., p. 296 (ГИБИ, V, 161—162); G. M o n. C o n t., 808—809 (ГИБИ, VI, с. 142); I. S k y l., p. 203^{49—57}; за сведенията на житието срв. Д у й ч е в. Разказ за „чудото“, 516—517; Б о ж и л о в. България и печенезите, с. 50.

¹³² M a r q u a r t. Streifzüge, S. 62.

¹³³ R a n s a n u s, P., 8, p. 97^{20—22}; подобна информация със споменаването на името България и града Идропол се съдържа и в по-ранните Chron. Hung. comp. saec. XIV, p. 310^{8—12}; Chron. Dubnicense, § 59, p. 41; както и в по-късните Chron. Monacense, p. 65^{35—36}; J. de Thurocz, § 53, p. 72^{22—24}; A. Vonf., dec. I, lib. 10, p. 216, 228—230 (срв. ЛИБИ, V/1.).

¹³⁴ М у т а ф ч и е в. Маджарите и българо-византийските отношения, 448—449.

¹³⁵ M o r a v c s i k. Byzantium and the Magyars, p. 55.

¹³⁶ Б о ж и л о в. България и печенезите, с. 47, бел. 51; с. 50, бел. 67.

¹³⁷ N i c o l a s. Letters, No 23, p. 158^{18—21}; 536—537.

¹³⁸ Пак там, с. 160^{68—70}.

¹³⁹ Б о ж и л о в. Цар Симеон Велики, с. 139.

IV глава

БЪЛГАРИ И МАДЖАРИ

ПРЕЗ ПЕРИОДА

927—1019 г.*

В тази глава си поставям за цел да доразвия, доколкото е възможно, българския принос в изследването на българо-унгарските отношения през разглеждания период, представени досега само от 1—2 малки и хронологически ограничени работи.

Цар Симеон I оставил на своя наследник Петър I (927—969) един съюз между българи и маджари, постигнат далновидно в началото на X в., въпреки големите отстъпки за България, доказал своята сила и здравина най-вече през съдбовната 917 г. и вероятно съхранил се, независимо от поражението от хърватите през 926 г.

Този извод, до който се стигна при изследването на проблемите в предходната глава, като че ли влиза в противоречие със сведенията от повечето гръцки извори. Според тях когато околните на България народи — главно хървати и маджари, научили за Симеоновата смърт, те решили да нападнат България¹. Византийските автори поясняват, че българите се опасявали от техните нападения, но предимно се страхували от ромеите, поради което и предприели поход в Тракия, довел до сключването на мира между цар Петър I и василевса Роман I Лакапин (921—944)².

Тези известия, засягащи пряко българо-унгарските отношения, са странни, или поне начинът, по който предават някаква информация, е твърде особен. Те, разбира се, не са останали извън вниманието на някои учени. Повечето от тях са склонни да ги възприемат буквално. Например в една от първите унгарски истории от началото на века се твърди, че през 927 г. бил извършен поход срещу България³; малко по-сдържан е Ст. Рънсиман — според него именно тогава маджари заедно с хървати и печенези (?) се приготвили да атакуват България⁴; византийската версия се повтаря почти дословно и сравнително неотдавна от известния американски учен Джон Файн⁵.

* Тази глава е актуализиран вариант на моя статия (Д и м и т р о в. Българо-унгарски отношения (927—1019), 3—22).

Според мен сведенията от византийските извори не отразяват никаква реална заплаха за България от страна на маджарите, също от хървати и сърби за времето непосредствено след смъртта на цар Симеон I през 927 г.⁶ В противен случай българската реакция, последвала тази заплаха, би изглеждала странна и неадекватна: според подробното описание на Продължителя на Теофан българите силно страдали от глад, нашествия от скакалци и изпитвали страх от действията на околните народи, а „след като направили съвещание, те се отправили на поход срещу ромеите и стигнали в Месемврия, за да внушат страх, както е естествено, на ромеите“. Тук няма да се спирам на въпроса за истинските цели на този поход (дали той наистина е имал военнотавоевателни или политически мотиви за постигане на мир с Византия), но каквито и да били те, в никакъв случай не можели да оправдаят оголването и отслабването на военните сили по останалите направления, в случай че такава опасност за България действително съществувала.

В подкрепа на това твърдение може да послужи и обстоятелството, че през с. г. маджарите категорично отхвърлили византийското предложение за евентуален съюз с печенезите⁷. Не е трудно да се стигне до извода, че осъществяването на подобен съюз щяло да бъде насочено предимно срещу българите (а вероятно и срещу русите). Отказът на маджарите несъмнено показва нежеланието им да се ангажират в такива действия.

По-сложен е проблемът с развитието на българо-унгарските отношения след 927 г. През 934 г. маджарите предприели нападение срещу византийска Тракия, достигайки до самия Константинопол, което империята успяла да отбие благодарение на усилията на своята дипломатия⁸. Несъмнено, за да достигнат до дн. Източна Тракия, унгарските войски трябвало да преминат по диагоналния път Via Singidunum през българска територия от Белград до Пловдив. Именно тук възниква един изключително сложен въпрос, който едва ли някога ще намери еднозначен отговор, най-вече поради липсата на извори — как и при какви отношения с българите маджарите преминали през техните територии?

Досега в историческата литература са предлагани три възможни отговора:

1. Маджарите преминали българската територия като нашественици-врагове. Най-силен поддръжник на тази теза е П. Мутафчиев. Според него маджарите станали постоянна напасть за България след цар Симеоновата смърт, а българската държава при цар Петър била много по-безпомощна срещу тях, отколкото Германия през първата половина на X в. и затова българите в много по-голя-

ма степен от немците страдали от нашествията на угрите; според Мутафчиев през 934 г. маджарите не се задоволили само с българските земи, а след като ги пребродили, нападнали и Източна Тракия, достигайки до Цариград⁹.

2. Маджарите преминали българските територии, запазвайки „въоръжен неутралитет“ с мълчаливото, принудително съгласие на цар Петър¹⁰.

3. Маджарите преминали през България не като врагове, а като съюзници на българите и за целта било сключено тайно споразумение, което продължавало българо-унгарския съюз от времето на цар Симеон. Това споразумение било постигнато главно като реакция срещу византийската подкрепа на въстаналите срещу България сърби начело с Чеслав Клонимирович¹¹.

Последният отговор като че ли има най-сериозни основания, въпреки че досега не е по-задълбочено обосноваван, а отделни мисли и доводи са изказвани от различни автори и по различни поводи.

През 927/928¹² или по-вероятно през 930/931 г. сръбският княз Чеслав избягал от Велики Преслав с още четирима сръбски жупани и с подкрепата на византийския император отхвърлил българската зависимост на Сръбското княжество¹³. Особено показателни са думите на писалия не много дълго след тези събития Константин Багренородни в „De administrando imperio“: „Подкрепен с богати подаръци от ромейския император..., той (Чеслав) станал послушен слуга на ромейския император, след като с негова помощ и с многото му благодеяния осигурил за себе си оная земя и бил утвърден в нея за владетел.“¹⁴

Подкрепяйки сърбите, Роман I Лакапин се е ръководел в своите действия най-вече от старата имперска максима: „Разделяй и владей“. В България обаче тези действия съвсем естествено били изтълкувани като враждебен акт. Във връзка с това разглеждането на унгарското нападение над византийска Тракия само като обикновен отговорен удар по-скоро опростява, отколкото обяснява нещата. Съществуват някои особености, които дават възможност за по-сериозно изследване на проблемите от отношенията в четириъгълника Византия—България—унгарци—сърби.

Да вземем най-напред първата му страна — Византия и България. Формално и двете са в мир, от които са заинтересовани взаимно. Затова империята не застава открито срещу България, подкрепяйки сърбите — ромеите постигнали това неофициално и тайно. Макар и силно раздражена и обезпокоена, българската държава също не реагирала пряко, а привлякла маджарите, които за да напреднат толкова вихрено и победоносно през Тракия до Константи-

нопол, сигурно преминали 600 км преход от Белград до Пловдив необезпокоявани. Забележително е, че въпреки опустошенията империята не реагира с военен отпор и контрадействия, а побързала да уреди конфликта чрез преговори с похвалните усилия на своята дипломация. Само че нещата едва ли се изчерпали до тук. Византия явно продължила да подкрепя сърбите¹⁵, поддържайки срещу България своеобразна двойственост на отношенията — привидно сътрудничество с българите, което имало по-скоро разложителен характер, и съюз със сърбите, който създавал постоянна заплаха и напрежение за България от запад.

От своя страна цар Петър, който познавал опита на баща си, явно не останал длъжен: макар и в дефанзивна роля, българо-унгарският съюз бил подновен и заздравен, при това не само срещу империята, а срещу цялата ромейско-сръбска ос. Показателен е фактът, че Чеслав намерил смъртта си (през 950—960 г.?) в битка с маджарите, които го „нападнали някъде в Срем, взели го в плен, вързали му ръцете и краката и го хвърлили в Сава“¹⁶. Това сведение на Дуклянския презвитер, което продължава да се смята от неговите най-добри изследователи за достоверно¹⁷, досега не е било анализирано по-задълбочено. А то свидетелства поне за още няколко неща:

1. Сърбите начело с Чеслав предприели към средата на X в., вероятно с подкрепата на Византия, действия срещу българската Сремска област;

2. За отбиване на сръбската заплаха над Срем българите използвали маджарска помощ;

3. Българо-унгарският съюз, подновен в началото на 30-те години на X в., продължавал да действа и към средата на същото столетие.

Ето защо същия характер имало и маджарското нападение срещу Византия през 943 г., което било отбито с енергичните ходове на имперската дипломация (може би дори от същия политик и дипломат патриций Теофан?)¹⁸. Трудно ми е да приема и крайната оценка на П. Мутафчиев, че именно тогава маджарите направили българи и гърци свои данници¹⁹.

През 941 г. маджарите се опитали да предприемат голям поход срещу Византия, но при преминаването на Дунава много от тях се издавили с конете си²⁰.

Има основания да се предполага, че маджарите за първи път преминали през Македония по време на нападението си срещу Византия през април 943 г., когато поне един техен отряд достигнал чак до Атика и Коринтския провлак²¹. Въпреки че датировката е малко несигурна, сведението от Житието на св. Лука Нови Стирийски по-

сочва, че светецът пустинник бил принуден да бяга от своето уединение в планината Йоаница за втори път след войните с българския цар Симеон поради маджарско нападение²².

След това нашествие повечето изследователи приемат, че най-късно през 945 г. самостоятелно управляващият вече император Константин VII Багренородни сключил мир с унгарците, който продължил почти до края на неговото царуване²³. Без да е напълно сигурно дали този мир важал за всички полуавтономни маджарски вождове, не трябва да се пренебрегва известието на Скилица²⁴ за покръстването на някои от тях в Константинопол, вероятно през 945—948 г.²⁵ Това засилило политическите връзки на империята с маджарите, като поне част от тях били включени в голямата антигерманска коалиция, организирана от Византия и Папството през периода 949—955, завършила може би най-катастрофално за унгарците с поражението при Лехфелд от обединените германски и чешки сили начело с Отон I²⁶.

Почти всички изследователи приемат, че сведенията у Продължителя на Теофан и у Продължителя на Георги Монах за следващото голямо маджарско нападение в Тракия се отнасят за Великден 959 г., въпреки някои разногласия в датировката²⁷. Едва сега за първи път ромейте оказали военен отпор на унгарците (дали защото след Лехфелд рухнал митът за тяхната непобедимост?). Според изворите византийската войска начело с Пот Аргир разбила маджарите и ги принудила да се върнат в земите си. Но дали това наистина станало така?

Леон Дякон съобщава, че когато западните войски (в Тракия) били командвани от стратега Леон Фока, унгарска войска отново преминала Дунава и нападнала византийска Тракия, след което стратегът с хитрост постигнал „голяма победа“²⁸. Убедителна е датировката на П. Мутафчиев, според която това отделно маджарско нападение може да има място във времето само през пролетта-лято на 960 г., тъй като Леон Фока бил domestik на Запада именно тогава²⁹. Съществува и друго известие — в Житието на Св. Атанасий Атонски също се говори за победата на Леон Фока като domestik на Запада срещу маджарите, датирана отново през 960 г.³⁰ Следователно осатаналите датировки — 958/959³¹ или 961 г.³² според мен нямат основания.

Действително, през следващата 961 г. маджарите извършили в Тракия ново нападение, както съобщава Продължителят на Теофан, но то било отблъснато от „западната“ византийска армия начело с Мариан Аргир³³.

Годините 959, 960, 961 явно били твърде напрегнати за византийския Запад (Балканите), когато ромейте под властта на император Роман II (959—963) трябвало да използват значителни усилия за спирането на маджарските нападения. Какво било мястото на България в тези събития? Дали българското население изживявало същия ужас от унгарските погроми, както и ромейското на юг от него? Или отново, както през 30-те и 40-те години на X в., придвижването на маджарите през Дунав и *Via Singidunum* ставало със съгласието и дори с материалната подкрепа на българите? Последният вариант е по-възможен главно поради логиката на последвалите малко по-късно събития, засягащи пряко българо-унгарските и българо-византийските отношения. В подкрепа на това мнение биха могли, макар и косвено, да послужат следните допълнителни сведения:

1. В третата гръцка редакция на пророчествата на св. Псевдо-Методий Патарски от X—XI в. се съдържа едно твърде интересно видоизменение на текста: „Защото като било унищожено царството на македонците и египтяните, царете на варварите, т. е. турки и българи, се надигнали срещу ромейте, но и те били сразени от ромейското царство.“³⁴ Въпреки че според Д. Моравчик в това известие са отразени по-ранни събития — VII—VIII в., като под „турки“ биха могли да се разбират хазарите³⁵, според мен е твърде възможно то да отразява и по-актуални събития — от третата четвърт на X в., като под „турки“ се имали предвид маджарите. Освен това досега не е известно българи и хазари да са действали поне веднъж съвместно срещу Византия³⁶.

2. В едно стихотворение за стратега Катакалон, писано от неизвестен автор, се казва, че същият стратег на тесалийците, който живял по времето на василевсите Константин и неговия син Роман, „ломеше... стрелите на скитите хуни“³⁷. Този текст е предизвикал много оспорвана дискусия. Румънският учен Н. Бънеску приема, че под „скити“ се имали предвид българите, а под „хуни“ — маджарите, но датира тяхното евентуално нападение по времето на император Константин IX Мономах през XI в.³⁸ Унгарският византолог Д. Моравчик приема същата етническа идентификация, но датира събитието по времето на император Роман II през 959—961 г.³⁹ Г. Цанкова-Петкова смята обаче, че под термина „скитите хуни“ се имали предвид само българите и датира събитието в средата на X в.⁴⁰ От всички тези мнения според мен най-убедително е становището на Моравчик, тъй като, от една страна, през XI в. не е имало „василевси Константин и негов син Роман“ (Роман III Аргир не е син на Константин VIII, Константин IX Мономах не е имал син Роман, а Роман IV Диоген не е син на Константин X Дука); от друга

страна, не е известно българите да са воювали самостоятелно срещу Византия по времето на Константин VII и неговия син Роман II (944—963). Или, макар и твърде неясно, този текст би могъл да има предвид съвместни действия на българи и маджари или самостоятелни действия само на унгарците срещу Византия през 959—961 г.

3. Във византийския военен трактат от X в. „Книга за военното изкуство“ се казва, че „доместикът на граничните военачалници е нужно да има съгледвачи не само за българите, но и за останалите съседни народи, сиреч за печенезите, турките (маджарите) и русите, та никак от техните намерения да не остане скрито за нас“⁴¹. Независимо дали авторът на трактата е Никифор Уран или някой друг, независимо дали той е писан по времето на император Никифор II Фока (963—969)⁴², или в периода 991—995 г.⁴³, или най-общо по времето на император Василий II (976—1025)⁴⁴, прави впечатление, че заедно с българите за потенциални врагове по северозападните граници на империята са смятани маджари, печенези и руси. Като се има предвид, че това произведение е написано като плод на личен опит, нищо чудно той да е придобит по време на събитията през 959—961 г.

Следователно през разглеждания период унгарците отново нападали ромейските предели с посредничеството и сътрудничеството на българите, макар че това едва ли било афиширано. То обаче не можело да не доведе рано или късно до обрат в отношенията между българите и ромейте, и то главно заради маджарите.

През 967 г. отношенията между България и Византия били официално прекъснати, с което между двете държави започнал конфликт, завършил след повече от половин столетие с подчиняването на българите⁴⁵. Въпреки някои разногласия около причините за този обрат, все повече се налага мнението, че той бил предизвикан от промяната във външната политика на България: тя се ориентирала към явно и трайно споразумение и съюз с унгарците, в което ромейте видели заплаха за своите интереси на Балканите⁴⁶.

Това намира потвърждение в обстоятелството, че след военните демонстрации на император Никифор II Фока срещу България в Тракия, той изпратил писмо на цар Петър, в което поставял единствено условие — българите да не допускат маджарите да преминават през Дунав и да нападат ромейските предели⁴⁷. Едва ли може да има съмнение, че подобно искане целяло разрушаването на българо-унгарския съюз, подновен отново през 965/966 г.⁴⁸ Този път обаче, разчитайки на съюза си с унгарците, цар Петър не се подчинил и отхвърлил византийското искане⁴⁹. Последвали реални дейст-

вия на маджарите срещу Византия, които засегнали главно дн. Егейска Македония.

Най-важните сведения за това ни дава Лиутпранд в *Legatio*: „По време на обсадата на Бари (968 г.) един отряд от 300 унгарци пленил при Солун 500 гърци, които били отправени към Унгария.“⁵⁰ Малко по-нататък той съобщава, че когато на 27 юли с. г. самият Лиутпранд поиска да напусне Константинопол и да отиде в Италия, той бил предупреден, че придвижването му е невъзможно, тъй като „сарацините са блокирали морето, а унгарците — сушата“⁵¹. Твърде интересно е и едно по-общо известие в най-старата руска хроника „Повесть временных лет“ за маджарите след настаняването им в Централна Европа, въпреки че сведението трудно би могло да се датира в посочената година (6406/898): „И започнаха унгарците да воюват срещу гърците, като пленяваха Тракийската и Македонската земя до самия Солун.“⁵² Тези сведения показват, че през 968 г., а и по-късно маджарите лоялно изпълнявали своите съюзнически задължения към българите, като водели активни военни действия срещу ромеите в Македония и Тракия. На практика те установили пълен контрол върху пътя *Via Egnatia*, което не позволило на Лиутпранд да се придвижи от Константинопол до Адриатическото крайбрежие.

Особено показателно е известието на Леон Дякон за думите на българските пратеници пред Никифор II Фока след първото нападение на русите над България през лятото на 968 г.: „Те добавили, че ако [императорът] им помогне, той би удържал победа над таврите (русите), а после над всички, против които би изпратил ромейска войска.“⁵³ Не се ли съдържа тук явен намек, че именно от българите зависело доколко маджарите ще продължават да създават напрежение за Византия и да блокират пътищата на Тракия и Македония? Мисля, че последвалите събития дават потвърждение на това.

През 969 г. руският княз Светослав отново се появил на Балканския полуостров, като успял да завладее цяла Източна България и да настъпи в Тракия, завземайки Пловдив⁵⁴. Новият византийски император Йоан I Цимиски, който на 11 декември с.г. чрез заговор лишил от престола Никифор II Фока, направил опит по мирен път да отклони русите от по-нататъшни военни действия, но този ход се оказал безуспешен⁵⁵. Най-големи подробности за развитието на събитията, които засягат пряко отношенията на България с маджари и печенези, дава Скилица: „А русите и вождът им Светослав, като научили за преминаването на ромейската войска (в Тракия), споразумели се с поробените вече българи, а след това привлекли още и

за съюзници (*προσειλζφότες δε καὶ συμμαχοῦς*) печенезите и живущите на запад в Панония турки (маджари)⁵⁶. Почти същото твърди и Зонара⁵⁷. Малко по-различно, но в подобен смисъл е и съобщението на съвременника на събитията Леон Дякон: „Тавроските (русите) като чули за тяхното преминаване (на ромеите в Тракия — б. а.), отделили една част от своята войска, присъединили към нея войска от хуни (унгарци) и мизи (българи) и я изпратили срещу ромеите.“⁵⁸ Малко по-нататък същият хронист говори за всички противници на ромеите под общото име „скити“⁵⁹.

Тези известия предизвикали различни и противоречиви оценки за ролята на маджари и печенези във въпросните събития. Например В. Златарски не се съмнява, че Светослав успял да привлече и унгарците на своя страна, но изразява резерви, че същото било сторено спрямо печенезите⁶⁰. Р. Браунинг неправилно според мен приема, че още при повторното си навлизане в България Светослав бил придружаван от маджарски и печенежки наемни дружини⁶¹. Още по-далеч отива А. Н. Сахаров: според него изграждането на въпросната антивизантийска коалиция от Светослав включвало значителна предварителна подготовка, подпомогната преди всичко от традиционните дружески отношения на Киевска Русия с унгарци и печенези по това време⁶². Тези изводи не намират потвърждение в изворите.

Повечето изследователи приемат най-общо, че маджарите и печенезите участвали в последвалата битка при Аркадиопол като съюзници на руския княз Светослав⁶³. Досегашните изследвания обаче показват, че руско-унгарските отношения по това време били твърде хладни и обтегнати⁶⁴. Особено враждебни били отношенията на Светослав с печенезите, което повдига един неразрешим на пръв поглед въпрос — как е възможно през 968 г., вероятно под българско внушение, печенезите да заплашват самия Киев, след по-малко от година като съюзници на довчерашния си противник да се сражават за него в България и Византия, а не след дълго пак по българско внушение да погубят киевския княз⁶⁵? Трудно ми е да допусна, че докато срещу Киев действали едни печенези, в Тракия действала друга група техни сънародници, която нямала нищо общо с първите и т.н. Възможното обяснение на този парадокс може да се крие в обстоятелството, че участието на маджари и печенези в сражението при Аркадиопол се дължало преди всичко на техния съюз с българите, които били в този момент под военното ръководство на киевския княз⁶⁶.

Основания за това дават някои особености от анализа на гръцкия текст за въпросните събития у Скилица и Зонара. И двамата

хронисти употребяват глагола *προσειλζφότες* в смисъл „привличам към някого впоследствие“, или след някакво предходно действие⁶⁷. Скилица употребява и съюза *δε καί*, чието значение в повечето случаи е „още и“⁶⁸. По този начин може би двамата хронисти искали да подчертаят, че привличането на унгарци и печенези в антивизантийската коалиция било възможно само след споразумение с българите. А това означава, че съюзните отношения между България и маджарите продължавали да съществуват.

За това, че унгарците едва ли били съюзници на Светослав през 968—971 г., а при Аркадиопол действали по-скоро като съюзници на българите, свидетелстват думите на Скилица по повод на обсадата и щурма на Доростол от войските на император Йоан I Цимиски срещу русите през 971 г.: „Варварите търпели големи несполуки във войната, пък и нямали и никаква надежда за военна помощ, защото сънародниците им били далече, а и пограничните варварски народи им отказвали помощта си, защото се страхували от ромеите.“⁶⁹ Напълно е възможно русите да са искали някаква помощ от маджарите, която обаче била отказана именно поради традиционния българо-унгарски съюз, по подобие на случая с печенезите.

Съществуват някои свидетелства, които позволяват да се допусне, че византийците разширили своята власт, макар и за кратко време след 971 г., върху всички или почти всички северни български територии⁷⁰. Ето защо трудно може да се даде отговор на въпроса, как българските пратеници на Комитопулите достигнали до Кведлинбург през 973 г. и били представени на стария император Отон I заедно с унгарските⁷¹. Според мен съществуват няколко варианта за неговото разрешаване:

1. Северозападните български територии (Сремска, Белградска, Браничевска, Видинска, а може би и Раска) били освободени от Комитопулите още през 972—973 г.⁷²;

2. Възможно е Сремска и Белградска области да не са завладявани изобщо от ромеите след 971 г. (липсват категорични доказателства против подобно твърдение) и българските пратеници до Отон I да са изпратени по заповед на Комитопулите, или да са приели това самостоятелно именно от тези територии;

3. Българските пратеници били изпратени от Комитопулите от Средецката област или някоя друга част на Македония по друг, безопасен коридор през земите на сърби и хървати до унгарците и германците.

Който и от посочените три варианта да е бил осъществен, решаваща в случая се оказала приятелската позиция на маджарите спрямо България и тяхната подкрепа за осъществяването на бъл-

гарското пратеничество до Кведлинбург през 973 г. Едва ли е случайно обстоятелството, че унгарските и българските пратеници били представени заедно на Отон I.

Следващите известия, засягащи българо-унгарските отношения, се отнасят към края на X и началото на XI в., когато центърът на Първото българско царство се изместил на югозапад към Македония и след смъртта на българския цар Роман (976—997) единствен легитимен владетел на българите останал Самуил (997—1014)⁷³. Още в началото на управлението си (вероятно през 997—1000 г.) той решил да уреди отношенията си с маджарите, оженвайки своя син и наследник Гаврил-Радомир за дъщерята на унгарския княз Геза (971—997) и сестра на първия унгарски крал св. Стефан I (997—1038)⁷⁴.

Досега в историческата наука причините за този брачен и политически съюз, който се оказал твърде нетраен, се коментират съвсем бегло. В. Златарски, без да се основава на конкретни сведения, смята, че този брак скрепил мирен договор между цар Самуил и маджарите, след като ги отблъснал от Сремската област⁷⁵. Според Й. Венедиков така България и Унгария си разпределяли сферите на влияние в Банат и Трансилвания⁷⁶. Други търсят в този брак залог за мир, който бил нужен повече на българите, осигурявайки им спокойствие от северозапад⁷⁷. Всъщност няма основания да се предполага, че мирните и приятелски отношения между българи и маджари били нарушавани през периода 973—997 г.⁷⁸ Явно и сега, както в началото на управлението на цар Петър I, е налице подновяване на българо-унгарския съюз, скрепен от брачната връзка между двата владетелски дома.

Брачната връзка, а оттам и политическият съюз между българи и маджари в края на X в. се оказали нетрайни. Според добавките на Михаил Деволски върху Виенския ръкопис на „Историята“ от Йоан Скилица престолонаследникът Гаврил-Радомир намразил първата си жена „по неизвестни причини и я прогонил, когато вече била бременна от него“⁷⁹. Това станало вероятно през 1000—1001 г., тъй като после Гаврил-Радомир се оженил за „хубавата ларисчанка Ирина“, която му родила син не по-късно от 1002 г.⁸⁰

Кое предизвикало бързата и рязка промяна на българо-унгарските отношения при Самуил? Дали вината била само на емоционалния и темпераментен престолонаследник, който като че ли забравил, че за един истински държавник е недопустимо да следва своите сърдечни чувства? Или причините били по-дълбоки и днешните изследователи трябва да ги търсят между редовете на сухите и лаконични сведения или в неясните податки на други извори. За

щастие, съществуват и такива, макар и косвени известия, които позволяват да се хвърли известна светлина върху този проблем.

В Житието на св. Атанасий Атонски има един интересен откъс, в който се говори за времето, когато император Василий II „установил войските си в Македония, като готвел война срещу варварите“⁸¹. Това време било не по-късно от 5 юли 1002 г. — датата, на която неговият автор умрял⁸². В същия откъс се говори, че монасите, като вървели към лагера на императора, „попаднали в ръцете на турки (маджари), които не били неприятели, а подчинени на великия император, понеже се страхували от неговото копие, и приели мир, който не им бил по сърце. [Монасите] станали тяхна плячка също като на неприятели (били съблечени голи и изоставени — б. а.)“⁸³

Това сведение е коментирано съвсем накратко от Д. Моравчик. За него проблемът се състои в това, дали става дума за редовни унгарски войски или за формиране от т. нар. „вардариоти“, без да се даде конкретен отговор⁸⁴. В случая явно се говори за маджарска войска част, която трябвало да се присъедини към византийската армия или изпълнявала отделна операция по нареждане на императора. И двата случая обаче биха могли да са възможни, само ако между Василий II и унгарците вече е бил сключен договор за военнополитически съюз, насочен главно против българите. Като се има предвид датировката на житието, става ясно, че този договор е сключен не по-късно от 1000—1001 г.⁸⁵ Или унгарско-византийското споразумение съвпадало по време с изгонването на маджарската принцеса, както и с ромейското настъпление към северните български територии — Плиска, Велики Преслав и отвъд Дунавската делта⁸⁶. Въз основа на сведението от Житието на св. Атанасий Атонски може да се направи изводът, че унгарският крал вероятно предоставил свои отряди на император Василий II още през 1001 г. за офанзивата му към Южна Македония, в резултат на която българите превзели крепостите Верия, Колидрон, Сервия и Воден⁸⁷. Всичко това показва, че инициативата за разтрогването на политическия брак между Гаврил-Радомир и унгарската принцеса едва ли дошла от страна на българите. По-скоро тя била следствие от сключването на византийско-унгарския съюз, причините за който все още не са достатъчно изяснени.

Тези изводи намират потвърждение и в други сведения. Особено важен и подробен е един западен латински извор, според който унгарският владетел сключил съюз с Византия срещу българите непосредствено след като получил кралската корона от легата на папа Силвестър II на Коледа — 25 декември 1000 г.⁸⁸: „Кралят на Панония Стефан, който от езичник станал Христов последовател, се при-

държал към истинската вяра и бил истински предан служител на Бога. Когато обаче избухнали войните, които варварите обявили на императора на Константинопол, императорът на Константинопол се съюзил със същия Стефан, за да воюва срещу варварите. С негова подкрепа той покорил неприятелски настроената Цезария (Cesarie). Но когато константинополци плячкосвали и ограбвали богатствата на града, истинският християнин Стефан отвърнал мисълта си от грабежа. Влизайки в храма на св. Георги, той отнесъл мощите, които намерил там (на св. мчк Георги, на преп. Николай, епископ на Смирна и др.), като добър християнин ги тачил и пазил с почит през целия си живот.“⁸⁹

При анализа на това известие мненията на учените се разделят главно по два въпроса: за датировката на събитието и за идентификацията на крепостта, превзета с помощта на маджарите. Някои датират събитието в 1004 г. и го свързват с първото превземане на Скопие от войските на Василий II⁹⁰; други го търсят в събитията през 1015 г. и превземането на Охрид⁹¹; не липсват и отделни, не съвсем обосновани опити за локализиране на въпросния град⁹². Бих искал още веднъж да обърна внимание, че наличието на съюзнически унгарски части във византийската войска, действаща в Македония през 1001—1002 г., едва ли би могло да бъде оспорвано. Ето защо датировката на превземането на града Cesarie от византийски и унгарски войски може да се изтегли малко напред — в 1002—1003 г.⁹³ Що се отнася до локализацията и идентификацията на въпросния град съм съгласен с учените, които приемат, че става дума за Скопие. Описанието на мощите в храма на св. Георги, които маджарите отвлели, визира построения от цар Роман манастир „Св. Георги Бързи“ на Виргино бърдо в Скопие⁹⁴. Названието Cesarie на града в латинския извор не е случайно: неговият превод на български като „Царски град“ може би намира обяснение в сведенията на изворите, че именно Скопие бил седалище на цар Роман по време на управлението му⁹⁵, като е възможно дори градът да изпълнявал функциите на столица на България през този период⁹⁶.

Редица изследователи намират връзка между участието на унгарците във военните кампании на Василий II срещу българите и сведенията на някои унгарски латиноезични извори за борбата на крал св. Стефан I срещу самостоятелния български владетел Ахтум (Айтон), чиито земи обхващали части от Трансилвания и Банат⁹⁷. И тук мненията на учените се разделят: според едни Айтон станал съюзник на Самуил, но също бил победен главно от войските на унгарския крал през 1002—1005 г.⁹⁸; според други Айтон вероятно имал български произход, още повече че бил православен, но ста-

нал съюзник на Василий II, помагайки му за превземането на Видин през 1002 г.; конфликтът му с унгарския крал, завършил с покоряването на неговите земи от маджарите, се датира по-късно — през 1028—1030 г.⁹⁹ Според мен тези сведения отразяват най-общо унищожаването на едно от последните откъддунавски български владения в Банат и Трансилвания от унгарците към началото на XI в.¹⁰⁰ Твърде е възможно обаче именно маджарските аспирации към тези владения да са една от основните причини за прекъсването на българо-унгарския съюз в началото на XI в.

Допустимо е българският цар Иван Владислав (1015—1018) да потърсил помощта не само на печенезите, за което ни съобщава Скилица¹⁰¹, но и на маджарите и на други съседни народи, за да спре последната офанзива на Василий II. Известно основание за подобно твърдение дават думите на Продължителя на Георги Монах: „Оба-че българският цар (Иван Владислав) не пожелал да се смири, нито да престане и да понесе сполетялото го зло, но след много дни събрал останалата войска. Той проводил да повикат войски и от други племена и пристигнал при императора да си отмъсти...“¹⁰²

Сега в българската историография се приема, че дипломатическата акция на Иван Владислав за привличане на печенезите не се осъществила¹⁰³. В „Житието на крал св. Стефан“ и други унгарски извори обаче се говори за група печенези, които напуснали България и намерили убежище в Унгария, особено след застъпничеството на самия крал¹⁰⁴. Това събитие, датирано непосредствено след 1018—1019 г.¹⁰⁵, досега не е било подробно коментирано в историческата литература. Според мен тази информация заслужава повече внимание и дава възможност да се изкажат някои интересни предположения:

1. Печенежки отряди все пак пристигнали в България с посредничеството на пернишкия войвода Кракра, за да оказат подкрепа на цар Иван Владислав;

2. Печенежката помощ или закъсняла, или самите печенези също претърпели поражение от византийците, а останалите живи след сражението се отправили към Унгария;

3. Въпреки че били посрещнати враждебно от маджарското население и част от аристокрацията, поради продължителния конфликт между двата народа особен интерес предизвиква позицията на крал Стефан I. Тя може да означава, че в политиката на Унгария към България и Византия настъпила известна промяна — вероятно кралят не откликнал на призива на Иван Владислав за помощ, но притеснен от нарушаването на баланса с установяването в съседство на мощното имперско присъствие, той проявил към българите

доброжелателен неутралитет. В противен случай засвидетелстваната в неговото „Кратко житие“ благосклонност към бягащите от България печенези в противовес на общественото мнение е трудно обяснима.

Така завършва този немалък и важен период от българо-унгарските отношения през Средновековието, които изиграли важна роля в историческото развитие на Първото българско царство.

БЕЛЕЖКИ КЪМ IV ГЛАВА

¹ Theoph. Cont., p. 412⁹⁻¹⁶ (ГИБИ, V, 135—136; Продолжателъ Феофана, с. 171); Symeon Magister, p. 740¹⁴⁻¹⁶ (ГИБИ, V, с. 182); L. G. G. M., 315—316 (ГИБИ, V, с. 167); G. Mon. Cont., p. 830 (ГИБИ, VI, с. 150); Хроника Георгия Амартола, с. 55¹²⁻¹³; I. Scyl., p. 222¹⁶⁻¹⁸ (ГИБИ, VI, с. 255).

² История на България, 2, с. 370; Fine. Early Balkans, p. 161; Византийските василевси, с. 246.

³ Csuda. Die Geschichte der Ungarn, S. 86.

⁴ Runciman. Romanus Lacapenus and his Reign, p. 97; Първо българско царство, с. 140.

⁵ Fine, J. V. A. A Fresh Look at Bulgaria under Tsar Peter (927—969). — BS, 5/1—2, (1978), p. 89; Early Medieval Balkans, p. 161.

⁶ Дринов. Южные славяне и Византия в X веке, с. 497.

⁷ Moravcsik. Byzantium and the Magyars, p. 54 (с подробно цитиран извор); Göckeljan. Hilfsvölker, S. 90; Mak. Les relations hungaro-byzantines aux Xe—XIIe siècles, p. 12.

⁸ Th. Cont., 422²⁰—423, (ГИБИ, V, 138—139); Продолжателъ Феофана, с. 175); Sym. Mag., p. 748¹⁴; L. G. G. M., p. 323¹⁷⁻¹⁹ (ГИБИ, V, с. 168); G. Mon. Cont., 840¹⁹—841, (ГИБИ, VI, с. 153); Хроника Г. Амартола, с. 60¹⁴⁻¹⁵; I. Scyl., p. 228²⁰⁻²⁴.

⁹ Мутафчиев. Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в., с. 453; в този смисъл са и разсъжденията на: Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с. 14; Рунсиман. Първо българско царство, с. 146; Wozniak. Byzantium, the Pechenegs and the Rus', p. 308; Mak. Les relations hungaro-byzantines aux Xe—XIIe siècles, p. 12; Antopoulos. Byzantium, the Magyar Raids, 258—259.

¹⁰ Златарски. История, 541—542.

¹¹ Lütlich. Die Ungarnzüge, 145—146; Fehér. Bulgarisch-ungarische Beziehungen, S. 140; Цухлев. История на град Видин, с. 90; Гюзелев, В. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. — ИП, 24/6, (1968), 43—45; Göckeljan. Hilfsvölker, S. 95; Коледаров, П. Цар Петър I. — ВИС, 51/4, (1982), с. 200; Fine. Early Balkans, 162—163.

¹² Острогорски, Г. Порфирогенитова хроника српских владара. — ИЧ, 1/1—2, (1948), 28—29; DAI, II, Commentary, p. 136 (928/929); Максимовић, Љ. Структура 32 главе списа De administrando imperio. — ЗРВИ, 26, (1982), с. 31; Константин Багрянородный, с. 382, бел. 52; Velke, Soustal. Konstantinos Porphyrogenetos, S. 178, A. 385.

¹³ Златарски. История, 1/2, 540—541; Runciman. Romanus Lacapenus, p. 103; Първо българско царство, с. 145 (933 г.); Нотман. Geschichte, S. 117; Fine. Early Balkans, p. 159.

- ¹⁴ DAI, I, § 32, 132—145, p. 158—161; Багрянородный, К. 144—149; Velke, S. 178, A. 386.
- ¹⁵ Трудно ми е да се съглася с необоснованото предположение в коментара на К. Багрянородный (с. 382, бел. 53) за възможно сближение между Чеслав и цар Петър с цел организирането на съвместен отпор срещу унгарците.
- ¹⁶ Шишић. Летопис попа Дуклянина, с. 316 (текст), 440—441 (коментар).
- ¹⁷ Дринов. Южные славяне, 575—576; Нótаn. Geschichte, I, S.142; Fine. Early Balkans, p. 160; Историја српског народа, I, с. 166, бел. 2. Не особено убедително средновековната област Срем, а оттам и сръбско-маджарският конфликт, завършил със смъртта на Чеслав, се локализира в дн. Северна Босна, между реките Дрина и Босна, южно от р.Сава.
- ¹⁸ Theoph. Cont., 430²²—431¹, (ГИБИ, V, с. 139; Продолжатель Феофана, с. 178); Sym. Mag., 755²³—756⁷; L. Gram., p. 325^{3,4}; G. Mon. Cont., p. 844⁹⁻¹³ (ГИБИ, VI, с. 153); Хроника Г. Амартола, с. 62^{5,6}; I. Scyl., p. 231⁵⁵⁻⁵⁷.
- ¹⁹ Мутафчиев. Маджарите, 454—455.
- ²⁰ Kristó. Die Agradendynastie, S. 24.
- ²¹ Mogačsík. Byzantium and the Magyars, p. 56; Csudaу. Die Geschichte, S. 88 (944 г.); Vogуау. Ungarnzüge gegen und für Byzanz, 35—36 (заедно с печенезите?); Antopouros. Byzantium, the Magyar Raids, p. 260.
- ²² Според коментара в ГИБИ (V, 232—234) това маджарско нападение би следвало да се датира 10—12 години след сключеното примирие между цар Симеон и император Роман I, т. е. към 934 г.; по-несигурен в датирането е Antopouros (Byzantium, the Magyar Raids, 257—258); според Д. Моравчик и последния издател на разглеждания извор унгарското нападение през Македония и Елада до Атика и Коринт трябва да се датира през 943 г. (срв. Sofiaпoи. "Οσίος Λουκάς, σ. 49).
- ²³ Златарски. История, I/2, с. 543; Rупсітaп. Romanus Lacarenus, 107—108; Нótаn. Geschichte, I, S. 132; Mogačsík. Byzantium and the Magyars, p. 56; Riproshe. Constantine VII Porphyrogénète, 3—4; Византийските василевси, с. 243.
- ²⁴ I. Scyl., p. 239⁵⁹⁻⁷⁶.
- ²⁵ Мутафчиев. Маджарите, с. 456; Старият друм през „Траянови врата“, с. 500; Нótаn. Geschichte, I, 146—147; Mogačsík. Byzantinoturcica, I, 338—339; The Role of the Byzantine Church in medieval Hungary. — ASEER, 6, (1947), 136—137 (Studia byzantina, 327—330); Byzantium and the Magyars, 56—57; Györfly. Le rôle de Byzance dans la conversion des Hongrois, 174—175; Riproshe. Constantine VII Porphyrogénète, p. 5; Vogуау. Ungarnzüge gegen und für Byzanz, 36—37; Antopouros. Byzantium, the Magyar Raids, 262—266.
- ²⁶ Arbаgі. Byzantium, Germany, the Regnum Italicum and the Magyars in the Tenth Century, 45—46. За поражението на унгарците при Лехфелд вж. Fasoli. Le incursione ungare, 209—212; Vogуау. Lechfeld — Ende und Anfang, 60—61; Kristó. Agradendynastie, S. 26.
- ²⁷ Theoph. Cont., 462¹⁹—463¹, (ГИБИ, V, с. 139) — 948 г. Същото се приема от Мутафчиев. Маджарите, с. 455; Продолжатель Феофана, с. 191 — 959 г.; тази датировка се застъпва от Mogačsík. Byzantinoturcica, I, S.542; Byzantium and the Magyars, p. 58; Vogуау. Ungarnzüge, S. 38; Makk. Les relations aux Xe—XIIe siècles, p. 13; Kristó. Die Agradendynastie, S. 26; Antopouros. Byzantium, the Magyar Raids, p. 261; Византийските василевси, с. 244; G. Mon. Cont., p. 853⁹⁻¹⁶ (ГИБИ, VI, с. 153) — 958 г.; това се приема от: Мутафчиев. Маджарите, с. 457; Златарски. История, I/2, 567—568; История на България, 2, с. 372; само Lüttich. Die Ungarnzüge, S. 148 — Великден 960 г.
- ²⁸ L. Diaс., 18¹⁹—19¹⁵, (ГИБИ, V, с.246; Леон Диакон, 14—15).

- ²⁹ Мутафчиев. Маджарите, 457—458, бел. 38. За Леон Фока срв. Турн, Ив. Породица Фока. — ЗРВИ, 17, (1976), 253—254; Chaуnеt, J.-C. Les Phocas. — In: Dagron, G. H. Mihàescu. Le traité sur la guérilla de l'empereur Nicéphore Phocas (963—969). Paris, 1986, 301—306.
- ³⁰ Lemerle. La Vie de Saint Athanase l'Athonite, p. 74, n. 47.
- ³¹ Petit, L. Vie de Saint Athanase l'Athonite. — Annalecta Bollandiana, 25, (1906), 23—24.
- ³² Mogačsík. Byzantinoturcica, I, S. 399, 555.
- ³³ Theoph. Cont., p. 480¹³⁻¹⁷ (ГИБИ, V, с. 139) — 962 г.; това датиране се застъпва от Златарски. История, I/2, с. 568; История на България, 2, с. 374; Продолжатель Феофана, с. 198 — 961 г.; датировката се приема от повечето изследователи: Мутафчиев. Маджарите, с. 458, бел. 38 (ранната пролет на 961 г.); Makk. Les relations aux Xe—XIIe siècles, p. 13; Kristó. Die Agradendynastie, S. 26; Antopouros. Byzantium, the Magyar Raids, p. 262.
- ³⁴ Lolos. Pseudo—Methodius, X, 5, p. 37¹⁵⁻¹⁸ (ГИБИ, V, с. 68); Истрин, В. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах. М., 1897, 98—99.
- ³⁵ Mogačsík. Byzantinoturcica, I, S. 426.
- ³⁶ Димитров. Болгария и хазары в VII—VIII вв., 47—66. Твърде показателно е и обстоятелството, че в староруския превод на „Откровението“ вместо „турки“ стои „оугорско“ (Истрин, В. Откровение, с. 92, 108).
- ³⁷ Lampros. В. Εἰς στρατηγὸν Κατακαλῶν, σ. 53¹⁰⁻¹⁸ (ГИБИ, V, с. 306).
- ³⁸ Vansсu, N. Un duc byzantin du XIe siècle: Katakolon Kèkaumenos. — Bulletin de la section historique de l'Academie Roumanie, 11, (1924), 27—28.
- ³⁹ Mogačsík. Byzantinoturcica, I, S. 231.
- ⁴⁰ ГИБИ, V, с. 306, бел. 5.
- ⁴¹ De re militari liber. — In: Denis. Three Byzantine Military Treatises, § 18, 24—28, p. 292—293 (ГИБИ, V, с. 279).
- ⁴² Цанкова-Петкова, Г. — ГИБИ, V, с. 277; Vári, R. Incerti scriptores byzantini saec.X. Liber de re militari. Leipzig, 1901 (Nachdruck: Bibl. Teubn. Stuttgart, 1970), p. XI.
- ⁴³ Кулаковски, Ю. Новоизданный византийский трактат. — ВВ, 7, (1900), с. 607; ВВ, 10, (1903), с. 63; ВЗ, 11, (1902), S. 555.
- ⁴⁴ Denis. Three Treatises, 242—243; Кучма, В. Византийские военные трактаты VI—X вв. как источники по истории военного искусства Византийской империи. — Ученые записки Уральского государственного университета. 53, Свердловск, 1966, 46—47; Трактат „De velatione bellica“. Проблемы жанра и основного содержания. — В: Византия и средневековый Крым, 56—61.
- ⁴⁵ История на България, 2, с. 389 сл.
- ⁴⁶ Тивчев, П. За войната между България и Византия през 967 г. — ИП, 25/4, (1969), 83—85; The Cambridge medieval history, IV/1, 513—514; Ostrogorsky. Geschichte, 242—243; Иванов, С. А. Византийско-болгарские отношения в 967 г. — ВВ, 42, (1981) с. 100: изразява съмнение за наличието на българо-византийски конфликт, но признава, че България вероятно е влизала в създадената вече анти-византийска коалиция, която включвала още германци и маджари.
- ⁴⁷ I. Scyl. 276²³—277²⁷; I. Zop. p. 512 (ГИБИ, VII, с. 179).
- ⁴⁸ Според мен е неоснователна критиката на П. Мутафчиев (Маджарите, 463—470) срещу В. Златарски (История, I/2, 570—571): според първия походът на Никифор II срещу България през 967 г. не последвал, а предхождал сключването на българо-маджарски съюз. Но ако това е така, обвинението на императора срещу цар Петър губи своя смисъл, а оттам отпада и основната причина за конфликта. Не е сигурно

обаче дали още през 966 г. унгарците нападнали Византия, за което може би говори Яхъя според В. Златарски.

⁴⁹ История на България, 2, 389—390. Трудно ми е да приема оценката на В. Златарски (История, I/2, с.588), че съюзът на маджари и българи имал фатални последици за последните. Едва ли основната причина за упадъка и последвалото падане на България под византийска власт трябва да се отдава само на този съюз.

⁵⁰ Liudprandi. Legatio, p. 564¹⁵⁻¹⁷ (текст), p. 565¹⁹⁻²¹ (немски превод); според П. О. Карышковский (К истории балканских войн Святослава, с.243) унгарското нападение над Солун станало през март 968 г.

⁵¹ Liudprandi. Legatio, p. 564²⁴⁻²⁹ (текст), p. 565³⁴⁻³⁷ (немски превод); Мутафчиев. Маджарите, с. 459; Могавчсик. Byzantium and the Magyars, p. 59; Кристó. Die Agradendynastie, S. 26; Антонороулоу. Byzantium, the Magyar Raids, p. 55; вж. за мисията на Лиудпранд: Leysen, K. The Tenth Century in Byzantine-Western Relationship. — In: Relations between East and West in the Middle Ages. Edinburgh, 1973, 47—48.

⁵² ПВЛ, с. 33, 134.

⁵³ L. Diaс., p. 80 (ГИБИ, V, с. 250; Д и а к о н, Л. с. 45). Трудно ми е да се съглася с думите на П. О. Карышковский (К истории, 242—243), че сведенията на Лиудпранд за българското посолство в Константинопол свидетелствали за мирните и съюзни отношения между България и Византия по това време (968 г.). Не е ли това всъщност своеобразна дипломатическа стъпка от позиция на силата, която българите предприели, за да принудят ромеите да преговарят; от друга страна, същият автор е принуден да изтъкне забележителното обстоятелство, че и след маджарското нападение при Солун до края на юли с. г. пътищата в Тракия и Македония били все още блокирани от унгарците.

⁵⁴ История на България, 2, с.390; за края на тази война и сключения между Йоан I и Светослав мирен договор вж.: Djéev, Iv. Pinax Rhôs. — Byz., 41, (1971), 59—68 (Medioevo, IV/1, No XXIII).

⁵⁵ История на България, т. 2, с. 393; Ostrogorsky. Geschichte, 243—245; Византийските василевси, с. 259.

⁵⁶ I. Sсyл., p. 288¹⁴⁻²².

⁵⁷ I. Zоп., p. 523¹⁵⁻²⁰ (ГИБИ, VII, с. 180).

⁵⁸ L. Diaс., p. 108¹¹⁻²¹ (ГИБИ, V, с. 255; Л. Д и а к о н, с. 58).

⁵⁹ L. Diaс., 109—110 (ГИБИ, V, с. 256; Л. Д и а к о н, 58—59).

⁶⁰ Златарски, В. История, I/2, 603—604, бел. 2.

⁶¹ Brownling. Byzantium and Bulgaria, p. 72; Wozniak. Byzantium, the Pechenegs and the Rus', p. 310.

⁶² Сахаров, А. Н. Дипломатия Святослава. М., 1991, с. 158. Особено ми е трудно да се съглася с необоснованото твърдение на автора, че маджарите били в съюз със Светослав още през 968 г., когато техният отряд чакал русите при Днестър, а по-късно при нападението си достигнал до Солун (sic!).

⁶³ Lüttich. Die Ungarnzüge, 148—149; Божлов. България и печенезите, с. 60; История на България, 2, с. 393; Voguy. Ungarnzüge gegen und für Byzanz, S. 38; Маkк. Les relations aux Xe—XIIe siècles, p. 13; Кристó. Die Agradendynastie, S. 26; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, 16—17.

⁶⁴ Vejnadsky. Lebedia, 22—24; Essais sur les origines russes. I. Paris, 1959, 164—165; Шушарин (Русско-венгерские отношения в IX в., 131—179) разглежда сведенията на Унгарския аноним и другите западни и източни извори за отношенията между руси и маджари, стремейки се безуспешно да докаже, че в края на IX в. унгарците преминали безконфликтно покрай Киев, като е принуден да признае, че

сведенията за тяхната враждебност към русите се отнасят за X—началото на XI в.; Па shuto. Внешняя политика, 49—50.

⁶⁵ ПВЛ, с. 50/152. Трудно ми е да се съглася с хипотезата на Л. Н. Гумилев (Древняя Русь и Великая степь. М., 1989, 236—239), че нито българите, нито византийците били в основата на организираната от печенезите засада, която погубила Светослав, а това станало главно по внушение на жителите на Киев. Няма основания да се пренебрегват сведенията на самата ПВЛ (с. 51/153), че печенежкото нападение срещу Светослав било инспирирано главно от българите — жители на Велики (и/или Малки) Преслав.

⁶⁶ Златарски. История, I/2, 593—603; Мутафчиев, П. Русско-българские отношения при Святославе. — В: Мутафчиев. Избр. произв., II, 233—251; Иванов, С. А. Κοιρανός των Βουλγαρων: Йоан Цимисхи и Борис II в 971 г. — В: Обществено сознание на Балканах в средние века. Калинин, 1982, 48—49.

⁶⁷ В българския превод на ГИБИ (VI, с. 260) това място се превежда като „а освен това взели“, което според мен изразява твърде общо действията на русите. В случая самата представка прос- изразява последователност спрямо описаното предходно действие (споразумението с българите), а не едновременност, или още по-малко — предложение (A Patristic Greek Lexicon, ed. by G. W. H. Lampe. Oxford, 1961, p. 1178: προσεληγοτας = take as helper, obtain assistance of/receive in addition).

⁶⁸ Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, ed. E. A. Sophocles. New York—Leipzig, 1904, p. 347; A Greek Lexicon, compiled by H. G. Lidell and R. Scott. Oxford, 1864, p. 275. В посочения български превод на ГИБИ значението на тази връзка изобщо не е взето предвид, а то би улеснило по-правилната интерпретация на текста.

⁶⁹ I. Sсyл., p. 305²⁰⁻²³ (ГИБИ, VI, с. 270).

⁷⁰ Дринов, М. Началото на Самуиловата държава. — В: Дринов. Избр. съч., I, с. 422; Южные славяне, 552—553; Цухлев. История на Видин, 94—95; Каллић-Мижучков и Ђ. Београд у средњем веку, 33—34; Историја српског народа, I, с. 168; по-особени са мненията на: Анастасијевић. Хипотеза о „Западној Бугарској“, с. 11 (през 972—973 били завладени абсолютно всички български земи и Сърбия); Иончев. Някои въпроси във връзка със Самуиловата държава, 39—41 (до лятото на 973 г. били завладени само североизточните български територии до р. Искър, останалите попаднали под формална византийска зависимост). Но обстоятелството, че Византия успяла за кратко време след 971 г. да установи своята власт върху поречието на Морава и Раската област, се потвърждава и от някои византийски оловни печати (Nesbitt, J., N. Oikonomides. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 1. Washington, D. C., 1991, No 33.1, p. 100 (Йоан, протоспатарий и катепан на Рас — X в.); No 36a, p. 195—196 (Адралест Диоген, имп. протоспатарий и стратег на Морава — ок. 971 г.).

⁷¹ Златарски. История, I/2, с. 641; История на България, 2, с.398, 400; Анастасијевић. Хипотеза, с. 10; Болгария 973 года.— Byzsl., 3, (1931), 108—109 (българските пратеници пристигнали в Кведлинбург благодарение и съвместно с византийското пратеничество?); Иончев. Някои въпроси, 34—39 (пратениците до Отон I заминали от Североизточна България, която през март 973 г. още не била завладяна напълно от войските на Йоан I Цимиски?); Dörmann, H.-D. Wechselbeziehungen zwischen Otto I. und den Bulgaren auf den Hintergrund der deutsch-byzantinischen Beziehungen. — In: Byzanz in der europäischen Staatenwelt (BVA, 49). Berlin, 1983, 47—51 (поради проблемите, които имала с арабите, византийската делегация преговаряла не толкова с Отон I, колкото с българите за сключване на примирие — дали именно тогава ромеите не отстъпили и заетите от тях северозападни територии?).

⁷² Византийската власт над северозападните български земи едва ли е продължила след 972/3 г. Показателна в това отношение е липсата на данни за евентуална византийска администрация в тези територии в Ескориалската тактика (Oikonomides. Les listes de présence byzantines, 263—267; Tàrkova-Zaimova, V. L'administration byzantine du Bas-Danube (fin du Xe—XIe siècles). Tentatives au point. — EB, 9/3, (1973), 90—112; L'administration byzantine au Bas Danube (fin du Xe—XIe s.). — Byzsl., 54, (1993), 95—101; Божилков. Анонимът на Хазе, 185—196; Бележки върху византийската администрация в Североизточна България през 971—1000 г. — В: Сб. в чест на акад. Хр. Христов. С., 1988, 18—27. От друга страна, трудно е да приема, че по начало резиденцията на Самуил била във Видин (Петров, П. Восстание Петра и Бояна. — Byzbg., 1, (1962), 130—132; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с. 32).

⁷³ История на България, 2, 410—411.

⁷⁴ Венедиков. Първият брак на Гаврил-Радомир, 146—147; Златарски. История, I/2, с. 709 (свързва брака на Гаврил Радомир с дъщерята (неточно) на Стефан I с времето на похода срещу сърбите през 998—999 г.); Vajay. Grossfürst Geysa von Ungarn, 46—47 (дава друга датировка на този брак — 986 г., по времето, когато бъдещата втора съпруга на Гаврил-Радомир била пленена в Лариса); Илјовски. Византиско-унгарски сојуз, 85—86 (дава не особено обоснованата и произволна датировка 995—996 г.).

⁷⁵ Златарски. История, I/2, с. 709 (същото у Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с. 50).

⁷⁶ Венедиков. Първият брак на Гаврил-Радомир, 149—150.

⁷⁷ История на България, 2, с. 411. В този смисъл са и разсъжденията на Дуйчев, който приема че в края на X в. сърбите и Византия сключили съюз на антибългарска основа (Съюз против цар Самуила. — В: Дуйчев. Проучвания върху Българското средновековие, 27—29).

⁷⁸ Някои автори приемат дори, че крал Стефан I бил съюзник на българите срещу Византия чак до 1018 г. (Негсзегх. Magyarország külpolitikája, p. 19).

⁷⁹ I. Scyl., p. 409⁹⁵⁻⁹⁶.

⁸⁰ Пак там, с. 409⁹⁵; Венедиков. Първият брак, с. 146; Vajay. Grossfürst Geysa, p. 75, n. 14: 988 г. (?); Илјовски. Византиско-унгарски сојуз, 88—92. Като се опитва да докаже една предварително издигната теза (с. 81—82), авторът пропуска важни сведения от изворите (Житието на св. Атанасий Атонски), въздържа се от коментар на други (сведението за участието на унгарците в превземането на града — с. 97—98), за да достигне до неубедителните изводи, че съюзът между Самуил и Стефан I съществувал и в началото на XI в., като политическият брак между двете държави бил разтрогнат едва след 1004 до към 1009 г. (?).

⁸¹ Letelle. Saint Athanase l'Athonite, p. 92⁴⁻⁶.

⁸² Пак там, с. 97.

⁸³ Пак там, с. 92¹⁹⁻²⁰ (ГИБИ, VI, 8—9).

⁸⁴ Moravcsik. Byzantinoturcica, I, S. 555.

⁸⁵ Според повечето учени византийско-унгарският съюз между Василий II и Стефан I, насочен главно срещу България, бил сключен не по-рано от 1002—1003 г. — Венедиков. Първият брак, 151—152; Антољак. Самуиловата държава, 65—66; История на България, 2, 412—413.

⁸⁶ Византийското настъпление към Плиска и Велики Преслав се датира през 1000 г. (I. Scyl., 343⁸³—344⁸⁵; Божилков. Анонимът на Хазе, 130—131), а не в 1001 г. (История на България, 2, с. 411).

⁸⁷ История на България, 2, 411—412 (погрешно датирано през 1002 г. — за правилната датировка вж. I. Scyl., 344⁹⁰, 13-notes).

⁸⁸ Hóman, B. King Stephen the Saint (Ostmitteleuropäische Bibliothek, hrsg. von E. Lukinich, 11). Budapest, 1938, 9—10; J. Déer. Die Entstehung des ungarischen Königums (Ostmitteleurop. Bibliothek, 38). Budapest, 1942, 29—31; История Венгрии, I, с. 113.

⁸⁹ MGH, SS, XV/2, 963—964 (ЛИБИ, II, с. 373).

⁹⁰ Fehér. Beziehungen, 152—154; Hóman. Geschichte, I, S. 169; Moravcsik, Gy. — In: The Cambridge medieval history, IV/1, p.373; Obolenskij. The Byzantine Commonwealth, p. 158.

⁹¹ Györfly. Das Güterverzeichnis, 120—121; Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II., 149—154; Moravcsik. Byzantium and the Magyars, p. 62; Vékony, G. A nagyszéntmiklósi kincs görög feliratainak olvasatához. — Antik Tanulmányok, 19, (1972), p. 120; Bogay. Stephanus rex, 41—42; Kosztolnyik. Hungarian Kings, p. 22 (1018 г.); Mak. Les relations aux Xe—XIIe siècles, p. 15 (1015 г.); Kristó. Die Arpadendynastie, S. 80 (1018 г.).

⁹² Антољак. Самуиловата държава, с.155, бел. 636: Велики Преслав; ЛИБИ, II, с. 273, бел. 5: на левия бряг на р. Бистрица, южно от дн. гр. Кожани в гръцка Македония.

⁹³ В последното, най-добро и критично издание на Скилица византийският поход към Видин, неговата 8-месечна обсада и превземане, както и последвалите действия към поречието на Морава и Вардар се датират през 1002—1003 г. (I. Scyl., p. 346, 45, 56-notes).

⁹⁴ Петров, К. Грамотите на манастирот „Св. Георги-Горгос“ и опит за изпаога на негивиот локалитет. — В: Споменици, I, 242—247. Трудно ми е да се съглася с мнението, изказвано от някои изследователи, че въпросният манастир бил основан не от българския цар Роман, а от византийския император Роман III Аргир (1028—1034). Бошкоски, М. Прилог кон историјата на Манастирот Св. Георги-Горгос Скопски во XI век. — Гласник, 29, (Скопје, 1985), No 1—2, 201—202; Kragavici. Villes et vilages de Macedoine occidentale, 155—157. Сведенията и от други латински извори опровергават тази теза.

⁹⁵ I. Scyl., p. 346⁶⁴⁻⁶⁹; I. Zon., p. 560¹⁶⁻¹⁸ (ГИБИ, VII, с. 188). Тези сведения се възприемат буквално от някои изследователи, според които цар-Петровият син Роман не е провъзгласяван за цар, а е назначен от Самуил за управител на Скопие и като такъв предал града на Василий II (Анастасиев и Ђ. Хипотеза, с. 11; Йоичев. Някои въпроси, 45—48). Същите известия обаче бяха отхвърлени като недостовърни от други учени (Благоев, Н. Произход и характер на цар Самуиловата държава. С., 1925, с. 542; Златарски. История, I/2, 652—659, 679, 690—694, 700—701, 723), които приемат само информацията на Яхъ за съдбата на цар Роман. Трети пък смятат, че става дума за друго лице — управител на Скопие, но със същото име (История на България, 2, с. 410, 415). Според мен въпросните сведения на византийските хронисти не трябва да се отхвърлят изцяло. Цар Роман явно резидирал в Скопие, но не като управител, а като български владетел до 991 г., когато бил пленен в някое от сраженията с Василий II извън града, а в 997 г. умрял като пленник в Константинопол (сведенията на Яхъ). Цар Роман обаче едва ли е бил жив през 1002—1003 г., още по-малко пък да е предал града на ромеите тогава — именно сведенията на западния извор за действията на унгарския крал Стефан I по време на това събитие обезсмислят тези погрешни подробности у Скилица и Зонара.

⁹⁶ Gjuzelev, V. Hauptstädte, Residenzen und Hofkultur in mittelalterlichen Bulgarien 7.—14. Jh. (von Nomadencampus bis zum Zarenhof). — EB, 27/2, (1991), 92—93. През 971—986 г. столица на средновековна България била София, а в периода 987—1014 г. — Охрид. Според мен напълно е възможно Скопие да е бил столица на България

през 987—991/1003 г., поради което и западният извор неслучайно го е възприел като *Cesarie*. За средновековния град Скопие вж. *K r a v a g i. Villes*, 160—164.

⁹⁷ Подробни сведения: *Legenda S. Gerhardi episcopi*, 487¹²—492²⁹ (немски превод: *Die heiligen Könige*, UG, I, 96—97); по-обща сведения: *S. de K e z a*, p. 172¹⁷⁻²⁰; *Chron. Hung. comp. saec. XIV*, p. 315⁹⁻¹⁶; 316³⁰—317³¹; *Chron. Dubn.*, 63, p. 44; *Chron. Poson.*, p. 36²¹⁻²²; *Chron. Monac.*, p. 67⁶⁻¹⁰; *P. R a p s.*, 9, p. 105⁸¹⁻⁸⁶ (ЛИБИ, V/1); *J. de T h u - g o s z*, I, § 57, p. 75¹⁴⁻²⁴; § 58, p. 76⁶⁻¹⁰ (Димитров, Илиев, Йоан Туроци, с. 78); *A. de Bonf.*, dec. II, lib. I, p. 21²⁶⁷⁻²⁷⁰ (Гагова, Бонфини, с. 32).

⁹⁸ *M a r c z a l i. A vezérek kora*, 297—299; *A c s á d y. Magyar története*, I, 78—79; *F é - h e r. Beziehungen*, S. 145, 148, 155; *H ó m a n. Geschichte*, I, 168—169; *G y ö r f f y. Das Güterverzeichnis*, 19—20; История Венгрии, I, с. 112; История на България, 2, 412—413; Венедиков. Първият брак, 151—152; *M o r a v c s i k. Byzantium and the Magyars*, p. 62.

⁹⁹ *K a i n d l, R. F. Beiträge zur alteren ungarischen Geschichte*. Wien, 1883, S. 3, 5—11, 27—28 (1008 г.); *З л а т а р с к и. История*, I/2, с. 710, бел.1; *O b o l e n s k y. Commonwealth*, p. 158; *K r i s t ó. Ajtony and Vidin*, 129—135; *S z é k e l y. La conquête turco-bulgare*, p. 29; *K o s z t o l n y i k. Hungarian Kings*, 5—6, 15, 31; *M a k k. Les relations aux Xe—XIIe siècles*, p. 15; *A r m b r u s t e r. Der Donau-Karpatenraum*, 37—38.

¹⁰⁰ Димитров, Илиев, Йоан Туроци, с. 79; Ангелов, Д. Италиански извор за българската средновековна история. — ИП, 27/2, (1972), с. 95. Според мен не е убедителна тезата на Р. Илјовски (Византиско-унгарски сојуз, с. 88), че Ахтум (Айтон), както и Дюла били самостоятелни маджарски князе в Трансилвания, а войната, която Стефан I водил с тях, била вътрешна унгарска междуособица, с която Самуил едва ли имал нещо общо (?).

¹⁰¹ *I. S c y l.*, 355²⁶—356³⁶.

¹⁰² *G. M o n. C o n t.*, 868¹⁶—872⁴ (ГИБИ, VI, с. 157).

¹⁰³ Божилков. България и печенезите, с. 61, бел. 124; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с. 61.

¹⁰⁴ *Legenda S. Stephani regis*, p. 398⁵⁻¹⁰; 425²⁵—426³ (немски превод: *Die heiligen Könige*, S.48, 68); *A. de B o n f.*, dec. II, lib. 2, 24³¹⁵—25³¹⁹ (твърде подробно разказва за преめждията на печенезите и придружаващите ги българи, които искали да изразят уважението си към св. крал Стефан).

¹⁰⁵ *G ö s k e n j a n. Hilfsvölker*, p. 96; *B o g a y. Stephanus rex*, S. 56 (1017 г.).

У глава

УНГАРИЯ И БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ ПРЕЗ XI—XII в.*

Със завладяването на България, сръбските земи, Далмация и Босна през 1018 г., а също и с подчиняването на Сремската област от византийския военачалник Константин Диоген през 1019 г.¹ между унгарци и ромеи била установена обща граница, която вървяла по Дунав, оставяйки градовете Браничево², Белград³ и на първо време населения предимно с българи Срем⁴ във византийските предели. Ето защо контактите на българите с Унгария през XI—XII в. засегнали предимно населението на посочените градове и техните области, а също в по-малка степен Видинско, Нишко, Софийско и Македония.

В една от грамотите на Василий II, издадена след подчиняването на българите през 1018/1019 г., се съдържа интересно известие, което би могло да се тълкува като свидетелство за евентуално маджарско присъствие в Македония през X—XI в.: „[Охридският архиепископ на България]... да събира от всички тях каноникон, както и от власите по цяла България, така и от вардариотите-турки, доколкото се намират в български предели.“⁵ Това не е единственото известие за т. нар. „вардариоти“, вероятно представляващи сборен наемнен военен корпус, в който влизали покръстени маджари, селджушки турци и перси⁶. В цитираното известие от грамотата обаче според мен става дума по-скоро за унгарски заселници по долината на р. Вардар, които приели православната вяра и били длъжни по силата на това да плащат каноникон на охридския архиепископ, както и да служат като наемници във войската на византийския император⁷. От друга страна, с учредяването на отделна „митрополия Туркия“ в Унгария, подчинена на Константинопол, империята се стремяла да разшири своето влияние сред маджарите и чрез православията⁸.

Някои автори са склонни да видят връзка между германско-унгарската война през 1030—1031 г. и съюза на крал Стефан I с

* Тази глава е актуализиран вариант на: Димитров. Унгария и българските земи под византийска власт, 3—18.

Византия, който по това време бил закрепен и с годеща на унгарския престолонаследник Емерик с една византийска принцеса⁹. Колкото и примамливо да звучи подобна хипотеза, според мен тя не намира достатъчно основания в изворите.

Сигурно е, че след установяването на византийската власт българите отново се свързали с Унгария чрез първия въстанически ръководител, който бил коронясан за цар на България под името Петър (II) Делян (1040—1041)¹⁰. И макар че връзката е косвена, бих искал да обърна внимание не толкова на полуунгарския произход на тази забележителна личност (според мен трудно може да се оспорва, че той бил син на Гаврил Радомир от първия му брак с унгарската принцеса)¹¹. Става дума за един много интересен надпис от Голямата базилика в Плиска, открит и публикуван още от К. Шкорпил, използван от Г. Фехер и, за съжаление, в момента в неизвестност. На него са изобразени 3 секири, равнораменен християнски кръст с V-образни краища и думите **ΔΕΛΑΝΪ ΒΑΝΥ**¹². Според датировката на кръста надписът не може да бъде по-късен от XI в.¹³ От друга страна, титлата „бан“ не се употребявала във Византия и България, а в Босна и Хърватско се наложила под унгарско влияние, но в един по-късен период¹⁴. Ето защо смятам, че преди да оглави въстанието и да бъде коронясан за български цар, Делян вероятно носел титлата „бан“, живеейки в двора на унгарския крал, като е възможно да е изпълнявал и някаква висша длъжност в централната или местната администрация на Унгария. Затова не е случайно може би, че въстанието, ръководено от Петър Делян, започнало победния си ход по българските територии на юг именно от Белград, в непосредствена близост до унгарските предели. За съжаление, липсват други данни, за да се отговори на въпроса, доколко е възможно прякото или косвеното участие на Унгария в тези събития¹⁵.

След въстанието на Петър Делян, в което евентуалното маджарско участие остава все още проблематично, първото по-сериозно влошаване на отношенията между Унгария и ромеите настъпило към края на 40-те години на XI в. За това свидетелства обстоятелството, че когато през пролетта на 1049 г. печенезите на Тирах били разбити и много от тях пленени, византийският военачалник се противопоставил на избиването им като изтъкнал, че те могат да бъдат успешно използвани срещу маджарите¹⁶.

Според по-късния хронист Бонфини през 1051—1052 г. българи и печенези воювали срещу войските на император Хайнрих III по време на настъплението му в унгарските земи¹⁷. Въпреки че достоверността на това известие не е съвсем сигурна, засвидетелстваният факт не трябва да се изключва, като се има предвид, че немалко

печенези и българи намерили убежище в Унгария след византийското завладяване през 1018—1019 г.

Първото сериозно стълкновение между Византия и маджарите, което засегнало почти целия Български Северозапад от Белград до София, станало, както свидетелстват изворите, през 1059 г.¹⁸ Повечето гръцки извори говорят за нарушаване на договора между Византия и маджарите от последните, на което император Исак I Комнин реагира с поход до София и мирът бил възстановен¹⁹. Според Саксонския аналит през същата 1059 г. „кралят отпразнувал Рождество Христово в града Морава, който е разположен на границата между България и Унгария“²⁰. Тези известия позволяват да се направят следните изводи:

1. Най-късно през лятото на 1059 г. маджарите предприели поход срещу Византия, като настъпили дълбоко на югоизток, достигайки София;

2. Притеснен от едновременното нападение на печенезите през Дунав, император Исак I Комнин се задоволил само да посрещне унгарците при Сердика и да получи тяхното уверение, че ще се изтеглят, като договорът между двете страни (вероятно същият договор, сключен още по времето на Василий II и Стефан I) повече няма да се нарушава;

3. Унгарският крал Андрей I (1046—1060) действително заповядал изтеглянето на своите войски, което обаче завършило едва към края на с. г., след като кралят бил на 25 декември още на устието на р. Морава²¹.

Следващото известие за унгарско нападение над българските северозападни области се отнася за 1068 г., когато „крал Саломон завладял един град в България, но останалите в него българи и гърци с хитрост си го възвърнали“²². То беше коментирано още от В. Златарски. Според него унгарският крал Саломон (1063—1074) навлязъл в Сремската област и превзел българския град Срем (?), но местните българи и византийският гарнизон с хитрост успели да си го възвърнат²³.

С малко по-голяма увереност според мен би могла да се търси някаква връзка между унгарското нападение над Белград през 1072—1073 г.²⁴ и избухналото малко преди това второ голямо въстание на българите срещу византийското владичество, предвождано от потомъка на бивш кавхански род Георги Войтех и зетския княз Константин Бодин, коронясан за цар на България под името Петър (III)²⁵.

Маджарското нападение срещу Белград е представено подробно от унгарските хронисти²⁶. Особено ценни са данните за помощта,

оказана от печенезите на българи и гърци при отбраната на града, а също и за участието на арабски наемници²⁷. Интерес предизвиква обстоятелството, че защитата на Белград срещу унгарците била поверена на управителя Никота, който имал вероятно български произход²⁸.

Някои автори са склонни да омаловажат и дори да отрекат сведенията за унгарското нападение над Белград и въобще за военните действия между Византия и маджарите през 1072—1073, или да ги датират през 1064 г.²⁹ Информация, свидетелстваща за противното, се съдържа и във византийските извори. Никифор Вриений, съвременник на събитията, говори, че „в бедствено положение се намирали Сирмий и земите, лежащи около река Сава, както и градовете покрай Истър (Дунав) до самия Видин“³⁰. Йоан Кинам също съобщава, че тогава унгарците „превзели Сирмий, подчинили под властта си много от крайдунавските градове и стигнали чак до Ниш“, като се приема, че именно тогава нашествениците откъснали от реликвиария на прочутата нишка църква „Св. Прокопий“ съхранената ръка на нейния патрон³¹. Тези сведения се приемат от повечето цитирани изследователи, за които войната между Византия и маджарите през 1072—1073 г. е във съмнение и имала за краен резултат присъединяването на Сремската област към Унгария.

Последните известия за българо-унгарските отношения през XI в. се отнасят за събитията през 1087 г., когато след възникналите междуособици между крал Ладислав (Ласло) I (1077—1095) и сваления крал Саломон последният избягал при куманския вожд Кутеск, на когото обещал Трансилвания и се оженил за дъщеря му. С негова помощ Саломон се опитал да си възвърне престола, но Ласло I удържал победа и отблъснал нашествениците³². Веднага след тези събития най-подробният летописец Туроци съобщава, че Саломон съвместно с куманите нападнал българските територии на Византия, но бил отблъснат от войските на императора³³. Тези известия на унгарските хронисти се подкрепят също от западната хроника на Бернолд и от „Алексиадата“ на Ана Комнина³⁴.

Акцията на Саломон, насочена главно срещу българските земи под византийска власт и осъществена със съвместните усилия на маджари, кумани и печенези, за която нейният водач заплатил може би с живота си, отдавна е привлякла вниманието на учените, макар че оценките за нея твърде много се различават. Например В. Златарски характеризира действията на Саломон като „разбойнически“³⁵. Някои по-обобщаващи трудове само регистрират събитието³⁶, а напоследък бе направен опит за по-задълбочен анализ на действията на унгарския экс-крал³⁷. Според неговия автор Ф. Мак действията

та на Саломон може би имали за цел създаването на коалиция от маджари, кумани и германци срещу Унгария на Ладислав I и ромеите. Тези разсъждения са твърде интересни, но и малко пресилени, тъй като унгарските интереси към Хърватия и Далмация влизали в противоречие с целите на Византия и Папството, които по-късно се обединили срещу Ладислав I, и империята тласнала куманите против маджарите³⁸. Въпросът за истинските цели на акцията начело със Саломон остава открит главно поради липсата на повече данни.

Унгария не взела пряко участие в осъществяването и преминаването на Първия кръстоносен поход (1096—1097) през българските земи. Затова няма да се спирам подробно на това събитие³⁹. Новият унгарски крал Коломан (Калман) (1095—1116) трябвало само да осигури преминаването на кръстоносците — нещо, което той, подобно на византийския император Алексий I Комнин (1081—1116), направил с голямо неудоволствие⁴⁰. В изворите се съдържат дори данни за проява на враждебност от страна на унгарците при преминаването на кръстоносната армия през Дунав при Белград и Браничево, което било в по-малка степен, но в странен синхрон със същото отношение, проявено от българското население и от византийските гарнизони⁴¹. Затова според мен може да се повдигне въпросът, дали между византийския василевс и маджарския крал не е имало някакво, макар и неофициално споразумение в тази насока? За съжаление, пак поради липсата на данни, не може да се отговори и на този въпрос.

Анализът на отношенията между Унгария и византийската власт в северозападните български земи след тяхното завладяване през 1018—1019 г. до края на XI в. показва някои интересни особености:

1. Византийско-унгарският съюз, сключен по времето на Василий II и Стефан I в началото на столетието и насочен „де факто“ срещу България, вероятно престанал да съществува най-късно през 40-те—50-те години на XI в.

2. От същото време (40-те—50-те години) до края на 80-те години на XI в. Унгария проявила голяма външнополитическа активност по отношение на Византийския Северозапад, която засегнала предимно териториите, заселени главно с българско население около Срем, Белград, Браничево, Видин, Ниш и София — ареал, който ще продължи да се утвърждава като главен театър на военните действия между Унгария и Византия през следващото столетие, а по-късно — между Унгария и България, Унгария и сърбите, Унгария и турците. Военнополитическата активност на маджарите била

обусловена от вътрешнополитическата и икономическата криза във Византия по това време.

3. След преодоляването на кризата, ознаменувано с установяването на Комниновата династия на византийския престол, маджарският натиск видимо отслабнал и въпреки че противоречията между двете страни, особено по отношение на Далматинското крайбрежие се засилвали, ромейският василевс и унгарският крал проявили учудващо единомислие в прикритата си враждебност към преминаващия Първи кръстоносен поход.

* * *

Почти същия характер имали отношенията между Унгария и Византия, засягащи предимно населените с българи балкански територии и през XII в., макар че според мен съществува и известна разлика предимно във връзка с продължителността и интензивността на политическото напрежение.

Тук няма да се спирам на въпроса за династичните връзки между Унгария и Византия, установени в началото на XI в.⁴², както не разгледах и изпращането на корона (долната част от днешния унгарски герб) в Буда от византийския император Михаил VII Дука (1071—1078)⁴³, тъй като това не засяга пряко българо-унгарските отношения.

Ще пристъпя към анализ на събитията от края на 20-те години на XII в., отразени от византийски и унгарски извори. Сега с основание се приема, че основната причина за изострянето на отношенията между Византия и Унгария били задълбочаващите се икономически противоречия, сред които важно място заемали и интересите на българското население. Особено внимание заслужават думите на Никита Хониат, че „жители на Браничево разбойнически нападали хуните (унгарците), които минавали оттам за търговия, и се държали много лошо с тях“⁴⁴. Тези действия, които едва ли можем да характеризираме само като „разбойнически“⁴⁵, според мен по същество представлявали търговска война между българското население на придунавските градове и маджарите. Ф. Мак дори е на мнение, че те не били изолирано явление, а елемент от икономическите отношения между Унгария и Византия по това време. Маджарите вече имали изградени търговски колонии в основните пунктове по пътя от Браничево до Пловдив (?), а византийската икономическа политика придобивала все по-протекционистки характер, което довело до конфликт с Венеция. По същия начин се развивали и отношенията с унгарците⁴⁶.

Разбира се, за избухването на военни действия между двете страни имало и конкретен повод. След смъртта на унгарския крал Калман през 1116 г. съперничеството между неговия син и наследник Стефан II (1116—1132) и брата на краля принц Алмош все повече се изостряло, докато през 1125 г. Алмош бил принуден да избяга във Византия⁴⁷. Според унгарски извори след като бил посрещнат много добре от тогавашния византийски император Йоан II Комнин (1118—1143), Алмош бил настанен в Македония, където построил (?) град, наречен по новото му православно име Константиция⁴⁸. Вероятно в случая става дума не за построяване, а за настаняване във византийска крепост в Македония, която дала новото име на Алмош и се превърнала в средище на унгарските емигранти във Византия — противници на крал Стефан II⁴⁹. Въпросното селище според мен би могло да е построената през 1018—1019 г. от Василий II крепост Константиция на Преспанското езеро⁵⁰.

Бягството на Алмош и на неговите последователи във Византия изглежда уплашило Стефан II, че може да загуби короната, ако неговият противник получи подкрепата на ромеите. Именно това станало повод за избухване на военни действия между двете страни.

Тези събития са детайлно описани от Йоан Кинам и Никита Хониат⁵¹. Важни подробности за тях дават и унгарските латиноезични извори. Например в Анонима се потвърждава превземането на Браничево и Сердика от маджарите през 1127 г.⁵², в Пожонските (Братиславските) анали — превземането на Ниш с. г.⁵³; според Илюстрираната хроника и Йоан Туроци на страната на унгарския крал били привлечени франкски (германски?) наемници⁵⁴; подобна е и информацията, която се съдържа в другите по-късни извори⁵⁵.

Тук няма да се спирам подробно на военните действия между ромей и маджари през 1127—1129 г., тъй като това вече е правено неведнъж в историографията⁵⁶. Бих искал обаче да обърна внимание на унгарските действия, които засегнали предимно българското население. През лятото на 1127 г. войските на Стефан II навлезли дълбоко в българските територии под византийска власт, завладявайки и разорявайки Белград, Браничево, Ниш и София⁵⁷. Отново пострадали земи и градове, населени предимно с българи. През 1128 г. военните действия били пренесени отвъд река Сава — около Срем, и отвъд Дунав — около Земплин (дн. Земун, срещу Белград) и Храм (Харом), срещу Браничево⁵⁸. Но в началото на 1129 г. унгарският крал с военни подкрепления от Чехия и Моравия отново превзел и опожарил Браничево⁵⁹. Едва през октомври с. г. между двете страни бил сключен мир, който възстановил предишното положение, може би с изключение на това, че Земун бил отстъпен на Унгария. От вой-

ната несъмнено пострадали предимно северозападните български области и най-много Браничево, което било на два пъти превеземано и опожарявано.

След близо 20-годишен относително мирен период срещу северозападните български земи под византийска власт откъм Унгария отново започнало да се натрупва напрежение, което скоро довело до най-продължителното и може би най-разорителното опустошение на тези земи в историята на войните с маджарите през цялото Средновековие.

Началото било поставено от преминаването на Втория кръстоносен поход (1147—1148), съставен главно от войските на германския император Конрад III и френския крал Луи VII⁶⁰. В Унгария този поход, подобно на Първия, не предизвикал голям интерес — към него не се присъединили нито магнати, нито части от обикновеното население⁶¹. Изворите не съобщават за прояви на враждебност както от страна на маджарите, така и на българското население отсам Дунав. И все пак Одон от Дьои разкрива една интересна подробност за положението на кръстоносците в Браничево: „Когато се готвехме да навлезем в пустинни места, в бедния град Брундузиум бяхме снабдени с хранителни припаси, които ни бе доставила най-вече Унгария по Дунава. Тук имаше толкова голямо количество кораби, които алеманите бяха докарвали, че дълго време бяха служили на гражданите за постройка на жилища и за гориво. Нашите вземаха по-малките от тях, преплаваха реката и докарваха припаси от някакво унгарско укрепено селище, което се намираше недалеч от тук.“⁶²

От този текст могат да се направят следните изводи:

1. Дори и двадесетина години след опустошителното двойно разорение на Браничево от маджарите българското население на града все още не можело да се съвземе икономически. За това свидетелстват бедният вид на града, използването на германските кораби за жилища и за отопление, невъзможността на градското население да осигури продоволствие за френските кръстоносци;

2. Жителите на Браничево се държали по-враждебно към западните пришълци, отколкото маджарското население на откъдния дунавски бряг, което съответствало на официалната политика на Византия и Унгария към кръстоносците.

Преминаването на Втория кръстоносен поход през северозападните български земи под византийска власт се оказало сравнително спокойна прелюдия към опустошителната война между Византия и Унгария през 50-те—60-те години на XII в., която целяла не толкова завземането на територии (с изключение на „ябълката на

раздора“ между двете страни — Сремската област и Далмация), колкото тяхното опустошаване с цел установяване политическата хегемония на империята и отстояване суверенитета на Унгарското кралство.

Тук няма да се спирам на подробните описания на изворите⁶³, разгледани неколккратно в научната литература⁶⁴. Ще се постарая да обърна повече внимание върху съдбата и действията на българското население от засегнатите райони по време и в промеждутъка на военните действия.

Подготовката за голямата война между Византия и Унгария започнала още през 1149 г. Възможно е тогава маджарите да оказали помощ на сръбския жупан Урош II, който въстанал срещу ромеите, нападайки главно техните владения в Македония⁶⁵. Основание за това дават сведенията на Йоан Кинам и Никита Хониат, според които император Мануил I Комнин (1143—1180) започнал военни действия срещу въстаналите сърби, а вероятно и срещу подкрепящите ги унгарци и германци с поход от Пелагония⁶⁶.

На следващата 1150 г. унгарският крал Геза II (1141—1162) открито изпратил на въстаналите сърби военна помощ от маджари, кумани и печенези⁶⁷. За да предотврати преминаването им през р. Сава, император Мануил I предприел бърз поход от Ниш и сърбите отново били подчинени. Войната между Византия и Унгария обаче вече започнала.

Византийските войски нападнали маджарите под личното командване на император Мануил I в късната есен на 1150 г., след победата над сърбите. Ромеите преминали р. Сава, навлезли в Сремската област и превзели Земплин. След това обаче основните византийски сили се оттеглили към Браничево, смятайки, че са заздравили границата по поречието Сава—Дунав. За основен опорен пункт ромеите използвали Браничево, въпреки че Ниш останал административен център на цялата северозападна област. Едва към края на 1153 г. унгарците се опитали да преминат Дунав и да пробият отбраната, която обаче не допуснала това. На следващата 1154 г. Геза II отново се опитал да склучи съюз със сърбите, но василевсът реагиал бързо и сърбите претърпели поражение. Към края на с.г. унгарският крал успял да склучи тайно споразумение с Андроник Комнин, управител на Нишката област, с Белград и Браничево. Заговорът на Андроник бил разкрит, но Геза II с помощта на босненския бан Борич и с германски и чешки наемници преминал Дунав и атакувал Браничево. Византийският император обаче успял да мобилизира войска в Македония и настъпил откъм Битоля, а унгарците и босненците започнали да се изтеглят към Белград. При

отстъплението те попаднали на една византийска част, която разбили.

И тук Йоан Кинам разкрива един много интересен момент от историята на Белград, населен по това време предимно с българи. Той разказва, че заедно с вестта за поражението на византийската част, на императора „бе съобщено, че и жителите на Белград възнамеряват да се отцепят от ромеите... Тогава той изпрати Йоан Кантакузин с поръчение да затвърди положението в града, който, както вече споменах, клонеше към отцепничество... Тогава вече и Кантакузин се завърна, след като изпълни това, за което бе изпратен, и водеше оковани онези от белградчаните, които, както се спомена, се мъчеха да се отцепят (αλοστασία).“⁶⁸

Този епизод досега не е предизвиквал голямо внимание. Според Й. Калич-Миошкович в Белград избухнало въстание на антивизантийска и проунгарска основа⁶⁹. Според Ф. Мак жителите на Белград искали да се присъединят към Унгария⁷⁰. Аз бих изказал мнението, че по същество действията на белградските жители представлявали поредното българско антивизантийско въстание, което избухнало в един традиционен център, дал началото на големите въстания през 1040 и 1072 г., без да се отличава от градските въстания през 1079 г.⁷¹ Вероятно, както и преди, въстанието се възползвало от военните действия на маджарите срещу империята. Поради липсата на повече данни е трудно да се прецени дали между българи и унгарци е имало някаква планирана съгласуваност на действията, или тя възникнала спонтанно.

През пролетта на 1155 г. маджари и ромеи отново застанали едни срещу други на Дунав, но до военни действия не се стигнало. Бил сключен мир, възстановяващ status quo-то. Така завършила първата фаза на голямата война между Византия и Унгария, през която българите от Белград направили още един неуспешен опит за освобождение.

Втората фаза на войната започнала малко след смъртта на крал Геза II (31 май 1162 г.), когато маджарската аристокрация подкрепила като наследник сина му Стефан III (1162—1172), а император Мануил I поискал да наложи своето протеже Ладислав II (1162—1163). Сега вече василевсът желяел да направи Унгария васална държава, да пресече нейното влияние в западните руски княжества и да разшири своите владения в Срем, Босна и Далмация.

Тази фаза, която с известни прекъсвания продължила до 1167 г., се характеризира с почти пълното политическо и военно надмощие на Византия. Империята се намесвала не толкова с военна сила, колкото политически: чрез издигането на претенденти — Ладислав II,

Стефан IV (1163 г.), Бела III; чрез шпионаж, саботаж и заговори. Доколкото имало военни действия, те били водени предимно в Сремската област и Южна Унгария.

Един от военните епизоди във втората фаза заслужава малко повече внимание. През пролетта на 1164 г. византийските войски прекосили р. Сава, преминали през Сремската област и настъпили към Бач, където били посрещнати твърде радушно от местното православно население⁷². Като се има предвид, че по това време населението и на Сремската област било все още предимно българско, струва ми се, че и православното население около Бач имало по-скоро български произход.

Маджарите се опитали да си върнат с военна сила Срем през пролетта на 1166 г., но Мануил I изпратил срещу тях три армии. Поне една от тях преминала Дунава вероятно при Видин и настъпила към унгарците през Трансилвания. С посредничеството на австрийския херцог Хайнрих Язомиргот в София още през с. г. между маджари и ромеи започнали мирни преговори, които обаче не дали резултат. През пролетта на 1167 г. в Пловдив отново били водени безплодни преговори. Така на 8 юли с. г. между Земплин и р. Сава се стигнало до решително сражение. Византийците нанесли сериозно поражение на унгарците и австрийците. Въпреки че мир не последвал, империята явно взела надмощие в борбата за политическо влияние в Унгария и нейното изтласкване от Срем и Далмация⁷³. Свообразен връх на тази политика отбелязало възкачването на унгарския престол на византийското протеже Бела III (1173—1196) след смъртта на крал Стефан III през 1172 г.⁷⁴ Макар че Унгария не станала напълно васална на империята държава, за времето до смъртта на Мануил I през 1180 г. тя влязла трайно във византийската сфера на влияние. Това станало не само поради стабилния мир и стриктното изпълнение на съюзническите задължения от страна на маджарите, но и заради политическия триумф на империята, която наложила за владетел на една католическа държава лице, покръстено в Константинопол под името Алексий и получило от василевса като негов зет деспотска титла⁷⁵.

Въпреки че през втората фаза на голямата война между Византия и Унгария (1162—1167) северозападните български земи под византийска власт не преживели толкова много опустошения и разорения както през първата фаза (1150—1155), тяхното положение едва ли станало по-леко. Българското население продължавало да живее под постоянната заплаха от маджарски нападения, като от тях най-много страдали жителите на Сремска област. Въпреки победите и демонстрираната мощ на Византия по времето на Мануил I,

тези области останали „рискови зони“ по границите между двете страни. При първата вътрешнополитическа нестабилност на империята те отново можели да се превърнат в лесна плячка на унгарците, което показват и събитията през 80-те години на XII в. Те показват още веднъж, че северозападните български земи под византийската власт изнесли основната тежест при осъществяването на военните победи и политическия триумф на император Мануил I Комнин над Унгария — цена, която Византия, а по-късно и България те първа трябвало да плащат. Въпреки разоренията, опустошенията и големите материални и човешки загуби областите около Белград, Браничево, Ниш и Видин запазили българския си характер, за да станат в края на XII в. естествена част от възстановената българска държава.

БЕЛЕЖКИ КЪМ V ГЛАВА

- ¹ I. S c y l., 365²⁵—366³⁰; З л а т а р с к и. История, I/2, 787—788 (1018 г.); Д у й - ч е в, Ив. Последният защитник на Срем през 1018 г. — В: Д у й ч е в. Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, 27—37 (1018—1019 г.); T h e o s h a g i d e s, G. J. Justinian II. oder Basileios II.? Eine neue Lösung zu alterem Problem. — Byz., 46, (1976), 105—118 (1019—1020 г.). По въпроса за личността на последния български управител на Срем съществува голяма дискусия. Ив. Божилков (Българите във Византийската империя, с. 76) прави преглед на различните мнения и дава своето становище: брат на Нестонг.
- ² M i l o š e v i ć, G. Medieval Settlement in the Suburbium of Braničevo. — Старинар, 42, (1992), 187—195; П о п о в и њ, М., В. И в а н и ч е в и њ. Град Браничево у средњем веку. — Старинар, 39, (1988), 125—127; Д и н и њ. Српски земље у средњем веку, 1978, 91—94.
- ³ Има редица сведения, които доказват съществуването на крепостта Белград, населена предимно с българско население през XI в. Особено показателни са думите в Житието на св. Симеон Синайски, писано от монаха Ебервин най-късно до 1035 г.: „град Белград, който се намира на границата между българи и унгарци“ (Migacula S. Sym., p. 110; ЛИБИ, II, 355—356; Chron. Hugonis, p. 397; ЛИБИ, III, с. 11). Ето защо не мога да приема твърдението на сръбския археолог М. Поповић (Београдска тврњава. Београд, 1982, 11—12, 43—44), че Белградската византийска крепост съществувала едва от началото на XII в., а всички сведения за този град от предходното столетие представлявали по-късна интерполация и не отговаряли на действителното положение. Първоначално подобно становище застъпва и J. Калић-Мијушковић (Београд у средњем веку, 35—36), която по-късно обаче се отказва от тази позиция. (Византјиски печат из Београда. — ЗРВИ, 21, (1982), 33—37) (печат на Стефан след 1018 г.).
- ⁴ К а л и њ, J. Угарски двор у Срему. — ЗРВИ, 22, (1983), 21—29; Ф е р ј а н ч и њ, Б. Византиски печат из Сирмиума. — ЗРВИ, 21, (1982), 47—53: печат на Алексий Комнин, севаст и велик доместик (1078—1081); Историја српског народа, I, 171—174; Д и н и њ. Српске земље у средњем веку, 271—273, 289—290; W a s i l e w s k y, T. La thème byzantin de Sirmium—Serbie aux XIe et XIIe siècles. — ЗРВИ, 8/2, (1964), 480—481; Византийската тема Сирмиум—Сърбия през XI—XII в. — Във: В а с и -

л е в с к и. България и Византия IX—XV в., No XI, 106—126; L a u g e n t, V. La thème byzantin de Serbie au XIe siècle. — REB, 12, (1957), 189—191.

⁵ И в а н о в. Български старини из Македония, 560—561 (ГИБИ, VI, с. 47).

⁶ M o r a v c s i k. Byzantinoturcica, I, S. 228; L a u g e n t. 'O Βαρδαριότηων, 275—289.

⁷ G y ö n i, M. L'église orientale dans la Hongrie du XIe siècle. — Revue d'histoire comparée, 25, (1947), 43—49; M o r a v c s i k. Byzantium and the Magyars, p. 59; O i k o n o m i d è s. Vardariotes, 1—3.

⁸ O i k o n o m i d è s, N. A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: la métropole de Turque. — In: O i k o n o m i d è s. Documents et études, XX, 527—530: печат на „Йоан, митрополит на Туркия (Унгария)“ от 1028 г.; печат на „Антоний, монах, синкел и проедър на Туркия“ (XI в.).

⁹ B o g y a y. Stephanus rex, S. 42; K o s z t o l n y i k. Hungarian Kings, p. 31; S z a b ó, Cs. Die militärischen Aspekte der deutsch-ungarischen Beziehungen während der Salierzeit. — Ungarn Jahrbuch, 21, (1993—1994), 4—5.

¹⁰ Всъщност името му било Делян (Δελεάνος — срв. I. S c y l., p. 409, (ГИБИ, VI, с. 302); Δολίανος — срв. M. P s e l., 40, 162—163 (ГИБИ, VI, с. 95) M. П с е л л, с. 46; I. Z o n., p. 598 (ГИБИ, VII, с. 192); „Гаган, а прозвището му беше Оделян“ — срв. Български апокрифен летопис в СБЛ, I, с. 299). Едва след коронясването му за цар на българите той приел името Петър (II), явно за да подчертае приемствеността при възстановяването на Българското царство (История на България, 3, 28—34; C h e y n e t. Pouvoir et contestations, 49—52, 388).

¹¹ Z l a t a r s k i, W. N. Wer war Peter Deljan? — Annales Acad. Scient. Fennicae, Ser. B, XXVII (Helsinki, 1934), 354—363; Б л а г о е в. Делян и неговото въстание в Моравско и Македония против византийците, 3—6; V a j a y. Grossfürst Geysa von Ungarn, 58—59; И л ј о в с к и, Р. Потеклото на Петар Делјан — прилог кон обработката на византиските изворни податоци. — Гласник, 31/2, (Скопје, 1987), 161—194. Няма основание за съмнение: Ц а н к о в а - П е т к о в а, Г. Петър Делян през погледа на неговите съвременници. — ИП, 22/4, (1966), 102—103; Л и т а в р и н. България и Византия (XI—XII в.), 290—293; Р ъ н с и м а н. Първо българско царство, с. 176.

¹² К. Шкорпил в Абоба-Плиска (ИРАИК, 10, (1905), с. 107, 238, 252, 285, табл. XLVII, 1); Ф е х е р, Г. Влияние на българската черква в Маджарско. — В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. С., 1925, 495—497.

¹³ Д о н ч е в а - П е т к о в а, Л. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII—X в. С., 1980, с. 25. Според повечето археолози Плиска била окончателно разрушена и напусната от българското население най-късно в средата на XI в. вследствие на печенежкото нашествие (Р а ш е в, Р. Късни номади в Плисковското поле. — Преслав. Т. 3. С., 1983, 242—243), така че появата на този надпис върху каменен блок от „Голямата базилика“ след това време е твърде съмнителна.

¹⁴ V i l i a r s k y, Iv. Les institutions de la Bulgarie médiévale: y avait-il des bans en Bulgarie d'avant la conquête turque? — VHR, 20/1—2, (1990), 89—94.

¹⁵ К а л и њ - М и ј у ш к о в и њ. Београд, с. 39; Благоев (Делян, 8—9) предполага, че Делян минал в България с маджарска дружина и с материалната подкрепа на унгарците; още по-категоричен е унгарският византолог Ф. Мак, според когото тогавашния крал Петер Орсеоло подкрепил въстанието на Петър Делян в 1040 г. (Les relations aux Xe—XIIe siècles, p. 17); подобна позиция се застъпва и от А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна история, с. 69.

¹⁶ З л а т а р с к и. История, II, с. 92. Според мен твърде проблематичен остава въпросът с т. нар. „корона на Константин Мономах“, изпратена от въпросния византийски император на унгарския крал Андрей I за неговата антигерманска и провизантийска политика в периода 1042—1050 г. (M o r a v c s i k. Byzantium and the

Magyars, p. 64). Откритите пластинки с изображенията на Константин IX и Теодора само хипотетично и твърде несигурно могат да се свържат с някаква корона, и то изпратена от Константинопол не в посоченото време, а в периода 1050—1055 г. (след смъртта на Зоя, когато начело на империята останали само Константин IX и Теодора). Съвсем наскоро въпросните пластинки бяха подложени на много сериозен анализ и сравнение, след което бе направен изводът, че същите може би представляват фалшификати от XIX в. (Oikonomides, N. La couronne dite de Constantine Monomaque. — ТМ, 12, (1994), 241—262).

¹⁷ A. de Bonf., dec. II, lib. 2, p. 47, 253—254; Гагова. Антонио Бонфини, с. 33.

¹⁸ Златарски. История, II, 110—111; Нотман. Geschichte, I, S. 267; Ostrogorsky. Geschichte, S. 280; Могавцсик. Byzantium and the Magyars, 62—63; Каллих-Мижушковић. Београд, с. 40; История Венгрии, I, с. 139 (акция на отделни унгарски князе, но не на краля? — приведените сведения говорят за обратното); История на България, 3, с. 65, 81.

¹⁹ I. Scyli. Cont. (Tzolakes), 106²¹—107 (ГИБИ, VI, с. 329); M. Attal., 66²⁰—67 (ГИБИ, VI, с. 174); I. Zon., p. 671²¹ (ГИБИ, VII, с. 199); A. Comn., I, 127²⁰—128 (ГИБИ, VIII, с. 38); M. Gluc., p. 602²⁰ (ГИБИ, X, с. 120).

²⁰ Annal. Saxo, p. 692⁴⁷⁻⁴⁸ et p. 59. Според издателя авторът на хрониката Ламберт не говори за същия крал, за който преди това става дума — т. е. за германския император Хайнрих IV (1056—1106), докато в ЛИБИ (II, с. 144, бел. 5) явно е допусната грешка, като се твърди точно обратното; според мен вероятно става дума за унгарския крал Андрей I (1046—1060). Mak. Les relations aux Xe—XIIe siècles, p. 17.

²¹ За крепостта Морава, която някои отъждествяват с античния римски кастил Ледерата на устието и левия бряг на р. Морава, както и неправилно с крепостта Храм от XII в. срв. M. Porović. Les fortresses du système défensif byzantin en Serbie au XIe—XIIe siècles. — Старинар, 42, (1992), с. 174.

²² Annales Poson., p. 126¹⁻² (ЛИБИ, V/1).

²³ Златарски, В. История, II, 138—139; Каллих-Мижушковић. Београд, с. 40; Göckeljan. Hilfsvölker, S. 97. В резултат на нападението според този автор печенезите атакували Унгария през 1068 и 1071 г. съответно откъм Трансилвания и Срем; в същия смисъл разсъждава Mag. Magyarszág, 86—92 (печенези и кумани откъм Белградската област).

²⁴ Иречек. История на българите, с. 242; Heisenberg, A. Ungarn und Byzanz (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság, I. Osztályának Kiadványai, IV, 3). Debrecen, 1928, S. 15; Златарски. История, II, 139—140; Нотман. Geschichte, I, 275—276; Györfy. Güterverzeichnis, S. 28; Ostrogorsky. Geschichte, S. 286; Каллих-Мижушковић. Београд, 42—43; Могавцсик. Byzantium and the Magyars, 64—65; Göckeljan. Hilfsvölker, S. 98; Herceg. Magyarország külpolitikája, p. 31; Mak. Les relations aux Xe—XIIe siècles, 17—18; Kristó. Die Árpádenndynastie, S. 95.

²⁵ История на България, 3, 72—73; Лишев, Стр. Към въпроса за неуспеха на въстанието в Македония през 1072 г. — ИП, 12/1, (1956), с. 75; Литаврин. България и Византия, 308—309; Radović. В. Περί της ἐξεγέρσεως τοῦ Κωνσταντινίου Μλότιν. — Actes du XIIe Congrès d'Etudes byzantines, II, 185—187; Каллих-Мижушковић. Београд, 41—43.

²⁶ Ann. Poson., p. 126³⁻⁶; Chron. Hung. comp. saec. XIV, p. 369¹⁶—375⁸; Chron. Dubn., 78—81; Chron. Poson., p. 39¹⁵⁻²⁷; Chron. Monac., p. 75³²—76¹⁸; J. de Thugosz, I, § 77, p. 100⁶—102⁸ (Димитров, Илиев. Йоан Туроци, 79—80); (ЛИБИ, V/1); A. de Bonf., dec. III, lib. 3, p. 59¹³⁸—62¹⁷⁸ (Гагова. Антонио Бонфини, с. 33).

²⁷ Участието на сарацини (араби) като наемници във византийската войска намира потвърждение в сведенията от императорски хрисовули от 1074, 1079, 1086 г., както и в разказа на Ана Комнина за великия примикийрий и началник на вардариотите Татикий, който имал сарацински произход (ГИБИ, VI, 16—17, 30, 196; VIII, с. 43; Laugent. Ὁ Βαρδариότην, 285—286).

²⁸ За старобългарския характер на имената, завършващи на -ота, срв. Дуйчев. СБК, II, с. 295; Славяни и първобългари. — ИИБИ, 1—2, (1951), с. 212, бел. 2. Специално за името Nicota/Νικότα вж. примера, който привежда Ив. Божилов от една византийска практика (Белота, с. 77, бел. 63); още за дукса Никота — Динић, М. Граѓа за историји Београда у средњем веку. I. Београд, 1951, 10—15, 18—20, 40—42. Според мен едва ли е тждествен със засвидетелствания в Белград през 1096 г. Никита, идентифициран най-основателно с тогавашания протопроедър и дук на (тема) България. Срв. Ripzing, G. Zu Odessos/Varna (im 6.Jh.), Belgrad (1096) und Braničevo (um 1163). — Byzsl., 56, (1995), 220—224.

²⁹ Urbanský. Byzantium and the Danube Frontier, p. 22; Eickhoff, Ek. Macht und Sendung. Byzantinische Weltpolitik. Stuttgart, 1981, S. 135.

³⁰ N. Vуен., p. 211²⁴ (ГИБИ, VII, с. 115).

³¹ I. Cip., p. 227⁴⁻¹¹ (ГИБИ, VII, с. 251). Каллих. Ниш, с. 10.

³² J. de Thugosz, § 83, p. 113²⁶—115²⁷ (Димитров, Илиев. Йоан Туроци, с. 81); Златарски. История, II, 188—189; Могавцсик. Byzantium and the Magyars, 64—65; История Венгрии, I, с. 125; Тъпкова-Займова. Долни Дунав — гранична зона на византийския Запад, с. 123; История на България, 3, с. 67; Kristó. Die Árpádenndynastie, p. 107.

³³ J. de Thugosz, § 83, p. 115²⁷⁻²⁸ (Димитров, Илиев. Йоан Туроци, с. 81); Chron. Hung. comp. saec. XIV, p. 409¹⁵⁻¹⁷; A. de Bonf., dec. II, lib. 4, p. 83, 163—174; P. Rans., 12, p. 113¹⁷—114²⁴ (ЛИБИ, V/1).

³⁴ Bernoldi Chronicon (A. D. 1087), p. 4463⁹⁻¹¹; A. Comn., II, p. 87¹⁻⁶ (ГИБИ, VIII, 57—58).

³⁵ Златарски. История, II, с. 188, бел. 2.

³⁶ История на България, III, 67—68; История Венгрии, I, с. 125.

³⁷ Mak. The Árpáds and the Comneni, p. 1. Авторът не изказва пряко такова предположение, но набляга на обстоятелството, че куманите, макар и самостоятелно действайки срещу Унгария, фактически се оказали в синхрон с политиката на останалите).

³⁸ Може би известен отглас от това се съдържа в известието от по-късната хроника на Кнауз, че по времето на св. крал Ладислав I маджарите воювали с татари (всъщност с кумани) и към Унгарската империя бил присъединен Белград, въпреки явния анахронизъм (Chron. Knauz., p. 333¹⁸⁻²²).

³⁹ История на България, 3, с. 78, 80; Runciman. A History of the Crusades, I, 121—152; Dunstall, F. The First Crusade: Clermont to Constantinople. — In: History of the Crusades, 253—279; Riley-Smith. Les Croisades, 34—56.

⁴⁰ Mak. The Árpáds and the Comneni, p. 12.

⁴¹ A. Aquen., 274—282, 290, 304 (ЛИБИ, III, 146—158); W. Tуг., 47—56, 63—64, 76 (ЛИБИ, III, 181—190), Каллих. Подаци Алберта Ахенског о угорског-византијским односима крајем XI века. — ЗФФ 10/1 (1968), 185—186.

⁴² Златарски. История, II, 372—373; Могавцсик. Byzantium and the Magyars, 72—76; Mak. The Árpáds and the Comneni, p. 14.

⁴³ Déry, J. Die Heilige Krone Ungarns (Österr. Akad. der Wissen., Phil.-hist. Kl., Denkschr. 91). Wien, 1966, 66—71; Могавцсик. Byzantium and the Magyars, 65—69; Loungis. Les ambassades byzantines en Occident, p. 243.

⁴⁴ N. Chon., p. 17, 45—47.

- ⁴⁵ К а л и ђ—М и ј у ш к о в и ђ. Београд, 44—45: проявљава склоност към буквално възприемане на сведенията на Никита Хониат.
- ⁴⁶ M a k k. The Árpáds and the Comneni, 21—22.
- ⁴⁷ M a r c z a l i. Magyarország, 268—269; M a k k. The Árpáds and the Comneni, p. 22; K r i s t ó. Die Arpadendynastie, 136—137.
- ⁴⁸ Chron. Hung. 442, —443; J. de T h u r o c z, I, p. 127, 137; A. de B o n f., dec. II, lib.6, p. 116, (ЛИБИ, V/1).
- ⁴⁹ Chalandon, F. Les Comnène. Etudes sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles. II: Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180). Paris, 1912, p. 57; M a k k. The Árpáds and the Comneni, 22—23.
- ⁵⁰ I. S c u l., p. 359. Според някои изследователи византийският император не е построил, а просто е преименувал така крепостта — резиденция на цар Самуил на о. Св. Ахил в езерото Мала Преспа (срв. И в а н о в, И. Цар Самуиловата столица в Преспа. Историко-археологически бележки. — ИБАД, I, (1910), с. 76; З л а т а р - с к и. История, I/2, с. 779, бел.2; К г а в а г и, M. Villes, p. 372, п. 13.
- ⁵¹ I. S c i n., 9, —13, (ГИБИ, VII, 211—214); N. C h o n., 17, —18, (ГИБИ, XI, 9—10).
- ⁵² Anonymus Gesta Hungarorum, p. 92, (ЛИБИ, V/1).
- ⁵³ Annales Posoni., p. 126, (ЛИБИ, V/1).
- ⁵⁴ Chron. Hung., p. 440, —441; J. de T h u r o c z, § 90, p. 126, —31 (Димитров, И л и е в. Йоан Туроци, с. 81).
- ⁵⁵ A. de B o n f., dec. II, lib.6, 114, —116; Ioannis de Ultino Brevis narratio de regibus Hungariae. — In: T o l d y. Annalecta, No IV, p. 80 (ЛИБИ, V/1).
- ⁵⁶ M a r c z a l i. Magyarország, 270—274; З л а т а р с к и. История, II, 373—374; Н ó - m a n. Geschichte, I, 380—381; В г р е h i e r. Vie et morte de Byzance, p. 322; O s t r o - g o r s k y. Geschichte, S. 312; К а ж д а н, А. П. Еще раз о Киннаме и Никите Хониате. — Byzsl., 24, (1963), 11—12; К а л и ђ—М и ј у ш к о в и ђ. Београд, 44—47; У г - b a n s k y. Byzantium and the Danube Frontier, 45—46; M o r a v c s i k. Byzantium and the Magyars, p. 78; F i n e. Early Balkans, 234—235; K o s z t o l n y i k. From Coloman to Bela III, 88—90; M a k k. The Árpáds and the Comneni, 24—28; K r i s t ó. Die Arpadendynastie, 137—138; S t e r h e n s o n, P. John Cinnamus, John II Comnenus and the Hungarian Campaign of 1127—1129. — Byz., 66, (1996), 177—187.
- ⁵⁷ Основателна е критиката на Ф. Мак (The Árpáds and the Comneni, 24—25) против твърдението, че още при този поход унгарците пренесли мощите на св. Иван Рилски от София в Естергом — това действително станало по-късно, през 1183—1184 г.; от друга страна, според мен маджарите едва ли стигнали чак до Пловдив; мисля, че от текста на Н. Хониат става ясно само, че византийският император Йоан II Комнин ръководил операциите по отблъскването на маджарите с база във Филипопол, но не как последните достигнали до този град.
- ⁵⁸ За Земплин (Земун) срв. К а л и ђ. Земун у XII веку, 27—56. За локализацията на Храм съществуват големи разногласия (ГИБИ, VII, с. 213, бел. 6; Д и н и ђ. Српски земље, 88—89; З л а т а р с к и. История, II, с. 374). Според мен най-големия основания има локализацията на Ф. Мак и Д. Дьорфи (M a k k. The Árpáds and the Comneni, p. 25; G y ö r f f y. Geographia, III, 487—489) — крепостта Haram (Krasso) до устието на р. Koroso.
- ⁵⁹ Повече основания има Ф. Мак (The Árpáds and the Comneni, 26—27), че това събитие не можело да стане през 1128 г., както смятат някои автори. К а л и ђ—М и - j u ш к о в и ђ. Београд, с. 47; Д е г, J. A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Karosvár, 1928, p. 111.
- ⁶⁰ История на България, 3, с. 81; R u n c i m a n. History of the Crusades, II, 247—288; B e r r y, V. G. The Second Crusade. — In: History of the Crusades, I, 463—512; R i l e y - S m i t h. Les Croisades, 113—124.

- ⁶¹ M o r a v c s i k. Les relations entre la Hongrie et Byzance a l'époque des Croisades, p. 316; K o s z t o l n y i k. From Coloman to Bela III, 126—136; M a k k. The Árpáds and the Comneni, 39—48; K r i s t ó. Die Arpadendynastie, S. 140.
- ⁶² O. de D e o g., p. 64 (ЛИБИ, III, с. 121).
- ⁶³ I. S c i n., 101—105, 113—118, 119—121, 130—134, 202—203, 211—214, 221—227, 231—232, 238—248, 265, 270 (ГИБИ, VII, с. 228, 230—242, 244—260; английски превод: J o h n K i n n a m u s, 154—155); N. C h o n., 100, —102, 126, —128, 132, —137, 151, —157, (ГИБИ, XI, 13—21; англ. превод: N i k e t a s C h o n i a t e s, 72—73, 75—78); L a m p r o s, Sp. 'Ο Μαρτιάναος Κωδιζ, 524. — Νέως 'Ελληνομνημῶν, 8, (1911), p.179 (ГИБИ, X, с. 135); B r o w n i n g, R. A new source on Byzantine-Hungarian relations in the twelfth century. — Balkan Studies 2, 1961 (Studies on Byzantine History, Literature and Education. VR London, 1977, IV), 173—214; H r b e k, I. Ein arabischer Bericht über Ungarn (Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati 1080—1170). — Acta Orientalia ASH, 5, (1955), 205—230.
- ⁶⁴ M a r c z a l i. Magyarország, 302—320; З л а т а р с к и. История, II, 387—394, 396—399; Н ó m a n. Geschichte, I, 389—399; O s t r o g o r s k y. Geschichte, 317—321; К а - л и ђ—М и ј у ш к о в и ђ. Београд, 47—55; U r b a n s k y. Byzantium and the Danube Frontier, 72—107; История Венгрии, I, с. 132; M o r a v c s i k. Byzantium and the Magyars, 79—89; Ф е р л у г а, J. Византијске војне операције против Угарске у току 1166 године. — ЗРВИ, 19, (1980), 157—165; F i n e. Early Balkans, 238—242; K o s z t o - l n y i k. From Coloman to Bela III, 146—151; M a k k. The Árpáds and the Comneni, 52—103; K r i s t ó. Die Arpadendynastie, 141—150; S t e r h e n s o n, P. Manuel I Comnenus, the Hungarian Crown and the „feudal subjection“ of Hungary, 1162—1167. — Byzsl., 57, (1996), 33—59.
- ⁶⁵ Историја српског народа, I, 202—203; M a k k. The Árpáds and the Comneni, 49—50.
- ⁶⁶ I. S c i n., 101—102; N. C h o n., p. 90.
- ⁶⁷ Въпросът за куманското участие е малко спорен. Възможно е да става дума за наемници — мюсюлмани от Хорезм, или за хазари (?). M a k k. The Árpáds and the Comneni, p. 143, п. 94.
- ⁶⁸ I. S c i n., p. 133 (ГИБИ, VII, с. 246).
- ⁶⁹ К а л и ђ—М и ј у ш к о в и ђ. Београд, с. 51.
- ⁷⁰ M a k k. The Árpáds and Comneni, 60—61.
- ⁷¹ За градските антивизантийски въстания в България срв. История на България, 3, 73—74.
- ⁷² I. S c i n., 221—222; Г р о т. Из истории Угрии и славянства в XII веке (1141—1173), 306—308; M a k k. The Árpáds and the Comneni, p. 90, 160—161, п. 118.
- ⁷³ Историја српског народа, I, 207—208; M a k k. The Árpáds and the Comneni, 103—104.
- ⁷⁴ I. S c i n., 286—287 (ГИБИ, VII, 261—262); N. C h o n., 169, —170, (англ. превод: N i k e t a s C h o n i a t e s, p. 96).
- ⁷⁵ Н ó m a n. Geschichte, I, 400—401; U r b a n s k y. Byzantium and the Danube Frontier, 108—111; M o r a v c s i k. Byzantium and the Magyars, 89—91; F i n e. Early Balkans, p. 243; M a k k. The Árpáds and the Comneni, 106—113.

РОЛЯТА НА МАДЖАРИТЕ ПРИ ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО
НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА
(от 80-те години на XII в. до 1218 г.)*

В края на XII и началото на XIII в. на Балканския полуостров станали важни събития, които предизвикали значителни изменения в политическите отношения между народите, населяващи Европейския Югоизток¹. Възстановяването на средновековната българска държава през 1186 г.², наред със своето голямо значение за по-нататъшното историческо развитие на българския народ, оказало и определено въздействие за промяна на статуквото, обусловено до голяма степен от борбата за надмощие между двете главни сили в района през третата четвърт на XII в. — Унгарското кралство и Византийската империя³.

Немалка роля за надигането на българското освободително движение начело с Асеновци оказали византийско-унгарските отношения през 1183—1185 г., когато по думите на Ансберт „унгарският крал и другите владетели и князе си присвоиха от земята му (на византийския император — б. а.)“⁴. Според повечето автори тези земи (Белградската и Браничевската области) били върнати на империята от унгарския крал Бела III като зестра по силата на брачния договор между неговата дъщеря Маргарита и новия византийски император Исак II Ангел (1185—1195)⁵. Добре известно е, че един от поводите за избухване на българското въстание бил наложеният извънреден данък върху добитъка по случай императорската сватба⁶. По този начин действията на българите биха могли да се възприемат и като своеобразно оскърбление към унгарците, не по-малко опасяващи се и от евентуално прекъсване на установения „съюзен мост“ с империята, което за момента представлявало заплаха за техните интереси на югоизток. Всичко това, както и последвалите събития не можели да не затвърдят враждебното отношение на Унгария към възстановената българска държава в края на XII в.

След поредицата неуспешни кампании на Византия срещу българите към 1193—1194 г. инициативата преминала постепенно в ръ-

* Тази глава е актуализиран вариант на публикувана вече статия (Д и м и т р о в. Българо-унгарски отношения в края на XII—началото на XIII в., 3—17).

цете на последните. При това положение на Исак Ангел не оставало нищо друго, освен да интернационализира конфликта и да се справи с възстановената българска държава, като използва чужда помощ⁷. Ето какво пише Никита Хониат: „Той (император Исак II Ангел) проводи пратеници до своя тъст (Бела III), краля на хуните (унгарците), за да му иска помощ. А този на драго сърце се съгласи да му помогне и прие да изпрати през Видин отряди с войници.“⁸ Това сведение, повторено по-късно дословно от Теодор Скутариот⁹, има голямо значение за изясняване на българо-унгарските отношения и съдбата на северозападните български земи през посочения период.

Единодушно се приема, че така замисленият план на византийския император и унгарския крал не можал да бъде осъществен главно поради детронирането и ослепяването на Исак II Ангел от неговия брат — новия василевс Алексий III Ангел, с което бил осуетен походът на ромеите срещу България¹⁰. Малко по-сложен е въпросът за намесата и ролята на маджарите в замисленото противодействие срещу възстановената българска държава. Най-добрият познавач на тези проблеми П. Ников проявява известна непоследователност и колебания за съдбата на северозападните български земи след 1195 г. във връзка с българо-унгарските отношения. Най-напред той е категоричен, че Белградската и Браничевската области били унгарско владение през 1202 г. Следователно те са завзети от унгарците след 1195 и са владени до 1202 г.¹¹ В последната си работа за историята на северозападните български земи, която има до известна степен популярен характер, той заема друго становище: „Изглежда в мира от 1201 г. (всъщност този мир бил сключен през 1202 г. — б. а.)¹² Калоян наложил на Византия да му отстъпи между другото и българските северозападни земи — Белград, Браничево и Ниш.“¹³ Малко по-предпазливи, но определено застъпващи същата линия, според която България отвоювала северозападните области най-напред от Византия, като впоследствие същите територии били окупирани от унгарците, са думите на В. Златарски: „Каква е била съдбата на северозападните български земи — Поморавието с Ниш, Браничевската и Белградската области, след като в 1194 г. цар Асен I сполучил да освободи и присъедини към държавата си града Средец и областта му: дали византийската власт и след това се задържала там, или тия области са били присъединени към свободна България, засега нищо не се знае; известно е само, че тогавашният маджарски крал Емерик (1196—1204) след като закрепил влиянието си в Сърбия чрез свалянето на великия жупан Стефана Първовенчани и издигането на великожупанския престол на брата му Вълкан като свой васал, нахлул в казаните български земи и в съюз със сър-

бите, докато цар Калоян бил зает с работите в Тракия и Македония, през 1202 г. успял да окупира Браничево и Белград, а на сърбите предоставил Ниш.¹⁴

Позволявам си да приведа дословно изводите на изтъкнатия наш медиевист главно поради две причини. Първо, трябва да се има предвид, че обясненията за събитията през 1202 г. се основават единствено върху изводите на П. Ников за унгарското присъствие във въпросните области. Но защо Златарски прави именно такава интерпретация? На това не може да се отговори по друг начин, освен като се приеме, че той разсъждавал с презумпцията за предварителното унищожаване на византийската власт от българите в Белградската, Браничевската и Нишката области, което остава всъщност само предположение. Втората причина, поради която цитирам Златарски, е, че неговите идеи залягат във всички следващи работи на българските медиевисти.

След него тези въпроси разглежда П. Петров, като им посвещава специално изследване. В него стига до заключението, че през 1195 г., след смяната на престола в Константинопол, маджарите не успели да подпомогнат своите съюзници — византийците, тъй като били отблъснати от българите, а „останалите без сериозна защита области на Видин, Браничево и Белград били освободени от византийско иго и присъединени към българската държава“¹⁵. Като един от аргументите за това се привлича сведението на Никита Хониат, че българите поставили невъзможни и оскърбителни за ромейте условия, които според автора включвали официалното отстъпване на въпросните области на България¹⁶. Според Ив. Божилов тук по-скоро трябва да видим искането за признаване на възобновената българска държава и съответно на царско достойнство за Иван I Асен¹⁷.

Другият аргумент, който П. Петров привлича за обосноваване на своето мнение, е една унгарска грамота на крал Бела III в полза на граф Нарад, запазена като препис-потвърждение от 1261, който датира оригинала в 1153 г. (?). В нея се казва: „Когато отправихме цялата си войска срещу беса на българите и румъните, същият този граф Нарад, идвайки на помощ от кралство Австрия с ценна военна сила, показва твърде много голяма храброст, а ние след като победихме враговете си, се завърнахме от сражението с победен триумф в нашето кралство.“¹⁸ П. Петров датира грамотата в 1195, докато издателят на латинския текст, който също приема, че датировката в преписа е сгрешена — в 1194 г.¹⁹ Следователно датировката на грамотата е несигурна и може да се отнася за събития, станали до 1195 г. (оставяме настрана въпроса, че някои учени се съмня-

ват в достоверността на този документ и са склонни да го смятат за фалшификат)²⁰. Освен това П. Петров приема, че информацията в грамотата за успеха на унгарците в сражение срещу българи и власи не отговаряла на истината. Защо в такъв случай тя изобщо се привлича като извор за историята на българо-унгарските отношения? Според мен достоверността на сведенията от грамотата не трябва да се отхвърля. Те може би отразяват действително събитие, което станало обаче преди 1195 г. Нека не забравяме, че изгубеният оригинал на грамотата се датира в 1194 г.²¹ Нека също не забравяме, че Исак II Ангел и Бела III се срещнали на р. Сава още през 1191—1192 г., след поражението, което византийците нанесли на сърбите при р. Морава²². Твърде е възможно още тогава в техните разговори да се предвиждали евентуални унгарски действия срещу българите²³, които наистина се осъществили според текста на грамотата с участието на граф Нарад най-вероятно през 1192—1193 г.

В най-новата си книга за възстановяването на българската държава П. Петров отново повтаря, че през 1195 г. на българите се удала възможност „да завладеят и присъединят към държавата си цялата територия от Белград до Ниш“²⁴. Същият автор на други места достига до съвсем различни съждения, в които съществува явно противоречие: от една страна, той говори за „по-сетнешни бойни действия по посока на Белград и Браничево“, а от друга — българите владеели териториите до устието на р. Морава²⁵. Но само един поглед върху картата ни убеждава, че Браничево се намира на изток от устието на Морава, т. е. по това време трябвало да влиза в пределите на българската държава. Според информацията на западните хронисти, цитирана от самия П. Петров, към 1189—1190 г. Браничево и неговата област били византийско владение²⁶. Това положение съществувало и през 1186 г.²⁷, или дори още по-рано²⁸. Повикването на видинския митрополит (по време на освободителното движение на Асеневци) с цел ръкополагането му като търновски епископ, който поемал функцията на български църковен глава, не означава, че Видинската област още тогава била присъединена към българската държава. Напротив, в известието (Послание на Педидий, митрополит на Керкира) се казва, че видинският митрополит бил „епископ законен и ромейски... след това посечен, понеже бил намразен от българите, задето предпочел да се завърне в Романия“²⁹. Неслучайно въз основа на тези сведения техният пръв издател П. Ников достига до извода, че Видинската епархия доста време след основаването на Търновското царство се намирала извън неговите предели³⁰. По-трудно е да се определи кога точно Видинската, Нишката и Браничевската области преминали в български

ръце. Така през ноември 1198 г. империята претендирала, че владее Ниш и Браничево, при това заедно с Триадица (София), Велбъжд, Скопие (с цялата географска област Македония), темите Загорион (Загора?) и Тракия и Македония, но без Северна България, включително Видин, а също и Белград³¹.

По-старите постановки на П. Петров в общи линии се приемат от повечето български медиевисти след него³². В последно време твърде противоречиви и разнообразни мнения изказват чуждите учени³³. Обикновено се правят и изводите (подобно на В. Златарски), че през 1202 г., възползвайки се от сръбските междуособици, войските на унгарския крал Емерик окупирали северозападните български области, запазвайки Белград и Браничево за себе си и предоставяйки Ниш на своя васал Вълкан (Вукан), оспорващ жупанската власт на своя брат Стефан Първовенчани³⁴. По въпроса, как и кога точно тези области били отвоювани от унгарците, също продължават да съществуват разногласия и колебания. К. Иречек приема, че войната на Калоян против унгарците започнала с разграбването на Сърбия през 1203 и завършила с установяването на българска власт в Ниш и Браничево през 1204 г.³⁵ В няколко свои работи П. Ников достига до извода, че военните действия на Калоян срещу маджарите протекли вероятно през втората половина на 1203, тъй като през 1204 г. Белградската и Браничевската области били вече в български ръце³⁶. По-различно е становището на В. Златарски, който приема, че още в началото на 1203 г. Калоян със силна войска от българи и кумани „за късо време принудил сърбите да напуснат Ниш, а след няколко сблъсквания нейде по р. Морава с Емериха сполучил да изгони и маджарите от Браничево и Белград, защото веднага след това там са били поставени български епископи“³⁷. Това мнение се поддържа от Ив. Божилов, който възприема и идеята на Златарски, че въпросните събития се развили до 11 юни 1203 г., когато в унгарския двор по свидетелството на папския легат Йоан Каземарински дошло българско пратеничество за уреждане на пограничния конфликт, а самият папски пратеник по-късно свободно преминал в България, и то точно през Белградската и Браничевската области³⁸. Малко по-неопределено становище заема А. Данчева-Василева — в духа на традицията тя също приема, че българската държава прогонила унгарците от Белград и Браничево още през 1203, но българско-унгарският спор продължил и през 1204 г.³⁹, като завършил в крайна сметка с победата на Калоян. По същия многообразен и противоречив начин тези събития се разглеждат и от различни представители на чуждата историография,

при което се датират и с твърде чувствителна разлика — през есента на 1202, през лятото на 1203 или през пролетта и лятото на 1204 г.⁴⁰

Този преглед на изследванията за състоянието на българо-унгарските отношения в края на XII и началото на XIII в. свидетелства за липсата на единно становище за хронологията и териториалния обхват на отделните събития, бележещи въоръжените конфликти или мирните преговори между двете страни. Твърде неопределени са и мненията за българо-унгарската граница и нейните изменения през отделните етапи. Всичко това налага едно ново и цялостно разглеждане на изворовата база по тези въпроси в хронологичен ред.

По-горе бе цитирано известието на Никита Хониат, че към 1194—1195 г. император Исак II Ангел постигнал споразумение с унгарския крал Бела III да му изпрати срещу българите въоръжени отряди през Видин⁴¹. Това направило впечатление още на П. Ников, който приема, че по това време Видин явно бил във византийски ръце и унгарската атака срещу България от северозапад трябвало да започне именно от това място⁴².

Какво е обаче положението с останалите северозападни български земи? В едно по-късно известие — писмо на папа Инокентий III до унгарския крал Емерик (Имре) от 15 септември 1204 г. — се казва: „Ти пишеш обаче, че споменатият Йоаниций (Калоян) е завзел и държи земята, която твоят баща (Бела III) е дал в зестра на сестра ти — гръцката императрица.“⁴³ Коя земя имал предвид унгарският крал и защо той отново предявявал претенции към територии, след като те били дадени по силата на брачния договор от 1185 г. на Византия?

Вече обърнах внимание, че още през 1184 г. империята успяла със сила да възстанови властта си върху Нишката и Браничевската области⁴⁴. Особено ценни данни за границата между Византия и Унгария към 1189 г. се предлагат от някои латински извори за Третия кръстоносен поход и придвижването му на Балканския полуостров⁴⁵. От „Historia peregrinorum“ става ясно, че след като преминали р. Драва, кръстоносците стигнали до Сирмиум (дн. Сремска Митровица в Сърбия) и р. Сава, докдето достигало Унгарското кралство: „Post transitum Savi fluvium nostri iam tunc in finibus regni Grecie id est in Bulgaria constituti castra metati sunt apud Belgranum (Belgradum).“⁴⁶ Същата информация се съдържа и в още по-подробната „Historia de expeditione Friderici imperatoris“, приписвана на Ансберт: „Engelbertus comes de Perge qui in itinere apud Covvin in fine Ungarie rebus excessit humanis.“⁴⁷ Малко по-нататък информацията се повтаря отново, но вместо Covvin авторът е написал Coin⁴⁸.

За кой граничен унгарски град всъщност става дума? Изясняването на този въпрос има важно значение, тъй като с името на града са свързани и други по-късни събития от българо-унгарските отношения. Когато говори за Белград, Ансберт пояснява, че той бил разположен срещу града Goip⁴⁹. Това обаче според мен не е същият град Covvin или Coip, а по-скоро крепостта на мястото на дн. Земун⁵⁰. Основанията за подобно твърдение са следните: 1. От текста не е ясно дали през споменатия Goip са преминали изобщо кръстоносци; 2. Напротив, от двата главни западни източника става известно, че след като потеглили от Белград, кръстоносците преминали р. Морава и се настанили на лагер при Brundisium или Brandiez (Браничево), където през Дунав преминала от Унгария и останалата кръстоносна войска⁵¹. Именно тогава Ансберт пояснява: „По време на престоя на това място граф Енгелберт завършил своя земен живот при Coip.“⁵² Или познатата от малко по-късни латински документи Covvin=Coip=Keve била унгарската погранична крепост при дн. Ковин на левия бряг на Дунава, срещу устието на р. Морава⁵³. В крайна сметка става ясно, че към 1189—1190 г. границата между Византия и Унгария минавала по Дунав покрай Браничево и Белград, които били под византийска власт, и завивала наляво по поречието на Сава, като оставяла Сирмиум (Срем) в пределите на Унгария. Може би именно там на р. Сава през 1191—1192 г. се срещнали император Исак II Ангел и крал Бела III.

Тук трябва да се отбележи и още едно важно обстоятелство, свързано с Третия кръстносен поход, с участието на Унгария в него и с произтичащото от това отношение на маджарите към българските земи и българските предложения за съюз с кръстоносците на чело с Фридрих Барбароса срещу Византия. Известна е важната посредническа роля, която крал Бела III изиграл за сключването на предварителния договор между германския император и Исак II Ангел⁵⁴. Прави впечатление, че когато Фридрих, намирайки се вече в Пловдивската област, започнал да замисля евентуални съвместни действия с българите за овладяването на Константинопол, унгарските участници помолили да се оттеглят, което и направили след като получили съгласието на императора⁵⁵. Това би могло да означава, че те не били съгласни с нарушаването на договора с Византия и с евентуалната промяна на посоката на главния удар срещу Константинопол, тъй като унгарският крал все още държал на установения политически и династичен съюз с Исак II Ангел⁵⁶. Унгарските кръстоносци не били съгласни с българските предложения и явно се отнасяли враждебно към противниците на византийския император.

Не е известно как и кога точно се извършила промяната в статуквото на разглежданите територии⁵⁷, но едно десетилетие по-късно изворите, между които най-вече преписката на папа Инокентий III с цар Калоян и крал Емерик, предлагат съвсем различна картина. След първото писмо на папата до България в своя отговор, написан вероятно през лятото на 1202 г., цар Калоян между другото съобщава, че към Рим бил изпратен заедно с папския легат (архи-презвитер Доминик) и „браничевският преждеосвещен епископ Власий“⁵⁸. Това според мен означава, че дотогава България владее-ла или поне имала претенциите да владее Браничево и неговата област⁵⁹.

В писмото си обаче, писано на 27 ноември 1202 г., папа Инокентий III съобщава на Калоян, че „същият преждеосвещен епископ (Власий) не можа да достигне до нас поради опасните пътища“⁶⁰. За правилната интерпретация на това сведение могат да послужат и някои данни от унгарски латиноезични документи, привлечени още навремето от П. Ников⁶¹. В една грамота от 1231 г. унгарският крал Андрей II заявява, че брат му крал Емерик възнаградил comes Thomas за заслуги „in expeditione quam habuit contra Bulgaros super fluvium Morowa“⁶². Въз основа на това сведение повечето историци достигат до извода, че през 1202 г. унгарците заграбили Белградската и Браничевската области от българите⁶³. Но във въпросния унгарски извор липсват подобни указания — там само се отбелязва успешният характер на унгарската експедиция срещу българите откъд р. Морава, което се оказало достатъчна пречка за браничевския епископ да продължи пътя си към Рим заедно с папския легат. За да действат успешно откъд р. Морава, унгарците се нуждаели от здрав тил, което било възможно само ако Белградската област предварително се намирала под тяхна власт. Ето защо съм склонен да приема, че след 1195 г. (детронацията на Исак II Ангел) унгарците обявили брачния договор с него, по силата на който Белградската област се отстъпвала под формата на зестра на византийския император, за невалиден и отново си присвоили правата над нея, като земите източно от р. Морава попаднали под българска власт. През 1202 г. крал Емерик се опитал със сила да промени това положение, атакувайки Браничевската и Нишката области именно на изток от р. Морава⁶⁴. Според сведенията на изворите вероятно в началото маджарите отбелязали известни успехи поради силата и изненадата на своя удар, който заварил българите не достатъчно подготвени.

Но към края на с. г. в Югоизточна Европа се очертала промяна, направлявана от амбициозната политика на папа Инокентий III

и действията на Четвъртия кръстоносен поход⁶⁵. Още в началото му унгарските интереси на Балканския полуостров били застрашени, тъй като рицарите кръстоносци под внушението на венецианците превзели именно от унгарците през ноември с. г. далматинския град Зара (Задар)⁶⁶. Това обстоятелство, което не можело да не доведе до противоречия между унгарския двор и папската курия, се оказало добре дошло за българите и Калоян решил да се възползва от него. Без да бърза да разреши спора си с маджарите, българският цар за свидетелствал лоялните си чувства към апостолическия престол, с което успял да заблуди дори унгарския крал. Особено показателно в това отношение е писмото на папския легат в Буда Йоан Каземарински от 11 юни 1203 г.⁶⁷ Неговите думи са много важни за очертаване на българо-унгарските отношения през първата половина на 1203 г. Те явно изключвали враждебни действия от двете страни, като унгарският крал дори подчертал желанието за „приятелство и съюз“.

Коренно различно е положението в края на 1203 г., за което се съди главно от писмото на цар Калоян до папата⁶⁸. От неговия текст могат да се направят следните изводи: 1. В края на 1203 г. между България и Унгария съществували въоръжени сблъкновения, щом като Калоян призовавал унгарския крал да престанат убийствата на християни; 2. Унгарците завладели и все още може би продължавали да владеят 5 български епископии (според В. Златарски епископиите на Белград, Браничево, Ниш, Срем и Рашка), за които Калоян предявил претенции съгласно грамотите на Василий II⁶⁹. Но ако това е така, излиза, че българският владетел предявил законни претенции и към области, които били под унгарска власт преди нашествието в 1202 г. (например Сремската област била завладяна от унгарците заедно с Централна Далмация още през 1181—1182 г.)⁷⁰. Може да се предположи, че такова било положението и с Белградската област, която попаднала под унгарска власт непосредствено след 1195 г.; 3. Като приносител на писмото в Рим бил изпратен същият Браничевски епископ Власий, който през 1202 г. не можал да достигне папския престол поради избухналия българо-унгарски спор, а сега чрез него България ясно изтъквала правата си за владенето на Браничевска област. Забележителното в случая е, че от същото време датира и друго писмо на български висши духовници до папата с искане за палиум. Между тях фигурират и епископите на Ниш и Видин⁷¹. В един „Списък на епископите от Българския диоцез в книгите на апостолическата канцелария“ от XIII в. (съставен явно непосредствено след 1204 г.) фигурират недвусмислено епископите на Видин и Браничево⁷². Но какво било действителното по-

ложение на нишкия и браничевския епископи — дали те действително управлявали поверените им епархии или били своеобразни „вдовстващи“ епископи? От по-нататъшната кореспонденция на папата става ясно, че до края на 1203 г. българите опустошили Сърбия, помогнали на Стефан Първовенчани да свалят своя противник и унгарски васал Вукан и отвоювали поне областите на Ниш и Браничево⁷³. Или, с други думи, посещението на Браничевския епископ в Рим и обръщението на други български духовници, между които фигурира и нишкият епископ, не изразявали само празни претенции, а се основавали на едно реално съществуващо положение в полза на българите⁷⁴.

Забележителното в случая е, че още в началото на българо-унгарския спор папата взел страната на българите⁷⁵. На 25 февруари 1204 г. Инокентий III изпратил писмо до търновския архиепископ Василий, с което го уведомявал за помазването в Рим на браничевския епископ Власий⁷⁶. Това, както и включването в папските списъци на Браничевската епископия към българския диоцез на практика узаконявало поне българската духовна власт над Браничевската област и ограничавало претенциите на унгарците. По същото време папата изпратил за Търново през Унгария кардинал Лео, който трябвало да извърши коронацията на Калоян и да узакони унията между България и Римската църква⁷⁷. За да осигури безпрепятственото му преминаване през Унгария, папата го снабдил със специално препоръчително писмо „до архиепископите, епископите, абатите и до други църковни прелати, и до всички клирици и миряни, поставени в Унгарското кралство“, в което с твърде строг тон ги подканял да не допускат усложнения за мисията на неговия легат — кардинала⁷⁸.

Опасенията на папата от евентуални усложнения на българо-унгарските отношения през 1204 г. не били напразни. Развитието им е описано особено добре в писмото на Инокентий III до крал Емерик, излязло от папската канцелария най-вероятно през лятото на 1204 г.: „И тъй, подбудени от тези не толкова общи, колкото особени причини, ние решихме да изпратим през твоето кралство в България и Влахия, за да разпространи Христовата вяра, любимия наш син Лео, презвитер кардинал на Св. Кръст, посланик на апостолическия престол, който, както ни съобщи с писмо, е почетен от твое кралско височество по-добре, отколкото е вярвал; така че, като си изоставил някак кралската важност, ти си се опитвал да направиш всичко, което си смятал, че му допада. След като предварително с голямо удоволствие били дадени водачи на пратениците, които той бил решил да преведе в България, и след като била дадена целувка-

та на мира и било дадено с голяма радост взаимно обещание за особено приятелство, и след като били дадени щедри дарове, той не само получил възможност да премине, но дори ти си заповядал на своите пратеници да го прехвърлят с почит в България, обещавайки му, че ще му дадеш твоето писмо на границата. Той трябвало да го запази в себе си и тайно да работи според него предано за възстановяването на мира. И тъй, като наближил със своите пратеници границата на кралството, той дошъл до крепостта, която се нарича Кеве, където кралство Унгария се отделя от страната България само посредством Дунав. От другата страна мнозина го очаквали с нетърпение. Но след един ден време той неочаквано приел твоите пратеници, които пристигайки с най-голяма бързина, наредили да се възпрепятства напълно неговото и на българския епископ (Власий) заминаване, като му предложили от кралска страна да се върне към някакво твое имение, което било останало на три дни път зад него. Оставайки там, трябвало чрез пратеници да уведоми българския господар да се приближи до някакъв остров, разположен наблизо, за да се осведоми там, първо, напълно за спора, който съществувал между вас, и да го приключи в дължимия срок, иначе той не щял да има право да премине.“ По-нататък в писмото са описани отказът на кардинал Лео и неговото насилствено задържане в крепостта (Кеве) заедно с българския епископ (Власий Браничевски), което предизвикало и строгите предупреждения на папата към унгарския крал⁷⁹.

От цитирания текст могат да се направят редица важни изводи за българо-унгарските отношения. Най напред прави впечатление първоначалното добро посрещане на паския легат от унгарския крал, чиито главни цели обаче постепенно се изяснили: кардинал Лео трябвало да работи за прекратяването на конфликта между България и Унгария, но така, както го искала унгарската страна. На път за България обаче, на самата унгарска граница, при познатата ни вече крепост Кеве (дн. Ковин — срещу устието на Морава между Белград и Браничево) кардинал Лео бил насилствено задържан заедно със своя придружител — браничевския епископ Власий, главно поради новото влошаване на отношенията между България и Унгария, и то във вреда на унгарците. Именно по това време българите вероятно атакували маджарите на запад от р. Морава, като освободили Белградската област.

Какво ми дава основание за подобно тълкуване? Особено важни са думите на унгарските кралски пратеници: кардинал Лео да се върне назад към едно имение, което се намирало на 3 дни път от Кеве (Ковин)⁸⁰. Оттам той трябвало да уведоми българския цар Ка-

лоян да се срещне на някакъв близък остров (явно на Дунав) с унгарския крал.

Това навежда на мисълта, че до посоченото време било осъществено голямо българско настъпление начело с Калоян и българо-унгарската граница била изместена на значително разстояние на запад—северозапад от р. Морава, щом кардинал Лео трябвало да се върне толкова много назад (най-малко на 100 км). А това спокойно би могло да означава, че Белградската област била присъединена към българската държава.

Разбира се, унгарците не останали безучастни и посрещнали с открита враждебност българските действия. Но след предупрежденията на папата, който на практика взел страната на българите, маджарите се отказали от евентуален реванш срещу България. Особено показателни в това отношение са думите на Инокентий III в писмото му до крал Емерик от 15 септември 1204 г.: „Наистина, ти си предоставил сигурен съпровод и свободно преминаване през твоята земя за нашите пратеници до страната на господаря на българите Йоаниций и за неговите пратеници, които желаят да отидат до Римската църква, като по молба на нашия посланик разпусна войската, която беше събрал против него, след като си направил напразни разноски, за което ние изказваме щедро благодарност на твоя светлост.“⁸¹

Същото писмо съдържа и информацията за завладяването от Калоян на земята, дадена от Бела III като зестра на неговата дъщеря в полза на Византия през 1185 г. Фактът, че едва сега крал Емерик повдигнал този въпрос пред папата, показва според мен, че въпросната земя включвала само Белградската област, заета от българите през лятото на 1204 г., но не и Браничевската, която се намирала в българските предели преди пристигането на кардинал Лео в Кеве.

Очевидно обаче унгарският крал се примирил със загубата на Белградската област и притиснат от папата, бил принуден да осигури свободно преминаване на кардинал Лео и браничевския епископ Власий от Унгария в България. Отново основен извор за развитието на тези събития е писмото на Инокентий III до крал Емерик от октомври 1204 г.⁸² От него става ясно, че до това време унгарците започнали постепенно да се отказват от своите претенции.

Каква обаче била позицията на българската страна? Тя като че ли най-добре е изразена в писмото на цар Калоян до папа Инокентий III, писано след коронацията на 8 ноември 1204 г.⁸³ От него могат да се направят следните изводи за състоянието на българо-унгарските отношения по това време: 1. За разлика от унгарците, бъл-

гарите продължавали активна политика за отстояване на законните си права върху северозападните предели на възстановената и укрепнала държава; 2. Всеки унгарски опит за промяна на наложеното статукво (присъединяване и на Белградската област) щял да бъде възприеман като агресия към исконни български земи, което развързвало ръцете на българския владетел за подобаващ отговор; 3. В ожесточената дипломатическа борба между България и Унгария за владеенето на спорните територии на българска страна бил привлечен и папският легат — кардинал Лео, който бил готов да отстоява българските интереси, дори ако се наложило и пред самия папа. Това била сериозна дипломатическа победа на цар Калоян над унгарския крал Емерик, особено като се сравни с действията на маджарския владетел към кардинал Лео, който бил задържан насила в унгарската гранична крепост Кеве и въпреки това не се съгласил с унгарското искане да посредничи за уреждане на отношенията между двете страни в полза на Унгария.

— Най-важният извод от всичко това обаче се съдържа в решаването на териториалния спор в полза на България, което според мен трябва да се прецизира само до признаване правата за владеење на Белградската област. Склонен съм да смятам, че в края на XII—началото на XIII в. „ябълката на раздора“ в отношенията между България и Унгария бил именно въпросът за тази област, без към нея да се включва и Браничевската. Това положение се запазило вероятно и след смъртта на цар Калоян през 1207 г., при неговия приемник цар Борил. По-прецизното тълкуване на изворовия материал дава основание да се смята, че при Борил териториалните претенции на Унгарското кралство спрямо България се изявили само по отношение на Белградската област.

Тази постановка влиза в явно противоречие с възприетата идея, изказана за първи път от П. Ников, че Белградската и Браничевската области били окупирани от унгарците „веднага“ след смъртта на цар Калоян, а Борил се отказал от всякакви претенции към тях заради помощта, оказана му от унгарския крал Андрей II (1205—1235) при потушаване на бунта във Видин⁸⁴. Неговата идея се възприема буквално от В. Златарски⁸⁵ и П. Мутафчиев⁸⁶, като се поддържа от А. Данчева-Василева и някои други учени⁸⁷. Съществува и мнението, че Борил отстъпил Белградската и Браничевската области на унгарския крал само заради помощта, оказана му при потушаването на въстанието във Видин⁸⁸. Някои унгарски изследователи пък смятат, че тези области били отстъпени от цар Борил на унгарците като зестра на дъщеря му, която трябвало да стане съпруга на унгарския престолонаследник Бела IV⁸⁹.

Според мен най-убедително звучи първото мнение, но с уговорката, че през 1207—1208 г. унгарците успели да завладеят само Белградската област. Тъй като основните доводи за тази уговорка се съдържат в изворите, привлечени и анализирани още от П. Ников, но със заключението, че става дума за двете области — Белградската и Браничевската, ще се спра поотделно на всеки от тях, за да се види доколко има основания за съществуването на моето или на противното мнение.

Най-важният довод за твърдението на П. Ников се съдържа според него в известието на една унгарска кралска грамота на Андрей II от 1217 г., „достоверността на която не може да подлежи на абсолютно никакво съмнение“⁹⁰. Става дума за следния текст, в който се изброяват заслугите на един кралски служител: „Hinc est utique, quod nos nostri fidelis Wruz jobagionis Sancti Regis de Zala seruicius in aduentu nostre karissime coniugis Yoles fideliter impensum cognoscentes, et opera probitatis, que in multis Regni negocijs excellenter tam in Regno quam extra Regnum, specialiter que iuxta castrum Boronch cum nobili apparatu militari exercuit.“⁹¹ Същият текст означавал според П. Ников че „градът и областта Браничево (Boronch), които при цар Калояна били български, се явяват при царуването на Борила в 1217 г. в унгарско владение“⁹².

Има ли сериозни основания за подобно твърдение съгласно цитирания текст? Моето мнение по този въпрос е противоположно. Изразът „както в кралството, така и извън него, и особено дето при крепостта Браничево воювал с благородно военно умение“ показва според мен, че градът Браничево и неговата област се намирили до и през 1217 г. извън територията на кралство Унгария.

Вторият и последен довод, който П. Ников привлича за обосноваване на своето мнение, се съдържа в Житието на св. Симеон от Стефан Първовенчани. В него мястото на срещата между автора и унгарския крал Андрей II се описва по следния начин: „САСТАХ СЕ СЪ НИМЪ НА МЕЖДИ УТЬ ЧЪСТВИНА МОЕГО, ВЪ ГРАДЪ РАВЪНОМЪ.“⁹³ Според П. Ников „От това може с пълно право да се заключи, че при Чуприя (тогавашния град Равно — б. а.) е била сръбско-унгарската граница и че следователно унгарската граница е достигала до този град. Защото не може да се допусне, че унгарският крал, за да се види със сръбския крал, е минал на българска земя, когато сам е имал гранична линия със Сърбия, понеже, както изглежда, е владял Белград и Браничево и следователно е могъл да се срещне нейде на унгарско-сръбската граница.“⁹⁴

Съображенията на П. Ников, че сръбско-унгарската граница според това известие минавала край гр. Равно (дн. Чуприя)⁹⁵ могат

да се приемат, без обаче да се смята, че за това е било необходимо унгарците да владеят както Белградската, така и Браничевската области. Градът Равно (Чуприя) се намира на р. Морава, която служи като естествена граница между двете области. Или, за да бъде същият град през второто десетилетие на XIII в.⁹⁶ пограничен между Сърбия и Унгария, достатъчно е маджарите да са владеели само Белградската област. При това в известието на „Житието“ се говори само, че градът Равно се намирал „на границата“, като се подразбира само, че става дума за сръбската граница. Стефан Първовенчани може би е искал да покаже, че този град е бил пограничен както спрямо съседна територия, владяна от унгарците (Белградската област), така и спрямо територията на българската държава, която продължавала да владее Браничевската област. В крайна сметка според мен остава най-важен изводът, че предположението на П. Ников за загубата на Белградската и Браничевската области по времето на Борил, залегнало във всички изследвания след него, не се подкрепя напълно от изворите и може да се отнася само за Белградската област.

Текстът на унгарската грамота поставя и някои други въпроси, на които ще се опитам да дам отговор. При какви обстоятелства кралският служител, явно в редовете на унгарската войска, воювал при Браничево „извън кралството...с благородно военно умение“? Възниква и въпросът, кога може да се датира това събитие? За решаването на първия въпрос според мен съществуват два варианта: 1. Унгарците воювали срещу българите и цар Борил при Браничево в битка с неизвестен завършек; 2. Унгарците взели участие като съюзници на цар Борил в потушаването на въстание срещу него, което обхванало и Браничевската област.

Особено значение придобива въпросът за евентуалната датировка на това събитие. Ако се допусне, че при изброяването на заслугите на кралския служител в грамотата е спазен принципът на хронологическата последователност, събитието трябва да се датира след женитбата на крал Андрей II за латинската принцеса Йоланфа (Yoles), или за *terminis post quem* трябва да се приеме най-рано 1213⁹⁷, 1214⁹⁸, или най-късно 1215 г.⁹⁹, а за *terminus ante quem* — самата датировка на грамотата — 1217 г.¹⁰⁰ Като се има предвид обаче, че през този период отношенията на цар Борил с унгарци и латинци били мирни и съюзнически¹⁰¹, най-вероятен за обяснение на въпросното събитие изглежда вторият вариант. Това обаче отново повдига въпроса за датировката на въстанието срещу Борил, потушено от унгарците¹⁰². Приведените разсъждения като че ли най-мно-

го подкрепят становището, че въпросното събитие станало през 1213—1214 г.¹⁰³

Балканската политика на Унгария към възстановената българска държава в края на XII—началото на XIII в. може да се очертае накратко по следния начин: през 1181—1183 г. унгарският крал Бела III предприел офанзива към северозападните части на Балканския полуостров, в резултат на която завладял Белградската област, градовете Равно и Ниш били разрушени, а унгарските войски достигнали до София. През 1184 г. империята изглежда възстановила своята власт, но само над Браничевската област, която включвала Нишко и Софийско. През 1185 г. унгарският крал отстъпил Белградската област на новия византийски император Исак II Ангел като зестра на дъщеря си — принцеса Маргарита. Именно при Белград част от Третия кръстоносен поход навлязла през 1189 г. в пределите на Византия. Към 1191—1192 г. при р. Сава се срещнали византийският император и унгарският крал и може би уговорили евентуални унгарски действия и срещу българите. Вероятно през 1192—1193 г. унгарците наистина отбелязали известни успехи, за което свидетелства дарствената грамота на унгарския крал в полза на граф Наррад. През 1194—1195 г. Бела III обещал на своя зет Исак II Ангел да му изпрати въоръжени отряди срещу българите през Видин. Този план обаче бил осуетен поради детронирането на византийския император. Същият акт предизвикал и промяна на политическото положение на северозапад: унгарците сметнали брачния договор с Византия за невалиден и отново заели Белградската област. Българите се възползвали от създалата се политическа нестабилност в района и възстановили своята власт в земите на изток от р. Морава в Браничевската, Видинската, Нишката и Софийската области.

Годината 1202 донесла нова промяна по северозападните граници на България с Унгарското кралство. Възползвайки се от избухналите сръбски междуособици, унгарският крал Емерик взел страната на претендента Вълкан (Вукан), навлязъл в сръбските предели, контролирани от неговия брат Стефан Първовенчани, и атакувал българите, които поддържали Стефан Първовенчани на изток от р. Морава. Не е изключено вследствие на тази атака българите да са изгубили временно властта над Браничевската и Нишката области — положение, което се запазило най-късно до лятото на 1203 г. Като използвал възникналите противоречия между Папството и унгарския двор и същевременно умело подхранвал идеята за уния между България и Римската църква, цар Калоян организира през втората половина на 1203 г. силна офанзива срещу унгарците и техните сръбски протежета, в резултат на което към края на с. г. Ниш-

ката и Браничевската области били освободени, а сръбският велик жупан Стефан Първовенчани бил възстановен на престола с българска помощ. Конфликтът с Унгария обаче продължил през следващата 1204 г. През лятото българите отбелязали нови успехи срещу унгарците на запад от р. Морава, в резултат на които била освободена Белградската област. Притиснат от Папството, което заело страната на българите, унгарският крал Емерик не се опитал да противодейства сериозно. В резултат българо-унгарската граница била изместена към по-северозападните краища на Балканския полуостров.

Това положение се запазило най-вероятно до 1208 г., когато унгарците в съюз със сърби и латинци отново нападнали България, начело на която бил вече цар Борил. В резултат на нападението маджарите отново окупирали Белградската област. Не е известно дали Борил се опитал да противодейства, но дори и да е имало подобни опити, те се оказали безрезултатни. В крайна сметка българският владетел се примирил със загубата и не проявил претенции към Белградската област, въпреки установяването към 1213 г. на мирни и съюзнически отношения между България, Унгария и Латинската империя, скрепени чрез сродяването между тези владетелски дворове. Твърде скоро на унгарската страна се наложило да засвидетелства своята лоялност към цар Борил, като взела активно участие в потушаването на въстанието срещу него, обхванало през 1213–1214 г. Браничевската и Видинската области.

Така завършил този бурен период от българо-унгарските отношения, в който владееенето на Белградската област се очертавало като най-спорният момент.

БЕЛЕЖКИ КЪМ VI ГЛАВА

¹ F i n e. Late Balkans, 6–30.

² История на България, 3, 117–125; К а ж д а н, А. Освобождение Болгарии изпод византийского ига. — Вопросы истории, 11, (1973), 124–134; M a l i n g o u d i s. Die Nachrichten des Niketas Choniates, 73–122; Д а н ч е в а - В а с и л е в а, А. Възобновяване и укрепване на българската държава (1186–1197). — ИП, 41/9–10, (1985), 37–53; A n g e l o v, D. Der Aufstand der Asener und die Wiederherstellung des bulgarischen Staates. — ЕВ, 21/3, (1985), 3–16; Л и т а в р и н, Г. Г. Становление Второго болгарского царства и его международное значение в XIII столетии. — ЕВ, 21/3, (1985), 17–26; Т а р к о в а - З а й м о в а, V. Restauration de la Bulgarie par les Assénides (Problèmes du pouvoir). — ЕВ, 21/3, (1985), 27–37; Б о ж и л о в. Фамилията на Асеневици, 27–40; Седем етюда, No III, 137–162; П е т р о в. Възстановяването на българската държава, 59–179; C h e y n e t. Pouvoir et contestations, 450–451.

³ K r i s t ó. Die Arpadendynastie, 141–150; M a k k. The Árpáds and the Comneni, 49–93; S t a d t m ü l l e r. Ungarns Balkan Politik, 603–604; M o r a v c s i k. Byzantium

and the Magyars, 79–91; U r b a n s k y. Byzantium and the Danube Frontier, 51–119; H e c h t. Die byzantinische Aussenpolitik, 39–44, 73–77; G u i l l a n d. Byzance et les Balkans sous la régné d'Isaac II Ange, 125–137.

⁴ A n s b e r t u s, p. 31 (ЛИБИ, III, с. 256)

⁵ З л а т а р с к и. История, II, с. 433; H ó m a n. Geschichte, I, 432–433; M o r a v c s i k, Gy. Pour une alliance byzantino-hongrois (second moitié du XIIe siècle). — Byz., 8, (1933), 561–567; Byzantium and the Magyars, 92–93; B r a n d. Byzantium confronts the West, p. 47, 88–89; M a l i n g o u d i s. Die Nachrichten des Niketas Choniates, 57–58; История српског народа, I, с. 255 (Белград и Поморавието); П е т р о в. Възстановяване на българската държава, с. 60; M a k k. Relations de Béla III, 20–25; в поновото си изследване същият автор приема, че става дума за Белград, Ниш и София (?), но не и за Браничево (The Árpáds and the Comneni, 119–120, p. 176, n.141; p. 177, n.149; K r i s t ó. Die Arpadendynastie, S.151)

⁶ N i c. Chon., p. 368, 47–48 (ГИБИ, XI, с. 26); G. A s t o r., p. 18 (ГИБИ, VIII, с. 253).

⁷ История на България, 3, с. 130; Б о ж и л о в. Фамилията на Асеневици, с. 32.

⁸ N i c. Chon., p. 446, 74–75 (ГИБИ, XI, с. 46).

⁹ Th. S c u t a r., p. 411 (ГИБИ, VIII, с. 253)

¹⁰ O s t r o g o r s k y. Geschichte, S. 338; G u i l l a n d. Byzance et les Balkans, p. 137; H ó m a n. Geschichte, I, S. 437.

¹¹ Н и к о в. Българо-унгарски отношения, с. 7, бел. 3 (цит. унгарски документ по въпроса); История на Видинското княжество, с. 8; Цар Борил под светлината на един нов паметник, 126–127.

¹² Това мнение се застъпва от: З л а т а р с к и. История, III, с. 147; П е т р о в. Към въпроса за освобождението на Видинска, Белградска и Браничевска области, 88–89.

¹³ Н и к о в. Съдбата на северозападните български земи, с. 122.

¹⁴ З л а т а р с к и. История, III, с. 149.

¹⁵ П е т р о в. Към въпроса за освобождяването на Видинска, Белградска и Браничевска области от византийско иго, с. 90.

¹⁶ Пак там, с. 91. Сведенията е от N i c. Chon., p. 146, 18–22.

¹⁷ Б о ж и л о в. Белота, с. 80, бел. 91; Асеневици: Renovatio imperii, 165–166.

¹⁸ Превод на Ал. Милев в: П е т р о в. Към въпроса за освобождяването на Видинска, Белградска и Браничевска области, 88–89.

¹⁹ Hazai Okmánytár, VIII, 10–11; Reg. Arpad., I, p.29, 50–51.

²⁰ K a r á c s o n y i. A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig, 10–11.

²¹ Вж. тук, бел. 19.

²² N i c. Chon., p. 434, 32–33 (ГИБИ, XI, с. 43); Th. S c u t., 405–406 (ГИБИ, VIII, 252–253). За датировката вж.: M a k k. The Árpáds and Comneni, p. 179, n. 199; K r i s t ó. Die Arpadendynastie, S.152 (1192/1193).

²³ Част от учените застъпват тезата, че двамата владетели се споразумели да поддържат с всички сили и средства непроменено статуквото на юг от Дунава, което предвиждало и съвместни действия срещу сърби, българи и власи (срв. L a u g e n t, V. La Serbie entre Byzance et la Hongrie a la veille de la Quatrième Croisade.— RESEE, 18, (1941), p. 119; W o l f f. The Second Bulgarian Empire, p. 186 sq.; F i n e. Late Balkans, p. 26); други автори мислят, че срещата имала за цел да изглади противоречията по отношение на унгарската намеса в сръбските земи, която имала повече експанзионистичен характер, отколкото защитавала византийските интереси, или пък имала за цел да осигури подкрепата на империята срещу отвоюването на Далмация от унгарците срещу Венеция (срв. B r a n d. Byzantium confronts the West, p. 94; G u i l l a n d. Byzance, p. 136; История српског народа, I, 260–261; M a k k. The Árpáds and the Comneni, p. 123; K r i s t ó. Die Arpadendynastie, S. 152).

²⁴ Петров. Възстановяването на българската държава, с. 254.

²⁵ Пак там, 149—150.

²⁶ Пак там, 183—184.

²⁷ Срв. сведението в *Annales Poson.*, p. 127₁₆₋₁₇ (ЛИБИ, V/1); *M a k k. Relations de Béla III*, p. 25, n. 126.

²⁸ София, Ниш и Браничево били отвоювани от византийците още в края на 1183 — началото (до пролетта) на 1184 г. И през следващата 1185 г. още при Андроник I Комнин, дори и да е имало някакви военни действия на Бела III към Нишко (?), Браничевската област със сигурност останала във византийски ръце (*H e s h t. Die byzantinische Aussenpolitik*, S. 42, 97 — Karte; *M a k k. The Árpáds and the Comneni*, p. 176, n. 131).

²⁹ Нишов, П. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. — *СпБАН*, 20, (1921), 46—47.

³⁰ Пак там, с. 22.

³¹ Тази информация се съдържа в препотвърждаването на договора между венецианците и намиращия се в изгнание Исак II Ангел, от името на който бил издаден хрисовул, описващ търговските им привилегии в тези области (срв. *D ö l g e r. Regesten*, II, 104—105, no 1647). Трудно е да се каже обаче дали този хрисовул отразявал вече реалните владения на империята. Особени съмнения предизвикват имената Сербия (Сърбия?), Триадица, а също Ниш и Браничево (за разлика от *К а л и h. Ниш*, с. 26).

³² История на България, 3, с. 130; *Б о ж и л о в. Белота*, с. 80; *Фамилията на Асеневици*, с. 33; *А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна история*, с. 105.

³³ Повечето учени са на мнение, че по отношение на България унгарската експанзия не успяла да се осъществи (*M a k k. The Árpáds and the Comneni*, 123—124; *К р и с т ó. Die Arpadendynastie*, S. 153); застъпва се и противоположното становище — унгарската атака се осъществила и част от българските земи, главно на север от планините, били разорени (*В г а n d. Byzantium confronts the West*, p. 96).

³⁴ История сръпског народа, 1, 268—269; История на България, 3, с. 133; *Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България и Латинската империя*, с. 55; *Б о ж и л о в. Фамилията на Асеневици*, с. 46; *К р и с т ó. Die Arpadendynastie*, S. 172. По-трудно може да се възприеме становището, че Вукан сам завоювал Нишката област (*К а л и h. Ниш*, с. 26).

³⁵ *И р е ч е к. История на българите*, 270—271, бел. 39; на същото мнение е и *У с п е н с к и й, Ф. Образование Второго болгарского царства. Одесса*, 1879, 232—234.

³⁶ *Н и к о в. Съдбата на северозападните български земи*, с. 123.

³⁷ *З л а т а р с к и. История*, III, с. 150.

³⁸ *Б о ж и л о в. Белота*, с. 81, бел. 101; *Фамилията на Асеневици*, с. 46.

³⁹ *Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България и Латинската империя*, 55—56; подобно становище се заема и в: *История на България*, 3, 133—135; *История сръпског народа*, I, с. 270; *А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна история*, с. 115.

⁴⁰ Според *В. Нóman (Geschichte*, II, S. 8) конфликтът бил предизвикан от цар Калоян, който подтикнал куманите да опустошат унгарските предели (?) през есента на 1202 г.; това предизвикало ответния удар към долината на р. Морава. Според *М. Font (Ungarn, Bulgarien und das Papstum*, 259—265) войната на крал Емерик срещу България започнала през 1202 г. с поход срещу куманите — използва 4 латински документа от началото на XIII в. (1 писмо и 3 грамоти); според *J. R. Sweeney (Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation*, 322—325) конфликтът между България и Унгария преминал два етапа: лятото—есента на 1203 и пролетта—лятото на 1204 г.

⁴¹ Вж. тук, бел. 8, 9.

⁴² Вж. тук, бел. 30; *Н и к о в. История на Видинското княжество*, с. 7.

⁴³ *Д у й ч е в. Преписката*, No 28, с. 59; *ЛИБИ*, III, с. 352.

⁴⁴ Вж. тук, бел. 27, 28, 31.

⁴⁵ Срв. *История на България*, 3, 126—128; *История сръпског народа*, I, 255—257; *G a g o v a. The Third Crusade in Thrace*, 98—112; *G j u z e l e v, V. Federico Barbarossa nei paesi bulgari*. — In: *Il Barbarossa e I suoi alleati liguri-piemontesi*. Gavi, 1987, 111—121 (*G j u z e l e v, V. Medieval Bulgaria, Byzantine Empire, Black Sea—Venice—Genoa*. Villach, 1988, 219—229); *I r m s c h e r, J. Friedrich I. Barbarossa und Byzanz*. — *Byzsl.*, 54, (1993), 41—42.

⁴⁶ *Historia peregrinorum*, 131—132.

⁴⁷ *A n s b e r t u s*, p. 18.

⁴⁸ Пак там, с. 27.

⁴⁹ Пак там, с. 26.

⁵⁰ За този град срв. *К а л и h. Земун у XII веку*, 27—56.

⁵¹ *G a g o v a. The Third Crusade*, p. 99.

⁵² *A n s b e r t u s*, p. 27; *ЛИБИ*, III, с. 252.

⁵³ *G y ö r f f y. Geographia*, III, 317—319.

⁵⁴ *М о г а в с с и k. Hongrie et Byzance a l'époque des Croisades*, 318—319; *M a k k. The Árpáds and the Comneni*, с. 122; *К р и с т ó. Die Arpadendynastie*, S. 152.

⁵⁵ *Historia peregrinorum*, p. 146; *A n s b e r t u s*, p. 52; *ЛИБИ*, III, с. 237, 273.

⁵⁶ На това обстоятелство ми обърна внимание А. Данчева-Василева, за което ѝ благодаря.

⁵⁷ Във всички случаи Нишката област била присъедина към България след 1198 г. (вж. тук, бел. 31); трудно е да се каже дали същото се отнася и за Видинската и Браничевската области.

⁵⁸ *Д у й ч е в. Преписката*, No 2, с. 22; *ЛИБИ*, III, с. 310.

⁵⁹ Според някои автори териториалният спор между Унгария и цар Калоян засегнал и срещуположните области по левия бряг на Дунава в баната на Темешвар и на изток от него до Оровица, Хуняд и земята на Хатцер до Северин. *T à u t u, L. Le Conflit entre Johanitsa Asen et Emeric, roi de Hongrie (1202—1204)*. — In: *Mélanges Eugène Tisserant. III. Citta del Vaticano*, 1964 (*Studi e Testi*, 233), p. 391. През този период се наблюдава и засилване на унгарската католическа експанзия в посочените отвъддунавски български земи срещу влиянието на българската православна църква (*В о п е v. L'église orthodoxe dans les territoires carpato-danubiens*, 101—108).

⁶⁰ *Д у й ч е в. Преписката*, No 3, с. 24; *ЛИБИ*, III, с. 312.

⁶¹ *Н и к о в. Цар Борил*, с. 128, бел. 1; *Българо-унгарски отношения*, с. 7, бел. 3.

⁶² *W e n z e l. Arpádkori új okmánytár*, XI. Monumenta, XX, p. 231; *F e j é r. Codex*, III/2, p. 230; *S z e n t p r é t e r y. Az Árpád-hazi*, I, p. 152, no 471.

⁶³ Вж. тук, бел. 34—40.

⁶⁴ В подкрепа на това становище могат да послужат отчасти и сведенията, които привежда унгарската изследователка *М. Фонт* — вж. тук, бел. 39.

⁶⁵ Срв. лит. у *Б о ж и л о в. Фамилията*, 60—61, бел. 44, 45.

⁶⁶ *Н ó m a n. Geschichte*, II, S. 10; *М о г а в с с и k. Hongrie et Byzance a l'époque des Croisades*, p. 319; *История Венгрии*, I, с. 141; *К р и с т ó. Die Arpadendynastie*, S. 172.

⁶⁷ *Д у й ч е в. Преписката*, No 8, 29—30; *ЛИБИ*, III, с. 318.

⁶⁸ *Д у й ч е в. Преписката*, No 18, 47—48; *ЛИБИ*, III, 339—340.

⁶⁹ *З л а т а р с к и. История*, III, с. 182, бел. 1; според *J. R. Sweeney (Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation*, 330—331) спорната територия обхващала всъщност петте епископски епархии на Белград, Браничево, Ниш, София и Видин (?), което съставлявало всъщност зестрата на унгарската принцеса Маргарита от 1185 г.

⁷⁰ Историја српског народа, I, с. 251; M a k k. The Árpáds and the Comneni, p. 116; K r i s t ó. Die Arpadendynastie, S. 151.

⁷¹ Д у й ч е в. Преписката, No 17, с. 46; ЛИБИ, III, с. 337.

⁷² Callendarium historico-christianum, 276—277; ЛИБИ, IV, с. 9.

⁷³ За българо-сръбските отношения по това време и позицията на Папството вж.: Н и к о л о в, И. Папската политика в Сърбия в края на XII и началото на XIII в. — ГСУ ФИФ, 60/3, (1966), 175—177; И р е ч е к. История на българите, с. 270; З л а т а р с к и. История, III, с. 179; S t a d t m ü l l e r. Ungarns Balkan Politik, 605—606; S w e e n e y. Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation, 322—323; Историја српског народа, I, 268—270.

⁷⁴ Принадлежността на Браничевската област към България се потвърждава от ролата на Власий, епископ на Браничево, в преговорите за унията с Рим, които започнали най-късно през лятото на 1202 г. До това време Власий трябвало да бъде вече „избран“ (electus), т. е. преговорите го заварили на трона на неговата епархия, като предстояло да бъде „посветен“ (consecrasiõesuan) от папата (срв. Н и к о л о в а. Устройство на българската църква, с. 211).

⁷⁵ Н ó m a n. Geschichte, II, S. 10; Н i n t n e r, D. Die Ungarn und das byzantinischen Christentum der Bulgaren um Spiegel der Register Papst Innozenz III. Leipzig, 1976, passim; G j u z e l e v. Das Papsttum und Bulgarien, 42—43; P e t k o v a. Nordwestbulgarien, S. 57.

⁷⁶ Д у й ч е в. Преписката, No 14, 39—43; ЛИБИ, III, 329—334.

⁷⁷ История на България, 3, с. 137.

⁷⁸ Д у й ч е в. Преписката, No 25, 53—54; ЛИБИ, III, 346—347.

⁷⁹ Д у й ч е в. Преписката, No 27, 57—59; ЛИБИ, III, 348—350.

⁸⁰ Според J. R. Sweeney (Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation, p. 325, п. 34) може да се предполага, че посочената кралска резиденция на Емерик, на 3 дни път от Кеве, се намирала около Вуковар и Бач в района на Срем, при положение, че за един ден се изминавали около 30 мили/55 км.

⁸¹ Д у й ч е в. Преписката, No 28, 59—60; ЛИБИ, III, с. 352.

⁸² Д у й ч е в. Преписката, No 29, 64—65; ЛИБИ, III, 357—358.

⁸³ Д у й ч е в. Преписката, No 30, 65—66; ЛИБИ, III, с. 360.

⁸⁴ Н и к о в. Цар Борил, 130—131.

⁸⁵ З л а т а р с к и. История, III, с. 272, 305—306.

⁸⁶ М у т а ф ч и е в. История на българския народ, с. 279.

⁸⁷ Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България и Латинската империя, с. 107; А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна история, с. 130. Известна модификация представя мнението на Н. Илиев (Относно времето на потушаване на бунта срещу цар Борил във Видин, 88—89), който сравнително добре обосновава идеята, че унгарците отбелязали териториалните си придобивки спрямо България (но отново: окупация както на Белградската, така и на Браничевската област) най-вероятно през юли—август 1208 г.

⁸⁸ Б о ж и л о в. Фамилията на Асеновци, с. 71; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Българо-гръцки и българо-латински отношения, с. 164; България при Асеновци, с. 89 (проявява известна непоследователност и склонност да се присъедини към мнението на П. Ников).

⁸⁹ E r s z e g i. Eine neue Quelle, S. 95, A. 22; K r i s t ó. Die Arpadendynastie, S. 177.

⁹⁰ Н и к о в. Цар Борил, с. 130.

⁹¹ W e n z e l. Árpádokori, XI/Monumenta, XX, p. 141; F e j é r. Codex, III/1, p. 198; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-hazi, I, p. 111, no 336.

⁹² Н и к о в. Цар Борил, с. 130.

⁹³ Život Sv. Symeona od krale Štepana, cap. XX, p. 29.

⁹⁴ Н и к о в. Цар Борил, с. 131.

⁹⁵ За локализацията на средновековната крепост Равно при дн. Чуприя (м. Казарма) на мястото на римския кастил Хореум Марги срв. P i l e t i ć, D. Rimski kastrum Ćurpija-Horreum Margi. — Vesnik Vojnog Muzeja u Beogradu, 15, (1969), 37—38; К а л и њ, J. Област Смилис у XII веку. — ЗРВИ, 24—25, (1973), 36—37.

⁹⁶ Срещата в Равно (Чуприя) между Андрей II и Стефан Първовенчани се датира през пролетта на 1215 г., но вероятно положението и преди нея било същото, като се има предвид, че тя е предшествана от две неуспешни кампании на унгарци и българи през 1214—1215 г. (Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България и Латинската империя, 108—109; З л а т а р с к и. История, III, 310—311). Интересен е фактът, че съвременните сръбски историци не коментират и не отбелязват тази среща, като игнорират сведението от „Житието на св. Симеон“ за граничното местоположение на Равно, разширявайки твърде произволно границите на тогавашната сръбска държава (Историја српског народа, I, с. 303). Малко по-обективно регистрира събитията J. Калињ (Ниш, 26—27).

⁹⁷ Тази дата може да се приеме при условие, че бракът между Андрей II и латинската принцеса станал по едно и също време с този на Борил и нейната сестра (Б о ж и л о в. Фамилията на Асеновци, с. 72; Ц а н к о в а-П е т к о в а. Българо-гръцки и българо-латински отношения, 166—168; България при Асеновци, с. 98; към началото на 1214 г.; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България и Латинската империя, с. 106; 1213—1214 г.).

⁹⁸ F o n t. Ungarn, Bulgarien und das Papsttum, 265—266.

⁹⁹ Н ó m a n. Geschichte, II, S. 14.

¹⁰⁰ Вж. тук, бел. 91.

¹⁰¹ История на България, 3, 149—150; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България и Латинската империя, 106—109; Б о ж и л о в. Фамилията на Асеновци, 72—73.

¹⁰² Б о ж и л о в. Фамилията на Асеновци, с. 76, бел. 36. Авторът датира събитието в 1211 г. (с. 71). Същата датировка: А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна история, с. 132. Повечето унгарски учени пък го датират през 1210 г. K a g á c s o - п у i, J. Az erdéli székelyiek első hadjárata 1210-ben. — Századok, 46, (1912), 292—294; Б о д е и, И. Ивашин — унгарски военачалник с изопачено име в българската историография. — Векове, 12/2, (1983), 80—81; Kurze Geschichte Siebenbürgens, S. 186; K r i s t ó. Die Arpadendynastie, S. 177.

¹⁰³ Д а н ч е в а-В а с и л е в а. България и Латинската империя, с. 107; И л и е в. Относно времето на потушаване на бунта, 89—91. Особено убедителни са техните доводи за „приятелство“ между Андрей II и Борил като основна причина за помощта от унгарска страна. Предизвиква интерес мнението на последния от цитираните автори: според него заслугите на себенския ишпан Йоаким не са изброени в хронологически ред във въпросната грамота, тъй като смъртта на галичкия княз Роман (в 1205, а не в 1211 г.) е поставена след интересуващото ни събитие и не може да служи като ориентир при датирането. От друга страна, дори и във втората грамота заслугите да не са изброени в хронологическа последователност, съм склонен да приема, че военните действия при Браничево едва ли предхождали много по време пристигането на принцеса Йолеш в Унгария.

ПОЛИТИЧЕСКИ И ДИНАСТИЧЕСКИ СЪЮЗ
(1218—1246)

В сравнение с предишните глави за тази, както и за следващите, е характерна една нова и важна особеност — привлечени са повече сведения от унгарските кралски грамоти на латински език, които засягат българо-унгарските отношения.

Установяването на българо-унгарски политически съюз през 1218—1221 г., скрепен с брачно сродяване между Асеневци и Арпадите, станало и поради желанието на латинците в Константинопол, както отбелязва още В. Златарски¹. Благодарение на единственото по-подробно свидетелство на архидякон Тома от Сплит става ясно, че унгарският крал Андрей II не бил много склонен за неговото постигане — българският цар явно насила задържал преминаващия през неговата територия владетел на маджарите, който се завръщал от кръстоносен поход до светите места, като в крайна сметка го принудил да отстъпи². В началото маджарите едва ли били доволни от българското искане за връщане на Белградската област, което да бъде оформено като зестра на унгарската принцеса³. За този факт свидетелства недвусмислено едно писмо на папа Григорий IX от 1229 г., а така също и косвено Дубровнишката грамота на цар Иван II Асен. Причините за унгарската съпротива могат да се характеризират по следния начин: вероятно унгарският крал предпочитал да играе по-самостоятелна роля в осъществяването на кръстоносните походи, отколкото да бъде смятан само за обикновен съюзник на Латинската Константинополска империя; може би малко преди да стъпи на българска земя, Андрей II сключил подобен съюз с никейския владетел Теодор I Ласкарис, скрепен с брака на престолонаследника Бела (IV) с дъщерята на василевса Мария Ласкарина⁴. Всичко това изглежда силно притеснявало унгарския крал при преговорите му с българския владетел и го накарало твърде неохотно да се съгласи с предложения нов брак и съюз, което несъмнено щяло да усложни по-нататъшната външна политика на Унгария спрямо Балканите. Вероятно в крайна сметка определена роля за осъществяването на българо-унгарския съюз изиграла и папската политика по отношение на България, която била все още формално униатска държава⁵.

Подобряването на отношенията между двете страни през 1218—1221 г. се оказало от голямо значение, особено за България. Българите получавали без война и кръвопролития своята Белградска област. На второ място, на Балканите отново била постигната балансирана равнопоставеност на силите — гаранция ако не за дълъг мир, то поне за известно спокойствие. Латинците можели да се надяват на българска подкрепа срещу все по-заstraшителното надигане на никейци и епирци; от своя страна, Никея не смеела да хвърли всичките си сили срещу латинския Константинопол, въпреки политическия брак с Унгария, именно поради опасността от контрадействия на българите; България с подкрепата на унгарците и папата държала в респект ромеите и изпъквала като най-важният приятел на латинците. Всичко това предопределяло ключовите позиции на българския цар в политиката на Европейския Югоизток, чиито успехи или неуспехи оттук нататък зависели най-много от него. Прави впечатление явната зависимост в отношенията на България към Унгария, латинците и папата — съюзът с унгарците предполагал поне доброжелателен неутралитет към франките в Константинопол и добри отношения с римския първосвещеник.

Вероятно българо-унгарският съюз от 1218—1221 г. просъществувал без особени сътресения поне десетина години. Според мен нямам основания авторите, които твърдят, че добрите отношения между двете страни се разпаднали и довели до конфликт преди началото на 30-те години на XIII в.⁶ Против подобно твърдение могат да послужат сведения от няколко извора, които доказват, че до 21 март 1231 г. териториалните граници между двете страни не били нарушавани:

1. В една църковна грамота на унгарската епархия във Вац от 1227 г. се описват спорът и подялбата на имоти между граф Хенче (Comes Henche), от една страна, и роднините на съпругата му — от друга. Там има и известие, според което граф Хенче имал дълг от „75 марки, [които] напълно изплатил, когато се върнал от Асен, царя на българите“⁷. Известието явно има предвид някаква дипломатическа мисия до България, ръководена или с участието на граф Хенче. Това станало вероятно непосредствено преди издаването на грамотата, тъй като то представлява събитие във въвеждащата част, преди описанието на имота (същинската част на грамотата). Според мен едва ли става дума за участие във военен поход срещу България — нещо, което със сигурност биха отбелязали в подобен вид грамота като много по-престижно. С други думи, тук се говори за мирна унгарска дипломатическа мисия до цар Иван II Асен през 1226—1227 г.

2. Писмото на папа Григорий IX до капелан Егидий от 3 март 1229 г., според което унгарската принцеса Мария, дъщеря на Андрей II и съпруга на Иван II Асен, „получила една земя, която се нарича Отвѣдна Сирмия, с оглед на една част от Унгария, която се нарича Отсамна Сирмия“. Този израз явно засяга Белградската област, тъй като в църковно отношение тя била подчинена само на един епископ; папата предоставя пълномощия на капелана в случай, че епископът (на Белград) престане да зачита унията, да прехвърли юрисдикцията от неговата епархия към „Отсамна Сирмия“, т. е. на унгарския епископ на Сирмиум (Срем)⁸. Или Белградската област, която България получила като зестра на унгарската принцеса, към 1229 г. продължавала да бъде част от българската държава, обособена в църковно отношение като епископия, която трябвало да съблюдава унията на Българската църква с Папството.

3. Дубровнишката грамота на цар Иван II Асен, издадена, както обикновено се приема, около 1230 г., в която като принадлежащи на България се изброяват Белград, Браничево, Видин⁹.

4. Писмото на папа Григорий IX до епископа на Чанад от 21 март 1232 г., в което се съобщава с прискърбие, „че българските епископи на Алба (Белград) и... на Брундизиум (Браничево)“ отхвърлили унията с Римската църква¹⁰. Или, с други думи, до посоченото време България едва ли загубила властта си върху областите на Белград и Браничево, тъй като техните епископи сигурно не биха се осмелили да сторят това, ако се намираха под унгарска окупация.

Всички тези сведения показват, че до 21 март 1232 г. в статута на граничните с Унгария български области около Белград, Браничево и Видин нямало никакви промени, а оттук би трябвало да се изключат и евентуални враждебни действия между двете страни през посоченото време. Повечето историци обаче почти единодушно (с известни разлики в датирането) приемат, че в периода 1231–1233 г. унгарците нападнали, дори на два пъти (?) българските земи. В резултат най-напред били окупирани Белград и Браничево, обсаден бил и Видин; български войски начело със севастократор Александър — брат на цар Иван II Асен, дали успешен отпор на тази първа акция; след това обаче унгарците превзели северозападните отвѣддунавски български области и образували от тях баната Северин (Scevrin, Zeureno, Szörenny)¹¹.

Сведенията от три унгарски грамоти на латински език, излезли от кралската канцелария, дават основание на учените да поддържат това твърдение.

1. В грамота от 1233 г. престолонаследникът Бела IV се титулува „Bela dei gratia primogenitus Regis Hungarie... Bulgarie, Comanic-

que“¹², като явно се има предвид присъединяването на български и кумански земи на север от Долния Дунав в дн. Влашко.

2. В грамота от 1233 г. се споменава „Luca, Bano de Scevrin“ — „Лука, бан на Северин“¹³, което е първото свидетелство за новоучредения Северински банат.

3. Най-важната грамота е издадена от името на Бела IV през 1235 г. В нея са описани участието на тогавашния престолонаследник — бъдещ крал (преди 1235 г.) в похода срещу България, обсадата на крепостта Видин и противодействието на българите начело с брата на цар Иван II Асен — Александър¹⁴.

Хронологическото подреждане на трите документа не е случайно. Според мен то и техните сведения означават: първо, че унгарската акция срещу Видин не е засвидетелствана никъде като предхождаща акцията срещу отвѣддунавската Северинска област; второ, че не става дума за две отделни акции на унгарците срещу българите; трето, че действията на унгарците при Видин не били съпътствани от окупирането на Белградската и Браничевската области.

Съществува още един унгарски документ на латински език, който съдържа интересно, но трудно за датиране и по-прецизно обяснение сведение. Става дума за грамота на Трансилванската църква от 1231 г., описваща един имотен спор „в самата земя на власите... съществувала като земя на българите, [която] достигала до областта на Фогараш (Fogas)“¹⁵. Въпреки че може да се спори много за кои области става дума — за трансилванските на север от Фогараш, или за влашките южно от него, — може да се направи изводът, че към 1231 г. България започнала да губи политическата си власт и влияние над северните отвѣддунавски области в дн. Влашко в полза на кумани и унгарци. Смятам, че това било подпомогнато и от унгарската експанзия към Северин, която се засилила след голямата промяна във външнополитическата ориентация на българската държава през 1231–1232 г. — е гръбна грешка на Иван Асен

Известни са и други по-късни унгарски грамоти, които имат отношение към разглежданите събития: грамота от 11 декември 1244 г., в която се говори за поход срещу България и обсада на Видин преди татарското нашествие, по времето на крал Андрей II¹⁶ — явно се има предвид събитието от 1232 г.; грамота от 20 април 1245 г., споменаваща „поход в земята на Асен“ — интересното в случая е, че тази военна акция е поместена между похода срещу русите (в Галиция през 1233 г.) и похода в немските земи (Австрия — 1231 г.), но в обратен ред¹⁷.

Всички тези сведения според мен свидетелстват, че срещу България имало само един унгарски поход, предприет вследствие на официалното разтрогване на унията с Римската църква и сближаването с Никея, насочени главно срещу латинците в Константинопол. Този процес започнал най-късно през 1231 г.¹⁸ Унгарците едва ли били в състояние да воюват срещу България през 1231 г., когато водели война срещу Австрийското херцогство, или пък през 1233 г., когато предприели поход срещу Галиция¹⁹. Според последната грамота походът срещу България е датиран между тези две събития, а не трябва да се забравя, че през 1233 г. Северинският банат бил вече факт. Затова унгарската акция срещу Видин може се датира напълно основателно през 1232 г. Вероятно тя трябвало да съвпадне по време с латинската операция на Жан дьо Бриен срещу никейците, която започнала в края на с.г. и продължила през зимата на 1232—1233 г.²⁰ Вследствие на унгарския поход българите загубили откъс от дунавската Северинска област, но успели да отблъснат нашествениците, които преминали Дунава вероятно след Северин и обсадили Видин.

След повече от десетилетие на политически съюз между България и Унгария, скрепен с династическия брак между Иван II Асен и Ана-Мария Арпадина, двете страни изпаднали в положение на война, от която губещи се оказали българите, въпреки че унгарската атака била отбита. Подробностите около този поврат със съдбоносни последици не само за отношенията между двете страни, но и за развитието на България, а и на Европейския Югоизток, са коментирани от историческата наука: скъсването на унията с Римската църква и възстановяването на Българската патриаршия, но заедно с брака между Елена Асенина и никейския престолонаследник Теодор Ласкарис, съпътстван от съвместна военна кампания срещу латинците в Източна Тракия. Междувременно Иван II Асен бил признат за василевс — цар, а българският църковен глава — новият търновски архиепископ Йоаким — за патриарх²¹.

Конкретните причини за този голям поврат във външната политика на България през 1231—1235 г. според мен досега не са достатъчно добре анализирани. Обикновено се набляга на някои външни белези, като желанието на Иван II Асен да бъде признат за цар, както и върху голямото значение на възстановяването на Българската патриаршия. Единствено В. Гюзелев се опитва да даде по-логични обяснения, които обаче според мен отново водят в погрешна посока. Той смята, че скъсването на унията с Рим и преориентирането към Никея и срещу латинците били пряка последица от унгарската атака срещу Видин²². Но големият завой във външната поли-

тика на България започнал не по-късно от 1231 г., а маджарският поход срещу Северин и Видин се осъществил не по-рано от средата на 1232 г. Струва ми се дори, че голямата промяна в политиката на Иван II Асен започнала веднага след победата над епирците при Клокотница през 1230 г.²³ *от която се се възползва* 48/102

Съществуват някои особености около тази битка, които досега не са анализирани от съвременните изследователи. Например, на чия територия се извършило въпросното сражение? Според мен до 1230 г. териториите на юг от р. Марица, обхващащи части от Северна, Източна и Егейска Тракия, както и част от Родопите с административен център вероятно крепостта Станимака, били под формалната власт на латинците. Трудно е да се каже доколко тази власт била реална, но все пак в подкрепа на подобна хипотеза се явяват, колкото и оспорвани да са, два много важни документа: проектодоговоротът между константинополските латински барони и йерусалимския крал Жан дьо Бриен от 1228 г.²⁴ и самият договор, сключен с посредничеството на папата в Перуджа през следващата 1229 г.²⁵ От споразуменията става ясно, че латинците владеели или поне претендирали, че притежават областите на Димотика, Адрианопол и Филипопол, които съставлявали т. нар. „латинска Романия“. Изключително важно е обстоятелството, че в текста на договорите има известна условност, но тя се отнася само за оспорвани територии с епирци и никейци, като категорично се изключват „земите на Асен“, т. е. границите между България и „латинска Романия“ вече не подлежали на дискусия, тъй като се смятали за окончателно уредени. Възможно е дори българският владетел да е бил гарант за териториалната цялост на латинска Романия. Основания за това дават действията на солунския император Теодор Комнин и ответните мерки на българите. След прогонването на никейците от Адрианопол, които изтласкали оттам преди това латинците, епирците продължили своето настъпление към областта южно от средното поречие на Марица, очаквайки да се сблъскат с българите. Българският цар действително реагирал, но не срещу агресия над България, а срещу нарушаването на договора, регламентиращ баланса на силите в Тракия между българи, латинци и ромеи. Или, с други думи, българите навлезли в територията южно от поречието на Марица, която формално била под латинска власт, с намерението да я защитават като гаранци — положение, което било явно затвърдено в сложната комбинация на съюз между българи, латинци, унгарци и Папството. След победата при Клокотница обаче българите продължили да настъпват в територията на Епирско-Солунското деспотство, завладявайки областите на Димотика, Солун, Прилеп, Де-

вол и Скопие (Дубровнишката грамота). Вероятно те присъединили и Пловдивската област южно от средното поречие на Марица (латинското дукство Финепопел) с административен център Станимака. Особено показателен в това отношение е Станимашкият надпис на Иван II Асен от 1231 г. Според него крепостта била укрепена по заповед на българския цар, който поставил за неин управител севаста Алексий²⁶. Явно през с. г. българите превзели крепостта от латинците и сега я укрепили срещу тях, тъй като враговете на българите около Станимака в момента не били нито никейците, действащи в басейна около Мраморно море, нито епирците, които били изтласкани на югозапад. Следователно след победата при Клокотница българите присъединили към своята държава територии, принадлежали дотогава не само на епирците (Солунско и Македония), но и на латинците (части от Северна Тракия, Родопите и Егейска Тракия). Но докато епирците поне за известно време били принудени да признаят българските придобивки и зависимост след пленяването и ослепяването на Теодор Ангел Комнин²⁷, явно не така стояли нещата между България и латинците, въпреки самоуверените декларации на българския владетел в Търновския надпис²⁸. Териториалните промени и скъсването на унията били посрещнати особено враждебно в Рим и Унгария. Скоро последвала и военната реакция на маджарите, която се изразила в окупирането на Северинската област и в обсадата на Видин.

Вероятно след българо-унгарската война на северозапад, отвъд и отсам Дунав, се стигнало до примирие, възстановяващо до известна степен политическия съюз между двете страни. Съществуват някои косвени податки за това:

1. България сигурно признала загубата на Северинската област и присъединяването ѝ към Унгария. Липсват сведения, че българите предприели мерки срещу унгарското присъствие в Северин, въпреки че отблъснали маджарите от Видин; след 1233 г. банатът Северин станал факт.

2. Това, както и следващите обстоятелства правят според мен възможно предположението, че унгарците се съгласили с присъединяването на Пловдивската област южно от средното поречие на Марица към България, което станало за сметка на латинците.

3. През първата половина на 1235 г., в разгара на подготовката за голямата съвместна акция на българи и никейци срещу латинците в Източна Тракия, през българска територия преминали необезпокоявани монасите-доминиканци Рикардо и Юлиан, които предприели с подкрепата на крал Бела IV и на папския легат Салвий,

епископ на Перуджа, но и със съгласието на цар Иван II Асен пътуване към Magna Hungaria, волжските българи, татарите и русите²⁹.

4. Въпреки големия натиск на папа Григорий IX върху Бела IV да воюва срещу българите през 1235—1236 г., както и след това да вземе лично участие в подготвяния кръстоносен поход в полза на Латинската империя, унгарският крал ловко и дипломатично се измъквал от въвличане в тези мероприятия и всячески се стремил да избегне конфликта с България. Това става ясно от кореспонденцията му с папата.

Първото важно писмо между Григорий IX и Бела IV, засягащо този проблем, е от 16 декември 1235 г. и е било обект на различни анализи и оценки поради богатата историческа информация в него³⁰. Съществуват някои по-крайни оценки за папската политика срещу България, според които папата с пряк натиск едва ли не провокирал война от страна на Унгария³¹. Според мен от писмото става ясно, че Григорий IX настоявал унгарският крал да помогне със „съдействие и съвет“ на латинците в Константинопол, отново заплашени от гърци и българи. Малко по-остро, но все пак достатъчно предпазливо е писмото на папата до унгарския архиепископ на Естергом и Калоча от 24 май 1236 г. От него става ясно, че Григорий IX поискал от българския цар да се откаже от съюза си с Никея и ако той не се съгласи, нареждал на унгарските прелати да го отлъчат³². Това писмо повдига някои въпроси, на които не може да се даде сигурен отговор. На първо място, бил ли е наистина отлъчен Иван II Асен? В. Златарски отговаря отрицателно³³, а В. Гюзелев не приема подобно тълкуване³⁴. Според мен Златарски има повече основания да твърди, че българският цар не бил отлъчен. Може да се постави и друг въпрос: защо папата нарежда на унгарския архиепископ, а не на своя легат Салвий, епископ на Перуджа, да стори това; и защо самият той не се заема със споменатия акт? Това е твърде странно и според мен може да има следното обяснение: папата не искал да се стига до такава крайна мярка и главно не искал да я приложи лично; вероятно той се стремил да въввлече в акцията унгарците, за да ги принуди да вземат по-голямо участие в подготовката на кръстоносния поход за спасяване на Латинската империя.

Унгарският крал се задоволил само да си прикачи към титлата „Bulgarie...Rex“ през същата 1236 г.³⁵, което според мен имало повече показен характер: от една страна, демонстрирал пред Папството желание да помогне на латинците срещу България; от друга — изявявал пред българите претенции, с които се надявал да упражни натиск върху външната им политика.

По същото време куманите проявявали все по-голяма враждебност от север—североизток. Подгонени от татарите, те побързали да сключат съюз с унгарския крал, а той от своя страна ги насочил срещу България и Никея, в подкрепа на латинците³⁶. Особено внимание заслужават сведенията на Георги Акрополит: „По това време и скитите (куманите), колкото от тях се спасили от меча на татарите, които ги нападнали, преминаха Истър (Дунав) с помощта на мехове и прехвърлиха Емос (Балкана) заедно с децата и жените. Против волята на българите — защото бяха много хиляди — те завзеха македонските земи (Тракия). Едни се разположиха край Еврос и тамошните полета, а други — край по-долните части и край реката, която простонародният език, както казахме, нарича Марица... И тъй скитите плякосваха всичко в Македония и за кратко време я обезлюдиха напълно...“³⁷ По-трудно е да се определи кога точно станало куманското нахлуване в България и Тракия, тъй като сведенията за съюз между унгарци и кумани датират още от 1236 г.³⁸ Най-вероятно те нахлули в българските земи към края на с. г., което обяснява и враждебното им отношение към българи и никейци след възстановяването на съюза между тях според сведенията на Акрополит.

Може би под влияние на всичко това, а вероятно и поради засилването на позициите на Никея на Балканите, още в края на 1236 г. настъпила промяна в българската външна политика. Тя се преориентирала към скъсване на съюза с никейците и сближаване с Рим, латинците и Унгария³⁹. Това е засвидетелствано в писмата на Григорий IX до Иван II Асен от 21 май 1237 г. за възстановяване на българо-латинския съюз⁴⁰ и до Бела IV от 31 май 1237 г. Особено интересен е изводът на папата в писмото до унгарския крал, че ключовата фигура за съществуването на Латинската империя бил Иван II Асен и затова Бела IV трябвало да упражнява непрекъснат натиск върху него⁴¹. Показателни са и сведенията на Акрополит за съюза на българския владетел с латинците и куманите и за съвместната им акция срещу крепостта Цурулум (Чорлу)⁴².

В края на 1237 г. обаче отношенията на България с латинците, а оттам и с Рим и унгарците отново рязко се влошили, което принудило папата да призове Бела IV към организирането на кръстоносен поход срещу България⁴³. Въпреки че повечето изследователи са склонни да приемат обясненията на Георги Акрополит за причините за обрата в духа на средновековния провиденциализъм (българският цар прекъснал съвместните военни действия с латинците, след като получил известие за неочакваната смърт на царицата и едно от децата си, което възприел като Божие наказание), смятам, че този въпрос все още не е решен задоволително. Новата промяна

поставяла българската държава в много опасна ситуация — от северозапад заплахата от враждебен на България кръстоносен поход ставала все по-реална.

Писмата на папа Григорий IX през 1238—1240 г. до унгарския кралски двор и висшето духовенство са интересен извор за отношенията между Унгария и България през този период. В писмото от 27 януари 1238 г. папата предоставя на унгарския крал, ако се съгласи да участва в похода, всички български територии, които кръстоносците евентуално ще завладеят⁴⁴. По същото време той пише на латинския император Бодуен II да преотстъпи правата си върху българските земи на унгарския крал⁴⁵. Обаче Григорий IX явно не бил много сигурен, че Бела IV ще участва в похода и за да се осигури, изпратил писма в същия дух до своя легат, епископа на Перуджа⁴⁶, и до унгарските епископи⁴⁷. Опасенията на папата изглеждат имали основание. Унгарският крал не проявил склонност да участва в похода — в писмото си от 12 март 1238 г. папата го молел да осигури само преминаването на кръстоносната армия през Унгария⁴⁸. Нежеланието на Бела IV да воюва срещу българите личи особено силно в писмото му до римския първосвещеник от 7 април 1238 г. След като изтъква роднинските си връзки и приятелството си с българския цар, той поставя неизпълнимото условие за предоставяне на легислатура, т. е. организирането на католическата църква в България да стане не от името на Папството, а от името на един светски владетел — унгарския крал; в същото писмо Бела IV поставя и други неизпълними условия — не само цялата кръстоносна армия, но и монасите-минорити да са под негово разпореждане⁴⁹. Особено показателна е реакцията на папата: в отговорите си той дипломатично протака и отказва предоставянето на легислатура лично на краля, като с това право в крайна сметка удостоява с посредничеството на епископа на Перуджа само унгарските прелати⁵⁰. В писмото от 9 август 1238 г. ясно личи желанието на папата Бела IV да оглави похода срещу България, но не и да получи легислатурата⁵¹. В същия ден папата написва още две писма до унгарския крал: в едното обещава, „че не възнамеряваме да отстъпим българското царство да бъде завзето в твой ущърб от друг“⁵², т. е. при успех на кръстоносния поход България ще бъде отстъпена на Унгария, а не на латинците; с другото дава на Бела IV покровителството на апостолическия престол и специална папска защита⁵³. Пак в същият ден папата дори променя обета на кръстоносците, който дотогава бил насочен „срещу неверници и гърци“. Войните на Христа трябвало да се къснат срещу схизматиците на Иван II Асен⁵⁴.

На тази активна дипломатическа дейност на Григорий IX унгарският крал отговорил с мълчание и явно бездействие. Нещо повече, той не само не взел участие, но и фактически задържал кръстоносния поход в помощ на латинците, за да не бъде въвлечен във война срещу България. Особено показателно е писмото му до папата от 13 януари 1240 г. В него Бела IV дипломатично обяснява, че делото срещу България е неосъществимо, тъй като „големи трудности и извънмерни разходи заплашват не само нашата личност, но и цялото наше кралство“, като не пропуска да изтъкне собствените си заслуги за успеха на дипломатическата мисия в България през 1239 г., ръководена от босненския епископ Йоан Тевтонски, към когото на връщане в Рим се присъединил и Григорий, новият епископ на Северин⁵⁵.

Към края на 1239 г. съюзът на българите с Унгария и латинците отново бил възстановен и просъществувал със сигурност и през 1240—1241 г. Иван II Асен трябвало да осигури преминаването на кръстоносната армия в помощ на латинците срещу Никея⁵⁶. Сигурно е и че българите трябвало окончателно да се примирят със загубата на Северинската област в полза на унгарците⁵⁷. Може би една от причините за този нов поврат била все по-чувствителната татарска опасност. Показателен е съюзът на бягащите от татарите в Подунавие кумани и латинците срещу никейците в Източна Тракия, в резултат на който Цурулум бил най-сетне превзет⁵⁸. Този съюз едва ли бил възможен без участието и на българския владетел. Вероятно между унгарци, кумани и българи било постигнато съгласие за съвместни отбранителни действия срещу настъпващите татари. Тази хипотеза се подкрепя от следните обстоятелства:

1. Според един венециански протокол от 1241 г. унгарският крал закупил за пратениците от България подаръци⁵⁹, които свидетелстват за успешни дипломатически преговори между двете страни. През посоченото време най-вероятен обект за обсъждане на евентуални съвместни отбранителни действия е опасността от татарско нашествие.

2. Татарският удар срещу Унгария започнал през април 1241 и завършил през януари 1242 г. Той бил предварително добре обмислен и подготвен от татарите, за което многократно предупреждавали в своите донесения мисионерите доминиканци Рикардо и Юлиан⁶⁰. Унгарците не били съвсем изненадани от главната посока на удара, те се постарали, доколкото могат, да организират противодействие, като уредили най-напред отношенията си с непосредствените съседи на изток—югоизток — куманите и българите.

3. След междуособиците между унгарците (на тяхна територия) и част от куманите начело с Котян, когато той бил убит в началото на 1241 г., останалите се изселили от Унгария към северозападните части на България и намерили убежище там⁶¹. Това показва според мен, че е възможно между трите страни — кумани, маджари и българи — да е съществувало някакво приятелско или съюзно споразумение.

4. Въпреки своята несигурност, интерес предизвиква сведението на Филип Мускес за татарите: „кралят влашки с лекота ги победил в тежък бой“⁶². Не трябва да се забравя, че цар Иван II Асен починал на Еньовден (24 юни) 1241 г.⁶³, докато татарската агресия към Карпатския басейн, която засегнала несъмнено и българските отвъддунавски владения, започнала 2—3 месеца преди това. Според мен е твърде възможно българският владетел да е дал сражение на настъпващото откъм Влашко най-южно крило, което вероятно имало за цел именно да неутрализира възможностите за общи действия между двете страни⁶⁴. В подкрепа на тази теза могат да послужат и следните особености:

а) при настъплението срещу Трансилвания най-южното татарско крило направило твърде неестествен обход, причина за който може да е отбиването му от долината на р. Олт⁶⁵ (по това време тя се намирала все още под някаква форма на васална зависимост от българската държава):

б) според някои сведения преди да навлязат в Унгария, татарите преминали през България⁶⁶ — въпреки че има основания да се предполага, че авторите на тези известия са визирали според донесенията на мисионерите земите на волжските българи. Все пак не е изключено те да са имали предвид и Дунавска България;

в) особен интерес предизвиква сведението на персийския хронист Рашид ал-Дин за настъплението на татарските ханове: „Тогава (началото на 1241 г. — б. а.) Бату заедно с Шибан и Бардолай се отправили със свои войски срещу буларите (българите) и башгирдите (маджарите)...“ Според В. Златарски, който е публикувал и коментирал това известие, татарите настъпили към долината на р. Олт, но били отбити от васалните на българите влашки воеводи Литовой Басараб, който управлявал територията по дясното крайбрежие на Олт, и Сенеслав, владеещ лявото крайбрежие⁶⁷;

г) в прочутото си писмо от 11 ноември 1250 г. крал Бела IV пише на папа Инокентий IV, че татарските войски настъпили срещу Унгария от областта на куманите и българите от татък Дунава⁶⁸;

д) на връщане от похода в Унгария и Далмация през 1242 г. две от основните татарски армии — на Бату, която се движела успоред-

но по Дунава, и на Кадан, прекосила Босна и Сърбия — се срещнали в дн. Северна България, избили там с измама голяма част от пленниците унгарци, разорили севернобългарските земи и направили новия български цар Калиман I Асен свой васал⁶⁹. Мисля, че тези действия на татарите — особено избиването на унгарските пленници на българска територия — не били случайни. Те могат да се тълкуват най-малкото като отмъщение за българо-унгарския съюз в навечерието на удара на татарите към Унгарското кралство.

Всичко това показва, че най-късно в края на 1239 г. политическият съюз между Унгария и България бил отново възстановен. Първата последица от него е пропускането на кръстоносната западна армия в подкрепа на застрашената Латинска империя през 1240 г. Вероятно през март 1241 г. Иван II Асен успял да организира отблъскването на татарите отвъд Дунав в дн. Влашко и макар че с това не успял да помогне много на унгарците, поне забавил и обезсилил до известна степен татарския погром над България.

Сюзът между българи и унгарци продължил без съмнение и при наследника на Иван II Асен — Калиман I Асен (1241—1246). Въпреки че в средновековна България се спазвал майоратният принцип при престолонаследие (не липсват и изключения!), не може да не направи впечатление, че тронът бил осигурен именно за дете от брака на Иван II Асен с унгарката Мария (Ана), която умряла в края на 1237 г. и мястото ѝ в царското семейство и в българския политически живот било заето от Ирина Комнина, имаща несъмнени претенции към престолонаследията в полза на своя син Михаил⁷⁰. Решаваща роля за възцаряването на Коломан според мен изиграла онази част от аристокрацията и висшето духовенство, която била за неутрална и балансирана външна политика, но все пак ориентирана към по-тесни връзки с Унгария, Папството и латинците.

В подкрепа на това твърдение могат да се изтъкнат редица косвени доказателства:

1. Изворите са единодушни, че една от първите задачи на регентството на новия владетел⁷¹ била да уреди отношенията с никейците⁷² и латинците⁷³.

2. Докато отношенията с Унгария, латинците и Римската църква все повече се разширявали⁷⁴, няма никакви сведения за отношенията с Никея, което според мен е указание, че те имали временен, непостоянен и несигурен характер.

3. Известни са две унгарски кралски грамоти от 1244 г., които свидетелстват за активна дипломатическа дейност с България⁷⁵ през периода 1242—1244 г. Тогава Унгария започнала постепенно да се съвзема след татарския погром над източните и южните ѝ части.

Маджарите пристъпили към възстановяване на териториалното status-quo, като се стремяли да не си създават нови врагове, особено сред съседите⁷⁶. Успоредно с това те започнали да изграждат силен антитатарски съюз под егидата на Папството. Били положени особени усилия за привличането на България и епирците в него, в противовес и на изградената вече коалиция от никейския император Йоан III Дука Ватаци и германския император Фридрих II Хохенщауфен — най-големите противници на римския папа⁷⁷.

4. Писмото на папа Инокентий IV до цар Калиман I от 21 март 1245 г.⁷⁸ е най-сериозното историческо свидетелство за ролята на България в Европейския Югоизток по това време. То в никакъв случай не трябва да се приема като самоцелен, безплоден и обречен опит на папата за възстановяване на унията с Българската църква. Писмото било резултат на засилените контакти между двете страни и на цялостната българска външна политика, която ставала все по-ориентирана на Запад (към по-тесни връзки с Рим, Унгария и латинците). Забележителното в случая е, че папата изразявал готовност да се съгласи с българското условие за възстановяване на унията — свикване на общ църковен събор, на който да присъстват и представители на Гръцката църква. Това показва според мен, че България отново придобила ключова роля на Балканския полуостров. От нея зависело не само оцеляването на Латинската империя, но и решаването на някои по-обща европейски проблеми, като например конфликта между Папството и германския император Фридрих II⁷⁹.

Тогава, както отбелязва още В. Златарски⁸⁰, в българското общество започва да се проявява все по-ясно разделението на два противоположни полюса, които включвали не само висшите кръгове на аристокрацията и духовенството, а засягали явно и по-широките слоеве на средното и дребното селячество и занаятчиите, съставляващи все още основната база за набиране на войската. Подчертавам още веднъж тази мисъл, тъй като само след десетилетие това разделение на българското общество ще се изрази в ожесточена, кръвопролитна и продължителна гражданска война, която придобива по-широки размери след намесата на никейци, унгарци, татари и венецианци. Този вътрешен и външен конфликт достига своя апогей със събитията през 1277—1280 г. Разделението на българското общество обаче продължава да съществува и през следващите десетилетия и столетия и намира израз в различни прояви на териториален сепаратизъм, на религиозно противопоставяне и дори в политическите борби между „-фили“ и „-фоби“, „про-“ и „анти-“ през миналия и настоящия век.

През 1245—1246 г. повечето слоеве от българското общество се оказали разделени на два основни и противостоящи политически полюса, които дотогава били в относително равновесие и баланс. Първият от тях се съсредоточил около легитимния цар Калиман I Асен и вероятно се ръководел от севастократор Александър, чичото на царя, а по-късно — от неговия син Калиман (II). Той изразявал проуниатската, пролатинската, проунгарската и въобще прозападната ориентация във външната политика на България, насочена към съюз с Папството, Унгария и латинците срещу Никея, а също срещу татарите. Втората групировка се формирала около вдовицата на Иван II Асен — Ирина Комнина, нейния син Михаил Асен и вероятно — патриарх Йоаким I. Тя изразявала антиуниатската, антилатинската, антиунгарската и въобще антизападната ориентация на българската външна политика, насочена към съюз с Никея за възстановяване на Византийската империя, или насочва България на изток, към засилване на православната военнополитическа и духовна общност с гърци, сърби и руси...

Така завършил един от „най-безоблачните“ периоди от българо-унгарските отношения, през който между двете страни преобладавали предимно мирните, съюзни отношения. Гаранция за тях бил династическият брак между Иван II Асен и Мария (Анна) Арпадина. Българската държава извлякла немалко ползи от този съюз: безкръвно възстановила властта си над Белградската област, затвърдила положението си на първостепенен и ключов политически фактор в Европейския Югоизток, избегнала до голяма степен силата на първия татарски удар... Напротив, кризите в съюза не донесли нищо хубаво за България: през 1232 г. тя загубила Северинската област, допуснала закрепването на никейците на Балканите, а в края на 30-те години била заплашена да се превърне в първостепенна цел на кръстоносния поход. В края на управлението си Иван II Асен явно прозрял изгодата за държавата и възстановил съюза с маджари и кумани срещу издигащата се татарска заплаха, гаранция за което станало осигуряването на престола за сина му Калиман. Твърде скоро обаче противниците на тази външнополитическа линия, които щели да донесат много беди на България, щели да надделеят...

БЕЛЕЖКИ КЪМ VII ГЛАВА

¹ Златарски. История, III, 325—327.

² Thomas Arch. Spal., p. 92; ЛИБИ, IV, с. 267, бел. 3.

³ В българската историография според мен отново по инерция, без основание се твърди, че Иван II Асен получил като зестра Белградската и Браничевската области (Златарски. История, III, 325—326; Цанкова-Петкова. Асеневи,

с. 111; История на България, 3, с. 163; Данчева-Василева. България и Латинската империя, с. 117; Божилков. Фамилията на Асеневи, I, № 7, с. 78; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с. 134). Всъщност, както вече бе показано, става дума само за Белградската област.

⁴ Срв. D a r k ó. Byzantinisch-ungarische Beziehungen, S. 7; Н ó m a n. Geschichte, II, S. 123; M o g a v c s i k. Byzantium and the Magyars, p. 96; Ж а в о р о н к о в. Никейско-българские отношения, с. 205, 208. Твърде преувеличени според мен са изводите за никейско-унгарския съюз (постигнат чрез брака на престолонаследника Бела с Мария Ласкарина), към който се присъединила и България, „за разпространението на православието“. G j u z e l e v. Bulgarien und das Kaiserreich von Nikaia, S. 147 (217); Българската държава и Никея в борба срещу Латинската Цариградска империя, с. 14; Ц а н к о в а - П е т к о в а. България при Асеневи, с. 111; История на България, 3, с. 163; Данчева-Василева. България и Латинската империя, 115—117; Б о ж и л о в. Фамилията на Асеневи, I, No 7, с. 78; Н и к о л о в. Венгры в Болгарском царстве, 77—79.

⁵ Срв. писмото на крал Андрей II до папа Хонорий III от преди март 1219 г. T h e i n e r. Monumenta, I, p. 21; ЛИБИ, IV, с. 28, бел. 14. Подробно за това събитие, но с твърде въздържан коментар: Н и к о в. Изправки към българската история, 58—61; G j u z e l e v. Das Papsttum und Bulgarien im Mittelalter, 44—45 (184—185).

⁶ S t a d t m ü l l e r. Ungarns Balkan-Politik, S. 608 (1226—1228); S e n g a. Béla királyfy bolgár, halicsi és osztrák hadjáratához, 36—51 (1228).

⁷ W e n z e l. Árpádkori Uj Okmánytár, VI, (Monumenta, XI, No 283, p. 446): „...quando ab Asceno Rege Bulgarorum est reuersus“.

⁸ T h e i n e r. Monumenta, I, ep. 59, 88—89; ЛИБИ, IV, 41—42. Коментарът и заключенията на Б.Николова (Устройство и управление на българската православна църква, 207—209), че става дума не за Белградската епископия, а за най-северозападната българска епархия в началото на XIII в. (Срем?) са твърде объркани, противоречиви, неточни и неприемливи. Със сигурност Сремската област тогава била под унгарска власт, което признава и самата авторка. Белградската епархия граничела не само с унгарското Чанадско, но и със Сремското епископство (Отсамна Сирмия).

⁹ И л ъ и н с к и й. Грамоты болгарских царей, No 1, с. 13; Българската литература през XIII в., 192—193; Н а ч е в. Български грамоти, с. 39; С а н к о в а - П е т к о в а, P r i m o v. Dubrovnik, Byzantium and Bulgaria, p. 91; Д и н и њ - К н е ж е в и њ. Дубровник и Угарска у средњим веку, с. 13.

¹⁰ T h e i n e r. Monumenta, I, ep. 179, 103—104; ЛИБИ, IV, с. 45.

¹¹ И р е ч е к. История на българите, с. 301, 293, бел. 4 (1230 г.); Н и к о в. История на Видинското княжество, с. 10; Съдбата на северозападните български земи през средните векове, 129—130 (1232—1233 г.); З л а т а р с к и. История, III, 369—370 (1232—1233 г.); Н ó m a n. Geschichte, II, S. 34 (1230—1233 г.); История Венгрии, I, с. 143 (1230 г.); G j u z e l e v. Nikaia, 147—148, 217—218; Papsttum, p. 46, 187; Никея, с. 16 (1231—1232 г.); Ц а н к о в а - П е т к о в а. Асеневи, 123—124; История на България, 3, с. 171; Данчева-Василева. Латинската империя, 134—135 (1232—1233 г.); Б о ж и л о в. Фамилията на Асеневи, No 7, с. 83, No 8, с. 93 (1232—1233 г.); Авторът правилно отбелязва, че севастократор Александър, който отразил унгарското нападение над Видин, сигурно резидирал в Търново, а не около София; В о п e v. L'église orthodoxe dans les territoires carpatodanubiens, p. 106 (1232—1233 г.); F i n e. Late Balkans, p. 129 (1232—1233 г.).

¹² T e u t s c h, F i r n h a b e r. Urkundenbuch, I, S. 56; Н у р м у з а к и, D e n s u s i a n u. Documente, I/1, No 99, p. 127; Z i m m e r m a n n, W e r n e r. Urkundenbuch, I, S. 58; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, I, p. 184, no 602; Н и к о в. Съдбата на северозападните български земи, с. 130.

- ¹³ Fejér. Codex diplomaticus, III/2, 347—348; Theiner. Monumenta, I, p. 213; Wenzel. Árpád-kori, I (Monumenta, VI, p. 306); Teutsch, Firnhaber. Urkundenbuch, p. 33; Pesty. A Szörényi bánság, p. 248; Hurmuzaki, Densusiannu. Documente, I/1, No 98, p. 126; Szentpétery. Az Árpád-házi, I, 183—184, no 599.
- ¹⁴ Fejér. Codex diplomaticus, IV/1, 21—28; Székely Oklevéltár, No 7, p. 7; Hurmuzaki, Densusiannu. Documente, I/1, No 106, 133—136; Szentpétery. Az Árpád-házi, I, p. 186, no 608.
- ¹⁵ Teutsch, Firnhaber. Urkundenbuch, No 49, S. 50; Hurmuzaki, Densusiannu. Documente, I/1, No 93, p. 120; Zimmermann, Werner. Urkundenbuch, No 64, S. 55; Documenta historiam Valachorum in Hungaria, No 6, 16—17.
- ¹⁶ Fejér. Codex diplomaticus, IV/2, p. 544; Szentpétery. Az Árpád-házi, I, p. 237, no 792.
- ¹⁷ Fejér. Codex diplomaticus, IV/1, p. 389; Wenzel. Árpád-kori, VII (Monumenta, XII, No 125, p. 192); Szentpétery. Az Árpád-házi, I, p. 240, no 804.
- ¹⁸ Жаворонок. Никейско-болгарские отношения, 199—200; Данчева-Василева. Латинската империя, с. 136.
- ¹⁹ Seng. Béla királyfy, 36—51.
- ²⁰ Жаворонок. Никейско-болгарские отношения, с. 200; Данчева-Василева. Латинската империя, с. 137; Иречек. История на българите, с. 302, бел. 68: от 1232 г.
- ²¹ Златарски. История, III, 353—368; Ostrogorsky. Geschichte, 361—362; Nicol. The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 312—313; Цанкова-Петкова. Восстановление болгарского патриаршества, 136—150; Griechisch-bulgarische Bündnisse, 49—67; България при Асеновци, 117—119; Gjuzel. Nikaia, 148—149/218—219; Papsttum, 47—48, 188—189; Никея, 16—18; Djuchev, Iv. Saint Sava a Turnovo. — Хиландарски зборник. 4. Београд, 1978, 17—37 (Djuchev. Medioevo, IV/1, No XXXI); История на България, 3, с. 163; Данчева-Василева. Латинската империя, 133—138; Langdon. The Forgotten Byzantine-Bulgarian Assault, 105—135; Fine. Late Balkans, 129—130; Божилков. Асеновци; Renovatio imperii, 193—194.
- ²² Gjuzel. Nikaia, 147—148, 217—218; Никея, с. 16.
- ²³ За значението на тази победа като начало на една голяма не само военна, но и политическа кампания, довела до народностното обединение на българските земи и до издигането на държавата до един от най-големите върхове след „Златния век“ на цар Симеон I Велики срв. Божилков. Асеновци (Седем етюда, No III), 186—193.
- ²⁴ Cessi. Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia, I, No 141, 210—211; ЛИБИ, IV, с. 36.
- ²⁵ Tafel, Thoma. Urkunden, II, No 273, 265—270.
- ²⁶ Цанкова-Петкова. Асеновци, 118—119. За Стенимахос (Станимака) — Морева, Р. Средновековният град Стенимахос. — В: Средновековният български град (БИД, Научни конференции 2). С., 1980, 337—342 (не е идентичен само с Асеновата крепост до Бачково, а със селището в южните части на дн. Асеновград); Soustal. Thrakien / ТИВ, 6, S. 460; Гагова. Тракия, с. 248 (крепостта станала българска след 1230 г.). По-сложен е отговорът на въпроса, кой владее Филиппол в периода след 1208 и особено след 1218 до 1230 г.? Повечето чужди учени приемат, че до 1230 г. градът бил латинско владение под управлението на Жерар дьо Стрем (Fine. Late Balkans, p. 94, 125; Soustal. Thrakien (ТИВ, 6, S. 401) и др. Българските историци обаче не са единни в това отношение: В. Златарски (История, III, с. 277) приема най-общо, че след 1208 г. Пловдив минал в латински ръце; според В. Гюзелев (Papsttum, p. 45, 187) градът станал български през 1218—

- 1221 г. (ЛИБИ, IV, с.36, бел.13 — през 1221 г.); според А. Данчева-Василева (Латинската империя, 117—118) Пловдив бил отстъпен на България от Роберт дьо Куртене през 1221 г. срещу осигуряването на неговото преминаване; според Г. Цанкова-Петкова (Асеновци, с. 89, 112) градът бил завладян от българите в периода 1224—1229 г.; според Кр. Гагова (Тракия, 222—223) положението на Пловдив до 1230 г. остава неясно. Според мен Пловдивската област към 1228—1229 г. била под номинална латинска власт, както личи от проекта за договор и от самия договор между Жан дьо Бриен и константинополските латински барони; от друга страна, изворите са категорични, че през 1205 г. цар Калоян „сринал до основите му Филиппол“ (Nicol. Chron., p. 627⁷⁶⁻⁹⁴; ГИБИ, XI, с. 156; Гагор., I, p. 23; ГИБИ, VIII, с. 84; Жофроа дьо Вилардуен, § 401, с. 114). През 1208 г. след победата си в полето до Филиппол император Анри подминал града, сякаш без да го забележи, и едва в крепостта Кричим се срещнал с Алексий Слав; през 1230 г. изворите и самият Иван II Асен не споменават града и областта в Дубровнишката грамота, докато в Станимака е назначен севаст и крепостта се укрепява. Всичко това ми дава основание да твърдя, че от 1205 до 1230 г. Пловдивската крепост загубила своето значение поради голямото разрушение, което претърпяла от войските на Калоян (подобно на Сяр/Серес — срв. Гагор., 74—75; ГИБИ, VIII, с. 174), като административният център на областта, която се управлявала от латинците поне до южния бряг на Марица до 1230 г., се преместил в Станимака.
- ²⁷ Ферјанчић, Б. Солунски цар Манојло Анђео (1230—1237). — Зборник Филозофског факултета у Београду, XIV—1, (1977) (Споменица Фрање Баришића), 93—101; Божилков. Асеновци, с. 187.
- ²⁸ Стара българска литература, 3, 1983, с. 48.
- ²⁹ Döggel. Drei Texte, S. 126, 152, 165; немски превод и коментар — Der Mongolensturm (UG, 3, S. 33, 75, 83—84 (Anm. 6), 101, 110 (Anm. 1).
- ³⁰ Theiner. Monumenta, ep. 249, 140—141; ЛИБИ, IV, 50—51; Langdon. Assault, 108—112.
- ³¹ Златарски. История, III, 390—391; История на България, 3, с. 176.
- ³² Theiner. Monumenta, I, ep. 255, p. 144.
- ³³ Златарски. История, III, с. 395.
- ³⁴ ЛИБИ, IV, с. 51, бел. 52.
- ³⁵ Hurmuzaki, Densusiannu. Documente, I/1, No 113, p. 143; Николов. Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 г., с. 9.
- ³⁶ Дуйчев. Приноси към историята на Иван Асен II, 309—310; Павлов. Куманите, с. 21. Трудно ми е да се съглася с мнението на Г. Цанкова-Петкова (Асеновци, с. 125), че куманите били привлечени от Иван Асен за съюзници на латинците срещу Никея.
- ³⁷ Гагор., 53—54; ГИБИ, VIII, 165—166. Срв. също интересното сведение в хрониката на монаха Алберик, според когото съществувало предсказание, че враговете на латинците ще бъдат погубени от куманите неверници (Chron. Alber., p.949⁷⁻¹⁸; ЛИБИ, IV, с. 185).
- ³⁸ Особено показателно в това отношение е сведението на монаха мисионер Юлиан. Според него татарите изпратили писмо-ултиматум до унгарския крал да не приема и да не се съюзява с куманите, които били най-големите врагове на татарите. Döggel. Drei Texte, S. 175, 177—179; Der Mongolensturm, 107—108, 208, Anm. 128. Бела IV обаче сключил съюз с куманите, който явно предвиждал обща защита срещу татарите най-късно през 1239 г., въпреки подчертано враждебната позиция на австрийците (Der Mongolensturm, 39—40, 141—142, 157—158, 168—170, 191, Anm. 315, 205, Anm. 125, 208, Anm.127).

- ³⁹ Златарски. История, III, 397—399; Gjuzelev. Papsttum, p. 48, 189; Цанкова - Петкова. Асеновци, с. 124; Langdon. Assault, 116—118; Fine. Late Balkans, 130—131.
- ⁴⁰ Theiner. Monumenta, I, ep. 275, p. 155; ЛИБИ, IV, 55—56.
- ⁴¹ Theiner. Monumenta, I, ep. 277, 279, 280, p. 155—158; ЛИБИ, IV, 57—58, 60—63.
- ⁴² G. Асгор., 54—55; ГИБИ, VIII, с. 166; История на България, 3, с. 178; Данчева - Василева. България и Латинската империя, 142—143; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с. 139.
- ⁴³ Николов. Изправки, 64—65; Златарски. История, III, 400—405; Нотман. Geschichte, II, 111—112; Gjuzelev. Nikaia, p. 150, 220; Papsttum, 48—49, 189—190; Никей, с. 19; Sprengel, R. Gregory IX's attempted expeditions to the Latin Empire of Constantinople: the Crusade for the Union of the Latin and Greek Churches. — Journal of Medieval Studies, 5, (1979), 163—176; История на България, 3, с. 178; Данчева - Василева. Латинската империя, 144—145; Fine. Late Balkans, 131—132. Особено подробно подготовката на кръстоносния поход е описана в римуваната хроника на Филип Мускес (Chronique rimée de Philippe Mouskès, II, p. 624—668, 29323—30612; бълг. превод — Самият Търновград ще разтърби победите, 39—48).
- ⁴⁴ Theiner. Monumenta, I, ep. 283, p. 159—160; ЛИБИ, IV, 63—65.
- ⁴⁵ Theiner. Monumenta, I, ep. 284, p. 160—161; ЛИБИ, IV, 65—66.
- ⁴⁶ Theiner. Monumenta, I, ep. 285, p. 161; ЛИБИ, IV, 66—67.
- ⁴⁷ Theiner. Monumenta, I, ep. 286, p. 161; ЛИБИ, IV, с. 67.
- ⁴⁸ Theiner. Monumenta, I, ep. 288, p. 162; ЛИБИ, IV, с. 68.
- ⁴⁹ Theiner. Monumenta, I, ep. 308, p. 170—171; ЛИБИ, IV, 69—72.
- ⁵⁰ Theiner. Monumenta, I, ep. 294, p. 164—165; ЛИБИ, IV, с. 73.
- ⁵¹ Theiner. Monumenta, I, ep. 295, p. 165—166; ЛИБИ, IV, 74—76, бел. 85.
- ⁵² Theiner. Monumenta, I, ep. 297, p. 166; ЛИБИ, IV, 76—77.
- ⁵³ Theiner. Monumenta, I, ep. 298, p. 166—167; ЛИБИ, IV, с. 77.
- ⁵⁴ Theiner. Monumenta, I, ep. 299, p. 167; ЛИБИ, IV, 78—79.
- ⁵⁵ Huillard-Bréholles. Examen, p. 363; ЛИБИ, IV, 80—81; Ив. Дуйчев (Ватиканският архив, с. 287) датира това писмо една година по-рано, на 13 януари 1239 г., но без особени основания.
- ⁵⁶ Николов. Изправки, 67—68. Неприемлив за мен е неговият коментар, че Иван Асен се отказал от активна политика, държал се неутрално, поддържал приятелски отношения с всички, приел и поселил куманите в България, свободно пропуснал кръстоносците към Тракия. По-обективни са изводите на: Дуйчев. Приноси, с. 313; Fine. Late Balkans, 132—133. Заслужава внимание и една друга идея — заедно с промяната по отношение на латинците цар Иван II Асен решил да заложено на Епирското деспотство, в противовес на никейците; затова той се оженил за Ирина Комнина и подкрепил баща ѝ Теодор Комнин, макар и ослепен, да измести брат си Мануил Комнин от Солун. Nico I. Greek and Latin Empires, 313—314.
- ⁵⁷ Известна е една грамота на Бела IV от 1240 г., в която се споменава за нов управител на тази област — „Oslubano de Zeuren“ (Féjér. Codex, IV, 3, p. 550; Tetsch, Firnhaber. Urkundenbuch, I, S. 63; Pesty. Szörényi bánág, I, p. 248; Hutmuzaki, Densusiánu. Documente, I/1, No 151, p. 186; Zimtermann, Wepner. Urkundenbuch, I, S. 68; Szentpétery. Az Árpád-házi, I, 204—205, no 674).
- ⁵⁸ G. Асгор., p. 58 (ГИБИ, VIII, с. 168). Тези събития са отразени и в „Стихотворна хроника“ на Ефрем — срв. Самият Търновград, с. 86; Цанкова - Петкова. Асеновци, 126—127; История на България, 3, с. 178; Данчева - Василева. България и Латинската империя, с. 150; Павлов. Куманите, с. 22.

- ⁵⁹ Soranzo, G. Acquisi e debiti di Bela IV Re d'Ungheria. — Aevum, 8/2—3, (1934), p. 353; Дуйчев. Приноси, с. 313.
- ⁶⁰ Dörrie. Drei texte, S. 128, 130, 142; Der Mongolensturm, 36—38, 79—80, 107—108.
- ⁶¹ Срв. сведението на Rogerii Coumen miserable, p. 568¹¹⁻¹⁵; Нотман. Geschichte, II, S. 139; История Венгрии, I, с. 147; Der Mongolensturm, 45—47, 145, 159 (куманите намерили убежище в граничната марка Сирмиум?); Павлов. Куманите, с. 22.
- ⁶² Chronique de Ph. Mouskès, p. 681, 30960—30963; Самият Търновград, с. 49.
- ⁶³ Chron. Alber., p. 950; ЛИБИ, IV, с. 185; Златарски. История, III, с. 414; Божиллов. Фамилията на Асеновци, No 7, с. 86.
- ⁶⁴ Срв. подобните мнения на Цанкова - Петкова. Асеновци, с. 127; История на България, 3, с. 174; Павлов. България, „Златната орда“ и куманите, с. 26.
- ⁶⁵ Срв. за посоките на татарските удари срещу Унгария подробната карта в Mongolensturm, S. 318.
- ⁶⁶ Richerus, p. 310²⁹⁻³¹; ЛИБИ, IV, с. 189; Der Mongolensturm, S. 268.
- ⁶⁷ Златарски (История, III, 370—373) гради своята хипотеза върху сведенията от конфирмацията на папа Инокентий IV от 1251 г. на грамотата на крал Бела IV в полза на рицарите-йоанити (Féjér. Codex, IV/1, 447—454; Theiner. Monumenta, I, 208—211; Hutmuzaki, Densusiánu. Documente, I/1, No 193, 249—253). Малко пресилено в румънската историография областите на въпросните влашки войводи се представят като автономни политически образувания (Giurgescu. Istoria românilor, p. 193; Parasostea, S. Românii on secolul al XIII-lea între cruciată și imperiul mongol. București, 1993, 61—82).
- ⁶⁸ Theiner. Monumenta, I, p. 232; ЛИБИ, IV, с. 103; Der Mongolensturm, S. 308.
- ⁶⁹ Thomasp. Spral., 115—116; ЛИБИ, IV, 267—268; Der Mongolensturm, 59—60, 183—185, 260; A. de Vopf., dec. II, lib. 8, p. 170, 320—322 (ЛИБИ, V/1); Приписката на Теодор Граматик от 1243 г. (Златарски. История, III, с. 425; Дуйчев. СБК, II, с. 277; ГИБИ, X, с. 133; Начев, Ферманджиев. Приписки и летописи, с. 51); Нотман. Geschichte, II, S. 153; Schreiner, P. Die Tataren und Bulgarien. Bemerkungen zur einer Notiz im Vat. Reg. gr. 18 (mit zwei Tafeln). — In: P. Schreiner. Studia byzantino-bulgarica (Miscellanea bulgarica, 2). Wien, 1986, 31—35; Павлов. България, „Златната орда“ и куманите, с. 28; Павлов, Пл., Г. Атанасов. Преминаването на татарската армия през България (1241—1242). — ВИС, 63/1, (1994), 5—20. Татарският удар срещу България през 1242 г. не бил толкова силен, както срещу Унгария. Не трябва да се забравя, че българите били атакувани само от част от всички татарски сили, воювали срещу унгарците, като другите части се изтеглили на изток към руските степи през Трансилвания и Кумания (дн. Влашко).
- ⁷⁰ Прави впечатление, че някои важни, съвременни на събитията извори на гръцки език отбелязват силната любовна връзка между цар Иван II Асен и Ирина Комнина (G. Асгор., p. 61; Дуйчев. Приноси, с. 306; ГИБИ, VIII, с. 100; Самият Търновград, 55—56). Това дало основание дори да се твърди, че бракът между тях бил основан само на чувства (Georgieva. The Byzantine Princesses in Bulgaria, 170—171). При това положение вероятно предпочитанията на българския владетел към сина-наследник от втория му брак били по-големи. Възцаряването на Калиман I станало явно без особени сътресения, по волята на покойния му баща, а може би и като условие или гаранция на подновения съюз между България и Унгария, постигнат към края на 1239 г.
- ⁷¹ Може само да се гадае кои били силните фигури в регентството, или болярският съвет управлявал България от името на малолетния Калиман I. Трудно е да се приеме обаче, че в него влизали само унгарски сродници (Овчаров, Хаджиев. Висарионов надпис, с. 24). Вероятно той включвал изявени поддръжници на прозападната (пролатинска, проунгарска, проуниатска) външнополитическа ори-

ентация, като севастократор Александър, който сигурно също бил женен за унгарка и имал син, носещ унгарското име Коломан/ Калиман. По трудно, дори невъзможно засега е да се установи дали в регентството влизал и Мицо (Л а з а р о в. Управлението на Михаил II Асен и Ирина Комнина, с. 18) като зет на Иван II Асен, на когото унгарците по-късно помагали. В регентството сигурно е влизал и патриарх Йоаким I — застъпник на православието и противник на унията с Рим, което придавало на цялостната българска външна политика през 1241—1246 г. балансираност, но и известна противоречивост и непоследователност.

⁷² G. A s t o r., p. 64; ГИБИ, VIII, с. 170; И р е ч е к. История на българите, с. 307; Nicol. Greek and Latin Empires, p. 315; G j u z e l e v. Nikaia, p.152, 222; Никея, с. 20.

⁷³ A l b e r i c u s, p. 980; ЛИБИ, IV, с. 185; З л а т а р с к и. История, III, с. 421; Д а н ч е в а - В а с и л е в а. Латинската империя, с. 153; Б о ж и л о в. Фамилията на Асеновци, No 18, с. 104.

⁷⁴ Заслужава внимание и сведението в хрониката на Вадинг за известието на унгарската кралица до папа Инокентий IV чрез двама францискански монаси, че българският владетел желал да се подчини на Римската църква. D u j c e v. Il francescanesimo in Bulgaria, 255—257, 396—398; Г ю з е л е в. Пренасяне на тялото на св.Теодор Стратилат от Несебър в Цариград, 91—92.

⁷⁵ Първата грамота е от 22 април 1244 г. в полза на Николай Обичк, който известно време бил задържан в България, но после успешно се завърнал в Унгария (Hazai Okmánytár, IV, 28—30). Втората грамота е от 23 май 1244 г. в полза на Богомир, който предвождал делегация до България (W e n z e l. Árpádkori, VII/Monumenta, XII, No 112, 174—175; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, I, 229—230, no 767).

⁷⁶ Въпреки че непосредствено след татарското нашествие унгарците били заети предимно с действия на запад срещу австрийците и в Далмация, опустошенията от татарите не попречили да възстановят сравнително бързо властта си над цялата територия. Б е р т е н и, Ив. К вопросу о международном положении Венгрии после татарского нашествия. — In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensi de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica, 19, (1978), 243—246. До края на 1242 г. за бан на Срем бил отново назначен Йоан Ангел, син на унгарската принцеса Маргарита от брака ѝ с император Исак II Ангел (H ó t a n. Geschichte, II, S. 156; Stadt Müller. Ungarns, S. 609). Вероятно по същото време или най-късно към началото на 1243 г. бил възстановен и Северинският банат — известна е грамота от 1243 г. в която е засвидетелстван „Stephano filio Chak Bano de Scevrem“ (W e n z e l. Árpádkori, VII/ Monumenta, XII, p. 132; P e s t y. Szörényi bánóság, I, p. 248; H u g m u z a k i, Densusianu. Documente, I/1, No 165, p. 214; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, p. 221, no 734); в грамота от 1246 г. е засвидетелстван и католически епископ на Северин „Gregorio Zeuriniensi“ — F e j é r. Codex, IV, 1, 417—421; H u g m u z a k i, D e n s u s i a n u. Documente, I/1, No 181, p. 240; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, I, p. 253, no 840.

⁷⁷ И р е ч е к. История на българите, с. 305 (неправилно приема, че към съюза на Никея и Фридрих II през 1239 г. влизали Иван II Асен и епирците); З л а т а р с к и. История, III, 422—424; Д а н ч е в а - В а с и л е в а. Латинската империя, 155—156; F i n e. Late Balkans, p.155.

⁷⁸ T h e i n e r. Monumenta, I, ep. 365, p. 196—197; ЛИБИ, IV, 91—92.

⁷⁹ O s t r o g o r s k y. Geschichte, 364—365; Nicol. Greek and Latin Empires, p. 316; G j u z e l e v. Papsttum, S. 50/191; Никея, с. 20; Св. Теодор Стратилат, с. 92; L a n g d o n. Assault, 114—115, 121.

⁸⁰ З л а т а р с к и. История, III, 427—428. Той обаче не съвсем точно според мен определя тези партии като привърженици на Асеновата династия (?) и привърженици на Ирина Комнина — куманска партия (?).

VIII глава

УНГАРИЯ И ВЪТРЕШНАТА КРИЗА В БЪЛГАРИЯ (1246—1272)

Хронологичната рамка на българо-унгарските отношения в тази глава на пръв поглед изглежда малко необичайна, но всъщност не трябва да смущава; тя намира основания поради следните особености: 1. Може да се приеме, че това е обособен период от българо-унгарските връзки през XIII в., започнал с рязкото влошаване на отношенията между двете страни вследствие на промяната през 1246 г. и приключил със смъртта на крал Стефан V през 1272 г., тъй като именно тогава бил сложен край на унгарската намеса във вътрешната и външната политика на България; 2. Навлиза се в период, на който са посветени няколко изследвания за българо-унгарските отношения; между тях е специалната студия на най-добрия ни български изследовател в миналото — П. Ников¹; 3. Студията засяга първия период на гражданската война в България (1256—1257), за който има също немалък брой изследвания²; 4. Въпреки че за това време има най-много унгарски извори на латински език и повечето от тях вече са влезли в обръщение, едва ли съществува период от българо-унгарските отношения и от средновековната българска история въобще, за който в историческата наука да са се водили и да се водят толкова много дискусии...

До смъртта на патриарх Йоаким I на 18 януари 1246 г.³, която последвала папското послание до царя за възстановяване на унията, съществували равновесие и балансираност между двете тенденции — прозападната и проникейската. Борбата между тях била може би повече подмолна. Според някои интересни открития в последно време може да се приеме, че овакантият патриаршески престол бил зает от Висарион, който вероятно бил настроен проуниатски⁴ и с това наклонил везните в полза на първата групировка. Може би това потикнало техните противници към по-бързи и решителни действия. През септември 1246 г. Калиман I неочаквано починал на 12-годишна възраст; изворите не изключват възможността да е бил отровен⁵. На 20 септември скоростижно умрял и патриарх Висарион⁶, което несъмнено нанесло нов сериозен удар на прозападната групировка.

Отстраняването на Калиман I и възцаряването на Михаил II Асен, за което неговата майка — Ирина Комнина, сигурно изиграла важна роля⁷, според мен имало характер на държавен преврат. Заедно с Калиман I били отстранени от възможността да упражняват реална власт всички привърженици на противниковата групировка. Сред тях сигурно били севастократор Александър (ако все още бил между живите) и неговият син Калиман⁸. От този момент се наблюдава коренна промяна във външната политика на България — ориентация към съюз с Никея срещу латинци и унгарци. Разликата с периода 1218—1246 г. е твърде очевидна. Докато през него между България и унгарците съществували предимно добри отношения (с изключение на 1232 г.), след 1246 г. се наблюдава обратното — преобладават конфронтацията и продължителните военни действия (с изключение може би на 1253—1256 и след 1266 г.).

Пагубните последици от коренната промяна във външнополитическата ориентация на България се проявили още през 1246 г. Според мен не е изключено провизантийската групировка, начело с Ирина Комнина, да е уговорила предварително с никейците отстъпването на големи български територии и съюза срещу латинците срещу тяхната подкрепа за осъществяване на преврата в Търново. Иначе как може да се обясни обстоятелството, че веднага след като разбрали за промяната в държавното управление на България, никейците откъснали лесно големи части от нейната територия в Македония и Тракия⁹. Новата българска власт не само не противодействала срещу тези тежки загуби, а още през следващата 1247 г. предоставила военни контингенти в помощ на нашественика срещу латинците в Източна Тракия¹⁰.

Естествено тези събития в България били посрещнати враждебно от унгарците. Превратът отстранил фактически техния близък Калиман I от българския престол, а заедно с него вероятно и семейството на севастократор Александър, което сигурно също било в родствени връзки с управляващата династия на Арпадите. Особено остро обаче Унгария реагирала на явната антилатинска политика, провеждана от новата българска власт. Трудно е да се каже кой започнал пръв, но изворите свидетелстват за сериозен конфликт между българи и унгарци от 1246 докъм 1252 г. Анализът на документите, в по-голямата си част произхождащи от унгарската кралска канцелария, позволява да се направи известно детайлизиране и хронологизиране на военните действия между двете страни:

1. В издадени по различни поводи грамоти от 1246 и 1247 г. Бела IV отново започнал да се титулува „Vulgariae... Rex“¹¹.

2. С грамота на крал Бела IV от 1247 г. на рицарите йоанити се предоставяли земи в Северинския банат в дн. Влашко, между същия банат и десния бряг на р. Олт. Те били бивши владения на българите, което се потвърждава от текста на грамотата, че въпросните земи били завладени от унгарците в резултат на военни действия срещу българите¹². Тези сведения показват според мен, че войната между Унгария и България може би избухнала още към края на 1246 г., но през следващата 1247 г. българите загубили всякакво влияние върху откъддунавските си васални владения, може би с изключение на териториите на изток от р. Олт. За това несъмнено спомогнало обстоятелството, че по същото време значителни български военни сили били ангажирани да помагат на никейците в Източна Тракия срещу латинците.

3. От писмото на крал Бела IV до папа Инокентий IV от 11 ноември 1250 г.¹³ става ясно, че войната между двете страни продължавала. В подкрепа на маджарите срещу България воювали рицарският Орден на йоанитите (хоспиталиерите) и латинците от Константинопол; успоредно с военните действия срещу българите Унгария предприела и акции срещу босненските богомили. Следователно посоката на унгарските удари срещу България претърпяла известна промяна: след значителното намаляване на българското влияние откъд Дунав маджарите съсредоточили вниманието си към завладяването на Белградската област, в близост с действията им срещу Босна.

4. Конфирмацията на папа Инокентий IV от 1251 г. на грамотата на крал Бела IV в полза на рицарите йоанити, в която им се отстъпват земи в областите на Северин и Олтения — военните действия срещу българите и други схизматици не се изключват¹⁴. Това според мен представлява указание, че макар и не толкова активно, те все още продължавали.

5. Грамота на крал Бела IV от 26 януари 1253 г. издадена в Белград¹⁵, предизвиква някои съмнения относно своята автентичност, защото се намира в сбирка от грамоти, повечето от които са обявени за фалшификати. Все пак според мен тя не може да бъде отмината. Дори ако приемем, че текстът ѝ не е автентичен, което за българската история няма голямо значение, заслужава внимание мястото на нейното издаване — то няма защо да е предмет на фалшификации. Тази грамота свидетелства за окончателната загуба на Белградската област от България и за присъединяването ѝ към Унгарското кралство, на което тя принадлежала с известни прекъсвания около две столетия. (Най-вероятно присъединяването станало през периода 1248—1252 г.¹⁶)

Веднага бих искал да подчертая, че в нито един извор не се прави и най-малкият намек, че по същото време унгарците успели да завладеят и присъединят и Браничевската област, както твърдят някои изследователи¹⁷. Дори изтъкнатият български медиевист и един от най-големите познавачи на българо-унгарските отношения П. Ников допуска, че това станало едва след 1257 г.¹⁸

По-сложен е отговорът на въпроса, какви са по-нататъшните отношения между Унгария и България след окончателната загуба на Белград, т. е. от началото на 1253 г. Повечето учени са единодушни, че те останали враждебни до 1255, въпреки войната между българи и сърби през 1253—1254 г., по време на която България била в съюз с Дубровник и захумския жупан Радослав — унгарски васал¹⁹. В последно време се появи противоположната хипотеза, че Унгария се отнесла благосклонно към съюза между България и Дубровник срещу сърбите, а привличането на нейния васал Радослав станало със съгласието на сюзерена му²⁰.

Въпреки че доводите, върху които е изградена тази хипотеза, се основават на не съвсем ясен опит за ново тълкуване на васалната клетва на захумския жупан пред унгарския крал, тази постановка заслужава внимание. В нейна подкрепа могат да се привлечат и други косвени аргументи:

1. Още през 1253 г. станала факт никейско-сръбската коалиция²¹, която по същество била насочена както срещу България (за изтласкването ѝ от Македония) и Дубровник (за ограничаване на икономическата експанзия на града към вътрешността на Балканите), така и срещу Унгария (за пресичане на влиянието ѝ в Босна и на връзките ѝ с латинците в Константинопол)²².

2. По същото време или най-късно през 1254 г. Никея започнала преговори и сближение с татарите²³. Това не можело да не предизвика още по-голямата загриженост на унгарците, които трябвало да предприемат адекватни ответни мерки срещу никейско-сръбската коалиция.

3. Може би именно с тази цел по същото време или най-късно през 1254 г. бил създаден банатът Мачва, включващ и територията на бившата българска Белградска област²⁴. Логично е да се допусне, че това станало едва след като конфликтът с българите (като се има предвид цялостното развитие на дипломатическите отношения в Европейския Югоизток) бил разрешен, след като се регламентирало присъединяването на областта към Унгария.

Така в началото на 1253 г. между България и Унгария бил постигнат мир. Освен решаването на териториалните спорове (Западна Олтения и Белград в полза на маджарите) той определил бъде-

щите общи цели и насоки на външната политика в противовес на създаващата се коалиция между Никея, сърбите и татарите. Може би срещу загубените си територии българите получили унгарска подкрепа за спиране на никейското и сръбското проникване в Македония, както и за установяването на по-тесни контакти между България и Дубровник за сметка на сърбите.

Веднага след сключването на българо-унгарския мир маджарите започнали акция срещу сърбите, която довела до засилване на влиянието им в Босна и позволила окончателното оформяне на баната Мачва. Българите успели да се договорят с дубровничани на антисръбска основа, а от 1254 г. започнали активни военни действия срещу сръбския крал Стефан Урош I²⁵. В края на с. г., опирайки се на съюза с Унгария и Дубровник, българите организирали успешно настъпление към никейските владения в Тракия и Родопите²⁶. Свообразен връх в установяването на още по-тесни българо-унгарски връзки е косвеното сродяване на цар Михаил II Асен през 1255 г. с династията на Арпадите — бракът му с дъщерята на мачванския бан Ростислав Михайлович и Анна Арпадина (дъщеря на крал Бела IV)²⁷. Така бившият руски (галички) княз в качеството на унгарски бан и кралски зет станал тъст на българския владетел и един от главните му опекуни, който се заел с формирането на българската външна политика, насочена срещу никейците, татарите и сърбите, за запазване на Латинската константинополска империя.

След близо 4 десетилетия българо-унгарските отношения на пръв поглед достигнали отново до състояние на безконфликтност, както били заварени и доразвити, с известни изключения, от цар Иван II Асен и неговия пръв наследник Калиман I Асен. В историята обаче, въпреки че привидно съществуват много повторения, те никога не са буквални и често съдържанието им е коренно различно. Така и през 1255 г. българо-унгарският мир и съюз били извоювани на твърде висока цена, платена със значителна загуба не от маджарите, както било през 1218—1221 г., а преди всичко от България.

***

Известни са пораженията за България от настъплението на никейците през 1255—1256 г. и от сключването на т. нар. „Регински мир“²⁸. При оформянето на мирния договор неблагоприятните за българите клаузи били уточнени с посредничеството на унгарския бан на Мачва и същевременно български царски тъст Ростислав Михайлович²⁹. Много от съвременните изследователи оценяват негативната

му роля за България като резултат на подкуп от страна на никейците, основавайки се на сведенията от Георги Акрополит³⁰. Но това според мен дава твърде елементарно и съвсем не изчерпателно обяснение на ситуацията. Ако допуснем, че Ростислав Михайлович бил подкупен да сключи изгоден за никейците, но неизгоден за българите мирен договор, това би влязло в противоречие с основната му външнополитическа линия спрямо България — обединяване усилията на унгарци, латинци и българи срещу Никея, която той бил длъжен да спазва като унгарски бан, кралски зет и царски тъст. Затова според мен Ростислав Михайлович не бил предварително подкупен, когато се явил при р. Регина да преговаря с Теодор II Ласкарис за условията на мирния договор между България и никейците. При положение, че българските войски се изтеглили от Тракия без бой, а от всички крепости южно от р. Марица само Цепина (Чепино) продължавала да се съпротивлява, не му оставало нищо друго, освен да приеме условията на никейците, за да печели време. Той сигурно бил наясно, че българите ще отхвърлят тежките условия на Теодор II Ласкарис и че неговото посредничество винаги можело да се оспори. Може би това било предварително съгласувано между него и зет му — българския цар Михаил II Асен. Сведението на Акрополит за подаръците, които Ростислав Михайлович получил след сключването на мира, трябва да се приеме буквално: никейците били приятно изненадани от сговорчивостта на царския тъст и богато му се отблагодарили. Малко по-късно обаче пратеници донесли вест на императора, че Михаил II Асен отхвърлил условията на мира, което извадило Теодор II от равновесие. Самия Акрополит доста пострадал, въпреки че той и останалите съветници напразно се стремяли да докажат, че това е лъжлив слух³¹. Уверенията на Акрополит — безспорно един от най-информирани, но най-конюнктурни извори, се приемат от някои изследователи³². Струва ми се обаче, че поне на първо време това не бил лъжлив слух. Възможно е, отхвърляйки условията на мира, българският цар да спазвал уговорената линия на поведение, за да печели време, докато пристигнат унгарски подкрепления, изпратени или ръководени от мачванския бан³³. По-късно обаче вероятно Михаил II Асен действително приел условията на никейците. Това бил нов коренен поврат във външната политика на България, който я поставял отново на никейска страна и правел безпредметен по-нататъшния ѝ съюз с Унгария.

Според мен подобно развитие на събитията не можело да не доведе до нови външно- и вътрешнополитически усложнения за България. Макар и отстранена от власт, а вероятно и блокирана от политическия и брачният съюз между мачванския бан и Михаил II

Асен, опозицията в страната, ръководена вече от сина на севастократор Александър — Калиман, достигнала до извода, че новото пагубно обвързване с Никея след позорния Регински мир представлявало достатъчно основание за нанасянето на решителен ответен удар. Нейните действия били успешни само в началото. Михаил II Асен бил убит от своя братовчед, който побързал да вземе не само трона, но и съпругата му³⁴. Така той декларирал не толкова законността на претенциите си върху короната, тъй като бил последният пряк потомък на Асеневци³⁵, колкото външнополитическата си ориентация — съюз с Унгария, а оттам с латинците, и евентуално възстановяване на унията с Римската църква. Затова напълно приемам извода на двете изследователки, стигнали до него по различно време, но независимо една от друга: организираната от Ростислав Михайлович унгарска военна експедиция от Мачва към края на 1256 г. била всъщност не срещу, а в подкрепа на новия владетел в Търново — Калиман II³⁶. Помощта обаче закъсняла. Най-късно в началото на 1257 г. българският цар бил принуден да напусне столицата, след което бил убит от своите противници³⁷. Едва ли може да има съмнение, че това била групировката, която принудила преди това Михаил II Асен да приеме Регинския мир, а след убийството на Калиман II побързала да издигне като претендент Константин Тих. Една от първите ѝ стъпки била да го обвърже не толкова с династията на Асеневци, колкото в стабилен политически и брачен съюз с Ласкарите от Никея³⁸.

В този момент на историческата сцена в България се появил Мицо, което сериозно се отразило на отношенията ѝ с унгарци, латинци и венецианци. Тази личност предизвикала много въпроси в историографията, на които все още не е даден задоволителен отговор. Преди да ги разгледам бих искал да обърна внимание на няколко сигурни опорни точки за него:

1. Мицо бил българин и зет на Иван II Асен. Независимо дали бил женен за неговата дъщеря от брака му с унгарката (Тамара?) или с Ирина Комнина (Мария?), той имал повече легитимни права да наследи българския престол след убийството на Калиман II, отколкото неговият противник — полусърбина Константин Тих, който се оженил за внучката на Иван II Асен Ирина Ласкарина³⁹.

2. Мицо се провъзгласил за цар след убийството на Калиман II, може би с помощта на Ростислав Михайлович⁴⁰. Въпреки че резидирал главно във Велики Преслав⁴¹, той успял за известно време (1257—1261?) да постави под свой контрол голяма част от българската територия, включително и на юг от Балкана до поречието на Марица (с Пловдив?), щом като в междуособната война с Констан-

тин Тих неговият противник бил принуден да търси спасение при никейския гарнизон в Станимака⁴².

3. Мицо бил явен противник на никейците поне през 1257—1261 г.⁴³ Като се има предвид, че по същото време Константин Тих бил техен съюзник, а венецианската атака срещу Несебър през 1257 г. станала в услуга на латинците от Константинопол⁴⁴, като впоследствие до 1263 г. градът бил владение на Мицо⁴⁵, съвсем естествено се налага изводът, че като противник на Константин Тих и Никея Мицо получил подкрепата на латинците и венецианците. А тъй като Латинската константинополска империя се крепяла все още благодарение на морската поддръжка от Венеция, на сухопътните операции на Унгария в Европейския Югоизток и политическия натиск на Папството, логично е да се приеме, че Мицо имал поне в определени моменти и поддръжката на унгарците⁴⁶, а защо не и на Римската църква.

Наред с тези три опорни точки за личността и действията на Мицо, чието съдържание почива до голяма степен върху логичната интерпретация на известни и сигурни факти, съществуват и редица други недостатъчно изяснени въпроси около тази интересна и обвита в тайнственост личност от средновековната история на България, които засягат в една или друга степен българо-унгарските отношения през периода 1257—1263 г.:

1. Кой е Мицо? Пахимер е категоричен, че Мицо бил българин, за разлика от Константин Тих, който бил полусърбин⁴⁷. Това свидетелство според мен опровергава окончателно опитите на някои автори да идентифицират Мицо с Михаил — сина на Ростислав Михайлович и Анна Арпадина, фактически внук на унгарския крал Бела IV⁴⁸. Тази теза и контратезата ѝ обаче повдигат веднага и следващия въпрос:

2. Какво е истинското име на Мицо? Според повечето български историци и археолози името Мицо или Мичо представлявало умалителна форма от Димитър⁴⁹. От българските учени (освен Палаузов) единствено Мушмов допуска името Мицо да е умалителна форма от Михаил⁵⁰. Такава е тезата и на повечето чужди автори, които обаче го свързват със сина на Ростислав Михайлович, но това противоречи на сведенията от най-подробния извор — Георги Пахимер.

3. Тъй като Мушмов е изградил хипотезата си главно върху тълкуванията на монограма от монетите, приписвани на Мицо, ще обърна малко повече внимание върху тяхната интерпретация. Най-напред, една на пръв поглед странична, но според мен твърде важна особеност: в монетите личи западноевропейско влияние — вла-

детелят държи в дясната си ръка не скиптър с кръст, а трилистен скиптър (крин или fluedelis)⁵¹. Във всички варианти на монограма в откритите досега монети, приписвани на Мицо, са сигурни само две букви — М и Υ⁵². Най-интересна и трудна за обяснение е втората буква. Мушмов приема, че тя е горната част или непълно Х, а оттук, че двете букви са съкращение на името Михаил; според Йорданов и Пенчев Υ = Ч, а оттук — името Мичо, умалително от Димитър (?). Според мен втората буква Υ би могла да е гръцката Γ, γ, т.е. монограмът да изразява първите две букви от името Мицо на гръцки (ΜΥΤΣΗΣ). По-малко вероятно е Υ да изразява както Ч, така и обърната Λ, λ⁵³, или пък и двете (ЛЧ) едновременно. Следователно монограмът върху въпросните монети може да изразява както името МИЦО, така и името МИЛЧО (Милчо), което наистина е умалителна форма от Михаил.

В подкрепа на тази работна хипотеза бих искал да изложа и някои други обстоятелства според следните извори:

А. В най-известното по-старо издание на Георги Пахимер от И. Бекер, когато византийският хронист за първи път споменава въпросната личност, е употребено името Μύλτζης⁵⁴. В по-новото критично издание на Пахимер от А. Файе обаче на същото място стои името Μύτζης, без да се обяснява дали това е грешка на първоначалния издател, или не (?)⁵⁵. В Просопографския лексикон на Палеологовата епоха, излязъл наскоро, австрийските издатели не са пропуснали и не са игнорирали споменатата форма Μύλτζης на въпросното лице⁵⁶. Според мен няма основания да се отхвърли възможността Мицо да е гръцизирана форма на Милчо или Мичо, но не като умалително от Димитър, а от Михаил. Използването на умалителната, а не на пълната форма на името и върху монетите, и по съществуващите отношения (главно с ромеите), може да намери обяснение в желанието да се декларират различията с политиката на неговия предшественик Михаил II Асен.

Б. В прословутото писмо на унгарския престолонаследник и „млад крал“ Стефан V до неговия баща Бела IV от 11 декември 1262 г. се казва: „След като бе положена същата клетва, обещахме, що се отнася до нас, да изпратим наша войска в помощ на дук Михаил, скъп наш брат, но не пращаме, нито сме съгласни тази войска да мине през земите на нашия скъп баща, нито през именията на бароните, които служат на нашия скъп баща, и които те имат и притежават по наше благоволение; [тази] войска, за която съжаляваме, бихме понесли до някаква степен да се придвижи надолу, да прибере отнякъде някаква плячка или да понесе някаква загуба.“⁵⁷

Този текст е използван както от поддръжници на тезата Мицо = Михаил, сина на Ростислав Михайлович, така и от най-големия ѝ критик — П. Ников. Според него в писмото си Стефан V наистина имал предвид Михаил, сина на Ростислав Михайлович и Анна Арпадина, внук на Бела IV и племенник на Стефан V, който след смъртта на баща си станал бан на Босна, а по-малкият му брат Бела — бан на Мачва. Именно преките родствени връзки с владетелите на Унгария и новата длъжност — управител на Босна, обясняват според Ников наличието на фразата „ducis, karissimi fratris nostri“. Авторът приема, че Стефан V молил (?) баща си Бела IV да пропусне негов военен контингент през подвластната му територия (Transdanubien) към Босна⁵⁸.

Контратезата на Ников изглежда блестяща, но това е само на пръв поглед. В стремежа да докаже на всяка цена, че Мицо = Димитър, авторът според мен не е особено прецизен, допуска неточности и използва трудни за обяснение доводи:

1. Ако Стефан V в писмото имал предвид Михаил, сина на Ростислав Михайлович, който станал след неговата смърт бан на Босна, защо е било необходимо да му праща войска по толкова заобиколен маршрут през Transdanubien (земите на запад от р. Тиса, под прякото управление на Бела IV), а при това положение — и през Славония, подвластна според новото деление на по-малкия син на Бела IV — Бела (територия, за която всъщност избухнала междуособицата между Бела IV и Стефан V)⁵⁹. Според мен ако Стефан V действително имал намерение да прати войска към Босна (без да става дума за някаква молба към Бела IV в това отношение), неговият контингент трябвало да навлезе направо от управляваната от него Трансилвания в баната Мачва, който според Ников се управлявал от по-малкия брат на Михаил — Бела. В такъв случай засвидетелстваното несъгласие в писмото на Стефан V неговата войска да премине през земите на баща му и васалните му барони губи своя смисъл. ☞

2. До 1264 г. Босна и Мачва не били разделени, а са управлявани като едно цяло от вдовицата на Ростислав Михайлович — Анна, дъщеря на Бела IV и сестра на Стефан V⁶⁰. В нито един документ синът ѝ Михаил не е засвидетелстван като бан на Босна⁶¹, а неговият брат Бела се появява като бан на Мачва и на Босна доста по-късно⁶². Всъщност Стефан V бил в много лоши отношения със сестра си Анна и нейните деца, които взели страната на Бела IV в междуособицата.

3. През 1262—1263 г. в Босна не съществувала опасност за унгарските интереси⁶³. Но дори и да съществувала, нейното преодоля-

ване било вероятно в прерогативите на Бела IV или на по-малкия му син Бела, който от 1262 г. като дук на Далмация, Хърватия и Славония имал грижата да наблюдава и Босна.

Както се вижда от представените контрадоводи, вероятността Стефан V да е искал да изпрати войска в помощ на Михаил, бан на Босна, няма сериозни основания. Тогава за кой друг Михаил, „дук, скъп наш брат“, между когото и Стефан V имало територии, зависими от Бела IV, може да става дума?

Според мен в писмото си от края на 1262 г. Стефан V описал неосъществената възможност да изпрати войска на юг—югоизток към владенията на Мицо, Милчо = Михаил. В подкрепа на тази хипотеза могат да послужат следните доводи:

1. В писмото като евентуално движение на войските се дава посоката „надолу“, т. е. на юг от основното владение на Стефан V — Трансилвания.

2. След като Босна и Мачва отпаднат като евентуален обект на това движение, остава само България. Между трансилванските владения на Стефан V и северозападните български земи стоял Северинският банат⁶⁴. Въпреки че през 1262 г. банът на Северин бил под зависимостта на Стефан V⁶⁵, вероятно още след сключването на примирието между баща и син в края на с. г. банатът минал под юрисдикцията на Бела IV⁶⁶. Може би именно тази промяна станала и причина за провалянето на заплануваната помощна акция в полза на дук Михаил. Ако това е бил наистина Мицо, той действително имал голяма нужда от военна помощ по това време, тъй като най-близките му съюзници срещу Константин Тих — латинците и венецианците, вече били изтласкани от Константинопол.

3. Ако дук Михаил е Мицо, как може да се обясни това титулуване в унгарския документ? Известно е, че за известно време Мицо владее значителни български територии за разлика от Константин Тих (според Пахимер Константин Тих владее Гърново, а Мицо — околността, като в един момент Константин едва намерил спасение в Станимака с помощта на никейския гарнизон там)⁶⁷. Възможно е, въпреки че вероятно резидирал във Велики Преслав, където сякъл свои монети, с които се титулувал „цар“⁶⁸, до 1261—1262 г. Мицо да е контролирал и северозападните български земи. Вероятно унгарците признали неговите претенции за българската корона, но не и царско достойнство, като се съгласили да го наричат „дук“ — титла, употребявана по раг след кралската предимно в Централна и Западна Европа, но засвидетелствана според нумизматите малко по-късно, в периода 1280—1284 г. (като dux) и върху монетите на още един български владетел — цар Георги I Тертер⁶⁹. Всичко това

прави възможна, макар и хипотетично, идентификацията Мицо = дук Михаил.

4. Ако продължим и по-нататък своите разсъждения в същия дух, като че ли идва ред да се сблъскаме с най-трудното обяснение. Действително има някакви основания да се допусне, че Мицо = дук Михаил. Но как може да се обясни фразата, с която Стефан V го нарича „скъп наш брат“? Защото употребата на подобна фраза не означава само учтивост. Според унгарската дипломатическа практика тя говори преди всичко за близки родствени отношения между Стефан V и Мицо! На пръв поглед преградата е непреодолима. Но това е само на пръв поглед, и то само ако се основаваме на едно общоприето, но лишено от сериозни основания мнение, наложено в българската историография от В.Златарски, че Мицо бил женен за Мария, дъщеря на Иван II Асен от брака му с Ирина Комнина⁷⁰.

Според мен Мицо бил женен не за Мария, а за Тамара, сестрата на Калиман I, дъщеря на Иван II Асен от брака му с унгарската принцеса Мария, станала българска царица Анна, която била сестра на Бела IV, т. е. леля на Стефан V⁷¹. Само тогава амбициозният унгарски „млад крал“ би имал пълно основание да се обърне към Мицо (дук Михаил) с „karissimi fratris nostri“. За да не изглежда тази постановка нагласена, бързам да поясня, че за разлика от мнението на Златарски, което се основава само на логически догадки, тя има повече основания в изворите:

1. Георги Акрополит за Тамара: „...Калиман имаше и родна сестра, чието име беше Тамара“⁷²; към 1253 г. тогавашният управител на Сяр и Мелник и бъдещ василевс Михаил Комнин Палеолог бил обвинен в заговор срещу Йоан III Дука Ватаци, защото планирал брак с неомъжената сестра на Калиман I — Тамара⁷³. Явно това положение се отнася именно за 1253 г.: на връщане от похода в Западна Македония Йоан III отседнал в крепостта Филипи и свикал съд с участието на самия Акрополит, който трябвало да разгледа обвиненията срещу Михаил Палеолог, междувременно свален от длъжността управител на областта около Сяр и Мелник⁷⁴. Или, с други думи, през 1253 г. Тамара била все още неомъжена; в България тогава главна фигура бил севастократор Петър, женен за Анна-Теодора, дъщеря на Иван II Асен и Ирина Комнина⁷⁵. Като се има предвид, че Мицо излязъл на историческата сцена със сигурност не по-рано от края на 1256 г.⁷⁶, според мен е възможно да се приеме, че той се оженил именно за Тамара в периода 1254—1256 г.

2. Георги Пахимер за Мицо: „...зет на Асен по дъщеря и баджанак на Теодор Ласкарис“⁷⁷ — т. е. вероятно Мицо бил женен не за природената (Мария), а за истинската сестра на Елена (съпругата на

Теодор II Ласкарис), за която е известно, че имала само една сестра от майка си Мария/Анна — Тамара⁷⁸. Ако Мицо бил женен за Мария, Пахимер за по-голяма яснота би могъл да даде друго обяснение — например „зет на Асен и Ирина Комнина“, или „зет на Асен по дъщеря и на Михаил по сестра“ и т. н.

3. Никифор Григора за Мицо: „...Асен, шурей на император Теодор... Мицо, съпруг на сестра му“⁷⁹. Според В. Златарски Григора имал предвид Асен = Михаил II Асен⁸⁰. Но въпросното лице като природен брат не било истински шурей на Теодор II Ласкарис. Такъв бил истинският брат на Елена — Калиман I Асен⁸¹. Следователно под Асен Григора може би имал предвид именно този български владетел, т. е. Мицо може да е бил женен за неговата сестра Тамара.

4. Най-добрият съвременен изследовател на Асеновата фамилия — проф. Ив. Божилов, пише: „В. Н. Златарски наложи в българската историопис мнението, че Мария била омъжена за Мицо. Сигурни сведения в подкрепа на това твърдение липсват... Ето защо становището на В. Златарски може да се приеме само на базата на някои логически размишления.“ Според същия автор единственото, което би могло да ни насочи към този брак, са имената на дъщерята и внучката на Мицо — Мария⁸². Смятам че, точно името на дъщеря му Мария може да подсказва, че подобно на сина му Иван Асен, който бил кръстен на дядо си — цар Иван II Асен, тя вероятно била кръстена на баба си — унгарската принцеса Мария, известна още и като царица Анна (традиция, която съществува при българите и до днес).

Следователно съществуват основания да се допусне, че през 1254—1256 г. Мицо се оженил за Тамара, сестрата на цар Калиман I, дъщеря на Иван II Асен от брака му с унгарката Мария (Анна) Арпадина. Всичко това дало на Мицо основание след убийството на Калиман II — последния мъжки представител на Асеновата династия, да изяви претенции не само към българската корона, но и към политическата линия на групировката, която дотогава била ръководена от Асеновите родственици, свързани с Унгария, и имала антиникейска, пролатинска и проуниатска насоченост. Това обусловило и военната помощ на латинците и венецианците, които превзели Месемврия от проникийския претендент Константин Тих през 1257 г. и я предали на Мицо/След като Ростислав Михайлович като унгарски бан на Мачва постигнал споразумение през с. г. в подкрепа на Мицо (а и като косвен негов роднина), мисля, че Унгария, в лицето най-вече на „младия крал“ Стефан V, съсредоточила по-нататъшните си военни усилия на Балканите предимно в негова под-

крепа като основен претендент за българската корона (дук Михаил, родственик) — съюз, продължил да съществува до 1262 г.

Според мен подкрепата на Унгария за Мицо, обслужваща и латинците в Константинопол, но насочена против Константин Тих и подкрепящите го никейци, е илюстрирана и от унгарските кралски грамоти на латински език. Повечето от тях са познати на българската историография благодарение на П. Ников. Най-сериозният проблем при тълкуването им обаче продължава да е датировката на събитията, описани в тях. За съжаление, все още съществуват и са се наложили някои погрешни датирания и интерпретации, свързани и с недостатъчното познаване на паралелните предимно гръцки извори, а оттук — и някои неправилни представи за отношенията на Унгария с повечето балкански страни, особено през периода до 1268 г.

Акцията на Ростислав Михайлович през 1257 г. трябва да се оценява не толкова по резултата, че мачванският бан си прикачил титлата „imperator Bulgarorum“ — това е засвидетелствано само веднъж, като трудно може точно да се датира⁸³. Тази титла на Ростислав би трябвало да се възприема не толкова като претенция за българската царска корона, колкото като отразяваща владението на български територии: банатът Мачва включвал със сигурност и Белградската област, а след 1257 г. може би и Браничевската⁸⁴. Но тази операция на Унгария, започнала като подкрепа към Калиман II и завършила в полза на Мицо, не останала изолирана и била последвана и от други акции на маджарите.

Обикновено се приема, че през 1259 г. Унгария организираща военна експедиция начело с магистър Чак срещу България⁸⁵. Всъщност този извод се основава на информацията от 4 унгарски грамоти, две от които са с почти еднакво съдържание (П. Ников е публикувал само едната, която датирал през август 1259 г.)⁸⁶; третата съдържа титлата „Bela Dei gratia Hungariae... Bulgariae que Rex“ и е също от 1259 г.⁸⁷; четвъртата принадлежи на унгарския „първороден син на краля“ Стефан V от 1260 г., по искане на самия магистър Чак в полза на войника Торда, отличил се във военната акция в България⁸⁸. Повечето издатели обаче датират първите две грамоти най-общо в 1249—1261 г.⁸⁹, което според мен означава, че експедицията на унгарците в България може да се датира по-общо в периода 1257—1259 г. и сигурно била насочена също в подкрепа на Мицо срещу претендента, съюзник на Никея — Константин Тих. Неслучайно именно през този период Мицо вероятно имал надмощие в междуособната война срещу Константин, който едва успял да намери спасение в Станимака, използвайки помощта на никейския гарнизон.

Стигаме до изпълнената със съдбоносни събития за Европейския Югоизток 1259 г. Сред тях важно място заемат българо-унгарските и византийско-унгарските отношения. През с. г. унгарският престолонаследник Стефан V все още бил „дукс на Щирия“, където обаче съпротивата на населението срещу неговата власт достигнала своя апогей. Избухналото там антиунгарско въстание било подкрепено от чешкият крал Отокар II, най-сериозният претендент за наследството на австрийските Бабенберги, както и от херцога на Каринтия Улрих III⁹⁰. Помощта на унгарския крал Бела IV, който целял да удържи това владение за своя син, се оказала недостатъчна и най-късно през зимата на 1259—1260 г. Стефан V и маджарите трябвало да отстъпят от Щирия⁹¹.

На юг от бушуващата гражданска война в България било не толкова напрегнато: в Никея фактическата власт, с подкрепата на армията, се оказала в ръцете на 35-годишния Михаил Палеолог, комуто било съдено да възстанови Византийската империя и нейната столица Константинопол⁹². От другата страна, в Континентална Гърция епирският деспот Михаил II Ангел успял да привлече за съюзници (чрез успешни бракове на двете си красиви дъщери Елена и Анна) най-мощните и най-важните си съседи — Манфред, крал на Сицилия, и Гийом дьо Вилардуен, принц на франкския Морея, заедно с неговия главен васал Ги дьо ла Рош, херцог на Атина⁹³. Всичките, водени от различни, често противоречащи си мотиви, били обаче обединени в едно — да спрат никейското настъпление към Западна Македония, а заедно с това да пресекат нарастващата опасност от никейско възстановяване на Византия.

Този, макар и неестествен, но впечатляващ съюз на почти цяла Континентална Гърция и Южна Италия срещу Никея разтревожил Михаил Палеолог и го подтикнал към трескава дипломатическа дейност. Той изпратил посолства до всеки от съюзените му противници и, колкото и невероятно да звучи, най-големи колебания и страхове сред тях изпитали епирците⁹⁴. Сблъсъкът обаче бил вече неизбежен. Тук сред всички извори, които съобщават за това събитие и последвалата победа на никейците при Пелагония през 1259 г., предрешила фактически съдбата на Константинопол, а оттам и на целия Европейски Югоизток, има едно изключение⁹⁵. Единствено в Морейската хроника, съставена около половин столетие по-късно, се говори, че в армията на никейците, предвождана от брата на Михаил Палеолог — севастократор Йоан, и от талантливия военачалник Алексий Стратегопул, освен кумани и селджушки турци, чието присъствие се потвърждава и в другите извори, като съюзници взели участие унгарци, сърби, българи, както и алемани-германци

(всъщност австрийци), предвождани от херцога на Каринтия, загинал в битката (sic!). Подчертава се, че унгарците и сърбите били изпратени от техните крале⁹⁶, тоест Михаил Палеолог успял да сключи съюз с тези държави в навечерието на битката.

Сведенията от Морейската хроника дават основание на унгарския учен Е. Дарко да напише голяма статия за византийско-унгарските отношения през втората половина на XIII в. В нея той приема за абсолютно достоверна информацията на Морейската хроника за участието на унгарски военен контингент на страната на никейците в похода и битката при Пелагония през 1259 г., като се опитва да я съгласува със сведенията от унгарски грамоти, с които се награждават някои висши представители на аристокрацията за заслуги и за участието им във военни действия „в Гърция“⁹⁷. Тези изводи на унгарския учен впоследствие бяха възприети от Фр. Дьолгер, Д. Моравчик, Д. Никъл, К. Сетън и Дж. Файн⁹⁸. По-скептично настроени са Ст. Рънсман, Г. Острогорски и Р. Л. Уулф⁹⁹, а един от най-големите изследователи на франкска Морей — Ж. Лоньон, изобщо не ги взема под внимание¹⁰⁰. Най-задълбочена и аргументирана обаче е критиката на Д. Генокопос и А. Файе. Те основателно отхвърлят тези сведения, които не намират потвърждение в други извори и съдържат редица явни анахронизми — в това число участието на унгарци, германци, сърби и българи на страната на Никея в похода и битката при Пелагония през пролетта на 1259 г.¹⁰¹

Тезата на Е. Дарко обаче според мен търпи критика и по отношение на привлечените сведения от унгарските грамоти, с които той отъждествява информацията за военни действия „в Гърция“ с абсурдното участие на маджарите в никейската войска, поради следните обстоятелства:

1. Грамотата в полза на магистър Аладар от 1262 г., в която между заслугите му се изброява и неговата „тригодишна дипломатическа мисия в Гърция“¹⁰². Дори ако се приеме, че той започнал преговори (с кого? — с никейци? или епирци?) през 1259 г., това съвсем не означава, че още тогава (пролетта на с. г.?) се стигнало до споразумение, още по-малко, че то било сключено точно с Михаил Палеолог за установяване на съюз срещу епирско-франкско-норманската коалиция.

2. Грамотата в полза на магистър Рейнолд от 1270 г., в която се споменава, че той участвал „в разорения и удари срещу Гръцкото царство“¹⁰³. Твърде странни са усилията на Е. Дарко да докаже, че разоренията били в ущърб на епирците и в подкрепа на Михаил Палеолог през 1259 г., след като действията срещу гърците са поставени почти по едно и също време с похода срещу България (1261)

и хронологически са вместени между войната в „Teutonia (Австрия — б. а.), Carunthia et Bohemia“ (1259—1260) и началото на унгарските междусобици през 1262 г.

3. Освен тези грамоти Е. Дарко привлича и сведението в писмото на чешкия крал Отокар II до папа Александър IV от 1260 г. Според него в сражението при Мархег (дн. Долна Австрия) през с. г. на страната на Бела IV и Стефан V участвали „кумани, унгарци, разни славяни, сикולי, както и власи, печенези, измаелити (татари?, селджушки турци?) и схизматици — гърци, българи, сърби, а също и босненски еретици (богомили)“¹⁰⁴. Според унгарския учен Михаил Палеолог пратил като отплата за тяхната помощ предната година един гръцки отряд в подкрепа на маджарските владетели във войната им срещу чехите за австрийското наследство, докато българи, сърбите и босненците били привлечени от Ростислав Михайлович като бан на Мачва и Босна¹⁰⁵. Според мен към писмото на чешкия крал трябва да се подхожда по-внимателно. Първо, вероятно Отокар представил на папата целенасочено (но реално ли?) внушителен списък от противници, за които съзнателно подчертава, че не са приятели на католицизма. Второ, смятам, че най-съмнително е участието на страната на унгарците на т. нар. „измаелити“; ако те са татари, излиза че унгарците допуснали във войската си най-големите си врагове по това време¹⁰⁶. Още по-невероятно е те да са селджушки турци или араби. Трето, участието на гърци, българи, сърби и босненци идва по ред след „измаелитите“, което го прави още по-съмнително. Въпреки това коректно е да се допусне, че Отокар е казал истината, т. е. в унгарската войска наистина участвали българи и гърци. Трудно може да се прецени обаче как точно те попаднали в нея — дали идвали от страна на Никея, или от Епир, дали не били остатъци от местното население на Белград и Браничево, или дали в крайна сметка не били просто наемници — практика, която по това време вземала все по-широки размери¹⁰⁷.

В противовес на тезата на Е. Дарко могат да се изложат и други допълнителни аргументи:

1. Най-големият анахронизъм в сведението на Морейската хроника е участието на алемани (австрийци) от Каринтия, предвождани от техния херцог, който дори загинал в битката¹⁰⁸, на страната на никейците наред с унгарците, изпратени от краля. И всичко това станало през същата 1259 г., когато Бела IV и Стефан V воювали в Сирия, включително и срещу войски, изпратени от херцога на Каринтия¹⁰⁹!

2. Според една грамота на Стефан V от 1266 г. братята Кунчейд и Йоб били освободени от крепостничество заради заслугите им и

„contra Palaeologum Imperatorem Graecorum“¹¹⁰. Това сведение би могло да се приеме като най-подробното обяснение за всички споменати на унгарски операции „in Grecia“, въпреки че датирането му според мен е доста трудно.

3. В грамота от 1268 г. Стефан V награждава северинския бан Александър и заради участието му „cum exercitum nostrum in Grecia misissemus“¹¹¹.

4. Грамота на Стефан V от 1268 г. в полза на Марцел, поради заслуги и „in Grecia“¹¹².

5. Грамота на Стефан V от 1270 г. в полза на братята Петър и Яков, които се отличили „contra Grecos in auxilium Zuetizlay“¹¹³.

Сведенията от изброените четири грамоти за война срещу Палеолог в Гърция или срещу гърците се отнасят според Е. Дарко за 1263 г.¹¹⁴ Това е според мен една не съвсем добре обоснована датировка, която се възприема от повечето изследователи¹¹⁵. Смятам, че сведенията засягат събитията през 1261 г., когато унгарците биха могли да нанесат комбинирани военни удари срещу Константин Тих и Михаил Палеолог, но в подкрепа на Мицо и Яков Светослав.

В полза на тази теза бих могъл да посоча следните основания:

1. Хронологичната подредба на сведението за военни действия „срещу гърците“, особено в грамотата за магистър Рейнолд. Те са поместени между въвеждането на Стефан V във владение на дукството Трансилвания, т. е. към края на 1260 г., след войната срещу чехите¹¹⁶ и похода срещу България (пролетта—лятото на 1261 г.). Следователно операцията „срещу гърците“ била почти по едно и също време с акцията срещу Константин Тих през първата половина на 1261 г.

2. Със сигурност може да се твърди, че през цялата 1260 г. Константин Тих останал съюзник на никейците и на Михаил Палеолог срещу унгарци и латинци, въпреки че последният явно се стремил да вземе цялата власт в ущърб на законния василевс Йоан IV Ласкарис, шурей на българския владетел¹¹⁷. Особено показателна в това отношение била акцията на Константин Тих срещу унгарците в Северинския банат през 1260 г., която завършила с провал¹¹⁸, но не позволила на маджарите да се намесят по-рано за спасяването на загиващата Латинска константинополска империя.

3. Твърде съществена в тази насока била секретната дипломатическа мисия на Георги Акрополит в Търново към края на с. г. Прочутият византийски политик и историк имал за цел да изглади противоречията с Константин Тих (вследствие на стремежа на Палеолозите да отстранят Ласкарите от императорския трон), за да осигури важния за Никея съюз с българите за превземането на Кон-

стантинопол и възстановяването на Византийската империя¹¹⁹. Неговата мисия сигурно завършила с успех — през 1261 г. България на Константин Тих най-малкото не попречила на никейците да постигнат тази голяма цел.

3. На казаното по този въпрос би могло да противоречи единствено известието за планираната насоченост на похода начело с Алексей Стратегопул в началото на лятото на 1261 г. „към Тракия...“, защото българският народ не желал да стои спокоен¹²⁰. Според мен обаче по-нататъшното му развитие към атакуване и превземане на Константинопол, завършило на 25 юли с. г., показва, че това по-скоро целяло да заблуди латинците за посоката на големия удар, готвен от техните противници. Но дори и да се приеме, че войската на известния военачалник, в която като съюзници влизали и кумани¹²¹, първоначално била насочена към България, не е сигурно, че тя планирала операция срещу Константин Тих. Не трябва да се забравя, че гражданската война все още продължавала. Може би точно това имал предвид Пахимер, като говори за липсата на спокойствие при българите. Вероятно след като си осигурили по дипломатически път подкрепата или поне неутралитета на Константин Тих, никейците се страхували от евентуална контраакция в помощ на латинците от Мицо? Или пък осведомени за унгарския поход срещу Константин Тих, те решили да подсилят допълнително тила си откъм Тракия, за да гарантират успеха си за Константинопол?

4. В подкрепа на тезата за българо-никейския съюз през 1261 г., поне до падането на Константинопол, според мен свидетелства и унгарската акция срещу Константин Тих, при която Стефан V превзел Видин и Лом, достигайки до р. Искър¹²². Логично е да се предположи, че тази операция имала за цел да неутрализира българо-никейския съюз и била по същество насочена в подкрепа на латинците и Мицо. Според мен именно тогава унгарците може би предприели и военни действия „in Grecia... contra Paleologum“.

Съществуват сериозни основания да се приеме, че към края на 1261 или най-късно в началото на 1262 г. отношенията между Константин Тих и Византия, от една страна, както и между Мицо и Михаил VIII Палеолог — от друга, претърпели коренна промяна поради следните сведения:

1. Пахимер съобщава на три пъти, че българската царица Ирина Ласкарина „много горещо подтикваше съпруга си Константин, за когото разказахме, че е цар на българите, да опустошава земята [на Палеолог] за отмъщение, разбира се, на това, което претърпял брат ѝ Йоан“¹²³. Като се има предвид, че малолетният император Йоан IV Ласкарис бил окончателно отстранен и ослепен през де-

кември 1261 г.¹²⁴, логично е да се предположи, че конфликтът между България и Византия избухнал най-късно в началото на 1262 г.

2. Изглежда по същото време Мицо изпадал във все по-тежка външно- и вътрешнополитическа ситуация: унгарската акция срещу Константин Тих в подкрепа на Мицо и латинците в крайна сметка се провалила; след падането на Константинопол в ръцете на никейците Мицо загубил надежда за евентуално по-нататъшно съдействие от латинска и венецианска страна; всичко това го принудило да се изтегли от Велики Преслав в Месемврия, да поведе преговори с Михаил VIII Палеолог и завършило с предаването на крайморския град на Византия по време на военните действия през 1262 г.¹²⁵

Стигнахме до военните действия между България и Византия, датирани според мен най-убедително през 1262 г. Тази по-прецизна датировка на войната между двете страни прави несъстоятелен основния довод на Е. Дарко, според който намесата на унгарците срещу Палеолог станала именно по време на войната. През 1262 г. това било практически невъзможно — тогава избухнала първата междуособица между Бела IV и неговия син Стефан V, която продължила през цялата година¹²⁶. Тук, разбира се, съществува интересна особеност: според една от унгарските грамоти акцията на маджарите била „срещу гърците, в помощ на Светослав“; явно става дума за руския заселник в България Яков Светослав, който най-късно през 1262 получил титлата деспот и до 1266 г. бил в съюзни отношения с цар Константин Тих¹²⁷. Според поемата на Мануил Фил ромеите воювали и със Светослав след превземането на Месемврия¹²⁸. Някои приемат дори, че в този извор е визиран и съюзът на деспота с „младия крал“ Стефан V¹²⁹.

Хронологията на събитията в този извор обаче е много несигурна. В същото изречение с информацията за Светослав Мануил Фил обобщава неуспешното въстание на Лахана, т. е. Ивайло (1277—1280), след което подробно описва византийските походи през 1278—1279 г.¹³⁰ Но още В. Златарски обръща внимание, че военните действия срещу Яков Светослав и Ивайло станали по различно време. Следователно е твърде възможно Мануил Фил, който единствен от гръцките извори свидетелства за военни действия на Византия срещу Яков Светослав, предизвикали унгарската помощ и отразяването им в грамотите, да е имал предвид отделен византийски поход. Може ли обаче този поход да се датира през 1263 г.?

Тази вероятност е твърде малка поради следните обстоятелства:

1. Още през 1263 и особено през 1264—1265 г. между Бела IV и сина му Стефан V започнала нова междуособица, която била много

по-напрегната и кръвопролитна от първата през 1262 г. и ангажирала изцяло силите и на двамата на унгарска територия¹³¹. В периода след 1261 до края на 1266 г. маджарите едва ли имали възможност да предприемат никакви действия на Балканите.

2. Още през 1262 и особено интензивно през следващите години василевсът Михаил VIII Палеолог започнал оживена дипломатическа преписка с папа Урбан IV, което положило началото на преговорите за сключване на уния, а Папството от своя страна постепенно започнало да променя враждебното си отношение към Палеолозите¹³². Папата проявил нескрито задоволство от военните усилия на Византия срещу най-големия му противник по това време — сицилийския крал Манфред¹³³; като че ли настойчивостта на папските призови и пред унгарците за акции срещу „схизматиците“ видимо намалела поради неочакваната сговорчивост на Михаил VIII за сключването на уния.

3. През 1263—1264 г. византийските войски били ангажирани главно в Континентална Гърция — срещу съюза на Епир, франкска Морея и сицилийския крал Манфред, както и с военноморските сили на Венеция. Но в повечето случаи Палеолозите търпели поражения¹³⁴, което едва ли би могло да им позволи да се включат и в евентуална военна акция срещу Яков Светослав — при това толкова сериозна, че да предизвика унгарската намеса.

Именно тази ангажираност на Михаил VIII за отвоюването на Континентална Гърция позволила на цар Константин Тих в съюз с татарите да организира голямо настъпление в Тракия към края на 1264 г. То обаче имало твърде негативни последици за България¹³⁵. Възможно е Яков Светослав да подкрепил акцията на Константин Тих, но той едва ли бил подпомаган от унгарците. По това време те се интересували само от вътрешните си проблеми, а и едва ли биха се съгласили да воюват на една страна с най-големите си врагове — татарите. Вероятно и отношенията между Яков Светослав и унгарците вече не били добри. Само година по-късно (1265), възползвайки се от междуособиците в Унгария, деспотът започнал военна акция срещу Северинския банат¹³⁶. Това станало и основната причина след прекратяване на вътрешните междуособици Стефан V да приеме най-сериозния си поход против българите, насочен както срещу Яков Светослав, така и срещу Константин Тих. През 1266 г. маджарите превзели Видин¹³⁷, отрядите на бан Григорий — Оряхово¹³⁸, а на бан Понит — Плевен¹³⁹. Именно тогава според мен магистър Егидий достигнал Търново¹⁴⁰.

Въз основа на всичко казано за периода 1261—1266 г. смятам, че унгарската подкрепа за Яков Светослав „срещу гърците... срещу

император Палеолог“ може да намери своето място само през 1261 г. Това било времето, когато в България освен Константин Тих все още управлявал и Мицо, а Яков Светослав започнал да набира сили с подкрепата на маджарите. Именно тогава според мен унгарската акция срещу Михаил VIII може да намери оправдание и като последен опит за спасяването на Латинската константинополска империя.

След похода на Стефан V през 1266 г. България фактически се оказала разделена на две царства. Яков Светослав, който въпреки последвалата унгарска политическа (но не васална) зависимост се титулувал като „цар“¹⁴¹, а бил признат и от унгарците официално за „imperator Bulgarorum“¹⁴², вероятно резидирал във Видин¹⁴³. Същевременно в Търново продължил да царува и Константин Тих¹⁴⁴.

На 26 февруари 1266 г. сицилийският крал Манфред намерил смъртта си в битката при Беневент срещу Шарл д'Анжу, брат на френския крал Луи IX, който основал Неаполитанското кралство в тесен съюз с Папството, за разлика от своя предшественик. Той си поставил и амбициозната задача да организира коалиция за възстановяването на Латинската империя, като положил началото ѝ с договора от Витербо с Бодуен II от 1267 г.¹⁴⁵ Най-напред към нея се присъединили унгарците, които от своя страна трябвало да привлекат сърбите и българите¹⁴⁶. Следвайки тази логика, П. Петров прави опит да обясни сведението за българска делегация в двора на унгарския крал през 1268 г. в една негова грамота като указание за водене на преговори между маджарите и цар Константин Тих, насочени срещу Византия¹⁴⁷. Според мен този извод е неточен и пресилен не само защото в грамотата не е посочено кого точно представлявали българските пратеници, но и поради следните обстоятелства:

1. През 1268 г., а не по-късно (втората половина на 1269 г., както приема Петров) Михаил VIII подновил добрите си отношения с Константин Тих, уреждайки брака му със своята родственица Мария Кантакузина Палеологина, като обещал да отстъпи на българите за зестра спорната причерноморска област около Месемврия и Анхиало (обещанието останало неизпълнено)¹⁴⁸.

2. През периода 1266—1272 г. унгарците признавали само царската власт на Яков Светослав, т. е. те признали за свой съюзник държавата България, но имали предвид явно само Видинското царство. С него Стефан V се стремил да поддържа съюзни отношения. Българи, вероятно подвластни на видинския владетел, отново взели участие като унгарски съюзници във военните действия срещу чешкия крал¹⁴⁹, а при сключването на последвалия мирен договор с чешкия крал Отокар II в Пресбург (Пожон) на 2 юли 1271 г. присъст-

вал самият Яков Светослав като съюзник на унгарския крал¹⁵⁰. Вероятно това положение останало непроменено до смъртта на унгарския крал през 1272 г.¹⁵¹

По подобен начин според мен трябва да се разглежда и сведението, че през 1272 г. Шарл д'Анжу очаквал пратеници от „Illustrium Imperatoris Bulgarorum“¹⁵², за които обикновено се приема, че са изпратени (?) от цар Константин Тих¹⁵³. Наистина отношенията между този български владетел и Византия отново рязко се влошили, след като Михаил VIII отказал да предаде Черноморското крайбрежие на юг от Балкана дори и след раждането на престолонаследника Михаил от новата царица¹⁵⁴. По същото време неаполитанският крал бил много ангажиран покрай събитията в Драч (Дурацо), напуснат след разрушителното земетресение през март 1271 г. от византийския гарнизон. Местното албанско население установило тесни връзки с Неапол и Папството, признавайки светската и духовната си зависимост от тях¹⁵⁵. Възможно е Шарл д'Анжу да проявил дипломатическа активност и спрямо българите, за да укрепил първите си, но важни и безкръвни завоевания на Балканите. Струва ми се обаче малко вероятно анжуйците да целели изграждането на действена военнополитическа коалиция срещу Византия, след като преди по-малко от година били заедно с Палеолозите на страната на унгарския крал Стефан V, който междуременно станал и тъст на наследника Андроник II¹⁵⁶. По-вероятно е, както в случая при подписването на чешко-унгарския мир в Пожон (Пресбург, дн. Братислава) под „imperator Bulgarorum“ да имали предвид видинския цар Яков Светослав. *N.B.*

С тези събития завършва един важен и твърде напрегнат период от българо-унгарските отношения, изпълнен предимно с напрежение, военни действия и сепаратизъм, породени от намесата на маджарите в българската гражданска война, контрастиращи с плахите опити на Константин Тих и Яков Светослав да отвърнат по същия начин в подобни моменти. Особено силна била унгарската намеса: в подкрепа на Мицо, латинците и венецианците през 1257—1259 г.; срещу Константин Тих и Михаил VIII Палеолог в подкрепа на Мицо, Яков Светослав и латинците през 1261 г.; срещу Константин Тих и Яков Светослав през 1266 г. Военните походи на Стефан V срещу България (особено последният) оказали негативно влияние върху българската държава, през която и без друго се придвижвали без особени усилия татари и ромеи. Още през 1266 г. тя фактически се оказала за първи път разделена на две царства — Търновско и Видинско. Последното останало в унгарската политическа сфера на влияние до смъртта на маджарския крал Стефан V през 1272 г.

- ¹ Паулер. Българските военни походи на Стефана V, 428—437; Николов. Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 г., 1—200; D a r k ó. Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts, 9—35; P e t k o v a. Nordwestbulgarien in der ungarischen Politik der Balkanhalbinsel im 13. Jahrhundert, 60—64.
- ² Палаузов. Ростислав Михайлович, 216—249; Златарски. История, III, 466—493; M a r g o s. Deux sources arméniennes du XIIIe siècle, 295—300; Гюзелев. Нови данни за историята на България и на град Несебър през 1257 г., 10—16; La Bulgarie, Venise et l'Empire latin de Constantinople au milieu du XIIIe siècle, 38—49, 277—288; Bulgarien und das Kaiserreich von Nikaia, 153—154, 223—224; Българската държава и Никея в борба срещу Латинската Цариградска империя, 22—26; Петкова. Византийският историк Георги Акрополит и проблемите на българската история около средата на XIII в., 141—171; Йорданов. Монетосеченето на Мичо Асен, 21—44; История на България, 3, 270—271; Лазаров. Междуособици в България 1256—1257 г., 145—155; Данчев-Василев. България и Латинската империя, 164—166; Божилков. Фамилията на Асеневци, 107—115; F i n e. Late Balkans, 170—180; Тодоров. Дъщерята на Ростислав Михайлович, 52—57.
- ³ Проложно житие на патриарх Йоаким I.— В: Българската литература през XIII в., 57—58 (СБЛ, 4, 87—88); Христов, Хр. Ив. Патриарх Йоаким I. — Векове, 4, 5, (1975), с. 48; Николова, Б. Житието на патриарх Йоаким I като исторически извор. — ИП, 36/6 (1980), 122—131; Дуйчев, Ив. Патриарх Йоаким Търновски. — В: Дуйчев. Страници от миналото. С., 1983, с. 284; Овчаров, Хаджиев. Висарионов надпис, с. 25.
- ⁴ Овчаров, Хаджиев. Висарионов надпис, 26—27.
- ⁵ Съществуват известни разногласия около датата на смъртта на Калиман I. Според В. Златарски (История, III, с. 428, бел. 1) младият цар умрял не по-рано от втората половина на август 1246 г.; авторът погрешно приема обаче, че никейският василевс Йоан III Дука Ватаци научил за неговата смърт на 3 или 4 септември с. г. Според Георги Акрополит управителят на Ахридос изпратил вестта за смъртта на българския владетел в „края на лятото, третият или четвъртият ден от края на септември“, т. е. на 27 или 28 септември 1246 г. (G. A s g o r., p. 72^{19—20}; ГИБИ, VIII, с. 172, бел. 4).
- ⁶ Овчаров, Хаджиев. Висарионов надпис, с. 27.
- ⁷ В последно време бе изказана хипотезата, че майката на новия цар Михаил II Асен — Ирина Ангелина Комнина, не участвала в регентството, което управлявало от негово име (срв. Лазаров. Управлението на Михаил II Асен, 12—19). Въпреки някои интересни логически хрумвания ми се струва, че това едва ли е било така (срв. критиката на F i n e. Late Balkans, p. 156; G e o r g i e v a. Byzantine Princesses, 172—175; Божилков. Българите във Византийската империя, 156—159).
- ⁸ Севастократор Александър сигурно бил женен за унгарка (срв. Николов. Българо-унгарски отношения, с. 17, бел. 1). Неговият син носел унгарското име Коломан (Калман, Калиман). Като се има предвид ролята, която по-късно изиграл синът му, ръководното му участие в посочената групировка е логично.
- ⁹ Златарски. История, III, 430—436; Цанкова-Петкова. Асеневци, 139—140; История на България, 3, с. 267.
- ¹⁰ P o l e m i s, D. I. A Manuscript Note of the Year 1247. — In: Polychordia. Festschrift Franz Dölger (BF, 1). Amsterdam, 1966, 269—276; C a n k o v a-P e t k o v a. Bündnisse, 68—70 (1246 г.); Асеневци, с. 141 (1247 г.); G j u z e l e v. Nikaia, S. 152, 222; Никея, с. 21; Св. Теодор Стратилат, 93—94; Данчев-Василев. Латинската империя,

- 158—159; Божилков. Фамилията на Асеневци, с. 106; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с. 144; Фл. Εὐαγγελάτων – Νοτάρα. Πολεμικες ἐπιχειρήσεις στὴ Θράκη τὸ ὑέρος τοῦ, 1247. — BF, 14/1, (1989), 187—197.
- ¹¹ E n d l i c h e r. Rerum Hungaricarum Monumenta, p. 471; W e n z e l. Árpádkori, VII/ XII, p. 207; Николов. Българо-унгарски отношения, с. 15, бел. 4.
- ¹² K a t o n a. Historia critica, VI, 95—98; F e j é r. Codex, IV/1, 447—454; P e s t y. Szörenyi bánság, I, 248—249; Z i m m e r m a n n, W e r n e r. Urkundenbuch, I, 73—76; Николов. Българо-унгарски отношения, 15—16; S z e n t p r é t e r y. Az Árpád-házi, I, p. 257, no 853; S t a d t m ü l l e r. Ungarns, S. 609.
- ¹³ Относно точното датиране на това писмо съществуват големи разногласия. Според мен най-точна е датировката 1250 г. (S z e n t p r é t e r y. Az Árpád-házi, I, 287—289, no 966; Лазаров. Към историята на българо-сръбската война през 1254 г., с. 186; Der Mongolensturm, 299—300); T h e i n e r. Monumenta, I, 230—232 (1254 г.); Станоевич. Догађаји 1253 и 1254 год., с. 196 (1253 г.); Златарски. История, III, 444—445 (1254 г.); ЛИБИ, IV, 101—104 (1254 г.); S e n g a, T. IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „Tatár-levele“ (La politique extérieure du Roi Béla IV et sa „lettre tatare“ adressée au Pape Innocent IV). — Századok, 121/4 (1987), 584—612 (1248 г.).
- ¹⁴ F e j é r. Codex, IV/1, 447—454; T h e i n e r. Monumenta, I, 208—211; H u r m u z a - k i, D e n s u s i a n u. Documente, I, No 193, 249—293.
- ¹⁵ S m i č i k l a s. Diplomatički zbornik, IV, No 456, 522—523; S z e n t p r é t e r y. Az Árpád-házi, I, p. 307, no 986.
- ¹⁶ Абсолютно неоснователни са според мен твърденията, че България загубила Белград и неговата област още през 1232 г. (Калин-Мижусковић. Историја Београда. I. Београд, 1974, с. 140).
- ¹⁷ Цанкова-Петкова. Асеневци, с. 140; P e t k o v a. A propos de la politique de la Hongrie, p. 109, 112; Nordwestbulgarien, 58—59; История на България, 3, с. 267; Данчев-Василев. Латинската империя, с. 158; Лазаров. Българо-сръбската война, с. 185; F i n e. Late Balkans, p. 157 (допуска това да е станало дори още от 1232 г.). По-внимателен е В. Златарски (История, III, 436—437), който говори само „за спорните между двете страни земи“, имайки предвид титлата на Бела IV от 1246 г. „Bulgariae... Rex“.
- ¹⁸ Николов. Към историята на северозападните български земи, с. 44; История на Видинското княжество, с. 10; Съдбата на северозападните български земи, 132—133. По-неуверен е същият автор в: Българо-унгарски отношения, с. 62 (1246 или най-късно 1257 г.).
- ¹⁹ И р е ч е к. История на българите, с. 309; С т а н о ј е в и ћ. Догађаји, 191—198; Златарски. История, III, 444—445; S t a d t m ü l l e r. Ungarns, S. 609; P e t k o v a. Hongrie dans les Balkans, 113—115; Nordwestbulgarien, p. 60; Историја српског народа, I, с. 348 (не намесва отношението на Унгария); История на България, 3, с. 268; Божилков. Фамилията на Асеневци, 107—108; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с. 145.
- ²⁰ Лазаров. Българо-сръбската война, с. 187.
- ²¹ И р е ч е к. Историја срба, I, с. 230; Златарски. История, III, с. 444; Цанкова-Петкова. Асеневци, с. 142.
- ²² В подкрепа на тази теза може да послужи и едно твърде странно съобщение на Георги Акрополит за обвиненията в заговор срещу бъдещия василевс Михаил Комнин Палеолог през 1254 г., който бил дотогава управител на областта около Сяр и Мелник. Един от основните доводи бил слухът, че „Тамара, сестрата на българския владетел Калиман, която е още неомъжена, ще се свърже в брак с Михаил Комнин и между нас (ромците) и българите ще се сключи съюз“ (G. A s g o r.,

р. 94¹⁰⁻¹³; ГИБИ, VIII, с. 183). Като оставим настрана многото неясни моменти в това съобщение, които ще бъдат разгледани обстойно по-късно, ясно е, че българите и никейците били по това време в конфликт. Не е изключено Михаил Палеолог наистина да е водил някакви тайни преговори с поддръжниците на децата на Иван II Асен от брака му с унгарката или на политическата групировка, която била за по-тесни връзки с Папството, Унгария и латинците.

²³ A v e n a r i u s, Al. Tatarsi ako problem byzantskej politiky a diplomacie. — Historicky časopis, 32/6, (1984), 849—883.

²⁴ Срв. грамотата на крал Бела IV от 28 юни 1254 г.: „Ratislao Duce Gallicie et Domino de Machou“ (F e j é r. Codex, IV, 2, p. 218; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, I, p. 313, no 1011; W e r t n e r. Boris und Rostislav, S. 42; H ó m a n. Geschichte, II, 164—165; S t a d t m ü l l e r. Ungarns, S. 609).

²⁵ История на България, 3, с.268; F i n e. Late Balkans, p. 159; Л а з а р о в. Българо-сръбската война, 189—190.

²⁶ З л а т а р с к и. История, III, 447—449; N i c o l. Greek and Latin Empires, p. 322; G j u z e l e v. Nikaia, 152—153, 222—223.

²⁷ W e n z e l. Rosztizlav galicziai herczeg, 19—20; W e r t n e r, M. A középkori délszlav uralkodók genealogiai története (Történeti nép- és földrajzi Könyvtar, kiadja Szabó F., XXVIII). Temesvár, 1891, 167—168; Glossen zur bulgarischen Zaren-Generologie, II, 22—25; Boris und Rostislav, S. 43; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, 57—58; З л а т а р с к и. История, III, 456—457; Б о ж и л о в. Фамилията на Асеновци, No 19, с. 108; Т о д о р о в а. Дъщерята на Ростислав Михайлович, 52—54; Н и к о л о в. Венгры, р. 80.

²⁸ З л а т а р с к и. История, III, 449—461; Д у й ч е в, Ив. Походът на имп. Теодор II Ласкарис против Мелник в 1255 г. — В: Д у й ч е в. Проучвания върху българското Средновековие, 111—114; А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна история, 151—152.

²⁹ И р е ч е к. История на българите, 310—311; З л а т а р с к и. История, III, 461—462; G j u z e l e v. Nikaia, p. 153, 223; Н и к е я, 22—23; История на България, 3, с. 270; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Латинската империя, 161—163; Б о ж и л о в. Фамилията на Асеновци, № 19, 107—108; F i n e. Late Balkans, p. 159; Византийските василевси, 361—362.

³⁰ G. A s t o r., 125¹³—126²⁸; ГИБИ, VIII, с. 194.

³¹ G. A s t o r., 128¹⁹—131²⁸; ГИБИ, VIII, 195—196. Особено показателни според мен са думите на Теодор II Ласкарис за Ростислав Михайлович: „...русинът Ур ни е излъгал. Той е дошъл тук користно, излъгал е в посредничеството за мира и се е закле лъжливо. Всичко, което е направил, е измама от негова страна и той има благовидно извинение, както казват, за нарушението на клетвите, тъй като българският владетел, неговият зет, не приема мира при тия условия... Вероятно страстта за пари го е накарала да се подхлъзне към такова безчестие. И ние не само не получихме приятелството на българите, но изразходвахме и толкова пари напразно.“ Георги Акрополит също допуска двойната игра на Ростислав Михайлович: „Ако ли пък, както се случва с някои, и този Ур е поискал да наруши клетвите, като е решил да ни излъже, то той ще има Бог за свой противник, а ние ще го имаме на своя страна като защитник на истината и справедливостта.“

³² Златарски (История, III, с. 464) приема, че Цепина била предадена на ромеите наскоро след сключването на мира, т. е. слухът се оказал фалшив, макар че основанията му за това са чисто хипотетични — през септември (1256 г.) Теодор II Ласкарис потеглил към Солун, но дали наистина е получил всичко от българите съгласно мирния договор? По-подробно същата теза се опитва „да доказва“ Ил. Петкова (Георги Акрополит, 152—156).

³³ Подобно е мнението на П. Ников (Българо-унгарски отношения, с.80, бел.3), макар че на друго място също приема, че Ростислав Михайлович бил подкупен (с. 63); Михаил II Асен отхвърлил Регинския мир според: S e t t o n. The Parasy and the Levant, I, p. 73; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Латинската империя, с. 163, бел. 43.

³⁴ G. A s t o r., I, p. 152¹⁻⁶; Th. S c u t., p. 531; ГИБИ, VIII, 204—205, 298; M a r g o s. Deux sources, p. 295: „убит от Калайман, син на неговия чичо“.

³⁵ Б о ж и л о в. Фамилията, № 22, 113—114.

³⁶ П е т к о в а. Георги Акрополит, 158—159; Nordwestbulgarien, p. 61; Т о д о р о в а. Дъщерята, 54—56.

³⁷ G. A s t o r., I, p.152⁶⁻⁸; Th. S c u t., p. 531; ГИБИ, VIII, с. 205, 298.

³⁸ П. Ников (Българо-унгарски отношения, 83—84) е склонен към известно преувеличение на ролята на Константин Тих за средновековна България въобще; по-въздържани и по-обективни са: З л а т а р с к и. История, III, 474—479; Б о ж и л о в. Фамилията, № 24, 115—118. Във връзка с брака на Константин Тих с Ирина Ласкаринна според мен основателно може да се зададе въпросът, разбира се, при известна условност: защо той не се оженил за някоя от неомъжените дъщери (ако имало такава още жива) на Иван II Асен — Мария или Тамара?

³⁹ G. P a s h u t., II, p.449²⁰⁻²¹; ГИБИ, X, с. 166; N i c. G r e g., I, p. 60; ГИБИ, XI, 1983, 129—130. За това събитие срв. Н и к о в. Българо-унгарски отношения, 44—45, 83—85, 97—98; З л а т а р с к и. История, III, 471—474. За самата Ирина Ласкаринна срв. Б о ж и л о в. Фамилията, с. 118, бел. 25; G e o r g i e v a. Byzantine Princesses in Bulgaria, 176—180.

⁴⁰ Л а з а р о в. Междуособици, 152—152.

⁴¹ Й о р д а н о в. Монетосеченето на Мичо Асен, с. 30; П е н ч е в. Монетосеченията на Мицо и Яков Светослав, 20—22. Съществува обаче и мнението, че „Мицо се провъзгласил за цар в Южна България“ (А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна история, с. 152).

⁴² G. P a s h u t., II, p.45¹⁹⁻¹⁰ (V,5); ГИБИ, X, с. 167.

⁴³ Освен горния епизод срв. G. P a s h u t., II, p. 449²⁵⁻²⁶ (V,5); ГИБИ, X, с. 166: „Случваше се той (Мицо) да раздражни и императора, така че често враждуваше и воюваше с ромейските войски.“

⁴⁴ R i o n t. Euxivia sacrae, I, 156—157; ЛИБИ, IV, с.264 (Венециански аноним); И р е ч е к. История, с. 312 (дат. погрешно 1256 г.); Г ю з е л е в. Несебър през 1257 г., 10—16; Venice, 38—49, 277—288; Пренасяне мощите на св. Теодор Стратилат от Несебър в Цариград (1257) и оттам във Венеция (1267), 94—95. Според мен изводът на Гюзелев, че венецианската атака срещу Несебър била част от войната на латинците срещу Мицо през 1257 г., не е достатъчно обосноваван — Венецианският аноним споменава само, че латинците воювали срещу българите, без да уточнява имената; според Пахимер и Григора Мицо „отишъл, бил принуден да избяга в Месемврия“ едва след като загубил войната с Константин Тих (G. P a s h u t., II, p. 451¹³⁻¹⁴ (V,5); ГИБИ, X, с. 167; N. G r e g., p. 61; ГИБИ, XI, с.130); това станало вероятно към края на 1261—началото на 1262 г., а струпването на находки от негови монети предимно във Велики Преслав дава основание да се предполага, че той резидирал дотогава именно там.

⁴⁵ Разбира се, Мицо владеел Месемврия преди 1261 г., за да потърси убежище там след като бил победен. Според мен няма основания да се твърди със сигурност, че той получил града и неговата област като апанажно владение след издаването на юридически акт (?), оформящ получаването му като зестра на царската дъщеря Мария (срв. П о л и в я н и н и. Средновековният български град, 95—96). Трудно е да се допусне обаче, че той превзел града от венецианци или латинци, при положение, че воювал непрекъснато с Константин Тих и никейците (вж. тук, бел. 43, 44).

⁴⁶ Подобна идея е изказана единствено от Wertner (Glossen zur bulgarischen Zaren-Genealogie, II, 27–28). През този първоначален период от борбата на Мицо за българския престол не съществуват преки свидетелства за по-тесни негови връзки с унгарците. Не трябва да се забравя обаче, че маджарската политика до падането на Константинопол в ръцете на никейците през юли 1261 г. била насочена в подкрепа на латинците, което може да означава, че те поддържали и Мицо. Засвидетелстваната в грамотата на Ростислав Михайлович титла „imperator Bulgarorum“ е много трудна за датирание (срв. тук бел. 61, 83) и означава по-скоро владение на български територии, отколкото претенции за царската корона (W e n z e l. Rosztizlav galicziai herczeg, p. 12; З л а т а р с к и. История, III, с. 471; Н ó т а n. Geschichte, II, S. 165; Л а з а р о в. Междуособици, с. 147; Т о д о р о в а. Дъщерята, 54–55).

⁴⁷ G. P a c h y m., II, p. 449^{24–25}; 451^{2–3} (V, 5); ГИБИ, X, с. 166.

⁴⁸ E n g e l, J. Chr. von Geschichte des ungarischen Reiches und seinen Nebenländer. III. Halle, 1801, S. 229; F e s s l e r, I. A. Die Geschichte der Ungarn und ihre Landsassen. II. Leipzig, 1815, S. 559; S c h a r b e r g, J. von Historisch-genealogischer Atlas zur Vebersicht der Geschichte des ungarischen Reiches. Hermannstadt, 1851, Tafel IV; П а л а у з о в. Ростислав Михайлович, 245–248; М а к у ш е в, В. История Болгарии в труде К. Иречека. (Рец.). — ЖМНП, 197, (1878), с. 64; W e n z e l. Rosztizlav galicziai herczeg, p. 10, 18; P a u l e r. A magyar nemzet története, II, p. 230; W e r t n e r. Boris und Rostislav, 51–52; D a r k ó. Beziehungen, S. 11.

⁴⁹ Н и к о в. Българо-унгарски отношения, 52–54; З л а т а р с к и. История, III, 471–474; И о р д а н о в. Монети и монетно обръщение в средновековна България, с. 91; Б о ж и л о в. Фамилията, № 20, с. 111; срв. и бел. 16.

⁵⁰ М у ш м о в, Н. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, 96–97, обр. 56–57; К. Иречек (История, с. 308) също приема Мицо = Михаил, като в началото допуска идентичност с цар Михаил II Асен, но впоследствие се отказва от това отъждествяване (между Мицо и цар Михаил II, но не Мицо = Михаил въобще).

⁵¹ Г е р а с и м о в, Т. Няколко неиздадени български монети. — ГНМ, 6, (1936), 237–241.

⁵² Най-пълно всички варианти на монетите, приписвани на Мицо, са издадени от Пенчев (Мицо и Яков Светослав, 20–22). Съществува обаче и друга хипотеза за принадлежността на въпросните монети, които се определят като сечени от цар Смилец (С т а н к о в, М. На кой български владетел от края на XIII в. са медните монети, приписвани на Мицо? — Нум., 14/1, (1980), 9–17). В последно време К. Дочев (Монети, с. 71, 76) се опита да опровергае тази хипотеза по малко неясен и неубедителен начин (наличие на „медна монета на Мицо Асен, препечатана от монета на Константин Асен от типа „царят на кон“). Но това означава, че въпросната препечатка на Мицо се датира след 1264 г.! Може би К. Дочев е искал да каже, че препечатката представлява монета, принадлежаща на Константин Асен от монета на Мицо?! Същият автор доста произволно според мен определя монограма в монетите като „съставен от буквите М, Н, Ц и О“ (Монети, с. 77, 226, табл. XXV/2).

⁵³ Старобългарската буква Ч обикновено се изразява чрез гръцката заглавна буква Υ във варианти: за XIII в. с по-заоблена чашка, а за XIV — с по-остра (П о п о в. Ат. Царевград Търнов. Т. 4. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика лавра“. С., 1984, с. 11, 17). Но тъй като надписът „Св. Николай“ от лицевата страна на въпросните монети е на гръцки Α (υιος) ΝΙΚΟΛΑΟΣ, смятам, че и монограмът на обратната им страна представлява съкращение на гръцката форма ΜΥΤΖΗΣ/ Μυτζης (още повече, че ако Υ = Ч, би трябвало съгласно палеографските особености да има по-заоблена чашка). Що се отнася до

възможността за обрънатата Λ, λ, според австрийския нумизмат и сфрагист проф. В. Зайбт подобен вариант може да се срещне рядко, по правило се смята за изключение, но не трябва да се отхвърля категорично.

⁵⁴ G. P a c h y m. (Rec. Bekkerus), I, p. 210²⁰. Всички по-нататъшни цитирания на този извор тук са отново по изданието на A. Failler.

⁵⁵ G. P a c h y m., I, p. 279²⁰ et crit. notes.

⁵⁶ PLP, 8, (1986), No 19904, S. 94.

⁵⁷ K n a u z. Monumenta Strigon., I, p. 480: „Interposito etiam consimili promittimus sacramento, quod si in subsidium Michaelis ducis, karissimi fratris nostri, exercitum aliquem mittere nos contingat, non mittemus, nec ipsum exercitum procedere paciemur per terram karissimi patris nostri, nec in possessionibus barrorum, sui (sic) servientum eiusdem karissimi patris nostri, quas iidem in porcione, nobis assignata, habent et possident, exercitum, quem miserimus, descensum aliquem facere, vel aliquod aliud spoliolum vel gravamen inferre aliquatenus paciemur.“ Българският превод е дело на Кр.Гагова, на която благодаря за съдействието; редакцията на представения бълг. текст — от автора.

⁵⁸ Н и к о в. Българо-унгарски отношения, 53–54.

⁵⁹ Н ó т а n. Geschichte, II, S. 175.

⁶⁰ Още на 15 юли 1262 г. дъщерята на Ростислав и Анна — чешката кралица Кунигунда, се обръща към майка си по следния начин: „venerabilis mater nostra Anna de Galatia (Galitia), de Machou et de Rodna (Bosna?)“ (E m l e r. Regesta Bohemiae, II, 146–147); вж. също писмата на папа Урбан V до Анна и до Стефан V от 1264 г.: „Anna... ducisa Galitie, de Bosna et de Mazo Domina... dilecti filii Michael et Bela, orphani nati eius“ (W e n z e l. Árpádkori, III; Monumenta, VIII, No 68, p. 99).

⁶¹ Според някои автори след смъртта на Ростислав Михайлович през 1262 г. неговите владения били разделени от унгарския крал Бела IV между синовете му: по-големият Михаил получил босненската част (дн. Северна Босна около р. Дрина), а по-малкият Бела — баната Мачва с Белград и Браничево (F i n e. Late Balkans, p. 175). Тази теза противоречи на сведенията от официалните документи — Михаил фигурира без титла в грамотата на Ростислав Михайлович, в която баща му се титулува „imperator Bulgarorum“ (Grof Zichy-csalad Okmánytára, I, No 8, p. 5; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. 1, с. 191); Михаил и Бела нямат титли и в папското писмо от 1264 г. Едва през 1266 г. в кореспонденцията помежду си Бела IV и Стефан V говорят за „domina Anna Ducissa... Ducem Belam, filium eiusdem“ (W e n z e l. Árpádkori, III, No 88, p. 130; No 92, p. 138). Това дава основание на един от най-добрите унгарски медиевисти и специалисти по латинска палеография категорично да твърди, че след смъртта на Ростислав през 1262 г. той бил заместен от сина си Бела като господар на Мачва, който до 1264 г. бил под опеката на майка си Анна (W e r t n e r. Ungarns Palatine und Bane, S. 160; S z e n t p é t e r y. Machow, S. 875).

⁶² В грамотата на крал Бела IV от 9 април 1269 г. се говори за „karissimam filiam nostram Annam, ducissam, et karissimum nepotem nostrum Belam, Ducem de Macho“ (F e j é r. Codex diplomaticus, IV, 3, p. 491; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, I, 489–490, no 1605). В текста на мирния договор с чехите от 3 юли 1271 г. Стефан V изброява между своите приближени и „Belam Ducem de Machow et de Borna, fratrem nostrum“ (F e j é r. Codex, V/1, p. 126; T h e i n e r. Monumenta Hung., I, p. 299; W e n z e l. Árpádkori, III, No 152, p. 255; Н у г м у з а к и, D e n s u s i a n u. Documente, I/1, No 262, p. 353; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 23, с. 204; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, p. 208, no 2094).

⁶³ Н ó т а n. Geschichte, II, 175–176; F i n e. Late Balkans, p. 175.

⁶⁴ Според грамотата на Бела IV от 1264 г. в полза на магистър Лаврентий, в която между заслугите му е описано и отблъскването на българите от Северинския ба-

нат през 1260 г., става ясно, че срещуположният на баната южен бряг на Дунава бил и останал българско владение (F e j é r. Codex, IV/3, p. 199; H u r t m u z a k i, D e n s u s i a n u. Documente, I/1, No 228, p. 317; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 11, с. 196).

⁶⁵ Сигурно е, че до 8 май 1262 г. северинският бан Стефан бил със сигурност на страната на „младия крал“ Стефан V (K p a u z. Mon. Strig., I, p. 472; S z e n t p r é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, 11–12, no 1795).

⁶⁶ Срв. текста на грамотата, издадена от северинския бан Угрин от 1268 г.: „Nos Wgrinus filius... Banus de Sceurin ex dileccione (Bele) Dei gracia illustrimi Regis Hungariae significamus universis tam presentibus quam futuris...“ (W e n z e l. Árpádkori, III (Monumenta, VIII, No 125, p. 192). Този въпрос според мен все още не е намерил задоволително разрешение. Някои приемат, че северинският бан останал на страната на Стефан V и след 1262 г. (H u b e r. Die Streitigkeiten zwischen Bela IV. und seinem Sohne Stefan, 25–26; Н ó m a n. Geschichte, II, S. 177); от друга страна, сигурно е, че впоследствие единственият, който подкрепял „младия крал“, бил само далматинският бан Роланд Ратот (Н ó m a n. Geschichte, II, S. 178). Освен това Северинският банат не фигурирал в споразумението за примирие от декември 1262 г. като територия, принадлежаща на Стефан V. П. Ников (Българо-унгарски отношения, 145–146) се опитва да докаже противното само по логичен път. Дори да приемем, че през 1263–1267 г. северинският бан Лаврентий бил на страната на Стефан V (P e s t y. Szörényi bánság, I, p. 250), не е ясно какво било положението в края на 1262 г.

⁶⁷ G. P a s h u t., II, p. 451^{9–10} (V, 5); ГИБИ, X, с. 167.

⁶⁸ Вж. тук, бел. 41, 49–52.

⁶⁹ Г е р а с и м о в, Т. Антични и средновековни монети в България. С., 1975, № 108, с. 133; П е н ч е в. Сребърното монетосечене на цар Георги Тертер, 24–25; Ю р у - к о в а, П е н ч е в. Печати и монети, 93–97; Д о ч е в. Монети, 82–84.

⁷⁰ З л а т а р с к и. История, III, с. 471, бел. 6.

⁷¹ Срв. генеалогичната таблица още у Н ó m a n. Geschichte, II, S. 185.

⁷² G. A s t o r., p. 64^{13–14}; ГИБИ, VIII, с. 170.

⁷³ G. A s t o r., p. 94^{10–13}; ГИБИ, VIII, с. 183.

⁷⁴ Това известие бе интерпретирано погрешно като указание за тайни преговори между Михаил Комнин Палеолог и българския цар Калиман I (F a i l l e r. Chronologie, I, p. 14). На тази несъобразност обърна внимание Ив. Божилов (Фамилията, № 16, с. 104, бел. 3), който го датира по-общо в 1252–1254 г.; със сигурност Михаил Палеолог е бил управител на областта около Серес и Мелник през 1247–1253 г., а обвинението срещу него във връзка с въпросния слух било повдигнато през 1253 г. (F a i l l e r. Chronologie, I, 10–11; PLP, 9, (1989), No 21528, S. 104; Византийските василевси, 370–371); за тази област срв. Б и л я р с к и, Ив. Към въпроса за административното устройство на Източна Македония около средата на XIII в.— ИП, 49/1, (1993), 88–95.

⁷⁵ Б о ж и л о в. Фамилията, № 21, 112–113.

⁷⁶ В последно време бе направен опит да се докаже, че Мицо се изявил като регент още на малолетния Калиман I, а след неговата смърт — и на Михаил II Асен, въз основа главно на тезата, че майката на последния — Ирина, не участвала в регентството (Л а з а р о в. Управлението на Михаил II Асен и Ирина Комнина, 12–19). Тази теза има обаче както някои интересни, така и твърде слаби страни (срв. забележката на F i n e. Late Balkans, p. 156). Наскоро отпадна и още един довод на автора — сребърните грошове със „самостоятелно“ изображение на Михаил II Асен, за които основателно се доказва, че са принадлежали на цар Михаил III Шишман Асен (П е н ч е в, Вл. Колективна монетна находка (XIV в.) от с. Тишевица, Врачанско. — Нум., 17/2, (1983), 15–41; 17/3, (1983), 27–40).

⁷⁷ G. P a s h u t., II, p. 449^{20–21} (V, 5); ГИБИ, X, с. 166.

⁷⁸ За Елена срв. Б о ж и л о в, Ив. Фамилията, № 15, 102–103.

⁷⁹ N i c. G r e g., I, p. 60; ГИБИ, XI, 129–130.

⁸⁰ З л а т а р с к и. История, III, 472–473.

⁸¹ Б о ж и л о в. Фамилията, № 18, 104–105.

⁸² Б о ж и л о в. Фамилията, 110–112, бел. 6. Особен интерес предизвикват имената на децата на Мицовия син Иван III Асен — Михаил (!), Андроник, Исак, Мануил, Константин, Теодора, Мария (с. 252); най-малката внучка на Мицо — Мария, имала дъщеря от брака си с цар Георги I Тертер, наречена Анна (!), която от своя страна била женена два пъти — за сръбския крал Милутин и за деспот Михаил (Димитър) Дука (с. 258).

⁸³ За грамотата на Ростислав Михайлович вж. тук, бел. 61 (унгарските издатели я датират в по-широкия отрязък 1245–1262 г.). Прави впечатление, че в нея въпросното лице е титулувано само „dux Galaciae ac imperator Bulgarorum“, като липсва „Vano de Machow“ (terminus ante quem 1254 г.); не са споменати по-малкият син на Ростислав и Анна — Бела, който станал пълнолетен най-късно през 1266 г., също и нито една от дъщерите им: На, станала съпруга през 1254–1255 г. на цар Михаил II Асен, а през 1256 г. — на цар Калиман II; Кунигунда — женена за чешкия крал Отокар II към 1261–1262 г. Срв. W e r t n e r, M. Az Árpádok család történeti (Történeti nép- és földrajzi könyvtár, kiadja Szaby, K., LI). Nagy-Becskerekén, 1892, 466–473. При това положение датировката на П. Ников (1257–1262) според мен наистина не е много сигурна.

⁸⁴ За териториалния обхват на баната Мачва срв. S z e n t p r é t e r y. Machow, S. 874; Н ó m a n. Geschichte, II, S. 165; Историја српског народа, I, с. 349; F i n e. Late Balkans, p. 159.

⁸⁵ П а у л е р. Българските военни походи на Стефана V, 431–432 (магистър Чак воювал срещу България през 1259 г.); Н и к о в. Българо-унгарски отношения, 85–88 (датира похода през август 1259 г. като изпратен от Стефан V или от Бела IV в подкрепа на Ростислав); А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна история, с. 152 (локализира унгарското нападение в откъддунавските владения на България).

⁸⁶ В приложения латински текст на грамотата (прил. № 2, с. 191) са описани военни успехи на магистър Чак в България (съществуват две почти еднакви по съдържание, но с различни адресати грамоти, които говорят за тези успехи: K u b i p u i. Árpádkori Oklevelek, No 48, p. 38; No 49, p. 39; W e n z e l. Árpádkori, VII (Monumenta, XII, No 386, 542–543); H u r t m u z a k i, D e n s u s i a n u. Documente, I/1, No 190, p. 247; No 191, p. 248).

⁸⁷ Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 3, с. 191.

⁸⁸ Hazai Okmánytár, VI, 1876, No 68, 105–107; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, приложения, No 4, с. 192; S z e n t p r é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, p. 5, no 1768.

⁸⁹ Вж. тук, бел. 86. Трудно може да се приеме мнението на В.Златарски (История, III, 489–490), че походът на магистър Чак през 1259 г. бил насочен само срещу българския (?) Северински банат или откъддунавска България; същото събитие само се маркира в История на България, 3, с. 272.

⁹⁰ Н ó m a n. Geschichte, II, S. 167, 171.

⁹¹ S ü t t e r. Die Steiermark in Zeiten des Umbruches, S. 110.

⁹² O s t r o g o r s k y. Geschichte, S. 369 sq.; F i n e. Late Balkans, p. 161 sq.; Византийските василевси, с. 371.

⁹³ L o g n o n. L'empire latin de Constantinople et la Principauté de Morée, p. 223; N i c o l. The Despotat of Epiros, I, 170–174; R u n c i m a n. The Sicilian Vespers, p. 44; G e a n o k o p l o s. Emperor Michael Palaeologus and the West, 48–58.

⁹⁴ Geanakoplos. Michael Palaeologus, 60—62; F a i l l e r. Chronologie, I, p. 34 (началото на 1259 г.).

⁹⁵ Срв. основните сведения на G. A s t o r., 167²⁵—171⁷ (ГИБИ, VIII, с. 209); N. G r e g., I, 72⁸—75⁸ (ГИБИ, XI, 132—133); S c h r e i n e r. Kleinchroniken, I, No 33⁴, No 83³; II, 199—200. Сред тях единствено Акрополит говори, че съюзници в Палеологовата войска били селджушки турци и кумани.

⁹⁶ The Chronicle of Morea, p. 238, 246, 247, 250, 251, 266—269; англ. превод: Crusaders and Conquerers, p. 178, 181—183, 189—191; бълг. превод — частично в: Самият Търновоград, с. 129.

⁹⁷ D a r k ó. Beziehungen, 11—13.

⁹⁸ D ö l g e r. Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, S. 174, 339; М о р а в ч и к. Византийские императоры и их послы в г. Буда, с. 241, 343; Byzantium and the Magyars, p. 97; N i c o l. Epiros, I, p. 176; Greek and Latin Empires, 324—325; S e t t o n. The Parasy, I, p. 85; F i n e. Late Balkans, p. 162. Възщност подобна идея е изказана още от M i l l e r. The Latins in the Levant, p. 111.

⁹⁹ R u n c i m a n. Vesper, p. 49 (говори само за славянски и турски наемни войски); O s t r o g o r s k y. Geschichte, S. 370 und Anm. 1; W o l f. The Latin Empire of Constantinople, p. 228; Византийските василевси, 371—372 (кумани и селджуци).

¹⁰⁰ L o g n o n. L'empire latin, 224—225.

¹⁰¹ Geanakoplos. Michael Palaeologus, p. 65, 70; Greco-Latin Relations on the eve of the Byzantine Restoration: the Battle of Pelagonia 1259. — DOP, 7, (1953), 124—125, n. 116; F a i l l e r. Chronologie, I, 35—36.

¹⁰² W e n z e l. Árpádkori, VIII (Monumenta, XIII, No 24, 33—34); Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 8, с. 194; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, p. 11, no 1792.

¹⁰³ F e j é r. Codex, V/1, 54—55; W e n z e l. Árpádkori, XII (Monumenta, XXII, No 5, 12—14); Н у r m u z a k i, D e n s u s i a n u. Documente, I/1, No 259, 349—350; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 19, 200—201; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, 94—95, no 2041.

¹⁰⁴ F e j é r. Codex, IV/3, p. 15; Н у r m u z a k i, D e n s u s i a n u. Documente, I/1, No 211, p. 287; J o r g a. Acte si fragmente, III, 1897, p. 76; Documenta historiam Valachorum in Hungariae illustranta, No 13, p. 26.

¹⁰⁵ D a r k ó. Beziehungen, S. 17.

¹⁰⁶ За антагонизма между Унгария и татарите по това време срв. Н ó m a n. Geschichte, II, 178—179.

¹⁰⁷ Срв. сведението на Пахимер за състава на византийската армия около 1261 г., в която влизали българи, кумани, „а също и многохилядна чуждестранна италийска войска“ (G. P a c h u m., II, p. 403¹⁴⁻¹⁶ (IV, 27); ГИБИ, X, с. 161).

¹⁰⁸ The Chronicle of Morea, 266—267; Crusades as Conquerers, 189—190.

¹⁰⁹ Н ó m a n, B. Geschichte, II, S. 171; S ü t t e r. Die Steiermark, S. 110.

¹¹⁰ F e j é r. Codex, IV/3, p. 344; Hazai Okmánytár, VI, No 96, 142—143; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 13, 197—198; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, p. 29, no 1855; съществува още една грамота в съкратен вид, но със същата информация в полза на Кунчед и Дерш (F e j é r. Codex, IV/3, p. 345; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, p. 31, no 1861).

¹¹¹ F e j é r. Codex, IV/3, 465—467 (погрешно Sueciam, вместо Greciam); W e n z e l. Árpádkori, VIII (Monumenta, XIII, No 133, 196—200); Н у r m u z a k i, D e n s u s i a n u. Documente, I/1, No 251, 339—340; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 15, 198—199; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, p. 41, no 1885.

¹¹² F e j é r. Codex, IV/3, 468—469; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 14, с. 198; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, p. 39, no 1878.

¹¹³ Hazai Okmánytár, VI, No 117, 166—167; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. No 22, 203—204; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, p. 53, no 1914.

¹¹⁴ D a r k ó. Beziehungen, 34—35.

¹¹⁵ П а у л е р. Българските военни походи, 434—435; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, с. 135; З л а т а р с к и. История, III, 507—508; Н ó m a n. Geschichte, II, S. 178 (игнорира изцяло възможността за военни действия през 1261 г.); M o g a v - c s i k. Byzantium and the Magyars, p. 97; F i n e. Late Balkans, 175—177.

¹¹⁶ Н ó m a n. Geschichte, II, S. 175.

¹¹⁷ Отстраняването на Йоан IV Ласкарис от престола започнало фактически с убийството на неговия настойник Георги Музалон само седмица след смъртта на баща му Теодор II (24 август 1258 г.) и особено с провъзгласяването на Михаил VIII Палеолог за съимператор на 1 януари 1259 г., като завършило с ослепяването му в края на 1261 г. (F a i l l e r. Chronologie, I, 22—31, 74—76; З л а т а р с к и. История, III, с. 497; O s t r o g o r s k y. Geschichte, S. 372; Б о ж и л о в. Фамилията, с. 103; F i n e. Late Balkans, p. 174; Византийските василевси, 364—365).

¹¹⁸ Вж. тук, бел. 64; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, 97—98; З л а т а р с к и. История, III, с. 492; F i n e. Late Balkans, p. 173 (Константин Тих се справил с Ростислав?); А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна история, с. 152; G e o r g i - e v a. Princesses, 176—178.

¹¹⁹ G. A s t o r., 175²²—176¹⁰; ГИБИ, VIII, 211—212. Според коментарите на повечето изследователи дипломатическата мисия на Акрополит в Търново явно била успешна (И р е ч е к. История, с. 317; З л а т а р с к и. История, III, 494—495; П е т р о в. Мануил Фил, с. 559; G j u z e l e v. Nikaia, p. 154, 224; Никея, с. 25; S e t t o n. The Parasy, I, p. 91; П е т к о в а. Георги Акрополит, с. 25; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Латинската империя, с. 168). Според мен посолството на Акрополит целяло осигуряването на мира с българите в момент, когато никейците имали неприятности в Мала Азия (срв. W i r t h, P. Von der Schlacht von Pelagonia bis zur Wiederoberung Konstantinopels. Zur aussere Geschichte der Jahre 1259—1261. — BZ, 55, (1962), 30—37).

¹²⁰ G. P a c h u m., I, p. 191¹²⁻²³ (II, 26); ГИБИ, X, 151—152.

¹²¹ D a r k ó. Beziehungen, S. 21; O s t r o g o r s k y. Geschichte, S. 371; N i c o l. Greek and Latin Empires, p. 327; W o l f. The Latin Empire, 230—232; S e t t o n. The Parasy, I, p. 92.

¹²² П а у л е р. Българските военни походи, с. 433; D a r k ó. Beziehungen, 54—55; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, 99—110; З л а т а р с к и. История, III, с. 498; История на България, 3, с. 272; F i n e. Late Balkans, p. 174; А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна история, с. 152.

¹²³ G. P a c h u m., I, p. 191¹⁶⁻¹⁹ (II, 26); p. 247¹⁻⁴ (III, 7); p. 279⁴⁻⁸ (III, 18); ГИБИ, X, с. 152, 153.

¹²⁴ Вж. тук, бел. 141.

¹²⁵ Това е най-приемливата датировка (F a i l l e r. Chronologie, I, p. 91; II, p. 210; O s t r o g o r s k y. Geschichte, S. 375); съществуват и други мнения: З л а т а р с к и. История, III, 492—493 (1260 г.); Б о ж и л о в. Фамилията, с. 111 (1260 или 1261 г.); повечето автори приемат 1263 г.: П е т р о в. Мануил Фил, 549—562; Г ю з е л е в. Св. Теодор Стратилат, с. 95; История на България, 3, с. 274; Д а н ч е в а-В а с и л е в а. Латинската империя, с. 166; А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна история, с. 155.

¹²⁶ Н u b e r. Streitigkeiten, 25—36; Н ó m a n. Geschichte, II, 176—178; F i n e. Late Balkans, 177—178.

¹²⁷ За Яков Светослав и неговата деспотска титла, получена вероятно от цар Константин Тих, срв. З л а т а р с к и. История, III, 499—502; Б о ж и л о в. Фамилията, № 24, 116—118, бел. 20; G e o r g i e v a. Princesses, p. 196; други учени приемат, че

въпросното лице било удостоено с тази титла от Никея: Ф е р и ј а н ч и њ. Деспоти, 142—144; *Vilgarsky. The Despots in Medieval Bulgaria*, 147—148.

¹²⁸ M. Philae Carmina, II, p. 247^{166—167}.

¹²⁹ Стиховете от поемата на Мануил Фил за акцията срещу Яков Светослав се превеждат едва забележимо по различен начин, което дава обаче различно звучене за съюзника на българския деспот: според П. Петров (Мануил Фил, с. 563): „...напад-на Светослав и въоръжения срещу него младеж“ — това се тълкува като указание за военен сблъсък с унгарския „млад крал“ Стефан V; В. Златарски (История, III, 507—508, бел. 3) превежда тези стихове почти по същия начин („и върху натъкания с оръжие като него младеж“), но пояснява, че това в никакъв случай не може да е бил Лахана, т. е. Ивайло, както е приел руският издател Х. Лопарев; В. Гюзелев (Самият Търновград, с. 105): „...и неговия твърде млад въоръжен приятел“; единствено М. Войнов (ГИБИ, X, с. 143) превежда въпросния стих „и въоръжената при него младеж“, което му придава съвсем друг смисъл.

¹³⁰ M. Philae Carmina, II, 248—255; за хронологията на този извор срв. З л а т а р с к и. История, III, 606—607.

¹³¹ Вж. тук, бел. 125.

¹³² N i c o l. The last centuries of Byzantium, p. 49; R u n c i m a n. Vesper, p. 55; G e a n o k o p l o s. Michael Palaeologus, 146—157; O s t r o g o r s k y. Geschichte, 373—374.

¹³³ G e a n o k o p l o s. Michael Palaeologus, p. 165, 175—180; O s t r o g o r s k y. Geschichte, S. 374.

¹³⁴ G e a n o k o p l o s. Michael Palaeologus, 157—175; O s t r o g o r s k y. Geschichte, 374—375; F a i l l e r. Chronologie, I, 92—93; F i n e. Late Balkans, 166—168; Византийските василевси, 373—374.

¹³⁵ G. P a s h u m., I, 301—305²² (III, 25); ГИБИ, X, 155—160; N. G r e g., I, 99—101 (IV, 5—6); ГИБИ, XI, 134—135. За датировката срв. И р е ч е к. История, с. 318 (1265 г.); З л а т а р с к и. История, III, 509—518 (самото татарско нападение — началото на 1265 г., но съюза на татарите с Константин Тих — втората половина на 1264 г.); F a i l l e r. Chronologie, II, 153—155 (есента—зимата на 1264 г.); История на България, 3, с. 274 (началото на 1265 г.); F i n e. Late Balkans, 177—178 (1264—1265 г.); П а в л о в. България и походите на „Златната орда“, 142—145 (1265 г.); А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна история, 155—156 (1265 г.).

¹³⁶ Информацията за военни действия на Яков Светослав срещу унгарците в Северинския банат се съдържа в грамотата на Стефан V в полза на бан Понит от 10 декември 1270 г., където се споменава и превземането на Плевен през 1266 г. (вж. тук, бел. 137). Има известен спор за датировката на тези действия: Н и к о в. Българо-унгарски отношения, с. 146 (след март 1265 г.); З л а т а р с к и. История, III, с. 512 (есента на 1264 г.). Повече основания според мен има датировката на П. Ников.

¹³⁷ Обсадата и вероятното превземане на Видин от унгарците намират потвърждение от грамотата на Стефан V в полза на комит Андрей, издадена на 23 юни 1266 г. „iuxta Budynum“ (K n a u z. Mon. Strig., I, No 699, 536—537; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 12, с. 197; S z e n t p r é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, p. 28, no 1850); грамота от 1273 г. в полза на Николай, син на Буда (F e j é r. Codex, V/2, p. 124; Hazai Okleveltár, No 59, p. 67; S z e n t p r é t e r y. V o r s a. Az Árpád-házi, II/2—3, p. 63, no 2429); грамота от 27 август 1275 г. в полза на синовете на Георги (Hazai Okmánytár, VI, No 149, p. 212; S z e n t p r é t e r y. V o r s a. Az Árpád-házi, II/2—3, p. 135, no 2634); грамота от 1 септември 1278 г. в полза на комес Петър, син на Дорог (W e n z e l. Árpádkori, IX (Monumenta, XVII, No 136, p. 197); Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 27, с. 209; S z e n t p r é t e r y. V o r s a. Az Árpád-házi, II/2—3, p. 217, no 2895).

¹³⁸ Castrum Pleun — грамота от 10 декември 1270 г. в полза на бан Понит (W e n z e l. Árpádkori, XII (Monumenta, XXII, No 3, p. 8); Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 21, с. 203; S z e n t p r é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, p. 82, no 1994).

¹³⁹ Castrum Urchuv — грамота от 24 юни 1283 г. в полза на бан Григорий (F e j é r. Codex, V/3, p. 157; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 29, с. 208; S z e n t p r é t e r y. V o r s a. Az Árpád-házi, II/2—3, 313—314, no 3231); изобщо за похода срещу България през 1266 г. — грамота от 27 май 1270 г. в полза на Симон (S m i c i k l a s. Diplom. zbornik, V, No 4, 545—546; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 20, с. 201; S z e n t p r é t e r y. V o r s a. Az Árpád-házi, II/2—3, p. 55, no 1925); грамота от 21 януари 1273 г. в полза на Аман, Уз и Йоан (погрешно датирана от първите издатели в 1279 г. — F e j é r. Codex, VII/2, p. 75; Н u r t m u z a k i, D e n s u s i a n u. Documente, I/1, No 342, 423—424; с правилна датировка — S z e n t p r é t e r y. V o r s a. Az Árpád-házi, II/2—3, p. 49, no 2382); грамота от 24 август 1274 г. в полза на Власий и Йоан, синовете на Сик (S z e n t p r é t e r y. V o r s a. Az Árpád-házi, II/2—3, 107—108, no 2542); грамота от 1274 г. в полза на магистър Петър от рода Чак (F e j é r. Codex, V/2, 174—175; W e n z e l. Árpádkori, IX (Monumenta, XVIII, No 40, p. 71); Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 26, с. 206; S z e n t p r é t e r y. V o r s a. Az Árpád-házi, II/2—3, p. 78, no 2477). Вероятно именно този поход е засвидетелстван и в унгарските наративни извори: S. de K e z a, p. 184^{22—24}; Chron. Hung. comp. saec. XIV, p. 470¹⁸—471¹⁹; Chron. Poson., p. 43^{27—29}; I. de Utino, 18, p. 82 (ЛИБИ, V/1); J. de T h u r o c z, I, § 104, p. 138^{26—28} (Д и м и т р о в, И л и е в. Йоан Туроци, с. 82); A. de B o n f., dec. II, lib. 8, p. 185, 396—401 (Г а г о в а. Антонио Бонфини, 33—34).

¹⁴⁰ Споменаването, че по време на поход в България „Aegidius, Magister Tauernicorum“ достигнал „ad castrum Turnow“ е засвидетелствано в грамота от 1269 г. в полза на братята Никола и Михаил (P a l m a. Heraldicae, 86—88; K a t o n a. Historiae critica, VI, 498—501; F e j é r. Codex, IV/3, 525—526; Н u r t m u z a k i, D e n s u s i a n u. Documente, I/1, No 252, p. 341; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 17, 199—200; S z e n t p r é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, p. 45, no 1899). Това събитие е датирано от П. Ников (Българо-унгарски отношения, с. 191) без сериозни основания през 1261 г., което по-късно е възприето от: З л а т а р с к и. История, III, с. 498, 519; История на България, 3, с. 272, 276; А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна история, с. 152, 156. За правилната датировка (1266 г.) срв. П а у л е р. Българските военни походи, с. 437; D a r k ó. Beziehungen, S. 19; P e t k o v a. Nordwestbulgarien, 62—63 (основава се на П. Ников — sic!).

¹⁴¹ Царската титла на Яков Светослав е засвидетелствана в поменниците — в Бояновския: **ІАКОВА ДЕСПОТА ЦРА** (И в а н о в. Поменници на българските царе и царици, с. 146; С т а н ч е в, Ст., М. С т а н ч е в а. Боянският поменник. С., 1963, с. 28); в Погановския — **ІАКОВА ЦРА** (И в а н о в. Поменници, с. 148). Вж. тук, бел. 126.

¹⁴² Н и к о в. Българо-унгарски отношения, 136—138, а също и латинския текст в прил. № 21—23; според В. Златарски (История, III, с. 519) територията, управлявана от Яков Светослав, след 1266 г. се обособила като отделна държава; Fine (Late Balkans, p. 179) също достига до този извод; Б а к а л о в, Г. Средновековният български владетел (титлатура и инсигнии). С., 1985, с. 166: „Императорският титул на Яков Светослав не могъл да намери признание в България (?), но неговото независимо управление било безспорен факт.“

¹⁴³ Прави впечатление, че откритите досега монети, приписвани на Яков Светослав, произхождат от Велико Търново и Североизточна България (Силистра, Попово, Варненско), което според нумизматите означава, че били сечени предимно с про-

пагандна (?) цел (Д о ч е в, К. Монетосеченето на деспот Яков Светослав. — Нум., 14/1, (1980), 3—8; П е н ч е в. Мицо и Яков Светослав, 22—23). Това обаче според мен може да означава, че първоначално (титuluван и на монетите като деспот!) Яков Светослав резидирал не около Видин, а на североизток от Търново (Добруджа?), откъдето въпреки подкрепата на унгарците вероятно бил изтласкан след войната с ромеите през 1261—1262 г. (случайно ли Мануил Фил е определил действията на Михаил Глава срещу Светослав по посока и по време след падането на Месемврия?). Мисля, че е възможно в някои опразнени райони (към Дунавската делта — Бабадаг? Исакча?) след тази война Михаил VIII да е организиран заселване (по море) на селджушки турци, начело с известния дервиш Саръ Салтък — вуйчо на султан Изеддин, който вероятно посредничил за съюза между хан Берке и цар Константин Тих през 1264 г. (М у т а ф ч и е в, П. Мнимото преселение на селджушки турци в Добруджа през XIII в. — В: М у т а ф ч и е в, П. Избр. произв., II, под ред. на Д. Ангелов. С., 1973, 607—745). Те явно не се задържали много време, като повечето се изтеглили с татарите на хан Берке още през 1265 г. (История на България, 3, с. 274). Възможно е все пак малка част от тях да е останала, с което някои ориенталисти обясняват компактното присъствие на мюсюлмани-алевити или т. нар. „казълбаши“ (последователи на Саръ Салтък) в тези български земи до Освобождението (Z a g c o n e, Th. Nouvelles perspectives dans les recherches sur les kisilbas-alevis et les bektachis de la Dobroudja, de Deli Orman et de la Thrace Orientale. — Anatolia Moderna/Yeni Anadolu, IV. Derviches des Balkans. Disparitions et renaissances (Bibliothèque de l'Institut français d'études anatoliennes d'Istanbul, 36). Paris, 1992, 2—4). Използвам случая да благодаря на колежата Ст. Първева, която ми обърна внимание върху тези обстоятелства. Съвсем наскоро същите събития бяха коментирани по друг начин — става дума не за Саръ Салтък и хан Берке, а за селджушкия емир Чупан и темника Бурундай (?) — срв. П а в л о в. България и походите на „Златната орда“, 143—145.

¹⁴⁴ Интересен материал за размисъл в това отношение предлагат и монетите на Константин Тих. На първите екземпляри, сечени вероятно през 1257—1258 г., той е „КОСТАДИН ЦРЪ“, а след женитбата си за Ирина Ласкаринна Асенина — „KWCTAДИН ЦРЪ АСЪН“. Д о ч е в, К. Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен (1257—1277). — Нум., 16/2, (1982), 3—17; Монети, с. 70, 72; Ю р у к о в а, П е н ч е в. Печати и монети, 85—88.

¹⁴⁵ З л а т а р с к и. История, III, 520—521; O s t r o g o r s k y. Geschichte, S. 376; F a i l l e r. Chronologie, II, 214—215.

¹⁴⁶ F i n e. Late Balkans, p. 203; Историја српског народа, I, с. 352, 354; Н ó m a n. Geschichte, II, 181—182. Показателен в това отношение е бракът на унгарския престолонаследник Ладислав с дъщерята на Шарл д'Анжу — Изабел (известна в Унгарија като Елизабет). Сърбите били привлечени чрез брака на Стефан Драгутин, първородния син на крал Стефан Урош I, с 13-годишната дъщеря на Стефан V — Катарина, след неуспешната война помежду им през 1268 г. Сведения за това се съдържат в цитираната по-долу грамота. Съществува и мнението, че такава война всъщност изобщо нямало — С т а н о е в и њ, Ст. Да ли је крал Урош 1268 год. био заробљен од Маћара? — Глас СКА 164. Други разред: философско-филолошке, друштвене и историске науке, 84/4—5, (1935), 201—206. Така или иначе, византийската мисия, която имала за цел да уреди евентуалната сватба на другия сръбски принц Стефан Милутин за дъщерята на Михаил VIII в началото на 1269 г., се провалила (F a i l l e r. Chronologie, II, 218—219).

¹⁴⁷ П е т р о в, П. Към въпроса за българо-византийските отношения през втората половина на XIII в. — ИПр, 16/1, (1960), 83—91. Привлеченото сведение е от гра-

мотата на Бела IV в полза на магистър Николай от 8 април 1269 г. (?). Hazai Okmánitár, VIII, No 76, 96—97; S z e n t p é t e r y. Az Árpád-házi, II/1, 488—489, по 1604 (DL 104 886). Съществуват известни съмнения, дали грамотата е от 1269 или от 1264 г., както и дали не представлява фалшификат.

¹⁴⁸ З л а т а р с к и. История, III, 522—523; F a i l l e r. Chronologie, II, 212—214; G e o r g i e v a. Princesses, 179—181.

¹⁴⁹ Срв. сведението на Cont. Claustroneoburg., p. 743: „Rex vero Ungarie Stephanus, perdicionem terre et dileccionem sue gentis timens, Comanorum, Rutenorum, Grecorum, Bulgarorum, Belachorum Ungarorum et aliorum suarum terrarum habitatorum immens congregata multitudine, personaliter rege Otakaro et suo exercitu occurrere non audens, pugnaciores et forciores sui exercitus contra regem Otakarum direxit.“ (A r m b r u s t e r. Der Donau-Karpatenraum, S. 77.)

¹⁵⁰ Срв. текста на договора, според който съюзници на Стефан V по това време били Шарл д'Анжу, византийският василевс Михаил VIII Палеолог и синът му Андроник, сръбският крал Урош I и неговият син Стефан (Драгутин), българският (видински) цар (Яков) Светослав, мачванско-босненският бан Бела и руските князе Лев, Мстислав и Василий (F e j é r. Codex, V/1, p. 126; W e n z e l. Árpádkori, III/ Monumenta, VIII, No 152, 254—255; Н у г м у з а к и, D e n s u s i a n u. Documente, I/1, No 262, p. 353; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, прил. № 23, с. 204).

¹⁵¹ Стефан V умира изненадващо, след кратко боледуване, на 1 август 1272 г., след голямото напрежение от неприятностите, които му донесъл заговорът на неговата съпруга Елизабет (Куманката) и хърватския бан Йоаким, целящ да осуети брака на Ладислав IV с Изабел д'Анжу, а оттам и съюза между Унгарија и Неапол (Н ó m a n. Geschichte, II, S. 191; F i n e. Late Balkans, p. 181).

¹⁵² W e n z e l. Anjou-korbol, I, No 393 (31.b.), p. 416. За по-пълното описание на документите за българо-неаполитанските отношения срв. I Registri della cancelleria Angioina, VIII, XII, XX, XXI. Napoli, 1958—1971.

¹⁵³ З л а т а р с к и. История, III, 524—525; F i n e. Late Balkans, p. 185 (1272 или 1273 г.); Дуйчев (Carlo d'Angio, p. 116) датира първия българо-неаполитански контакт едва през април 1273 г. Същото у И р е ч е к. История, с. 320; А н д р е е в. България и Неаполитанското кралство, 62—68. Трудно ми е да се съглася, че връзките на Константин и Шарл д'Анжу започнали още през 1269 г. с пристигането (sic!) на ослепения Йоан IV в Неапол (за неговата съдба срв. F a i l l e r. Chronologie, I, 74—76).

¹⁵⁴ З л а т а р с к и. История, III, 523—524; История на България, 3, с. 276; F i n e. Late Balkans, p. 180 (какви са неговите основания да твърди, че през 1271 г. Константин Тих дори организиран нападение в Тракия?).

¹⁵⁵ През февруари 1272 г. албанците признали Шарл д'Анжу за крал, който побързал да изпрати в Драч свой викарий, а Папството — архиепископ; Михаил VIII се опитал да противодейства, като изпратил писма до албанските първенци, които обаче, поне на първо време, запазили лоялност към анжуйците (M i n i e r i-R i c c i o, C. Il regno di Carlo d'Angio negli anni 1271 e 1272. Napoli, 1871, p. 81; G e a n o k o p l o s. Michael Palaeologus, p. 234; N i c o l. The Despotate of Epiros, II, 15—16; The last centuries of Byzantium, p. 52).

¹⁵⁶ Обикновено бракът на Андроник II Палеолог и най-малката дъщеря на Стефан V — Анна, се отнася най-общо през 1271—1272 г. (М о р а в ч и к. Византийские послы, с. 211; Byzantium and the Magyars, p. 97; O s t r o g o r s k y. Geschichte, S. 378; PLP, 9, S. 81, по 21436; Византийските василевси, с. 374, 382 (8 ноември 1273 г.?).

Според текста на цитирания договор между Стефан V и Отокар II от 1271 г. (бел. 148) унгарският крал нарекъл Андроник „genere poster“, което може би означава, че бракът вече бил сключен. Дипломатическите усилия на Михаил VIII за обвързване с Унгария датират още от 1269 г., когато той, след като овдовял, безуспешно се опитал да поиска ръката на дъщерята на Бела IV — Маргарита, канонизирана покъсно за светица заради изключителния ѝ аскетизъм и отшелничеството ѝ на дунавския остров до столицата, носещ днес нейното име (H ó m a n. Geschichte, II, S. 181).

IX глава

РАВНОВЕСИЕ НА СИЛИТЕ (от 1272 г. до средата на XIV в.)

Разглежданият период е един от най-неизследваните, „тъмни дупки“ от българо-унгарските отношения през Средновековието. Той е твърде специфичен не само поради малко странните на пръв поглед хронологически рамки, но и поради едно твърде важно и много характерно за него обстоятелство. Всъщност между българската и унгарската средновековни държави през този период (с едно-две изключения) почти не съществували преки отношения в класическия смисъл на думата. Това се дължи на факта, че и за двете страни са характерни твърде сходни и удивително съвпадащи по време процеси на отслабване на централната монархическа власт за сметка на увеличаване властта на местните владетели, които започнали да провеждат в своите територии собствена, често несъвпадаща с централната власт външна политика. Затова е трудно да се отделят и да се определят „официалните“ българо-унгарски отношения от по-ограничените териториално-политически „неофициални“ (?) връзки, конфликти или интереси, засягащи двата народа. Българо-унгарските интереси се пресичали в контактната зона на българския средновековен северозапад. Докъм края на XIII в. това била предимно Браничевската област, приета твърде условно, тъй като не е напълно ясно дали като управлявана самостоятелно тя не водела и различна от Търново външна политика; от началото на XIV в. до 1323 г. — Видинската област, обхващаща и откъддунавски територии, но пак със същите уговорки; едва след 1323 г. докъм средата на XIV в. може отново, макар и твърде условно, да се говори за малък превес на „официалната“ линия в българо-унгарските отношения.

Известни съмнения може да предизвика определянето на 1272 г. като хронологична граница. Това наистина не е никакъв вододел за българската история, която традиционно се дели на периоди, съобразени с годините на управление на българските владетели. Колкото и нетрадиционно да изглежда обаче, дължен съм да призная, че въпросната 1272 г., през която завършило управлението на крал Стефан V — личност, заемаща централно място в предишния пери-

од на българо-унгарските отношения, действително е своеобразен прелом в тях поради налагането на всички особености, за които вече стана дума след споменатата година.

Целият разглеждан период от около 80 години може да се раздели условно на два подпериода или етапа. Първият от тях продължил до края на XIII в., като отново условно краят му може да се постави по време на почти съвпадащите прекъсвания на Арпадската династия в Унгария и на татарската зависимост над българските земи; вторият обхваща времето от началото до средата на XIV в.

Най-важните събития през първия етап са свързани с възникването, развитието и края на едно от най-северозападните самостоятелни български владения в края на XIII в., управлявано от боляри Дърман и Куделин. То е подробно разгледано в българската историография, с привличане на сведения от унгарските кралски грамоти още от П. Ников¹. Неговите изводи обаче, особено за началния период от съществуването на самостоятелното „Браничевско княжество“, които засягат и българо-унгарските отношения, не са особено прецизни, но са залегнали във всички по-късни изследвания на български автори².

За да се изясни по-добре този проблем, отново ще припомним някои основни изводи за съдбата на Белградската и Браничевската области в предходните периоди. България загубила Белградската област окончателно след края на войната с Унгария през 1247—1252 г. Малко по-късно на нейното място била създадена унгарската област (банат) Мачва (Macso). После били присъединени и Браничевската област, вероятно след военните действия на маджарите срещу България през 1257—1261 г., и части от Босна. До 1262 г. господар на Мачва бил зетят на крал Бела IV — Ростислав Михайлович, след неговата смърт — вдовицата му Анна; най-късно през 1266 докъм 1271—1272 г. управител на Мачва бил синът на Ростислав и Анна — дукът Бела³.

Смъртта на крал Стефан V на 1 август 1272 г. предизвикала промяна в статута на областта Мачва. Най-късно след убийството на дука Бела, през есента на с. г., областта била разделена на два баната: първият, който запазил името Мачва и обхванал предимно Белградската област, минал във владение на палатина Роланд; вторият банат обхванал Браничевската област, като административният център се преместил в крепостта Кучево (Кучо) и първоначално бил под управлението на приближените на палатина — Хайнрих и Йоаким⁴. Малко по-късно за „бан на Браничево и Кучево“ бил назначен Григорий, което се потвърждава от грамотите от 27 ноември 1272 до 14 май 1273 г.⁵ По-сложно е положението с „бана на Мачва“

(понякога „и на Босна“). Първата засвидетелствана грамота за това е на „Роланд, палатин и бан на Мачва“ от 9 декември 1272⁶, който се споменава до 30 март 1273 г.⁷ На 12 май 1273 г. се появява „Егидий, бан на Мачва и Босна“⁸; на 14 май — „Йоан, бан на Мачва, и Стефан, бан на Босна“⁹. Но на 23 май отново се появява „Егидий, бан на Мачва“¹⁰, на 26 май той е „бан на Мачва и Босна“ и със сигурност остава с тази титла до 17 юли 1273 г., а може би и до по-късно¹¹. Съществуват още две грамоти, датирани най-общо от 1273 г., в които фигурират „Йоан, бан на Мачва, Стефан, бан на Босна, и Григорий, бан на Браничево и Кучево“¹². Всичко това ме кара да мисля, че през април—май 1273 г. в унгарските банати Босна, Мачва, Браничево и Кучево настъпили важни административни и персонални промени. Най-напред, вероятно през април, след оттеглянето на палатина Роланд като бан на Мачва бил назначен за кратко време Йоан (Янош). През май обаче се направила нова не само персонална, но и административно-териториална промяна — бил назначен нов бан на Мачва и на Босна — Егидий. Твърде е възможно новата област да се разраснала с присъединяването на Браничевско-Кучевското банство.

Тази хипотеза влиза в известно противоречие с наложеното от П. Ников становище, че изчезването на „бана на Браничево и Кучево“ от унгарските грамоти след юни 1273 г. означавало излизането на Браничевската област от състава на Унгария и обособяването там на „независимото княжество“ на българските боляри Дърман и Куделин¹³. Но както става ясно от изследванията на Ников и други автори след него, въпросното образувание е засвидетелствано най-рано към 1280 г.¹⁴ Следователно предположението на Ников за отпадането на тази област от Унгария непосредствено след 1273 г. е необосновано и прибързано. Ако по същата логика се разсъждава и за „бана на Мачва“, означава ли това, че и Белградската област била загубена за младия унгарски крал Ладислав IV? Нито един от учените, занимавали се с въпросното време, не си позволява да изкаже подобна хипотеза, още повече, че в края на 70-те години на XIII в. отново е засвидетелстван унгарски бан на Мачва.

Всъщност още в края на септември 1273 г. в унгарските грамоти се появява „комит (ишпан) на Кеве и Крашо“¹⁵, резидирал в местоположенията на Браничевската област крепости на левия бряг на Дунав¹⁶ до 8 август 1274 г.¹⁷ Този факт, разбира се, не означава, че областта Кеве и Крашо отпаднала от Унгария след споменатата дата. Прегледът на унгарските грамоти от разглеждания и по-късните периоди показва, че отделните административни области се споменават, когато са управлявани от влиятелни маджарски магна-

ти, влизащи в най-близкото обкръжение на младия крал. Временно-то изчезване от грамотите на интересующите ни области трябва да се свърже именно с това обстоятелство и не може да означава, че те били загубени за Унгарското кралство.

П. Ников не е забелязал, че през 1279 г. унгарските грамоти отново споменават някои известни приближени на краля аристократи като управители на Белградската (Мачванската) и на Браничевската (Кучевската) области. Най-рано — на 30 януари с. г. — като „бан на Мачва“ фигурира влиятелният магнат Угрин Чак¹⁸, който още при Ладислав IV в края на 1272 г. бил споменат като „magister agazonum“ (главен конюшник, т. е. началник на кавалерията)¹⁹, малко по-късно станал комит (ишпан) на Сирмиум, Срем (до края на 1273 г.)²⁰; от 7 септември 1274 до края на 1276 г. бил бан на Северин²¹, междувременно от края на 1275 докъм средата на 1276 г. бил воевода на Трансилвания²², а от 10 ноември 1277 докъм средата на 1279 г. носел титлата „magister tawarnicorum“ (главен ковчежник), като от началото на с. г. бил и бан на Мачва²³. Административната длъжност „бан на Мачва“ временно отсъствала от унгарските грамоти не защото не съществувала²⁴, а защото не била притежание на някой от известните унгарски магнати или влиятелни приближени на краля.

Почти същото е положението и с управителя на Браничевската област Стефан, засвидетелстван като „бан на Кулчу (Кучево)“ в грамотата от декември 1279 г.²⁵ Прегледът на кариерата му според унгарските грамоти показва, че Стефан, синът на комитата Текуш, се издигнал като приближен на младия крал Ладислав IV, който го назначил най-напред за комит (ишпан) на Берек и Патоку в периода 1273—1275²⁶, през 1277 за комит на Торна²⁷, а в 1279 г. за бан на Кучево (и Браничево).

Следователно Браничевската област, както и Белградската, не отпаднала от Унгарското кралство в периода 1273—1279 г. Затова според мен наложилата се теза, че движението на двамата български боляри за независимо политическо обособяване в Браничевската област, насочено фактически срещу Унгария, започнало още непосредствено след 1273 г., няма основания. Това движение може да намери хронологическото си начало не по-рано от 1280 г.²⁸

Подобна хронологическа схема може да се приложи и по отношение на Видинската област. Въпреки някои утвърдили се не особено прецизни становища за историческото развитие на областта през 70-те години на XIII в., свързани предимно със съдбата на Яков Светослав, според мен все още съществуват неясни и спорни моменти.

В историографията се е утвърдило мнението на Ников, че след 1273 г. Яков Светослав скъсал с Унгария и се обявил за „независим цар“, като неговата „държава“ обхващала Видинската област²⁹. Ников налага това становище само с логическото разсъждение, „че ако унгарците не били в състояние да запазят своята власт в Браничевската област срещу едва-що изпъкнали князе-боляри, то още по-малко са могли да сторят това в много по-отдалечените български земи по на изток и югоизток, дето е царувал мощният княз Светослав“³⁰. Но Унгарското кралство загубило контрол над Браничевската област не по-рано от 1280 г. Вярно е, разбира се, че унгарската централна власт отслабвала прогресивно след смъртта на крал Стефан V за сметка на отделните магнати³¹. Но какво било положението на Яков Светослав спрямо Унгарското кралство? Още крал Стефан V признал на Яков Светослав титлата „император на България“, нареждайки го сред най-близките си съюзници. Този факт, както и прикаченото почти до края на Средновековието към официалната титулатура на унгарския монарх „гех...Vulgariae“ дават основание на Ников, Златарски и други автори да твърдят, че Яков Светослав бил васал на маджарите³². При сравнението на двете титулатури обаче се открива според мен едно съществено противоречие: възможно ли е „Rex Hungariae... Bulgariae“ да е сюзерен на „Imperator Bulgariae“? Мисля, че това противоречие може да отпадне, ако се допусне, че Яков Светослав се възприемал (поне официално) от унгарския монарх не като васал, а като близък, съюзен и независим владетел. Но какво означава тогава прикачването на името България към унгарската кралска титулатура? Смятам, че това също може да намери сравнително лесно обяснение. Унгарският монарх се обявил за „крал ... и на България“ поради присъединяването на българските Белградска и Браничевска области към Унгария. Унгарските документи от 80-те години на XIII в., които са вече публикувани, недвусмислено показват, че населението на Браничевската област било българско; до края на XIII в. маджарите продължавали да наричат Белград с най-популярното латинско наименование през Средновековието — Alba Bulgarica; малко по-късно започнали да се налагат унгаризираните варианти Albanandor, Nandoralba, Nándorfehérvár (в превод: Старобългарската бяла крепост).

В предходната глава е изказано предположението, че засвидетелстваният в унгарски и неаполитански документи „велик принц и император на българите“, който заемал важно място в опитите на Шарл д'Анжу да създаде антивизантийска коалиция през 1271—1272 г.³³, не е търновският цар Константин Тих Асен, а унгар-

ският съюзник — видинският български цар Яков Светослав³⁴. Тези опити продължили и през 1273 г., както свидетелства едно от писмата на Шарл д'Анжу от април с. г. В него се говори за пристигането на пратеници от страна на „*illustrium imperatoris Vulgarogum et regis Serviae*“³⁵. Мисля, че тук отново става дума не за търновския цар Константин Тих, а за видинския „император“ Яков Светослав поради следните причини:

1. Още при първото известие за българските пратеници в двора на неаполския крал от 12 септември 1271 г. се прави следното разграничение: „*ambassadors seu nuncios de partibus... Servie, Bulgarie... vel de Regno de Zagarach*“³⁶. Или за Неапол съществували две български държавнополитически образувания: България и Загора, т. е. българските Видинско и Търновско царства³⁷.

2. В писмото на Шарл д'Анжу за осигуряване на транспорта и продоволствието на „*пратениците на великия принцепс и император на българите... свободно да преминават до Ядра и Рагуза*“, издадено на 28 юни (15 индикт), без да се споменава точната година, но датирано според мен с най-големи основания през 1272 г.³⁸, се имали предвид пратениците на видинския цар Яков Светослав. Прави впечатление предлаганият маршрут за връщането на посланиците — към Задар или Дубровник, т. е. към крайбрежни точки на Адриатика, от които те биха могли да се придвижат по-лесно към Видин, отколкото към Търново.

3. В документа от 1273 г. се говори за пратеници от Сърбия и България. По това време сръбският крал Урош I продължава заедно с Яков Светослав да е съюзник на Унгария, като се приема, че проанжуйската му политика се поддържала главно от кралица Елена³⁹. Не трябва да се забравя обаче, че Анжуйците привлекли сърбите на своя страна главно чрез маджарите, особено след сключването на брака между престолонаследника Стефан Драгутин и Катарина, дъщеря на Стефан V и сестра на новия унгарски крал Ладислав IV⁴⁰.

4. По същото време (1272—1273) Търново, особено след закрепването на новата царица Мария, се превърнало в център на антиуниатската съпротива, насочена главно срещу църковната политика на император Михаил VIII⁴¹. Цар Константин може би установил съюз с татарите срещу Византия. Царица Мария търсела и други външнополитически съюзници; за да постигне целите си, тя изпратила делегация до египетския мамелюкски султан⁴². Логично е да се предположи, че тази политика избягвала обвързване с някои от силите, свързани идейно с латинската католическа общност, каквото в случая било Неаполското кралство на Шарл д'Анжу; то се стре-

мяло и да възстанови Константинополската латинска империя. Подобен съюз между Неапол и Търново щял да компрометира антиуниатската политика на царица Мария и затова ми се струва малко вероятен. Не случайно, с изключение на писмото от 1271 г., в останалите документи на неаполската канцелария от 70-те години на XIII в. не се споменава владетелят на Загора, т. е. търновският цар. Всъщност от 1273 г. Търново официално се управлявало от Константин Тих и от неговия син Михаил⁴³.

5. На 5 ноември 1274 г. Шарл д'Анжу изпратил писма-окръжни до приятелите си да подпомогнат специалните му пратеници — рицаря Лукизин от Фландрия и професора по право Стефан Белокане. Между тях е и „*пресветлият принцепс, славен господар и император на българите, прескъп наш приятел, за каквито и да било затруднения и дела на самия император*“⁴⁴. Позволявам си да цитирам дословно текста за българския владетел от този документ, за да обоснова още по-добре мисълта, че едва ли може да става дума за търновския цар Константин Тих. Самото обръщение е много разточително, като особено впечатление прави изразът „*karissimum amicum nostrum*“. Мисля, че Шарл д'Анжу имал предвид българския владетел, на когото не само много държал, но и когото отдавна познавал, за да си позволи подобно обръщение. Това запознанство най-вероятно станало през лятото на 1271 г., в двора на тогавашния крал Стефан V, когато при сключването на мира с чехите се събрали почти всички съюзници на Унгарското кралство. Установяването на толкова добри отношения между Шарл д'Анжу и Яков Светослав било възможно поради общите им интереси спрямо Унгария.

Следователно до 1274 г. включително Яков Светослав поддържал съюзни отношения както с Шарл д'Анжу, така и с маджарите. Сключването на Лионската уния през с. г. обаче отбелязало дипломатическия триумф на Михаил VIII за неутрализирането на главния му противник — неаполския крал⁴⁵. Бил направен дори опит за византийска военна акция срещу влиянието на Анжуйците в Тесалия⁴⁶. Вероятно промяната в стратегическия баланс на силите предизвикала затрудненията на Яков Светослав и необходимостта от специалната мисия, която тръгнала от Фоджа към края на 1274 г. Трудно е да се каже дали тя се осъществила; по-логично е да се допусне, че тя се провалила⁴⁷. Не след дълго в поведението на Яков Светослав се наблюдава видима промяна — той се отдалечава от политиката на по-тесни връзки с унгарците и неаполския крал за сметка на сближаване с Търново, завършило с наивния опит да се приобщи към семейството на Константин Тих и царица Мария като осиновен втори син (sic!)⁴⁸. Известен е печалният край на това твърде инфан-

тилно за един истински политик и държавник мероприятие: най-късно през 1277 г. Яков Светослав бил насилствено отстранен от българската политическа сцена, а Видинското царство — присъединено към Търново.

Всичко това щяло да има положително въздействие за развитието на средновековната българска държава, ако действително отразявало реалното надмощие на Търновското царство, а не било само временно следствие от случайно успели дворцови интриги. Скоро след това вътрешнополитическият сблъсък в България достигнал отново до най-тежката си форма — гражданската война. Страната била разкъсана между 3—4 вътрешни антагонистични сили (групата около Константин Тих и впоследствие около Мария; силите на Ивайло — Мария; ренегатите около Иван III Асен; групата на Георги Тертер) и попаднала в клещите на няколко външни фактора (Византия, татарите и куманите)⁴⁹. Няма основания да се смята, както мисли Джон Файн, че през 1277—1280 г.⁵⁰ Видин и неговата област останали извън властта на българската държава със столица Търново поради следните обстоятелства:

1. Всъщност и проф. Файн приема, че приписката в Свърлижкото евангелие, датирана между 1 септември 1278—31 август 1279 г., в която се споменава името на цар Ивайло⁵¹, може да послужи като доказателство, че Видинската област била част от България.

2. Повечето изследователи пропускат сведението на Мануил Фил за втория поход на Михаил Глава, в резултат на който около бредата на 1279 г. ромеите наложили на търновския престол Иван III Асен⁵². Поетът по своеобразен начин очертава пътя на византийските завоевания в Северна България:

„Защото след като без риск и Търново получи...
не много време след това превзе Преслав отново
и Ловеч след това превзе, и Червен, и град Видин,
и равнината, просната обширно покрай Дунав...“⁵³

Двата факта, засвидетелствани почти по едно и също време (около средата на 1279 г.), показват недвусмислено следното: Видинската област признавала властта на цар Ивайло и оказала съпротива на византийците, които наложили със сила на българския престол своето протеже Иван III Асен.

Това положение се запазило най-късно до края на 1279 или началото на 1280 г.⁵⁴, когато гражданската война в България най-после завършила, след като начело на държавата застанал цар Георги I Тертер (1280—1292). В териториалното и политическото ѝ положение също настъпили важни промени: Видинската област отново се

отделила, управлявана от Шишман, а Браничевската област се освободила от унгарска власт и се обособила под управлението на братята Дърман и Куделин⁵⁵. И четирите нови личности, които поели върховната власт съответно в Търново, Видин и Ждрело, имали кумански произход⁵⁶, което ми дава основание да търся значителното влияние на още една външна сила в предходните събития — на куманите⁵⁷. С изключение на Тертер, останалите три видни личности се изявили за първи път в българската история най-рано през 1280 г., което основателно повдига въпроса, откъде се появили? Тъй като поради липсата на данни е невъзможно да се даде ясен отговор на този въпрос, ще обърна внимание на едно обстоятелство, което би могло хипотетично да даде някои сведения, поне по отношение на новите господари на Браничевската област, като се има предвид по-нататъшната им самостоятелна политика.

Към началото на 1280 г. живеещите предимно в Западна Трансилвания кумани на унгарска служба, от които произхождала майката на краля — Елизабет Куманката, се разбунтували. Многобройната куманска конница под командването на Олдамур започнала да разорява селищата на маджарите по р. Тиса от Солнок до Торонтал с огън и меч. Лично крал Ладислав IV застанал начело на унгарската войска, която нанесла голямо поражение на куманите при езерото Ход (при вливането на р. Марош в р. Тиса). По-голямата част от оцелелите кумани се насочили на югоизток към влашка Кумания или на югозапад към областите Мачва и Срем, където били преследвани от кралските войски до края на с. г.⁵⁸ Като се има предвид, че основните действия на обособилите се в Браничевската област Дърман и Куделин, които имали кумански произход, били насочени преди всичко срещу Унгарското кралство и неговия васал — управителя на Мачва Стефан Драгутин, не е изключено те да произхождали от куманските остатъци, които се спасили и заселили по тези места.

Твърде интересно сведение в това отношение се съдържа в по-късната хроника на Бонфини: „Бесите (т. е. куманите — б. а.) били, както казахме по-горе, старо племе, което гърците наричали боси; след като били изгонени от българите от Долна Мизия, мигрирали в Горна и се заселили в областта край Сава, която буквално била наречена Босна от босите. И тази област управлявал Стефан [Драгутин], кралят на мизите (т. е. на сърбите — б. а.), който по това време се домогвал до властта в Илирик и Македония.“⁵⁹ Въпреки някои предимно етимологични измислици и грешки, Бонфини се помъчил да отрази сложната обстановка след размириците и разселването на куманите между българи, сърби и маджари през 1280 г.

Събитията около сблъсъците на двамата братя в Браничевската област с унгарци и сърби през 80-те и началото на 90-те години на XIII в. са добре известни⁶⁰. Тук бих искал само да подчертая онези моменти, които показват, че техните действия били насочени срещу унгарската власт в Браничевското банство, а малко по-късно и срещу унгарското влияние в Мачва. Преките им сблъсъци с войските на Драгутин, а след това и на Милутин били само средство за постигането на основната им политическа цел — независимост по отношение на Унгарското кралство, дори с цената на зависимост от татарите. От текста на грамотата, издадена от името на крал Ладислав IV от 8 януари 1285 г., става ясно, че лично кралят се отправил „при Дърмана на разговор с надежда за мир“; по същото време главният герой от грамотата — магистър Георги, „довел един от другарите на Дърмана пленен. Свръх това, когато ние изпратихме нашата вярна трансилванска пехота заедно с нашите кумани против Дърман и българите, като поставихме за началник на тая войска магистър Георги, той извършил в това място благодарни дела на привързаност и достойни за честта на кралското величие.“⁶¹ Въпреки хвалебствията обаче, както предполага Ников, унгарският поход едва ли постигнал особени успехи и може би това подтикнало краля още с. г. (1284) да предаде управлението на Мачва в ръцете на своя зет и васал Стефан Драгутин⁶², вероятно и със задачата да се справи с опасните за Унгария браничевски владетели. След като преживял не едно опустошително нашествие на двамата братя, които действали срещу него с помощта на татарски дружини, Стефан Драгутин се обърнал за помощ към по-малкия си брат Урош II Милутин, комуто още преди това, през 1282 г., отстъпил по-голямата част от Сръбското кралство⁶³. Дърман и Куделин не успели да устоят на съединените сили, ръководени от двамата Неманичи, в които освен сръбски, сигурно влизали и унгарски отряди. Твърде важно е свидетелството на сръбския архиепископ Данило: „Този май господин крал Урош (Милутин), след като превзе цялата тяхна (на Дърман и Куделин) държава и имане, даде ги на възлюбения си брат крал Стефан (Драгутин).“⁶⁴ Или с други думи, през 1291 г.⁶⁵ с помощта на сърбите Браничевската област била присъединена към унгарското васално банство Мачва.

Почти по същия начин се развили събитията и през следващата 1292 г., когато видинският господар Шишман, който също бил от кумански произход, се опитал с помощта на татарите да завладее Браничевската област и настъпил към Ждрело. Този поход не само завършил неуспешно, но довел до овладяването на цялата Видинска област от сръбските войски на крал Милутин⁶⁶. Това обаче пред-

извикало бързата намеса на татарския хан Ногай, който не останал доволен от опасното съединяване на силите на сърби и унгарци в Подунавие и наредил да се опустошат сръбските земи и Мачва⁶⁷. Всичко това довело до възстановяване на предишното status-quo от 70-те години на XIII в., но този път не със силата на маджарите, а на татарите — Браничевската област била загубена окончателно за България и присъединена към Мачва, а Шишман бил възстановен като самостоятелен господар на Видинската област.

Много по-трудно е да се установи какви били отношенията между Унгарското кралство и търновския цар Георги I Тертер, тъй като липсват преки сведения за тях. И все пак цялостната външна политика и някои особености на връзките му със западните сили позволяват да се допусне, че Георги I Тертер поддържал добри или поне неутрални отношения с Унгария. Основанията за подобна хипотеза са следните:

1. Непосредствено след възкачването си на престола цар Георги I Тертер се оказал в конфликт с Византия и татарската Златна орда, изразявайки и интересите на антивизантийската част от българското болярство⁶⁸. Голям интерес предизвиква монетосеченето му непосредствено след 1280 г., когато той по западен образец се титулувал „dux“⁶⁹.

2. На 3 юли 1281 г. неаполският крал Шарл д'Анжу сключил в Орвието договор с Венеция за възстановяване на Латинската империя⁷⁰. След това започнал изграждането на мощна антивизантийска коалиция, в която до края на с. г. влезли Унгария, България, Сърбия, Тесалия и Епир⁷¹. Благодарение на дипломатическата гениалност на василевса Михаил VIII коалицията се разпаднала, особено след избухването на антианжуйското въстание през март 1282 г., известно като „Сицилианската вечерня“, с финансовата подкрепа на Византия и военната помощ на Арагон⁷². От балканските съюзници на Анжуйците вероятно най-много си изпатили България и Тесалия вследствие от нашествията на татарите, предприети под дипломатическия натиск на Михаил VIII. Най-много полза извлякла Сърбия, която успяла да затвърди териториалните си придобивки над Северна Македония.

3. Приема се, че отношенията между България и Византия започнали да се нормализират след смъртта на Михаил VIII на 11 август 1282 г., при неговия наследник Андроник II, най-общо през 1283—1284 г.⁷³ Няма основание обаче твърдението, че това довело до влошаване на отношенията с Унгария и дори до поход на маджарите, който достигнал до крепостта Оряхово⁷⁴. Въпросното твърдение се дължи на явно недоразумение, като се основава на една

грамота на крал Ладислав IV от 1283 г. В нея обаче се говори за военни действия срещу България по времето на крал Бела IV и неговия син — „младия крал“ Стефан V, които могат да се датират през 1261 или 1266 г.

Според мен няма основания дори да се предполага, че Търновското царство влошило отношенията си с Унгария, ако изобщо може да се говори за някакви преки контакти между двете страни до края на управлението на цар Георги I Тертер и респективно на крал Ладислав IV⁷⁵. Търновското царство, както и независимата по това време Видинска област, чийто господар Шишман, следвайки традицията, започнал да се титулува цар⁷⁶, се превърнали във васални държави на мощната татарска Златна орда⁷⁷. По същото време във вътрешната и външната политика на унгарския крал Ладислав IV настъпила значителна промяна: през 1287 г. той сключил съюз с татарите, развел се и затворил първата си жена Елизабет (Изабел) д'Анжу. После се оженил за куманката Елизабет, която останала езичница и след сватбата⁷⁸. Това предизвикало не само скандал, но и открита вътрешна опозиция, оглавена от Лодомир, архиепископ на Естергом. Тогаво младият и буен крал направил нещо нечувано и невиджано в унгарската история. През следващата 1288 г. той се съюзил с татарския хан Ногай, чиито войски опустошили междуречието Тиса—Дунав, достигайки дори до Алба Регия (Секешфехервар)⁷⁹. Папа Николай IV (1288—1292) призовал за кръстоносен поход срещу татарите и съюзения с тях Ладислав IV, в резултат на което в Унгария избухнало въстание и кралят бил принуден да търси убежище в Югоизточна Трансилвания сред куманските родственици на майка си и на втората си жена⁸⁰. През следващия период от около година и половина (1289—1290) управлението на кралството било фактически поделено между двамата палатини Николай и Рейнолд до момента, когато куманите се разбунтували срещу Ладислав IV заради все по-тесните му връзки с татарите и го убили през юни 1290 г.⁸¹ Междуособицата в Унгария обаче получила нов тласък: по-голямата част от аристокрацията и австрийците подкрепили новия крал Андрей III. Но папа Николай IV застанал на страната на Анжуйците от Неапол, чийто кандидат за унгарския трон Шарл Мартел обявил на „узурпатора“ открита война от януари 1292 г., получавайки признанието на унгарския васален управител на Мачва — бившия сръбски крал Стефан Драгутин⁸². По същото време (1291 г.) папа Николай IV с няколко послания настойчиво призовавал цар Георги I Тертер и българския патриарх да възстановят унията с Римската църква⁸³ и респективно за нов съюз между Търново и Анжуйците в Неапол, включвайки и евентуалната подкрепа за техните

претенции към унгарската корона. През следващата 1292 г. обаче Тертер изгубил доверието на Ногай, може би и заради самостоятелните му опити за по-активна политика, като бил принуден да абдикира и да търси убежище във Византия⁸⁴.

Липсват по-нататъшни, макар и косвени сведения за развитието на българо-унгарските отношения до началото на XIV в., когато Търновското царство на Смилец (1292—1298) и неговия номинален наследник Иван IV под регентството и фактическото управление на майка му (1298—1300) се превърнало в дребна разменна монета между Златната орда, засилващото се Сръбско кралство на Милутин и Константинопол⁸⁵. Вероятно през последната година от управлението си (1298) Смилец успял да постигне съюз с Милутин, скрепен от брака на една от неговите дъщери със сина на краля Стефан Дечански⁸⁶. По същото време Милутин се развеждал с третата си жена Анна Тертер Асенина — природена сестра на бъдещия български цар Теодор Светослав⁸⁷, за да се ожени в началото на 1299 г. за 6-годишната византийска принцеса Симона Палеолог⁸⁸. Както се вижда, в Европейския Югоизток се завързал сложен политическо-династически пъзел, който интернационализирал борбите на няколко претендента и династии, като несъмнено оказал влияние върху външнополитическите ходове предимно между България, Сърбия и Византия и през следващите 2—3 десетилетия на настъпващия XIV в. Каква била обаче ролята на Унгария при формирането на този династически и дипломатически пъзел на Балканите в края на XIII в.? На този въпрос не може да се даде отговор поради липсата дори на косвени сведения.

Мисията на Теодор Метохит през 1299 г. довела до мирен договор и династически брак между Милутин и Палеолозите, които затвърждавали окончателно сръбските позиции в Македония. Трудно е да се каже дали настоятелните дипломатически усилия на Смилецовата вдовица за тяхното предотвратяване оказали въздействие или били повлияни от някакво развитие на българо-унгарските отношения. Струва ми се, че българската дипломация действала твърде изолирано, като потърсила взаимодействие предимно с тесалийците, но едва ли и с Унгария⁸⁹, макар че тя едва ли била заинтересована от установяването на съюз между Милутин и византийския двор.

***

Трудно е да се каже какво било отношението на маджарите към новите промени в Търново през 1300 г., свързани с отстраняването на Смилецовия род от престола, с временното възкачване на Ногае-

вия син Чака и последвалото му отстраняване от доскорошния му сподвижник Теодор Светослав, който побързал да се съюзи с новия господар на Златната орда — хан Токту⁹⁰. По това време Арпадската династия в Унгария била към края си. Кралската власт отслабнала значително и станала обект на преследване от все повече вътрешни и външни сили⁹¹. Може би именно отслабването на ангажиментите на Унгария към Балканския полуостров през тези години дало възможност за по-лесната смяна на властта в Търново в началото на XIV в.

Докато новият български цар се наложил сравнително по-лесно и по-бързо на престола, първият анжуйски владетел на маджарите Карол Роберт започнал тежка и продължителна борба за утвърждаване и признаване на своята власт. През 1304 г. на страната на анжуйския претендент, подкрепян и от новия папа Бенедикт XI (1303—1304), застанали германският император Албрехт фон Хабсбург и неговият син австрийският херцог Рудолф, които започнали военни действия срещу чехите⁹². Един съвременен латиноезичен извор съдържа изключително интересно сведение, свързано с тези събития: „Междувременно австрийският херцог, придружаван от унгарци, българи и езичници [кумани?], нахлул безмилостно и с животинска свирепост в Моравия, където оставил като спомен за своята храброст и победа нечуваната си жестокост.“⁹³ С други думи, българите взели дейно участие в борбата за „унгарското наследство“ на страната на Карол Роберт, подкрепян от австрийци и немци срещу чехите. Как, или по-точно от кого и откъде дошла тази българска помощ?

За евентуалното намиране на правилния отговор според мен съществуват поне три възможности, които ще подреда по степен на вероятност според географската близост:

1. В т. нар. „Анжуйска партия“, подкрепяща Карол Роберт за унгарския престол, заедно с куманите участвали и българи от Мачванския банат, т. е. от поне формално подвластните на Унгарското кралство територии. Бившият сръбски крал Стефан Драгутин, управляващ Мачва като маджарски васал, бил обект на особени симпатии от страна на неаполските Анжуйци още от 1300 г. Вероятно той оказал подкрепа на Карол Роберт в началото на неговата борба⁹⁴. Но още през 1301—1302 г. между Стефан Драгутин и брат му Стефан Урош Милутин избухнала тежка и продължителна междуособица⁹⁵, която прави проблематично прякото ангажиране на някой от двамата в борбите за „унгарското наследство“. Затова според мен участието на българи от Мачванския банат, управляван от Стефан Драгутин, на страната на Карол Роберт и австрийския хер-

цог срещу чехите през 1304 г. по принцип е възможно, но малко вероятно, като се има предвид, че по този начин въпросният извор би могъл да споменава и сръбско участие.

2. В събитието участвали българи от Видинската област, управлявана от Шишман. Както е известно, той поддържал добри отношения със сърбите, подвластни на Милутин⁹⁶, за който се знае, че през 1303—1304 г. имал тесни връзки с папа Бенедикт XI⁹⁷ — основният съюзник на Карол Роберт в Унгария. Владенията на Шишман обхващали и отвъддунавски територии, включително и част от Северинската област, което се потвърждава от по-късни унгарски извещения. Следователно въпросните българи във войската на анжуйския претендент и херцог Рудолф най-вероятно биха могли да дойдат от Видинско с разрешението на Шишман. Твърде възможно е Карол Роберт да се е съгласил на някакви отстъпки към видинския владетел по отношение на Северинската област, за да спечели неговата подкрепа.

3. Възможно е българското участие да е дошло от страна на новия търновски цар Тодор Светослав. Но това ми се струва по-малко вероятно, като се има предвид, че между него и маджарите стоял видинският владетел Шишман. Освен това към 1304 г. Тодор Светослав бил твърде ангажиран на юг срещу Византия, срещу акцията на каталаните в Тракия, а и отношенията му с Милутин не били особено добри⁹⁸.

Вероятно авторът на една немска римувана хроника имал предвид също видинския владетел Шишман (както и управляващия Мачва Стефан Драгутин). В нея се говори как „кралете на България и Сърбия узнали от пристигналите там търговци“ за перипетиите на кандидата за унгарския престол Ото Баварски, пленен през 1307 г. в една от крепостите на трансилванския войвода⁹⁹. Този факт свидетелства най-малкото за интереса, който продължавали да проявяват българи и сърби към „войната за унгарското наследство“.

Главно с подкрепата на Папството Карол Роберт успял да обърне нещата в своя полза едва към 1308 г., но се озовал в противоречие с редица полусамостоятелни магнати и банове, между които и Стефан Драгутин, при това в твърде решителен за него момент от конфликта му с Милутин¹⁰⁰. Стигнало се дори до там, че през 1308 г. Милутин бил привлечен към новата коалиция. В нея освен Неаполското кралство и Венеция срещу Византия участвала вероятно и Унгария под егидата на френския крал Филип IV Хубави и непосредственото ръководство на брат му — Шарл дьо Валоа¹⁰¹.

Най-напред бих искал да обърна внимание на проблема, доколко е реално участието на Унгария в антивизантийската коалиция. То

би могло да се гради преди всичко на обещанията на Карол Роберт, който обаче бил твърде ангажиран в борбата си срещу местните магнати, за налагането си на унгарския престол. Затова твърдението, че в коалицията влизала и Унгария, е хипотетично¹⁰². Вероятно то се дължи на логическите умозаклучения на същия автор, но в друга негова работа, която взема отношение към възможното разпределение на силите според „Анонимното описание от 1308 г.“¹⁰³ По отношението на анонимния автор е трудно да се прецени кои точно страни влизали в коалицията или били нейни противници. Лошото отношение към сърби и българи като схизматици не означава, че те в случая са третираны като врагове, поне що се отнася до сърбите. Мисля обаче, че включването и на Унгария към коалицията на Шарл дьо Валоа е оправдано и има допълнителни основания. Не трябва да се забравя, че Карол Роберт се утвърдил на унгарския престол главно с подкрепата на папа Климент V — една от основните фигури на коалицията. През пролетта на 1308 г. при маджарите бил изпратен папският легат кардинал Джентиле, който трябвало да укрепи положението на Карол Роберт в съюз с Католическата църква срещу сепаратизма на олигархията. Така част от мисията на кардинала включвала и отправянето на строги предупреждения към един от най-големите врагове на краля — трансилванския воевода Ладислав Кан, заради съюза му с унгарския васален управител на Мачва Стефан Драгутин, скрепен с брака между дъщерята на воеводата и Драгутиновия син Владислав¹⁰⁴. Мисията на Джентиле била напълно в духа на структурираната от Шарл дьо Валоа и папата коалиция, предвиждаща съюз с Милутин, а не с Драгутин, като същевременно не противоречала на папската политика за подпомагане на Карол Роберт срещу непокорните унгарски васали и магнати.

В новата българска историография е наложена тезата за негативното отношение на България към западната антивизантийска коалиция от 1308 г.¹⁰⁵ Подобна трактовка, която се основава преди всичко на сключването на българо-византийския договор от 1307 г., скрепен с брака между Теодор Светослав и Теодора Палеолог¹⁰⁶, според мен представя нещата твърде опростено, а оттам и неправилно еднозначно. Правят впечатление сведенията на Пахимер. Те позволяват да се допусне, че още преди да започне военни действия срещу Византия през 1304 г., търновският владетел установил съюз с една доста интересна фигура — деспот Михаил (Димитър) Дука, основаващ се на сключения брак със сестра му Анна Тертер Асенина¹⁰⁷. Деспот Михаил — по-малък брат на епирския деспот Никифор (синове на Михаил II), бил използван дотогава сравнително успеш-

но от Палеолозите срещу сепаратизма на Епир и Тесалия, но изпаднал в немилост (бил затворен, а имотите му — конфискувани), защото преминал в лагера на противниците на империята¹⁰⁸.

Още през с. г. Андроник II извикал на помощ срещу нападенията на Теодор Светослав каталанския вожд Роже де Флор, изтъквайки като предлог женитбата на благородника с дъщерята на Иван III Асен¹⁰⁹. Въпреки че през лятото на 1306 г. испанските рицари нападнали живеещите в България алани главно с цел да си отмъстят за убийството на Роже¹¹⁰, още с. г. Теодор Светослав направил опит да постигне единодействие и съюз с каталаните срещу Византия, като възнамерявал да предложи за съпруга на техния нов предводител Бернат де Рокафорт своята сестра, вдовицата на Чака¹¹¹. По същото време се активизирали усилията на Шарл дьо Валоа за изграждане на голяма антивизантийска коалиция. До края на с. г. бил сключен съюзът с Венеция¹¹². От своя страна още през 1306 г., след освобождането си от генуезки плен, каталанският вожд Беренге д'Ентенса направил безуспешен опит да получи подкрепа от папата и френския двор, която му била отказана заради неговите настроения да продължи съюза с Андроник II срещу турците¹¹³. Но впоследствие, когато начело на каталаните останал само Рокафорт, Шарл дьо Валоа успял да се споразумее с тях на антивизантийска основа, като с посредничеството на венецианците постигнал клетва за вярност и наложил в ръководството им своя представител Тибо дьо Сепоа¹¹⁴. Прави впечатление, че когато каталаните на Рокафорт се придвижвали през Македония, те се опасявали от военен съюз на ромеите с „илирите, трибалите [сърбите], акарнанците и тесалийците“, но не и с българите¹¹⁵.

—Всичко това ми дава основание да изкажа хипотетичното предположение, че през 1306—1308 г. дипломатията на Шарл дьо Валоа предприела опити да привлече на своя страна срещу Византия както каталаните в Тракия и сърбите, така и българския владетел Теодор Светослав, а вероятно чрез сръбския крал Милутин и видинските Шишмановци¹¹⁶. Трябва да се има предвид и установяването на добри отношения както на Теодор Светослав, така и на Михаил Шишман с Венеция¹¹⁷, първоначално също на антивизантийска основа¹¹⁸. Или може да се предположи, че през един кратък период (1306—1307) Търновското царство на Теодор Светослав, Видинската област на Шишмановци и Унгария вероятно се оказали в един и същ лагер — антивизантийската коалиция начело с Шарл дьо Валоа, в която участвали венецианци, каталани, сърби, арменци, както и някои видни византийски аристократи.

Така или иначе, западната антивизантийска коалиция не се осъществила. Още през 1307 г. дипломатията на Андроник II осъзнала огромната опасност за империята от евентуалното съединяване на силите на българи и каталани в Тракия и направила всичко възможно за постигането на мир с цар Теодор Светослав¹¹⁹. Участието на сръбския крал Милутин в коалицията също не продължило дълго. Още в края на 1308 г. пратениците на папата, които трябвало да осъществят обръщането на сърбите към Римската църква, били отпратени от краля. Преди това той обаче се възползвал от временните политически облаги на антивизантийската коалиция и осъществил нови териториални придобивки в Македония¹²⁰. Неслучайно през 1309 г. Папството отново засилило пропагандата си „срещу схизматиците“, което проличава от все по-настойчивите предупреждения на папския легат Джентиле в Унгария срещу трансилванския воевода Ладислав Кан¹²¹. Всичко това ми дава основание да смятам, че след неуспеха на западната антивизантийска коалиция начело с Шарл дьо Валоа и окончателното закрепване на Карол Роберт на унгарския престол, т. е. след 1308 г. между маджарите и сърби и българи (Милутин, Драгутин, Шишман и Теодор Светослав) отново се установили враждебни отношения. В същото време обаче българо-венецианските връзки все повече укрепвали. Това не било случайно, тъй като Венеция още през 1308 г. се конфронтирала с Папството и непрекъснато се стремяла да установява съюзни отношения с балканските народи, за да се противопоставя по-успешно на унгарската експанзия в Далмация¹²².

Вероятно още през 1309 г. сърбите на Драгутин провели военни акции срещу унгарски територии, които признавали властта на новия крал Карол Роберт¹²³. Това предопределило по принцип негативното отношение на унгарската Анжуйска династия към сърбите и към тези, които ги подкрепяли в антимаджарските им акции — предимно българи, власи и татари (по-късно — турци).

Някои изследователи допускат, че във военните действия на „схизматици и татари“ срещу Унгария през 1312—1313 г. участвали и българите на новия видински владетел — деспот Михаил Шишман Асен¹²⁴, други отхвърлят такава възможност¹²⁵. Сръбските учени са убедени, че продължаващият антагонизъм между Карол Роберт и Драгутин принудил последния да се помири с брат си Милутин към края на 1312 и от началото на 1313 г. двамата започнали военни действия срещу маджарите и срещу техните васални хърватски князе, постигайки съюз с Венеция¹²⁶. Именно участието на Милутин във войната срещу Унгария прави според мен възможно и участието на видинския деспот на страната на сърбите заедно с традиционните

си съюзници татари и власи, които респективно са традиционни противници на маджарите.

През 1314 г. Драгутин успял да се помири с Карол Роберт, признавайки се за негов васал с цената на запазването на управлението над областта Мачва. Вероятно малко по-късно били уредени и отношенията с Милутин, ако се съди по уважението, което унгарските пратеници засвидетелствали към неговата съпруга Симона в резиденцията на Драгутин в Белград¹²⁷. Драгутин успял да се задържи като унгарски васален бан на Мачва и същевременно поддържал мирни отношения с брат си Милутин до смъртта си през 1316 г. Поради това може да се предположи, че между Унгария, от една страна, и сърбите на Милутин, както и тясно свързания с него видински деспот — от друга, също царяло спокойствие.

Положението коренно се променило след смъртта на Драгутин през март 1316 г. Малко преди това той предал управлението на Мачва на сина си Владислав, който получил признанието на унгарския крал¹²⁸. Най-късно през 1317 г. Милутин, след като си осигурил подкрепата и на част от вътрешната опозиция в Унгария, започнал настъпление срещу племенника си Владислав. Той бил пленен и затворен, а областта Мачва — присъединена към Сръбското кралство¹²⁹.

Съществува една унгарска грамота, издадена от името на крал Карол Роберт на 23 октомври 1317 г. За нея се разбрало преди около 6 десетилетия, но е публикувана преди малко повече от 30 години. Използвана е досега главно от унгарската и румънската историография¹³⁰, но остава напълно непозната за българската историческа наука. Според този изключително интересен документ излиза, че през 1316—1317 г.¹³¹ в унгарската междуособица пряко се намесил видинският деспот Михаил Шишман, подкрепяйки със своя войска северинския бан Теодор от рода Чанад, който се опълчил срещу унгарския крал. Но войските на Карол Роберт удържали победа над бунтовниците и подкрепящите ги българи в битката при крепостта Михалд (дн. Мехадия в Румъния), като успели дори да пленят сина на бана — Иоан (Янош). Неговият сподвижник Иван Русинът (Iwan dictus Ogoz) заедно с оцелялата българска войска успял да се спаси на територията, подвластна на Михаил Шишман, която несъмнено обхващала част от Северинския банат и дн. Влашко¹³². Тоест сведенията на „Анонимното описание“ от 1308 г., че владенията на видинските Шишмановци обхващали територии от двете страни на Дунава, намират още едно потвърждение¹³³. Впоследствие същият Иван Русинът явно получил добър прием от видинския деспот, тъй

като се издигнал значително като военачалник и дипломат, особено след 1323 г., когато новият му покровител станал български цар¹³⁴.

В случая намесата на Михаил Шишман в унгарската междуособица срещу Карол Роберт явно била в съзвучие с акцията на Милутин срещу Мачва и неговия племенник — унгарския васал Владислав. Трудно е да се каже обаче дали видинският деспот оказвал подкрепа на сръбския крал и след 1317 г., когато унгарският владетел успял да организира голяма коалиция срещу сърбите, в която влезли Филип Тарентски, претендент за „крал на Албания“, папа Йоан XXII, бановите на Хърватско и Босна, както и Дубровник¹³⁵. Мисля, че Михаил Шишман се въздържал от по-нататъшни военни действия срещу маджарите. Обратното твърдение едва ли е възможно поради липсата на повече сведения. То важи и за позицията на Търновското царство на Теодор Светослав, което вероятно също останало безучастно към войната между унгарския крал и Милутин, въпреки някои тенденции за сближение с последния¹³⁶.

В крайна сметка сръбският крал изгубил войната срещу маджарите. Към 1319—1320 г. те успели да възстановят окончателно властта си над Белград и областта Мачва¹³⁷. Трудно е да се каже дали това оказало конкретно въздействие върху положението на видинския деспот като най-близък съюзник на сръбския крал. Възможно е в резултат на победата на Карол Роберт¹³⁸ българите да са били изтласкани от Северинския банат и да загубили част от влиянието си над власите, чийто воевода от кумански произход Басараб, се признал за унгарски васал¹³⁹. Балансът на силите бил донякъде възстановен след като западната антисръбска коалиция, организирана от папа Йоан XXII, която трябвало да бъде ръководена от унгарския крал и в нея да участват чешкият и полският владетели и херцозите на Австрия, Каринтия и Бавария, през 1320 г. се разпаднала¹⁴⁰.

Вероятно през последната година от царуването на търновския цар Теодор Светослав и на сръбския крал Милутин (1321)¹⁴¹ по границите с Унгария (с нея граничели териториите, подвластни преди всичко на видинския деспот) било спокойно. Малко след смъртта на Милутин обаче в Сърбия избухнали междуособици за неговото наследство, като отделните претенденти се ориентирали и към осигуряване на външна подкрепа. Синът на Драгутин — Владислав, който успял да избяга от затвора, се надявал като унгарски васал да получи помощ от своя сюзерен, при когото избягал след като се провалил¹⁴². Унгарският владетел Карол Роберт се опитал да помогне с военна сила на Владислав срещу най-опасния му противник Стефан Дечански¹⁴³. От своя страна Дечански получил подкрепата на вис-

шето сръбско духовенство, а вероятно и на Византия, като бил коронясан за крал на 6 януари 1322 г. под името Стефан Урош III. Впоследствие той успял да привлече на своя страна влашкия воевода Басараб и татарите, които през 1324 г. нападнали Трансилвания¹⁴⁴, явно за да осуетят по-нататъшната маджарска помощ за Владислав. Това действително позволило на Стефан Дечански да се справи със сина на Драгутин още с. г. Забележителното в случая е, че по същото време новият български цар Михаил III Шишман Асен пропуснал през българска територия голям татарски отряд, който атакувал византийска Тракия¹⁴⁵.

За законен наследник на Милутин още приживе бил определен най-големият му син Константин — фаворитът в семейството, а не по-малкият Стефан, който вдигнал неуспешен бунт срещу баща си и бил наказан с ослепяване, но успял поне частично да избегне наказанието¹⁴⁶. За съжаление, изворите са твърде лаконични и неясни за съдбата на Константин. Знае се, че той бил убит в сражение от брат си Стефан, но без повече подробности¹⁴⁷. Продължителят на сръбския архиепископ Данило съобщава, че Владислав и Михаил Шишман създавали неприятности на новия крал¹⁴⁸. Това дало основание на някои изследователи да смятат, че видинският деспот, от 1323 г. — български цар, подкрепил претендента Владислав срещу Стефан Дечански¹⁴⁹. Срещу това мнение основателно се възразява, че сръбският извор не потвърждава конкретно съюза между Владислав и Михаил Шишман. Същевременно се добавя и неясният аргумент, че главната причина за влошените отношения между новите сръбски и български владетели било сближаването на България с византийците. (След 1324 г.? Но тогава Владислав губи окончателно битката за сръбския престол!¹⁵⁰) Съществува обаче и друго мнение, което има повече основания: като съюзник и приятел на Милутин, Михаил Шишман се обявил в полза на неговия фаворит Константин, което го противопоставило на Стефан Дечански¹⁵¹, но заедно с това го конфронтирало и с поддържания от унгарците Владислав. Тази теза се потвърждава и от една унгарска грамота, която съобщава за военни действия срещу България в момент, когато на търновския престол вече седял бившият видински деспот. Следователно през 1322—1323 г. както унгарците, така и българите били враждебно настроени към Стефан Дечански, като същевременно враждували и помежду си. Двете страни не подкрепяли съвместно претендента Владислав и заедно с Византия застанали зад една от страните в триъгълника на борбата за власт в Сърбия след смъртта на Милутин.

Но какви са сведенията от въпросния унгарски извор, който повдига нови въпроси около цялостната външна политика както на България, така и на Унгария в Европейския Югоизток през 20-те години на XIV в.? Дали това оказало някакво влияние върху злощастната за българите битка при Велбъжд през лятото на 1330 г. и за катастрофата на унгарските войски във Влашко през есента на с. г.? Става дума за една грамота на крал Карол Роберт от 29 март 1329 г., публикувана за първи път преди малко повече от 30 години¹⁵². В нея се казва, че магистър Дионисий от рода Сечи, кастелан на крепостите Михалд (Мехадия) и Хазнук (дн. Търюкбече, Стари Бечей), превзел „крепостта, наречена Гурен, която се намирала в България под властта на деспота или владетеля на Търново“, тъй като неговите войски предприемали чести нападения и причинявали много щети¹⁵³. Превземането на крепостта не станало лесно. При обсадата магистър Дионисий загубил 30 приближени — роднини и служители. Малко по-нататък се казва, че магистърът бил дислоциран в крепостта Михалд (Мехадия), за да отбранява Унгарското кралство „срещу българите, влашкия воевода Басараб, сръбския крал-схизматик, както и татарите“¹⁵⁴.

Известията от грамотата са коментирани в унгарската и румънската историография, но не са използвани от българската историческа наука. Унгарските историци обръщат повече внимание върху локализацията на крепостта Гурен (Гьореньвар, дн. Гура-Веий в Румъния), която се намирала между Северин и Оршова. Оттук се прави изводът, че Северин и неговата област били в български ръце през 1323—1329 г.¹⁵⁵

Същевременно сведенията на грамотата са използвани и от румънската историография, като се обръща повече внимание върху хронологията на събитията от 1323—1324 г.¹⁵⁶ Още издателят на грамотата предлага превземането на българската крепост да се датира през 1323 г., но в последно време унгарските историци са по-предпазливи и предпочитат посочената по-широка хронологическа рамка.

Според мен въпросните събития могат да се датират през първата половина на 1324 г. Основание за това дава обстоятелството, че в грамотата се намеква за съюз или за съвместни действия между българите, влашкия воевода Басараб, сръбския крал и татарите. Оттук предложената датировка може да се подкрепи с допълнителни аргументи:

1. Власите и татарите били традиционни съюзници на българския цар Михаил Шишман. През лятото на 1323 г. те взели участие в българската кампания срещу византийците в Тракия, а през пролет-

та на 1324 г. 12 000 татари били пропуснати през българските земи, за да нападнат византийска Тракия¹⁵⁷.

2. Прави впечатление определението на сръбския крал като схизматик. Още издателят на грамотата правилно смята, че става дума за Стефан Дечански¹⁵⁸. Но това означава според мен, че маджарите се отказали вече да подкрепят Владислав и признали реалната власт на своя противник над Сърбия, въпреки враждебното определение „схизматик“. Тази ситуация била възможна едва през 1324 г. или за времето след това.

3. През пролетта на 1324 г. сръбският крал изпратил в Търново дипломатическа мисия, предвождана от архиепископ Данило, която се оказала успешна. Противоречията между сърби и българи поне временно били разрешени, като българският владетел явно признал реалната власт на Стефан Дечански в Сърбия¹⁵⁹. От друга страна, това временно примирие продължило най-малко до есента на 1324 (до развода на Михаил Шишман с Анна Неда, дъщеря на Милутин и сестра на Дечански)¹⁶⁰ или най-късно до пролетта на 1327 г., когато двете страни окончателно се ориентирали към противоположни позиции във втората фаза на гражданската война във Византия „между двамата Андрониковци“¹⁶¹.

4. През есента на 1324 г. влашкият воевода Басараб атакувал самостоятелно Северинската област западно от р. Олт, но бил изтласкан назад от унгарските войски на магистър Дионисий¹⁶².

Следователно през първата половина на 1324 г. между България и Сърбия било постигнато примирие, което вероятно регламентирало общи действия срещу маджарите, или поне постигало съгласие между двете страни за общността на интересите им срещу Унгария. Това се обуславяло от маджарския натиск срещу българите в Северинската област и срещу сърбите в Мачва и южно от нея. Липсват конкретни данни, как впоследствие се развил българо-унгарският конфликт, но косвено може да се смята, че той едва ли завършил в полза на българите. Спорът за Северинската област се изместил в плоскостта маджари—власи, като последните, ръководени от воеводата Басараб, започнали все по-настойчиво да изразяват претенции към тази територия. България окончателно загубила контрол над Северинската област, която отново минала под унгарска власт. Всичко това обаче още повече задълбочило конфликта между Унгарското кралство и България, отразило се отрицателно на българската външна политика и повлияло косвено за катастрофата при Велбъжд през лятото на 1330 г. /

Основания за подобна преценка ми дават някои основни черти на българската външна политика в периода 1327—1330 г., както и характерът на сръбско-унгарските отношения по това време:

1. Българският цар Михаил III Шишман Асен, въпреки някои тактически опити да играе самостоятелно като извлече дивиденди от втората фаза на „войната между двамата Андрониковци“, от 1327 г. сравнително трайно се обвързал с младия Андроник III, докато сръбският крал Стефан Дечански подкрепял стария Андроник II¹⁶³. Всичко това довело след детронацията на стария василевс — към края на 1328 или началото на 1329 г., до сключването на българо-византийски съюзен договор, насочен срещу Сърбия¹⁶⁴.

2. В дипломатическата подготовка на очретаващия се военен сблъсък главно между Сърбия и България за владенето на Македония прави впечатление, че и двете страни не успели да привлекат един толкова важен и ключов външен фактор като Унгария. Според мен най-големи възможности за това имала България, тъй като според наличните данни сръбско-унгарските отношения били много по-враждебни¹⁶⁵ от българо-унгарските. Презумпцията за враждебност между България и маджарите тогава¹⁶⁶ е твърде условна, доколкото може да се основава върху добрите отношения на Михаил Шишман с традиционните противници на Унгария — власи и татари.

3. След голямата унгарска победа над татарите в Трансилвания през 1326 г. влашкият воевода Басараб отново потвърдил лоялността си като васал на маджарите и действително се помирил с Карол Роберт. Били подобрени и отношенията между Басараб и папа Йоан XXII, който го призовал да подпомогне усилията на монасите-доминиканци срещу еретиците в подвластните му територии. Съюзът между българите на Михаил Шишман и власите на Басараб тревожел унгарския крал, който явно го възприемал като заплаха за унгарските интереси в Трансилвания и Северинската област¹⁶⁷. Затова пасивността на българската дипломация към Унгария, която малко преди това воювала отново със сърбите за Мачва, в този момент е трудно обяснима. Мисля, че в дипломатическата подготовка на войната срещу сърбите българите допуснали голяма грешка, като не си осигурили поне доброжелателен неутралитет от страна на Унгарското кралство. Тази грешка не можела да компенсира провалилия опит на сърбите да привлекат на своя страна влашкия воевода. Те заместили този провал с подобряване на отношенията си с Дубровник и Венеция, с помощта на които успели да привлекат много западни наемници¹⁶⁸.

Битката при Велбъжд на 28 юли 1330 г. завършила не само с поражението на българските войски, на техните съюзници и гибелта на цар Михаил Шишман, но и с катастрофа за цялата външна политика през последните години на управлението му¹⁶⁹. Тя имала особено тежки последици не само за отстояването на българщината в Македония, но довела и до превръщането на България във второстепенен политически фактор на Балканите, съобразяващ се от тук нататък главно с издигащата се Сърбия. Българската държава се оказала неспособна да завладяването ѝ от османските турци да реализира по-значима собствена външна политика и да организира по-ефективно в дипломатическо и военно отношение някаква прегрлада срещу разрастващата се турска експанзия.

Военнополитическите последици за България от катастрофата при Велбъжд се проявили още през с. г. Те се изразяват не само в унижителното положение спрямо Сърбия, след като начело на държавата застанало сръбското протеже Иван Стефан, наложено с подкрепата на сръбски военен отряд, изпратен в Търново¹⁷⁰. Поражението оказало негативно въздействие и върху най-близкия съюзник на Михаил Шишман — влашкия воевода Басараб, а оттам косвено и върху относителното задълбочаване на конфликта между българи и маджари. През есента на 1330 г. унгарският крал, явно повлиян от вестта за поражението на българския цар и неговите влашки съюзници при Велбъжд, предприел с малка войска предимно от кумански наемници, тъй като основните сили се сражавали в Полша, военна инспекция в Трансилвания и Северинската област, за да затвърди сюзеренитета си над Басараб. Може би именно защото вече бил лишен от българска подкрепа, влашкият воевода обещал лоялност на маджарите като техен васал. След това, преднамерено или не, неговите сили нападнали изненадващо кралския отряд в един от планинските проходи. Карол Роберт едва успял да се измъкне от клопката със самоотвержените усилия на най-близките му другари, изгубвайки по-голямата част от куманските наемници¹⁷¹. Вероятно поради тежката ситуация, в която се намирала, българската страна останала безучастна към това събитие. Липсват данни за евентуална намеса и на новия видински господар Белаур, брат на Михаил Шишман¹⁷².

Откритата просръбска ориентация на цар Иван Стефан (1330—1331) дава основание да се смята, че негативният характер на българо-унгарските отношения се запазил по време на неговото управление, доколкото изобщо може да се говори за някакви отношения между двете страни, тъй като в изворите липсват сведения.

По ирония на съдбата, голямата вътрешнополитическа промяна през пролетта на 1331 г. — превратът на протовестиария Раксин и логотета Филип, който поставил на българския престол ловешкият деспот Иван Александър¹⁷³ — не довела до значителен завой във външнополитическата ориентация на България, особено по отношение на сърбите и власите. Това може да означава, че враждебността в българо-унгарските отношения се запазила през целия период на управлението му и логично довела до избухването на войната между двете страни през 1365—1370 г.

Още в началото на 20-те години на XIV в., когато бил ловешки деспот, Иван Александър сключил брак с Теодора, дъщеря на влашкия воевода Басараб, който продължил най-рано до 1345—1346 г.¹⁷⁴ Това оказало решаващо въздействие за формирането на враждебната външна политика на България към маджарите по времето на цар Иван Александър, защото маджарите били по онова време срещу борбата на власите за по-широка автономия. Още по-голямо въздействие за изграждането на определена антиунгарска линия във външната политика на България имали българо-сръбските отношения. През пролетта на 1332 г. сестрата на царя Елена се омъжила за новия сръбски крал Стефан Душан¹⁷⁵. Напълно споделям мнението, че тази постъпка, „може би необходима за момента, в крайна сметка се оказала недостатъчно прозорлива и българската държава трябвало да плати висока цена за мира със Сърбия“¹⁷⁶. Няма да е пресилено, ако положението се характеризира по следния начин: България била в сянката на Сърбия.

Напоследък бе изказана интересната идея, че вътрешнополитическите проблеми на Иван Александър непосредствено след възкачването му на търновския престол, породени от бунта на Белаур във Видин, не били разрешени толкова бързо, както се приема (до 1332 г.). Те продължили по-дълго — вероятно до издаването на т. нар. „Песнивец“ през 1337 г.¹⁷⁷ В приписката към него между победите на Иван Александър се споменават „Бдин и цялото Подунавие, даже и до Морава“¹⁷⁸. Ето как Кантакузин описва собствените си заплахи, отправени към пратениците на търновския цар през 1341 г.: „... ние с кораби ще закараме по Дунав Шишман до Видин, като предизвикаме гражданска война сред вас...“¹⁷⁹ Всичко това показва, че Видинската област създавала сериозни проблеми за властта на Иван Александър¹⁸⁰. Тук бих могъл да поставя въпроса: не е ли това една от основните причини за така търсеното приятелство на Стефан Душан и за „сателитната“ политика на България спрямо Сърбия? Каква е ролята на намиращата се близко до Видинската

област Унгария? За съжаление, на тези въпроси не може да се даде някакъв отговор поради липсата на сведения.

Политиката на Иван Александър към избухналата нова византийска междуособица от есента на 1341 г., за разлика от действията на неговия предшественик Михаил Шишман, била в пълно съзвучие със сръбската политика. Най-напред и двамата се обявили за противници на Кантакузин¹⁸¹. Когато сърбите решили да го подкрепят през 1342 г., търновският цар се опитал да склони краля и неговата жена — сестра си, да пленят и убият Кантакузин, но след като те отказали, българският владетел бил принуден да изпрати войска в Димотика в помощ на Кантакузиновата съпруга Ирина¹⁸². Когато Стефан Душан се отдръпнал от съюза с Кантакузин през 1343 г., Иван Александър приел отново предложението на групата около Апокавк и Анна Савойска за съвместни действия срещу претендента¹⁸³.

Сръбският владетел Стефан Душан отвоювал постепенно и методично от византийците цяла Македония, Албания, Епир, Тесалия и Акарнания, осланияйки се и на сключения династически и политически съюз с България, което му позволило да се самопровъзгласи за „цар на сърби и гърци“ и да обяви Сръбската архиепископия за патриаршия¹⁸⁴. Всичко това, разбира се, станало с одобрението на българския цар, което едва ли може да се характеризира по друг начин, освен като предателство към българското население в Македония¹⁸⁵.

При това отношение на Иван Александър към завоюването на Македония от сърбите, както и поради общата им политика към Византия може да се предположи, че българската страна подкрепяла Стефан Душан и в честите му войни срещу унгарците — най-сериозните и опасни за сърбите врагове, които не ги допуснали да се укрепят в Мачва. Това предопределило и откритите военни състълкновения между сърби и маджари през 1334—1335, 1338—1339, 1342, 1346 и 1350 г.¹⁸⁶ Българската държава вероятно заемала поне доброжелателен за сърбите неутралитет. Опитите на папа Бенедикт XII да предизвика някаква промяна на българската външна политика, както и по-доброжелателно отношение към идеята за възстановяване на унията с Римската църква, за което свидетелства писмото му от 1337 г.¹⁸⁷, явно не довели до положителен резултат.

Не мога да приема становището, че след 1346 г. се стигнало до влошаване на българо-сръбските отношения, за което свидетелствала грамотата, дадена от Стефан Душан в полза на дубровнишките търговци¹⁸⁸. Всъщност според грамотата, издадена на 20 септември 1349 г., сръбският владетел твърде прагматично и съвсем естестве-

но забранявал продажбата на оръжие от страна на Дубровник на всички съседни на Сърбия държави, включително и на влашкия воевода Басараб. Позволявало се това да става само „в земльа царства ми и в кралевъ“¹⁸⁹. В случая е по-логично да се смята, че Стефан Душан се ръководел от елементарни съображения за сигурност, отколкото да се търсят прояви на враждебност, включително и към България.

В една приписка от ръкопис на Хилендарския манастир, датирана около 1347 г., областите на „господину кралю четвъртому Стефану“ се изброяват по следния начин: „вс сръбскъ землю, и на Загоріе даже до Бдинга, гръчкв землю даже до Морвница града, рекъше Христополиа на Солвнь, и Дивклитию всъ даже до Драча“¹⁹⁰. Тук няма дори и намек за някакви враждебни действия между българи и сърби, а само информация, че Стефан Душан владеел и част от българските земи „до Видин“, които явно не включвали и града. Всъщност част от западните български земи, обхващащи главно Нишката област, попаднали под сръбска власт още през 1330 г., след голямото българско поражение при Велбъжд¹⁹¹. Датирването на приписката през 1347 г. според мен не е съвсем сигурно: в нея Стефан Душан е титулуван като крал, а по това време (от края на 1345 г.) той вече се провъзгласил за „цар на сърби и гърци“; завоеванията му са представени само до Христопол (дн. Кавала, т. е. Източна Македония) и Драч (Северна Албания), което съответства повече на ситуацията около 1343 г.¹⁹² — време на особено добри отношения между сръбския владетел и търновския цар.

За евентуалното подобряване на българо-унгарските отношения докъм средата на XIV в. едва ли допринесло и уреждането на отношенията с Венеция с договорите от 1346 и 1347 г., потвърдени и от писмото на Иван Александър до венецианския вожд Андреа Дандоло от 4 октомври 1352 г.¹⁹³ Политиката на Венеция по това време била много враждебна на Унгария, главно заради споровете за Далмация, които често прераствали във въоръжени конфликти между двете страни¹⁹⁴. Във външната политика на България спрямо венецианците отново се наблюдава съгласуваност с действията на сръбския крал. Известно е, че още през 1346 г. Стефан Душан предложил на венецианския сенат съвместни действия за завладяването на Константинопол; макар че първоначално отказали, през 1348—1349 г. венецианците засилили връзките си със Сърбия¹⁹⁵.

За това, че е трудно да се говори за промяна на българската позиция към Сърбия, а оттам и спрямо Унгария, свидетелстват и фактите, доказващи общата им външнополитическа линия към Ви-

зантия и главно към Кантакузин в края на 40-те—началото на 50-те години на XIV в.¹⁹⁶ Когато в началото на 1351 г. Кантакузин изпратил посолство в Търново, което да преговаря за съвместни действия срещу турците, българският владетел в началото проявил склонност към съгласие, но впоследствие, „когато кралят [на сърбите] научил, упрекнал го немалко“¹⁹⁷. После преговорите били прекъснати. Фактически България и Сърбия докрай останали противници на Кантакузин. Неслучайно през 1353 г. той отново укорил своя противник Йоан V Палеолог за съюза му със сърби и българи срещу него (малко преди това, на 10 октомври 1352 г., към тяхната коалиция се присъединила и Венеция), което го принудило да потърси отново турска помощ¹⁹⁸.

Твърди се, макар и твърде условно, че в събитията от 1351—1352 г., когато Йоан VI Кантакузин сключил съюз с венецианско-каталонската коалиция срещу Генуа, търновският царски двор заел прогенуезка политическа ориентация¹⁹⁹. Тъй като Генуа имала подкрепата на унгарския крал, айдынския емир и османския султан²⁰⁰, това предполага и промяна на отношенията между България и тези страни. Внимателният анализ на всички известия за действията на генуезците срещу Созопол, посещението им в Несебър и пратеничествата им до Търново, от друга страна, срещата на Иван Александър в Никопол с командващия венецианската флота, на която било потвърдено спазването на договора от 1347 г., показват, че България се стремяла да запази най-малкото неутралитет²⁰¹. Според мен през 1351—1352 г. Иван Александър не изменил на традиционния си съюз с Венеция и Сърбия по време на венецианско-генуезката война за Проливите²⁰².

Трудно е да се установи дали през времето след 1324 г., когато България явно загубила окончателно северозападните си отвъддунавски владения (част от Северинската област), докъм средата на XIV в. настъпили значителни териториални изменения около границите с маджарите. Сигурно е, че през 1332 г. според описанието на барския архиепископ Гийом Адам „Упътване за пътуване към Светата земя“ най-краткият път за Константинопол минавал през България, в която се влизало от Унгария²⁰³. Следователно между двете страни продължавала да съществува обща граница. Вероятно тя се запазила непроменена от 1325 до 1365 г., като минавала главно по Дунав, в участъка от Оршова поне до Видин.

Разгледаният сравнително дълъг период от българо-унгарските отношения бил изпълнен предимно с враждебност, която на няколко пъти прераствала във въоръжени стълкновения (1280—1292 — с Браничевската област на Дърман и Куделин; 1317 г. — с видинския

деспот Михаил Шишман; 1324 г. — със същия вече като български цар). Макар и да звучи парадоксално, но поради особеностите на периода, особено в първия етап, докато браничевските владетели се биели срещу маджарите, търновският цар Георги Тертер вероятно поддържал добри отношения с унгарците; същото може да се предположи и за неговия наследник Теодор Светослав през 1306—1307 г. Затова този етап от българо-унгарските отношения може би трябва да се характеризира като период на равновесие на силите.

БЕЛЕЖКИ КЪМ IX ГЛАВА

¹ Н и к о в. Към историята на северозападните български земи, 43—64; Видинското княжество, 38—83; Съдбата на северозападните български земи, 29—41, 63—122, 138—143.

² З л а т а р с к и. История, III, 540—541; М у т а ф ч и е в. История, 328—330; История на България, 3, 291—293; К о л а р о в. Българо-сръбски отношения, 216—217.

³ Вж. тук, гл. VIII.

⁴ W e r t n e r. Ungarns Palatine und Bane, 159—160; S z e n t r é t e r y. Machow, S. 876; Н ó т а н. Geschichte, II, S. 194.

⁵ S z e n t r é t e r y, B o r s a. Az Árpád-házi, II/2—3, p. 28, по 2329 (27 ноември 1272 г.); p. 29, по 2330 (28 ноември 1272 г.); по 2331 (28 ноември 1272 г.); p. 33, по 2344 (2 януари 1273 г.); p. 34, по 2345 (3 януари 1273 г.); p. 35, по 2349 (4 февруари 1273 г.); p. 37, по 2350 (12 февруари 1273 г.); p. 38, по 2351 (1 март 1273 г.); p. 39, по 2355 (29 март 1273 г.); p. 40, по 2363 (14 май 1273 г.).

⁶ Пак там, II/2—3, p. 30, по 2332; p. 31, по 2335 (декември 1272 г.).

⁷ Пак там, II/2—3, p. 33, по 2344 (2 януари 1273 г.); p. 34, по 2345 (3 януари 1273 г.); p. 35, по 2349 (4 февруари 1273 г.); p. 37, по 2350 (12 февруари 1273 г.); p. 38, по 2351 (1 март 1273 г.); p. 39, по 2355 (29 март 1273 г.); p. 40, по 2357 (30 март 1273 г.).

⁸ Пак там, II/2—3, p. 41, по 2362.

⁹ Пак там, II/2—3, p. 42, по 2363.

¹⁰ Пак там, II/2—3, p. 43, по 2365, 2366.

¹¹ Пак там, II/2—3, p. 43—44, по 2367 (26 май 1273 г.); p. 46, по 2375 (29 май 1273 г.); p. 48, по 2379 (2 юни 1273 г.); p. 49, по 2380 (7 юни 1273 г.); по 2382 (21 юни 1273 г.); p. 50, по 2383 (24 юни 1273 г.); по 2384 (26 юни 1273 г.); p. 52, по 2392 (17 юли 1273 г.); p. 61, по 2422 (1273 г.); p. 63, по 2427 (1273 г.).

¹² Пак там, II/2—3, p. 47, по 2376, 2378.

¹³ Н и к о в. Към историята на северозападните български земи, с. 44, 57; Видинското княжество, 38—39; З л а т а р с к и. История, III, с. 540; История на България, 3, с. 291; F i n e. Late Balkans, p. 181.

¹⁴ Н и к о в. Към историята на северозападните български земи, 54—55, 58; Видинското княжество, с. 40; К о л а р о в. Българо-сръбски отношения, с. 221, бел. 14; F i n e. Late Balkans, p. 181.

¹⁵ S z e n t r é t e r y, B o r s a. Az Árpád-házi, II/2—3, p. 58, по 2412 (27 септември 1273 г.).

¹⁶ G y ö r f f y. Geographia, III, 317—319, 487—489.

¹⁷ S z e n t r é t e r y, B o r s a. Az Árpád-házi, II/2—3, p. 58, по 2414 (29 септември 1273 г.); p. 61, по 2422 (1273 г.); p. 63, по 2427 (1273 г.); p. 67, по 2443 (12 януари 1274 г.); p. 73, по 2462 (22 февруари 1274 г.); p. 97, по 2518 (23 юли 1274 г.); p. 100, по 2524 (8 август 1274 г.).

¹⁸ Пак там, II/2—3, p. 230, по 2942.

¹⁹ Пак там, II/2—3, p. 23, по 2314 (15 ноември 1272 г.).

²⁰ Пак там, II/2—3, p. 29, по 2330 (28 ноември 1272 г.) — последната е на p. 63, по 2427 (декември 1273 г.).

²¹ Пак там, II/2—3, p. 109, по 2550 (7 септември 1274 г.) — последната е на p. 176, по 2752 (декември 1276 г.).

²² Пак там, II/2—3, p. 146, по 2659 (4 декември 1275 г.) — последната е на p. 162, по 2711 (юли 1276 г.).

²³ Пак там, II/2—3, p. 198, по 2823 (10 ноември 1277 г.) — последната е на p. 242, по 2985 (юни—август 1279 г.).

²⁴ Макар че изглежда като трафаретен израз, показателни в това отношение са последните думи от повечето унгарски кралски грамоти през този период: „et alliis quampluribus comitatus regni nostri tenentibus et honoris“ (вж. предходното цитиране).

²⁵ S z e n t r é t e r y, B o r s a. Az Árpád-házi, II/2—3, p. 252, по 3019; Н а з а и. Okmánytár, VI, No 177, p. 248.

²⁶ S z e n t r é t e r y, B o r s a. Az Árpád-házi, II/2—3, p. 59, по 2415 (29 ноември 1273 г.); p. 153, по 2676 (1275 г.).

²⁷ Пак там, II/2—3, 189—190, по 2799, 2800.

²⁸ Вж. тук, бел. 14.

²⁹ Н и к о в. Българо-унгарски отношения, 179—184; Видинското княжество, 25—26; З л а т а р с к и. История, III, 539—540; История на България, 3, с. 277; F i n e. Late Balkans, 181—182.

³⁰ Н и к о в. Българо-унгарски отношения, с. 183.

³¹ Н ó т а н. Geschichte, II, 191—200; K r i s t ó. Die Árpádyndynastie, 240—243.

³² Н и к о в. Българо-унгарски отношения, 178—179; З л а т а р с к и. История, III, с. 539.

³³ I Registri della cancellaria angioina, V, p. 243; Н и к о в. Българо-унгарски отношения, с. 173; D u j č e v. Calabria e la Bulgaria, p. 516; А н д р е в. Неаполитанското кралство, 65—67.

³⁴ Вж. тук, гл. VIII.

³⁵ D u j č e v. Calabria e la Bulgaria, p. 515; Carlo d'Angio, p. 116; А н д р е в. Неаполитанското кралство, с. 68.

³⁶ Срв. първото издание на този интересен текст у Макушев (Итальянские архивы, с. 29); български преводи: З л а т а р с к и. История, III, с. 524 (неточен — превежда само името „България“); А н д р е в. Неаполитанското кралство, с. 64 (превежда „България... кралството Загора“, но прави твърде странен коментар на с. 62, 65, бел. 29).

³⁷ Срв. коментара на D u j č e v. Calabria e la Bulgaria, p. 516, n. 1 (Regno di Zagora = Търновско царство); в същия смисъл са и разсъжденията на П о л и в я н и н и. Средновековният български град, 94—95.

³⁸ Срв. превода на Андреев (Неаполитанското кралство, 65—66), а също прегледа на различните мнения и основанията за датировката през 1272 г.; към тях трябва да се прибави и D u j č e v. Calabria e la Bulgaria, p. 515 (1281 г.).

³⁹ А н д р е в. Неаполитанското кралство, с. 69; Историја српског народа, I, с. 354.

В последно време се изказа интересна хипотеза за произхода на кралица Елена: тя била дъщеря на унгарския бан на Срем, син на Исак II Ангел и Маргарита Арпадина — Йоан Ангел, който бил женен за Матилда дьо Куртене. Освен Елена те имали още една дъщеря — Мария. M c D a n i e l, G. L. On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena. — Ungarn Jahrbuch, 12, (1982—1983), 43—50.

- ⁴⁰ Историја српског народа, I, с. 352; Kristó. Die Arpadendynastie, S. 217.
- ⁴¹ Златарски. История, III, с. 536; Мутафчиев. История, с. 306; Андреев. Неаполитанското кралство, с. 71.
- ⁴² Златарски. История, III, с. 537; Nicol. Last Centuries, p. 54; Павлов. България и походите на „Златната орда“, 145—146; България, Византия и Мамелюкски Египет през 60-те — 70-те години на XIII в.— ИПр, 45/3, (1989), 15—25 (според мен авторът проявява известен стремеж към абсолютизиране на дипломатическите успехи на Търново спрямо татарите и мамелюкски Египет).
- ⁴³ Златарски. История, III, 537—538; История на България, 3, с. 277. Срв. приписката в Търновското евангелие от 1273 г.: „...при царуването на благоверния цар Константин и неговия син Михаил“ (Дуйчев. СБК, II, с. 65; СБЛ, 3, с. 102; Начев, Ферманджиев. Приписки, с. 51); вж. една приписка от 1277 г.: „В годината 6785 при светия и превисок цар Константин, неговата царица Мария и тяхното чадо Михаил Бягрянородни...“ (Дуйчев. СБК, II, 279—280; Начев, Ферманджиев. Приписки, с. 52).
- ⁴⁴ Андреев. Неаполитанското кралство, с. 70. Обясненията на автора в коментара към това известие, че помощта на италианския професор по право била нужна на Константин Тих и Мария според мен не са особено убедителни. Както е известно, по същото време Търново развивало странна дипломатическа активност в Близкия изток, която, от една страна, успяла да впечатли ерусалимския патриарх Григорий, но от друга страна, предизвикала подозренията на египетския султан и в крайна сметка едва ли донесла нещо съществено за България (Златарски. История, III, 536—537).
- ⁴⁵ Ostrogorsky. Geschichte, 380—381; Nicol. Last Centuries, 56—57.
- ⁴⁶ Nicol. Last Centuries, 58—59; Fine. Late Balkans, p. 185.
- ⁴⁷ Сведения за преминаването на това пратеничество липсват в Дубровнишките архиви; името на рицаря Лукизин (Capitaneum Aquile) липсва в списъците на длъжностните лица от времето на Шарл д'Анжу (Андреев. Неаполитанското кралство, с. 70, бел. 85).
- ⁴⁸ Златарски. История, III, 542—543; Мутафчиев. История, с. 318; История на България, 3, с. 277; Fine. Late Balkans, 181—183.
- ⁴⁹ Златарски. История, III, 544—575; Мутафчиев. История, 319—325; История на България, 3, 277—290; Fine. Late Balkans, 195—198.
- ⁵⁰ Fine. Late Balkans, 183—184.
- ⁵¹ Дуйчев. СБК, II, 65—66; СБЛ, 3, с. 103; Начев, Ферманджиев. Приписки, с. 52.
- ⁵² Срв. хронологията на Faller. Chronologie, II, p. 241.
- ⁵³ M. Phil., II, p. 251; превод от: Самият Търновград, 107—108. Малко по-различен стилистично е преводът в ГИБИ, X, 145—146. Според мен няма основание твърдението на П. Петров (Мануил Фил, с. 567), че тези сведения на византийския поет не могат да се приемат за верни; обратното се поддържа и от Pijakov. Les relations, p. 273.
- ⁵⁴ Срв. хронологията, предложена от Faller. Chronologie, II, p. 239, 241 (1279 г.). Все пак съм склонен да допусна, че това можело да стане и в началото на 1280 г.
- ⁵⁵ История на България, 3, 291—293.
- ⁵⁶ Ников. Към историята на северозападните български земи, 61—63; Видинското княжество, с. 43, 84; Мутафчиев. История, с. 328; Бурмов. Шишмановци, с. 229; Божилков. Асеновци, II, № 26, с. 119.
- ⁵⁷ Павлов. Куманите, с. 23.
- ⁵⁸ Нотман. Geschichte, II, S. 210; Kristó. Die Arpadendynastie, S. 244.
- ⁵⁹ A. de Bonf., dec. II, lib. 10, p. 221⁹⁸⁻¹⁰⁰ (ЛИБИ, V/1).

- ⁶⁰ Вж. тук, бел. 1, 2; на тях е обърнато внимание и в чуждата историография: Динић. Однос између Милутина и Драгутина, с. 52; Mavrotatis. Milutin, 21—22; Историја српског народа, I, 442—443; Fine. Late Balkans, 220—221.
- ⁶¹ Ников. Към историята на северозападните български земи, с. 47 (текст), 51 (превод), 57—58 (коментар); Szentpétery, Bors. Az Árpád-házi, II/2—3, p. 348—349, no 3350.
- ⁶² Ников. Към историята на северозападните български земи, с. 59; Нотман. Geschichte, II, S. 200; Mavrotatis. Milutin, p. 15²¹⁻²³; Илиев. Шишмановият поход, с. 53, 57. Необходимо е още веднъж да се подчертае, че Мачванската област не била част от някаква Драгутинова сръбска държава, а унгарско банство, като от 1290 г. в главния град Белград започнало да съществува и самостоятелно католическо епископство. За първи път то е засвидетелствано в писмо на папа Николай IV до апостолическия легат епископ Евгубий (Théinег. Mon., I, p. 366; Wenzel. Az Árpád-kori, V; Monumenta, X, 4—5); първият епископ Бенедикт е засвидетелстван в унгарски грамоти от 1293—1295 г. (Szentpétery, Bors. Az Árpád-házi, II/4, p. 113, no 3919; p. 146, no 4012; p. 150, no 4024; p. 154, no 4039; Wenzel. Az Árpád-kori, V, p. 141).
- ⁶³ Съгласно договора от Дежево — Историја српског народа, I, 438—439.
- ⁶⁴ Срв. превода на архиепископ Данило у Коларов. Българо-сръбски отношения, с. 216.
- ⁶⁵ Ников. Към историята на северозападните български земи, с. 60; Видинското княжество, с. 62; Коларов. Българо-сръбски отношения, с. 217; Историја српског народа, I, 442—443; История на България, 3, с. 291.
- ⁶⁶ Ников. Видинското княжество, 82—83; Коларов. Българо-сръбски отношения, с. 217; Историја српског народа, I, с. 443; История на България, 3, 291—293; Илиев. Шишмановият поход, 54—56.
- ⁶⁷ Срв. грамотите на крал Андрей III: Szentpétery, Bors. Az Árpád-házi, II/4, p. 125, no 3951 (10 ноември 1293 г.); p. 201, no 4182 (13 юли 1298 г.); Wenzel. Az Árpád-kori, XII, Monumenta, XXII, No 492, p. 617.
- ⁶⁸ История на България, 3, с. 294; Fine. Late Balkans, p. 198.
- ⁶⁹ Пенчев. Сребърното монетосечене на цар Георги Тертер, 24—25; Юркова, Пенчев. Печати и монети, 93—97; Дочев. Монети, 82—84.
- ⁷⁰ Ostrogorsky. Geschichte, S. 383; Соколов. Венеция и Византия, 86—87.
- ⁷¹ Sagarbellese, Fr. Carlo d'Angio nei rapporti e commerciali con Venezia e l'Oriente. Bari, 1911, 39—40; Мутафчиев. История, с. 326; Цветкова, Б. А. Българо-тесалийски отношения по времето на Георги Тертерий I. — ИБИНД, 23—24, (1949—1950), 415—418; Latio. Constantinople and the Latins, p. 29; Nicol. Last Centuries, 67—68; Историја српског народа, I, с. 439; История на България, 3, с. 294; Fine. Late Balkans, p. 199; Pijakov. Les relations, p. 275; Петков. България и византийско-неаполитанския конфликт, 1—4.
- ⁷² Мутафчиев. История, 326—327; Ostrogorsky. Geschichte, 383—384; Nicol. Last Centuries, 67—68; Историја српског народа, I, 439—440; История на България, 3, с. 296; Pijakov. Les relations, p. 276; Петков. България и византийско-неаполитанския конфликт, 4—7.
- ⁷³ Latio. Latins, p. 30; История на България, 3, 296—297; Pijakov. Les relations, p. 276. В последно време се изказа необоснованото твърдение, че политиката на цар Георги I Тертер към Византия никога не била враждебна, а неутрална, тъй като България била в зависимост от империята, закрепена с договорите от 1279, 1284 и 1285 г. (Нуждин, О. И. Империя и Болгария в годы правления Георгия I Тертера (1280—1292). — В: Славяне и их соседи. Имперская идея в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Тезисы XIV-ой конференции. М., 1995, 50—51).

- ⁷⁴ P l j a k o v. Les relations, p. 277. Против неговата постановка се обявява и П е т - к о в. България и византийско-неаполитанския конфликт, с. 11, бел. 35.
- ⁷⁵ Неправилно се твърди, че българският цар Георги Тертер и унгарският крал Ладислав IV произхождали от един и същ кумански род Тертероба (П а в л о в. Куманите, с. 23; основава се неточно на P r i t s a k, O. The Polovcians and Rus'. — АЕМАе, 2, (1982), p. 373. Всъщност Притцак твърди, че от въпросния род произхождал куманският вожд Котян; същият род участвал във войната срещу Киев в 1185 г.; G o l d e n, P. V. Cumanica IV. The Tribes of the Cuman-Qipčaq. — АЕМАе, 9, (1995—1997), p. 119.
- ⁷⁶ Срв. Дриновския поменник: „Шишману, благоверному царю“, като името му стои между царете Георги I Тертер и Теодор Светослав (И в а н о в. Поменници, с. 153).
- ⁷⁷ Н и к о в. Татаро-българските отношения, с. 15; История на България, 3, с. 293, 298; P l j a k o v. Les relations, 279—281.
- ⁷⁸ Н ó т а n. Geschichte, II, 212—213.
- ⁷⁹ Пак там, с. 215.
- ⁸⁰ Пак там, с. 216.
- ⁸¹ Пак там, 27—218.
- ⁸² Пак там, 225—226; Д и н и њ. Однос између Милутина и Драгутина, с. 57; Историја српског народа, 1, с. 450.
- ⁸³ T h e i n e r. Mon., I, 375—376; F e j é r. Codex, VII/5, 489—491; Н и г м у з а к и, D e n s u s i a n u. Documente, I/1, 512—516.
- ⁸⁴ История на България, 3, с. 298; P l j a k o v. Les relations, p. 285 (до 1291 г.).
- ⁸⁵ Н и к о в. Татаро-българските отношения, 90—93; М а в г о м а т и с. Milutin, 116—118; История на България, 3, 298—299; Б о ж и л о в, Ив. Бележки върху българската история през XIII в. — В: Българско средновековие. Сб. в чест на Ив. Дуйчев, 79—80; Българите във Византийската империя, с. 348, № 437; P l j a k o v. Die Aussenpolitik, 21—36.
- ⁸⁶ Срв. по-уверената датировка на Файн (Late Balkans, p. 227) и на П. Ангелов (Болгаро-сърбские отношения, с. 110, бел. 10), както и по общата на К. Иречек (История на българите, с. 331, бел. 61 — датира го по времето на Смилец, но след смъртта на Ногай, която обаче погрешно поставя през 1293 г.); по-неубедителна е хронологията на П. Ников (Татаро-българските отношения, с. 27) и В. Златарски (Българо-сърбски отношения, с. 30), според които въпросният брак се състоял през 1309—1310 г. Мнението, че Стефан Дечански бил син на Милутин и Анна Тертер Асенина (Н и к о в. Татаро-българските отношения, с. 31) е неприемливо — срв. критиката на М о ш и н. Балканската дипломатија, 138—139.
- ⁸⁷ За брака на Георги I Тертер с Мария или Кира Мария — дъщеря на Мицо и сестра на Иван III Асен, след който се родила бъдещата сръбска кралица Анна, както и за съдбата на първата му съпруга Мария, майка на сина му Теодор Светослав, срв. М а в г о м а т и s. Milutin, 37—39, 45—46; Б о ж и л о в. Фамилията на Асеневци, II, № 3, 257—258.
- ⁸⁸ O s t r o g o r s k y. Geschichte, 403—404; М о ш и н. Балканската дипломатија, 188—189; Историја српског народа, 1, 446—447.
- ⁸⁹ Недоумение предизвиква мисълта на З. Пляков (Die Aussenpolitik, S. 25) за пребиваването на български пратеник дълго време в Белград (sic!), който трябвало да уреди сключването на брак между Смилецовата вдовица и сръбския крал по време на мисията на Теодор Метохит. За местопребиваването му и за неговите действия, които имали по-друг характер, срв. текста и превода от П. Ников на „Пратеничеството“, описано в Посланието на Теодор Метохит до Никифор Хумнос от 1299 г. в: Г ю з е л е в. Извори в австрийските архиви, I, № 22, 80—119.

- ⁹⁰ История на България, 3, с. 299; F i n e. Late Balkans, 227—228.
- ⁹¹ Н ó т а n. Geschichte, II, 275—277; K r i s t ó. Die Arpadendynastie, S. 253.
- ⁹² Н ó т а n. Geschichte, II, 279—280.
- ⁹³ Превод на Ил. Илиев от Königsaalер Geschichts-Quellen, p. 175: Interea dux Austriae cum Ungaris, Bulgaris et paganis crudelitate comitante ipsum per Moraviam fetur feritate ferina, ubi feralia per saecula inaudita, suae virtutis et victoriae reliquerat insignia.
- ⁹⁴ Д и н и њ. Однос између Милутина и Драгутина, с. 57; Историја српског народа, 2, с. 459.
- ⁹⁵ Д и н и њ. Однос између Милутина и Драгутина, 58—61; Историја српског народа, 2, 451—454; F i n e. Late Balkans, p. 256.
- ⁹⁶ Н и к о в. Видинското княжество, с. 62; М а в г о м а т и s. Milutin, p. 55, n. 150. В последно време бяха изказани някои интересни съображения около началната хронология на установения тесен съюз между Шишмановци във Видин и сръбския крал Милутин от началото на XIV в. И л и е в, Н. Малолетен ли е бил цар Иван-Стефан през 1330 г.? — ИПр, 45/6, (1989), 50—52.
- ⁹⁷ Д и н и њ. Однос између Милутина и Драгутина, с. 62; Историја српског народа, 2, с. 455.
- ⁹⁸ M i l l e r. Latins in the Levant, 215—216; S e t t o n, K. M. Catalan Domination of Athens 1311—1388. Cambridge, Mass., 1948, p. 4; O s t r o g o r s k y. Geschichte, 406—407; N i c o l. Last Centuries, 128—133; L a i o u. Constantinople and the Latins, 160—229; F i n e. Late Balkans, 232—233. Това оказало влияние и върху отношенията на Търново с венецианците, а оттам и косвено към унгарците: Г ю з е л е в. Клетва и договор, с. 157; Les relations, p. 290.
- ⁹⁹ Ottokars Österr. Reimchronik, p. 1152^{88517—88520}; A r m b r u s t e r. Der Donau-Karpatenraum, S. 85.
- ¹⁰⁰ Н ó т а n. Geschichte, II, S. 288; Д и н и њ. Однос између Милутина и Драгутина, с. 64; Историја српског народа, 1, с. 459; F i n e. Late Balkans, p. 256.
- ¹⁰¹ М о ш и н. Договорот на крал Урош II Милутин со Карло Валоа од 1308 г., 422—427; М а в г о м а т и s. Milutin, 121—136; Историја српског народа, 1, 455—457.
- ¹⁰² История на България, 3, с. 306. Позоваването там на труда на Лайу е произволно и неправилно. Срв. L a i o u. Constantinople and the Latins, p. 233: „During the years 1306—1308, Charles of Valois had built up a system of alliances which included the pope, the king of France, Venice, Serbia, the Catalans, the king of Armenia, and a number of important Greeks eager to support his cause.“
- ¹⁰³ G j u z e l e v. Das Papsttum und Bulgarien, S. 193.
- ¹⁰⁴ Сръбските учени са категорични, че Ладислав Кан (Апор) омъжил своята дъщеря за Драгутиновия син Владислав (Д и н и њ. Однос између краља Милутина и Драгутина, 64—66; Историја српског народа, 1, с. 459); по-предпазливи са унгарските историци, които говорят само за сродяването на Ладислав Кан със сръбския кралски двор, без да уточняват имена (Н ó т а n. Geschichte, II, S. 285; К р и ш т о. Ласло Кан и Трансилвания, 21—22); неправилно е становището на румънската историография, че става дума за брак между дъщерята на Ладислав Кан и сина на Милутин — Стефан Урош (P o r. Romanians and Hungarians, p. 198).
- ¹⁰⁵ История на България, 3, с. 306.
- ¹⁰⁶ М у т а ф ч и е в. История, с. 336 (неправилно датира брака между Теодор Светослав и Теодора през 1319 г.); D ö l g e r, Fr. Einiges über Theodora die Griechin, Zarin der Bulgaren (1308—1330). — In: Mélanges Henri Grégoire, I; Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, IX. Bruxelles, 1949, 211—221/ Παράσπορα. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches. Ettal, 1961, 222—230; П л я к о в. Българо-византийски отношения, 99—101.

¹⁰⁷ Пахимер на три пъти споменава, че причина за враждебните действия на деспота бил бракът му със „сестрата на Тертер“ (Rec. Bekkerus), II, p. 396, 406, 408 (ГИБИ, X, 199—201).

¹⁰⁸ Причина за това отношение не бил само бракът с Анна Тертер, сключен вероятно още през 1301 г.; въпросният деспот явно установил връзки с българския владетел, а сигурно и с останалите противници на Андроник II: Ф е р и ј а н ч и њ. Деспоти, 39—40; P o l e m i s, D. I. The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography. London, 1968, No 51, p. 96; PLP, I, S. 16, no 193 (за епирския деспот Никифор — PLP, Add. 1—8, S.5, no 91042); N i c o l. Epiros, II, 21—22.

¹⁰⁹ G. P a s h y m. (Rec. Bekkerus), II, 480—481; ГИБИ, X, 206—207; R. M u n t a n e r § 208 / P. M u n t a n e r, 56—57; M у т а ф ч и е в. История, с. 333; Ц в е т к о в а. Българо-византийските отношения при Теодор Светослав, 6—19; D u j ç e v. La spedizione catalana, 429—431; История на България, 3, с. 302; P l j a k o v. Beziehungen, 41—45 (неправилно датира началото на каталанската кампания в Тракия през 1305 г.).

¹¹⁰ G. P a s h y m. (Rec. Bekkerus), II, 600—604; ГИБИ, X, 212—213; N. G r e g., I, 232—233; R. M u n t a n e r, § 226 / P. M u n t a n e r, 73—74.

¹¹¹ Срв. сведението на G. P a s h y m. (Rec. Bekkerus), II, 606—607; ГИБИ, X, с. 214. Важна роля в това отношение играела и вдовицата на Роже — Мария Асенина, която подстрекавала каталаните срещу Андроник II (Пак там, с. 634; ГИБИ, X, с. 217); И р е ч е к. История на българите, с. 336 (неправилно датира събитието през 1308 г.); M у т а ф ч и е в. История, с. 335; Ц в е т к о в а. Българо-византийските отношения, 21—22 (неправилно го датира в 1307 г.); L a i o u. Constantinople and the Latins, p. 170; N i c o l. The last centuries, p. 132; D u j ç e v. La spedizione catalana, 434—437; История на България, 3, с. 305; П л я к о в. Българо-византийски отношения, с. 97.

¹¹² O s t r o g o r s k y. Geschichte, S. 408; C o k o l o v. Венеция и Византия, 91—92; M o ш и н. Договорот со Карло Валоа, с. 421; F i n e. Late Balkans, p. 233.

¹¹³ R. M u n t a n e r, § 229 / P. M u n t a n e r, с. 79; L a i o u. Constantinople and the Latins, 177—178.

¹¹⁴ Срв. подробните сведения на R. M u n t a n e r, § 235—239 / P. M u n t a n e r, 89—95; A. R u b i y o L l u c h. La Companyia Catalana sota el comandament de Teobald de Cerou, 1307—1310. — Miscelania Prat de la Riba. I. Barcelona, 1923, 236—239; O s t r o g o r s k y. Geschichte, S. 408; L a i o u. Constantinople and the Latins, 224—226; M o ш и н. Договорот со Карло Валоа, с. 421; F i n e. Late Balkans, p. 233.

¹¹⁵ N. G r e g., I, p. 247 (ГИБИ, XI, с. 143).

¹¹⁶ Особено показателно в това отношение е „Анонимното описание“ от 1308 г., съставено вероятно от францискански монах по поръчка на Шарл дьо Валоа във връзка с евентуални действия на неговата коалиция срещу Византия. В него под името България се описват владенията на видинските Шишмановци, които се простирали от двете страни на Дунава (Anonimi Descriptio, 37—38; B o ž i l o v, Iv. Zur Geschichte des Fürstentums Vidin. — Byzbg., 4, (1972), 113—119; J. Б е л ч о в с к и. Опис на Источна Европа од 1308 г. — В: Споменици, II, 478—479).

¹¹⁷ И р е ч е к. История на българите, с. 336; C a k љ з o v. България и генуезците, с. 16, 24, 34; D u j ç e v. Venezia e la Bulgaria, p. 254; Г ю з е л е в. България и Венеция, с. 83; Клетва и договор, с. 157; Les relations bulgare-vénetiennes, p. 290; Очерци върху Българския североизток и Черноморието, прил. № 1, 101—102.

¹¹⁸ Враждебната политика на Теодор Светослав след заемаването на търновския престол към Византия съвпаднала с войната на венецианците срещу Константинопол, завършила с голямата морска демонстрация в Босфора и сключването на временно примирие през 1302 г. в отговор на сближението между Андроник II и генуезците (O s t r o g o r s k y. Geschichte, S. 404; C o k o l o v. Венеция и Византия, 88—90; L o e n e r t z. Notes d'histoire et de chronologie byzantines, I, 158—162, 421—426).

¹¹⁹ Ц в е т к о в а. Българо-византийските отношения, 22—25; L a i o u. Constantinople and the Latins, p. 170, 182; История на България, 3, 305—306; F i n e. Late Balkans, p. 230; П л я к о в. Българо-византийски отношения, 98—100.

¹²⁰ M o ш и н. Договорот со Карло Валоа, с. 427; A н г е л о в. Болгаро-сербские отношения, с. 113; F i n e. Late Balkans, 256—258.

¹²¹ Вж. тук, бел. 104.

¹²² N o v a k, G. L'alleanza veneto-serba nel secolo XIV. — Archivio Veneto-Tridentino, 8, (1925), 1—39; F i n e. Late Balkans, p. 210. Най-късно през 1310 г. между Венеция и Византия бил сключен нов мирен договор, който бил спазван до края на управлението на Андроник II (C o k o l o v. Венеция и Византия, 92—96).

¹²³ S z e n t p é t e r y. Machow, S. 877 (1307 г.); Историја српског народа, I, с. 459.

¹²⁴ Н и к о в. Видинското княжество, с. 106, 120, прил. № 4: Документ на папа Климент V от февруари 1314 г.; П л я к о в. Българо-византийски отношения, с. 105.

¹²⁵ F i n e. Late Balkans, p. 268.

¹²⁶ Д и н и њ. Однос између краља Милутина и Драгутина, 73—80; Историја српског народа, I, с. 460.

¹²⁷ F i n e. Late Balkans, 258—259; M a v r o m a t i s. Milutin, p. 66, n. 192 — помества посещението на Симона в Белград през 1315 г.

¹²⁸ Н и к о в. Видинското княжество, с. 64; Историја српског народа, 472—473; F i n e. Late Balkans, 260—261.

¹²⁹ Н и к о в. Видинското княжество, 64—65; H ó m a n. Geschichte, II, 296—297; M a v r o m a t i s. Milutin, p. 67.

¹³⁰ Bartfai Szabó László. Pest megye történeték okleveles emlékei 1002—1599-ig. Budapest, 1938, p. 33; G y ö r f f y. Adatok a románok, 547—548; H o l b a n. Din cronica relatiilor româno-ungare, 90—91; K r i s t ó. Az Anjou-kor háborúi, 79—80; Anjou-Kori Oklevéltár, IV, No 605, 228—229.

¹³¹ Срв. хронологијата у H o l b a n. Din cronica, 94—96; G y ö r f f y. Adatok a románok, p. 540; K r i s t ó. Az Anjou-kor háborúi, p. 79 (предлагат това събитие да се датира през 1316 г.). Струва ми се, че тази датировка не може да е толкова категорична, тъй като трябва да се има предвид, че акцијата на Милутин срещу Мачва не последвала веднага след смъртта на Драгутин, както се приемаше досега, а се осъществила към края на 1316 — началото на 1317 г. (срв. Историја српског народа, I, 472—473; F i n e. Late Balkans, p. 261). От друга страна, внтрешната опозиција срещу Карол Роберт в Унгарија, в която учествал и северинският бан, успяла да се консолидира също към началото на 1317 г. (H ó m a n. Geschichte, II, S. 296).

¹³² G y ö r f f y. Adatok a románok, p. 541; H o l b a n. Din cronica, 96—97; K r i s t ó. Az Anjou-kor háborúi, p. 80; за крепостта Михалд (Мехадия) в Северинският банат: E n g e l. Király hatalom, p. 134.

¹³³ Вж. тук, бел. 116.

¹³⁴ П а в л о в, Пл. Иван Русинът — български военачалник и политически деец от първата половина на XIV в. — ИИВИ, 36, (1983), 223—232. Интересно в случая е и обстоятелството, че заедно с Иван Русинът през 1322 г. на българска страна против Византия се сражавал и унгарецът Инас (вж. за него Н и к о л о в. Венгры, 80—81).

¹³⁵ H ó m a n. Geschichte, S. 298; L a i o u. Constantinople and the Latins, p. 281; Историја српског народа, I, 472—473; F i n e. Late Balkans, p. 262.

¹³⁶ История на България, 3, с. 308. Мисля, че твърдението за сближение между Милутин и Теодор Светослав през 1317—1321, което се позовава на сведенията от Кантакузин и архиепископ Данило, е пресилено и неточно. Србският извор действително съобщава за посещение на Милутин в Търново, което станало обаче през 1310—1311 г. и по-скоро трябва да се свърже с отношението на двете страни към

антивизантийската коалиция на Шарл дьо Валоа. За външната политика на Теодор Светослав през посочения период срв. Цв е т к о в а. Болгаро-византийските отношения, 27—29; А н г е л о в. Болгаро-сербские отношения, 114—116; П л я к о в. Болгаро-византийски отношения, 105—107; цитираното сведение на Кантакузин (I, p. 104) отразява всъщност съвета му към младия Андроник III да не се обвързва с евентуална помощ срещу дядо му от сърби и българи, които можели да се превърнат в негови най-страшни противници.

¹³⁷ А с с á д у. Magyar története, I, p. 426; S z e n t p é t e r у. Machow, 877—878; Н и к о в. Видинското княжество, с. 66; Н ó т а н. Geschichte, II, S. 299; Историја српског народа, I, 474—475; F i n e. Late Balkans, p. 261.

¹³⁸ Едва ли има друг унгарски владетел като Карол Роберт, който толкова често да се титулувал в своите официални грамоти и като „крал на ... България“ (срв. Anjou-kori Oklevéltár, I, p. 75, 163, 181, 239; II, p. 81, 104—436; IV, 9—256; VII, 1—679; VIII, 2—568; XI, 3—592). Струва ми се, че тази титла не изразявала само празни претенции, а реалното разбиране, че главният град на областта Мачва, както и цялата ѝ територия били бивши български земи, населени и тогава все още с предимно българско население. В официалните унгарски документи, дори когато става дума за католическия епископ на Белград, той продължава да се титулува като Alba Bulgarica (вж. тук, бел. 61); едва към 30-те години на XIV в. започнал да се появява междинният вариант Alba Nandur (Z i m t e r t a n, W e r n e r. Urkundenbuch, I, 468—469, 476; Hazai Okmánytár, V, p. 111) — прелюдия към съвременното унг. Nándorfehérvár, т. е. „Бялата крепост на старите българи“.

¹³⁹ К r i s t ó. Az Anjou-kor háborúi, p. 80.

¹⁴⁰ L a i o u. Constantinople and the Latins, p. 282.

¹⁴¹ Датата на Милутиновата смърт е ясна — 29 октомври 1321 г. (Историја српског народа, I, с. 497; F i n e. Late Balkans, p. 261). Спорове предизвиква датирането на смъртта на Теодор Светослав. Според мен повече основания има мнението, че тя е последвала тази на Милутин, т. е. в края на 1321 г. (История на България, 3, с. 308; Цв е т к о в а, Б. За смъртта на Теодор Светослав, ИИБИ, 3—4 (1951), 269—271; А н г е л о в. Болгаро-сербские отношения, с. 116; П л я к о в. Болгаро-византийски отношения, с. 108), а не била по-късно, през 1322 г. (Й о н ч е в. О некоторых вопросах, 127—128; F i n e. Late Balkans, p. 269).

¹⁴² Н ó т а н. Geschichte, II, S. 302; F i n e. Late Balkans, 264—265.

¹⁴³ Срв. грамотите на Карол Роберт от 16 март 1322 (Karoly Robert emlékezete, 126—127); от 19 април 1323 (Hazai Okmánytár, I, 123—124); от 9 април 1324 г. (F e j é g. Codex, VIII/2, p. 557).

¹⁴⁴ Срв. грамотата на Карол Роберт от 10 октомври 1324 г. (Z i m t e r t a n, W e r n e r. Urkundenbuch, I, 388—389; V á s á r у, I. Az Arany Horda. Budapest, 1986, 112—117).

¹⁴⁵ История на България, 3, с. 324, 326.

¹⁴⁶ Н и к о в. Видинското княжество, 107—109; Историја српског народа, I, с. 496; F i n e. Late Balkans, 262—263.

¹⁴⁷ Историја српског народа, I, с. 497; F i n e. Late Balkans, 263—264.

¹⁴⁸ Д а н и л о а р х и е п и с к о п, с. 174.

¹⁴⁹ Б у р м о в. Шишмановци, 241—242; История на България, 3, с. 327.

¹⁵⁰ Й о н ч е в. О некоторых вопросах болгаро-византийских отношений, с. 137; Историја српског народа, I, с. 498, бел. 6.

¹⁵¹ Н и к о в. Видинското княжество, 110—112; F i n e. Late Balkans, 268—269 (изразяват съмнение в подобна възможност поради обстоятелството, че тя е засвидетелствана в по-късната и несигурна Трionoшка хроника; двамата автори в други случаи напълно се доверяват на нея, например на известието за сръбска помощ срещу турците през 1311 г.).

¹⁵² G y ö r f f y. Adatok a románok, 551—552.

¹⁵³ П а к там, с. 551: „...quoddam castrum Guren vocatum in Bulgaria habitum, ex quo per gentem despoti sive ducis de Torno“.

¹⁵⁴ П а к там, 551—552: „...contra Bulgaros, Bazarab wayodam Transalpinum, regem Rasciae scismaticum, ymo et Tartaros“.

¹⁵⁵ P e s t у. A Szörényi bánóság, II, 86—87; E n g e l. Király hatalom, p. 114; K r i s t ó. Az Anjou-kor háborúi, p. 80.

¹⁵⁶ Н о л б а н. Din cronica, 93—94, 98—101.

¹⁵⁷ Б у р м о в. Шишмановци, с. 232, 234—235; Й о н ч е в. О некоторых вопросах, с. 133; П а в л о в. България и походите на „Златната орда“, с. 147.

¹⁵⁸ G y ö r f f y. Adatok a románok, p. 552, n. 80.

¹⁵⁹ Д а н и л о а р х и е п и с к о п, с. 174; Б у р м о в. Шишмановци, с. 242; История на България, 3, с. 327.

¹⁶⁰ Б у р м о в. Шишмановци, 239—240; M a v r o t a t i s. Milutin, 74—75; Б о ж и л о в. Фамилията, I, № 26, с. 128.

¹⁶¹ Съществува дискусия за времето, когато бил сключен съюзът между Михаил Шишман и Андроник III. Повече основания имат авторите, поддържащи, че това станало на 13 май 1327 г. (O s t r o g o r s k y. Geschichte, 413—414; Б у р м о в. Шишмановци, 243—246; Б о ж и л о в. Фамилията на Асеновци, I, № 26, с. 123, 131, бел. 47; P a d и h. Време Јована V, с. 65, бел. 112; вж. и сведенията на N. G r e g., I, 390—392; ГИБИ, XI, 151—152; I. S a n t., I, 207—208; ГИБИ, X, с. 237; S c h r e i n e r. Kleinchroniken, I, No 8, S. 18; II, S. 233; III, S. 29), а не тези, приемащи 1326 г. (Историја српског народа, I, с. 502; История на България, 3, 327—328; F i n e. Late Balkans, p. 270).

¹⁶² Н ó т а н. Geschichte, II, S. 302; Н о л б а н. Din cronica, 101—103; K r i s t ó. Az Anjou-kor háborúi, 80—81 (Басараб атакувал Северинския банат западно от р. Олт още през есента на 1324 г., но бил изгласан обратно от войските на същия магистър Дионисий).

¹⁶³ Известни са непоследователната политика на Михаил Шишман към Андроник III, неговият наивен опит да превземе Константинопол и територии в Тракия, възползвайки се от междуособицата, които довели до контрамерки на доверения му съюзник (срв. N. G r e g., I, 430—431; ГИБИ, XI, 158—159; I. S a n t., I, 323—329; ГИБИ, X, 259—262; S c h r e i n e r. Kleinchroniken, I, No 8, S. 20; II, S. 235, III, S. 29); цит. лит. в бел. 160, 161.

¹⁶⁴ Б у р м о в. Шишмановци, 253—254; M a v r o t a t i s. Milutin, p. 80; История на България, 3, 330—331; Б о ж и л о в. Фамилията, I, № 26, 124—125; F i n e. Late Balkans, 270—271.

¹⁶⁵ Предполага се, че през 1328—1329 г. се стигнало и до военни стълкновения между сърби и унгарци. Първоначално маджарите почти загубили областта Мачва, запазвайки само Белград, но скоро си възвърнали владенията (С т а н о ј е в и h. Битка код Велбужда, с. 7; F i n e. Late Balkans, p. 265; K r i s t ó. Az Anjou-kor háborúi, 78—79).

¹⁶⁶ Твърде неясна е постановката, че враждебната политика на Карол Роберт към Сърбия и България се основавала на идеята за възстановяване на Константинополската латинска империя. Н ó т а н. Geschichte, II, S. 317.

¹⁶⁷ K r i s t ó. Az Anjou-kor háborúi, 81—82.

¹⁶⁸ С т а н о ј е в и h. Битка код Велбужда, с. 6; М. Д и н и h. Шпански најамници у српској служби. — ЗРВИ, 6, (1960), 15—23; Б у р м о в. Шишмановци, с. 255; M a v r o t a t i s. Milutin, p. 81, n. 261; История на България, 3, 331—332; Б о ж и л о в. Фамилията, I, № 26, 125—126.

- ¹⁶⁹ Флорински й. Южные славяне и Византия, 51—57; Ostrogorsky, Geschichte, S. 416; Бурмов. Шишмановци, 256—261; Магтоматис. Milutin, p. 81; Историја српског народа, 1, 506—507; История на България, 3, с. 332; Божил о в. Фамилията, I, № 26, 126—128; Fine. Late Balkans, 271—272; Ангел о в. Чолпанов. Българска военна история, 180—185; Рад и њ. Време Јована V, с. 78.
- ¹⁷⁰ Бурмов. Шишмановци, 265—270; История на България, 3, 332—334; Божил о в. Фамилията, I, № 29, 139—142; Fine. Late Balkans, p. 272.
- ¹⁷¹ Acsády. Magyar története, I, p. 428; Номан. Geschichte, II, S. 302; Giurescu. Istoria românilor, 206—208; Нолбан. Din cronică, 104—125; Кристó. Az Anjou-kor háborúi, p. 82; Агмбрустер. Der Donau-Karpatenraum, 99—102.
- ¹⁷² Божил о в. Фамилията, I, № 27, 134—136; Николо в. Венгры, 81—82: допуска възможността по майка да е имал унгарски произход (Bela-ur). От друга страна, приема се, че той бил един от най-преданите поддръжници на сръбското протеже Иван Стефан и отявлен противник на последвалия преврат, който поставил на престола Иван Александър.
- ¹⁷³ Ангел о в. Българо-византийски отношения, 1, с. 36; История на България, 3, с. 334.
- ¹⁷⁴ Ангел о в. Българо-византийски отношения, 1, с. 39; Божил о в. Фамилията, I, № 33, с. 151, 167—168.
- ¹⁷⁵ Ангел о в. Българо-сръбски отношения, 96—97; Историја српског народа, 1, с. 511; История на България, 3, с. 334, 337; Божил о в. Фамилията, I, № 37, 186—191; Fine. Late Balkans, p. 274.
- ¹⁷⁶ Божил о в. Фамилията, I, № 33, 152—153.
- ¹⁷⁷ Андрее в. България през втората четвѣрт на XIV в., 34—40. За бунта на Белаур и неговия обхват вж. Санти, I, p. 458; ГИБИ, X, с. 270; Ангел о в. Българо-византийски отношения, 1, 41—42.
- ¹⁷⁸ Дуйчев. СБК, II, с. 70; Кодов. Опис на славянските ръкописи, с. 13; Начев, Ферманджие в. Приписки, с. 53.
- ¹⁷⁹ Санти, II, p. 55₂₋₈; ГИБИ, X, с. 283; Ангел о в. Българо-византийски отношения, 2, с. 25.
- ¹⁸⁰ Неслучайно някои изследователи предполагат, че татарското нападение през 1341 г. над византийска Тракия, при което били избивани и пленявани и турски отряди, станало с подкрепата на българския владетел (Павлов. България и походите на „Златната орда“, с. 148; съгласно сведенията на Нис. Грег., I, 535—536; ГИБИ, XI, с. 165).
- ¹⁸¹ Ангел о в. Българо-византийски отношения, 2, 28—31; Историја српског народа, 1, 516—517; Soulis. The Serbs and Byzantium, 11—15; Рад и њ. Време Јована V, 134—136. За съществуването на съгласуваност във външната политика на двете страни говори и фактът, че когато в началото на 1342 г. Кантакузин спечелил за посредник в преговорите деспот Йоан Оливер, той открил Стефан Душан на р. Морава, близо до българската граница, тъй като изпратил съпругата си Елена, за да разговаря в Търново с брат си Иван Александър.
- ¹⁸² Ангел о в. Българо-византийски отношения, 2, 31—32; Soulis. The Serbs and Byzantium, p. 21; Рад и њ. Време Јована V, 136—140.
- ¹⁸³ Ангел о в. Българо-византийски отношения, 2, 34—41; Soulis. The Serbs and Byzantium, 23—24; Рад и њ. Време Јована V, 141—146.
- ¹⁸⁴ Историја српског народа, 1, 513—556; Soulis. The Serbs and Byzantium, 27—32; Fine. Late Balkans, 286—288, 290—291, 296—307, 309—310, 320—321, 323—325; Рад и њ. Време Јована V, 159—160.
- ¹⁸⁵ Ангел о в. Българо-сръбски отношения, 105—106, 108, 113—117; Югозападните български земи в политиката на Иван Александър. — Векове, 12/4, (1983), 32—42.

- ¹⁸⁶ Флорински й. Южные славяне, 234—238; Маркови њ. Одношаји између Србије и Угарске, I, 15—26; Szentpétery. Machow, S. 878; Историја српског народа, 1, с. 515; Fine. Late Balkans, 288—289, 322—323.
- ¹⁸⁷ Gjuzeliev. Das Pappstum, S. 194.
- ¹⁸⁸ Флорински й. Южные славяне, с. 226; Ангел о в. Българо-сръбски отношения, 109—110.
- ¹⁸⁹ Историја српског народа, 1, с. 548.
- ¹⁹⁰ Стојанови њ. Стари српски записи и натписи, I, № 89, с. 35.
- ¹⁹¹ Вж. тук, бел. 168; срв. надгробният надпис на Никола от Куршумлија, който се удавил „въ рѣцѣ рѣком Нишавѣ“, датиран в 1349 г. (Томови њ. Морфологија, № 43, с. 63); Кал и њ. Ниш, с. 29 — основава се на по-старото четене на Стојанови њ. Стари српски записи и натписи, I, № 95, с. 36 (Влаканъ жппанъ мени въ Нишавѣ).
- ¹⁹² Дини њ, М. За хронологију Душанових освајања византијских градова. — ЗРВИ, 4, (1956), 6—9; Историја српског народа, 1, 526—527.
- ¹⁹³ Gjuzeliev. Les relations, 302—317; Клетва и договор, 168—186.
- ¹⁹⁴ През 1345—1348 г. между Венеција и Унгарија бушувала война за далматинскиот град Задар (срв. История Венгрии, I, с. 185; Fine. Late Balkans, 339—340).
- ¹⁹⁵ Soulis. The Serbs and Byzantium, 32—33, 41—42; Рад и њ. Време Јована V, 187—188.
- ¹⁹⁶ Ангел о в. Българо-византийски отношения, 3, 19—32; Soulis. Serbs and Byzantium, 44—48; Рад и њ. Време Јована V, 176—177.
- ¹⁹⁷ Санти, III, p. 165; ГИБИ, X, с. 393.
- ¹⁹⁸ Ангел о в. Българо-византийски отношения, 4, 143—144; Soulis. The Serbs and Byzantium, 48—50; Рад и њ. Време Јована V, 221—222.
- ¹⁹⁹ Гюзелев. Очерци за Българскиот североизток и Черноморието, 41—44. За съюза на Византия с венецианско-каталанската коалиција срв. Ostrogorsky. Geschichte, S. 436; Thiriet. La Romanie vénétienne, 170—171; Нисол. Last centuries, 235—236; Рад и њ. Време Јована V, 206—207.
- ²⁰⁰ Valard. L'expédition génoise, p. 431; La Romanie génoise, p. 78; Les Génois et les régions bulgares, p. 90.
- ²⁰¹ Самият В. Гюзелев (Очерци, с. 48) е принуден да признае, че Българското царство „се стремело да запази добрите си отношения както с генуезците, така и с венецианците“.
- ²⁰² Димитров. Проблеми на политическата историја, 5—6.
- ²⁰³ Буркард и Бертрандон, 21—22; Гијом Адам, 608—609.

УНГАРСКИЯТ НАТИСК СРЕЩУ БЪЛГАРИЯ
ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIV в.

Тук се разглежда един от периодите на българо-унгарските отношения, за които се приема, че са познати сравнително добре на българската историография, и то благодарение на изследвания от сравнително близкото минало¹. Въпреки привлечения значителен материал (главно от унгарските кралски грамоти) не всичко е напълно изяснено, понякога се стига до заблуждения. Най-слабо застъпен според мен е анализът на сведенията и събитията в контекста на цялостните исторически процеси в Европейския Югоизток.

През 1354 г. османските турци отбелязали началото на трайното си присъствие в Европа, след като завладели в ранната пролет на с.г. изключително важната крепост Галиполи и я заселили с турски колонисти². Особено застрашени от действията на турците се оказали най-близките до тях България и Византия. През лятото на с.г. нашествениците предприели една от най-опустошителните си акции срещу България начело с Орхановия син Сюлейман, който „завладяваше градове и опустошаваше цялата страна...“³. Възможно е именно тогава в една от битките да е загинал българският престолонаследник Михаил Асен, след като по-рано същата участ сполетяла и по-малкия му брат Иван Асен⁴. Турското укрепване на Галиполи оказало силно влияние и върху политическия живот на империята. В края на с. г. с помощта на генуезците Йоан V Палеолог успял да си възвърне престола в Константинопол, отстранявайки своя противник Йоан Кантакузин⁵. През лятото на 1355 г. България и Византия достигнали до политически и брачен съюз с антитурска насоченост, ангажирайки и силите на Венеция и Генуя⁶. Това било правилна стъпка — един от редките примери за държавнически усет, проявяван от Търново, която, за съжаление, се оказала временно явление и не успяла да спре пропадаването на България...

В същото време, когато турците се заселвали в Галиполи и разорявали българска и византийска Тракия, по северозападните краища на Балканския полуостров средновековна Сърбия достигнала зенита на своята мощ, полагайки неистови усилия да изтласка маджарите от Мачва, за да се укрепи по целия прилежащ бряг на Дунав,

да отреже Босна от унгарско влияние и да наложи своята власт там⁷. Смъртта на цар Стефан Душан в края на 1355 г. попречила на сърбите да осъществят амбициозните си планове по отношение на Унгария и Босна. След смъртта на този забележителен сръбски владетел неговата империя започнала да се разпада на отделни княжества. Този процес засегнал най-много Македония⁸. Това дало възможност на маджарите отново да заздравят властта си в Мачва, т.е. да разширят хинтерланда около Белград и неговата област, а към 1359 г. — да оказат помощ за обособяването на Браничевското княжество на братята Растислаличи, които после нерядко търсели маджарската подкрепа⁹.

След отслабването на Сръбското царство единствените сили, желаещи да се противопоставят на турската инвазия били Византия и България. За съжаление, дори в съюз, те едва ли биха могли да създадат ефективна отбрана срещу турските нападения в Тракия след закрепването им на Галиполи, а още по-малко пък да изтласкат обратно нашествениците в Мала Азия. Византия и България се раздирали от вътрешни противоречия, споразуменията им с венецианците и генуезците били несигурни и често не в техен интерес. Още по-драматична се оказала борбата за власт между властелите-великаши, които започнали да си оспорват наследството на Стефан Душан. Единствената сериозна сила в Европейския Югоизток — Унгарското кралство на Лудовик (Лайош) I Велики, се ангажирало изцяло с връщането на южните си покрайнини, неспособно да прозре задаващата се страшна опасност и за самото него в лицето на турците.

В тази обстановка би било логично постигнатият политически съюз между Византия и България да се укрепва и разширява с привлечането на други влиятелни и мощни сили. Между тях несъмнено място имало и Унгарското кралство. Вместо това, твърде скоро след сключването на съюза през 1355 г., българо-византийските отношения започнали отново да охладняват¹⁰, за да достигнат след няколко години до открита неприязън, враждебност и война. Трудно е да се разгадаят причините за този обрат. Дали той се дължал на интригите на висши духовници от двете страни по вътрешнополитически и религиозни проблеми, или на евентуалното неодобрение, което предизвиквала в българските среди все по-откритата „прозападна“ политика на младия Йоан V, или пък на евентуалното недоволство на Константинопол от проявите на склонност към съгласателство и контакти с турците в Тракия от страна на българите. Твърде е вероятно причините за това да се крият в целия комплекс

от особености в българо-византийските отношения към края на 50-те — началото на 60-те години на XIV в.

Предполага се, че България взела някакво участие в кратковременния и неосъществен опит за създаване на широка антитурска коалиция между Византия, Венеция, Генуа, Трапезунд, кипърския крал и родоските рицари-хоспиталиери през 1362—1363 г.¹¹ Поради силните противоречия между двете главни морски сили от Италия лигата се оказала нестабилна, а нейните успехи — съмнителни, което предопределило и скорошното ѝ разпадане. Възможно е българският владетел да се почувствал ощетен или най-малкото обезкуражен от перспективата за ефективността на един по-широк европейски съюз срещу азиатския нашественик — плод по-скоро на моментни конюнктурни настроения, отколкото на далновидно държавническо мислене.

През 1364 г., въпреки разширяващото се турско настъпление в Тракия¹², между Търновското царство и Византия избухнала последната война за владеенето на Черноморското крайбрежие на юг от Балкана¹³. По време на това събитие последователно започнали да се намесват и други външнополитически фактори, които постепенно разширили конфликта. Още от начало върху него оказало влияние турското военнополитическо присъствие в Тракия¹⁴. Според мен конфликтът възникнал поради привличането на турците като определящ фактор в отношенията между България и империята. При това по-голяма вина в случая носела българската страна.

Сведението на Кантакузин, че по време на обсадата на Месемврия от византийците българският цар привлякъл „варварите в Тракия“¹⁵, т. е. използвал турска помощ, едва ли трябва да се омаловажава. Както показват и други извори, последвалите събития още повече въвлекли Търновското царство в съюза с турците¹⁶, който по същество бил организиран като противодействие на замислената от император Йоан V мощна християнска коалиция. В нея трябвало да вземат участие Унгария, Папството, Савоя, серският деспот Йоан Углеша, а може би и влашкият воевода и добруджанският деспот.

Тази коалиция, в която особено важна роля била отсъдена на Унгария, първоначално едва ли имала антибългарска насоченост. Формирането ѝ в резултат на дипломатическите усилия на император Йоан V Палеолог имало за главна цел привличането на Папството и западните католически държави в помощ на Византия срещу турската експанзия¹⁷. Но още през 1364 г. българският цар се изявил може би твърде неочаквано като съюзник на турците в Тракия срещу империята, което предизвикало оправданата отрицателна реак-

ция на византийската страна и на нейните потенциални и бъдещи съюзници¹⁸.

При тези обстоятелства през пролетта на 1365 г. започнал походът на крал Лайош I срещу България, последван от унгарската окупация на Видинското царство¹⁹. Въпреки че маджарската акция по принцип не намира оправдание, мисля, че тя не може да се смята за самоцелно завоевателна²⁰. Без да е възможно да се определи доколко оправдани били действията на унгарския крал от гледна точка на турската опасност²¹, може да се смята, че именно българо-турският съюз, насочен главно срещу Византия, вероятно послужил като *casus belli*.

През зимата на 1365—1366 г. византийският император Йоан V предприел пътуване с кораб по „бурното Черно море“ и ледоходния Дунав към Буда, придружен от двамата си синове Мануил и Михаил, за да разговаря с унгарския крал за съвместни действия срещу турците на Балканите²². Междувременно към тях от страна на Запада се присъединил само савойският граф Амедей VI — първи братовчед на ромейския василевс по майчина линия (неговият баща Еймон бил брат на императрица Анна Савойска)²³. Отпътуването на Йоан V от Буда обратно по Дунава към Черно море и византийската столица почти съвпаднало по време с придвижването на Амедевия флот към Константинопол. По-натъшното пътуване на василевса по Дунава след Видин било възпрепятствано от враждебните действия на Иван Александър, който според унгарските извори отново използвал турска помощ.

Преди около половин столетие П. Ников публикува една грамота на влашкия воевода и унгарски васал (бан на Северин) Владислав Влайку от 1372 г. С нея той наградил своя приближен Владислав Добка за заслугите му, между които и участието му на страната на унгарския крал Лайош I във войната срещу турците и търновския цар²⁴. Тези сведения бяха интерпретирани от П. Ников и използвани и от други автори като указание, че през 1366 г. българите предприели с помощта на турците нападение срещу окупираната от маджарите Видинска област, но били отблъснати от унгарците, подпомогнати от влашкия воевода и маджарски васал Владислав²⁵.

Изводите на Ников, възприети от повечето изследователи, намират потвърждение и в текста на т. нар. „Марицелска легенда“. Тя представлява кратък историко-летописен разказ, чийто оригинал, за съжаление, не е запазен. Съдържанието му обаче може да се смята за автентично, макар че е преразказано от виенския преподавател по изкуства и църковно право Йохан Менестарфер през XV в.²⁶ В разказа става дума за голяма победа на унгарския крал Лайош I

над турците, което се потвърждавало и от надписа в катедралата на Мариациел (Австрия)²⁷. Опитът в последно време тези сведения да бъдат привлечени за някакъв друг поход на крал Лайош срещу турците и българите във Влашко (?) през 1375 г. според мен не е особено удачен²⁸.

Сведенията от унгарските кралски грамоти дават интересни подробности за присъствието на маджарите във Видинската област през 1366 г., както и за развитието на военните действия срещу Търновското царство и съюзените с него турци. Например става ясно, че унгарците получили подкрепа в лицето на примикюра Георги, заради което кралят потвърдил всичките му собственически права²⁹, а впоследствие го издигнал за „воевода на България“ и му подарил 5 села, едно от които вероятно носело името Габровница³⁰. Едно писмо на Петър и Андрей от Рагуза, съдии във Видин от 15 септември 1366 г., илюстрира не само материалната ангажираност на Дубровнишката република във военната операция на унгарския крал срещу Видин³¹.

Особен интерес предизвиква писмото на Петър Химфи от 20 октомври 1366 г. до неговия брат Бенедикт, „капитан на Видин и България“, за ситуацията около крепостта Feuegwar (Белоградчик) и необходимостта от подкрепления срещу „княза на Търново“, т. е. Иван Александър³². Вероятно военните действия между двете страни се водели с променлив успех. В писмото до бан Бенедикт от 11 ноември 1366 г. крал Лайош I му нарежда да прекрати настъплението в България и да се яви при него лично³³. В кралското писмо от 2 април 1367 г. до Петър Химфи, кастелан на Оршова, се съдържат благодарности за заслугите му във военните действия срещу българите³⁴, явно заради спирането на настъплението им при Белоградчик.

Неблагоприятно за Търновското царство завършила и голямата морска експедиция на „Зеления граф“: савойците окупирали цялото българско Черноморие на юг от Балкана, което по-късно било предадено на Византия³⁵. Възможно е савойците да действали заедно с маджарите, още повече, че в експедицията им наистина взели участие и унгарски рицари³⁶.

Новата 1367 г. изглежда донесла известно облекчение за търновския владетел, който се намирал в незавидно враждебно обкръжение на маджари, савойци и ромеи. Основания за това дава съдържанието на едно писмо от „българския бан“ Петър Химфи до унгарската кралица Елизабет от 22 май 1367 г.³⁷ В него се казва, че между „императора на Гърция и Александър от Търново“ било постигнато тайно съглашение: търновският цар се задължавал да даде на

Влайку 180 000 флорина. В замяна на това влашкият воевода трябвало да превземе и предаде Видин на българите, а Иван Александър обещал да предостави на император Йоан V срещу посредничеството му по този въпрос черноморските крепости Несебър, Тохун (Анхиало, Поморие) и Варна. Поради тази опасност унгарският бан на Видин молел за помощ.

Известието, за което няма основание да се мисли, че е недостовърно, води до някои интересни, макар и не особено приятни заключения. Явно Иван Александър успял да осъществи дипломатически пробив във враждебното обкръжение на маджари, савойци и ромеи. Като се има предвид последното датиране на писмото (22 май), вероятно унгарският бан на Видин го написал веднага щом получил обезпокоителната информация, т. е. преговорите между търновския цар и Йоан V едва ли били по-рано от пролетта на с. г. Вероятно Иван Александър се съгласил да отстъпи българското Черноморие на Византия още по време на преговорите с Амедеевите пратеници. Но най-непонятното в това известие е, че българският владетел бил съгласен за отвоюването на Видин да пожертва и Варна, дори и след като савойците не успели да превземат града. Ето защо основателно може да се зададе въпросът: нима връщането на Видин към България си заслужавало предаването на почти цялото българско Черноморие на Византия, с която Търново воювало за него само преди 3 години, използвайки турска помощ? Толкова невъзможно ли било постигането на споразумение с унгарците при по-малко жертви от българска страна? Като се има предвид крайният резултат от унгарската акция във Видин — доброволното възстановяване на статуквото от страна на маджарите, струва ми се, че на този въпрос трябва да се отговори отрицателно.

Но каква е причината, поради която Иван Александър успял да привлече византийския император на своя страна в конфликта с маджари и савойци, като същевременно не можел да постигне пряко споразумение с двете западни сили? Като се има предвид, че през посочения период ромеите съвършено ясно осъзнали, че не е възможно да се сключи нова църковна уния, а оттам и да се получи ефективна западна помощ³⁸, отдръпването им от съюза със савойците и маджарите е лесно обяснимо. Така ли станало и при съюза между българите и турците? Смятам, че и на този въпрос също трябва да се отговори отрицателно. Иначе как може да се обясни неотстъпчивостта на западните сили и все още недоброжелателното дистанциране на влашкия воевода³⁹. Затова мисля, че България още една-две години изпитвала смазващото въздействие на съюза си с турците. Това я правело непримирим враг в очите на маджари-

те, а също и силно затруднявало преговорите за единодействие с империята, с влашкия воевода и добруджанския деспот.

През 1368 г. в отношенията между влашкия воевода Влайку и маджарите настъпили съществени промени. За това свидетелстват и данните от грамотите, които засягат и унгарската власт във Видин. На 26 март 1368 г. крал Лайош I и палатинът Ладислав Опелн изпратили писмо до „Бенедикт, бан на България“, в което го известявали, че при него ще пристигне магистър Николай, специален пратеник до влашкия воевода, като заедно с това се планира изпращането на войска към България⁴⁰. На 17 юли 1368 г. крал Лайош I изпратил ново писмо до бан Бенедикт, че магистър Николай гарантирал спазването на мира след преговорите си с Влайку, но въпреки това кралят не се отказал да изпрати войска към Видин⁴¹. На 18 октомври с.г. трансилванският вицевоєвода Петър вече издал заповед за набиране на войска⁴². На 28 октомври с.г. крал Лайош I, който лично предвождал похода, издал заповед „в България при крепостта Zokol (Соколец?)“ да се отсрочи глобата на магистър Николай (заради провала на дипломатическата му мисия при власите?), тъй като той бил нает като капитан във войската на господаря (палатина?) Ладислав⁴³. През ноември с.г. унгарските войски предприели настъпление срещу власите от две страни: от Трансилвания и „от земите на България“, т.е. откъм окупираните части на Видинската област. Те обаче претърпели поражение при Дъмбовица, за което свидетелстват и сведенията в унгарските наративни извори⁴⁴. Положението на унгарската власт във Видинската област явно станало твърде критично, след като крал Лайош I със специална грамота от 4 декември 1368 г. освобождавал от отговорност кастеланите на Видин, Лаган (Лом?) и Белоградчик, ако се наложило да предадат своите крепости⁴⁵.

Затова смятам, че едва към края на 1368 г. търновският цар изоставил съюза си с турците, успял с посредничеството на Йоан V и добруджанския деспот да сключи антиунгарски съюз с Владислав Влайку за освобождението на Видин, а вероятно се опитал да привлече и сърбите⁴⁶. В началото на 1369 г., след като във Видин избухнало въстание на местното население, насочено срещу мисионерската дейност на францисканските монаси⁴⁷, влашкият воевода успял да превземе града и да го задържи за около 6 месеца⁴⁸. После маджарите отново си върнали града, но унгарският крал вече бил съгласен да преговаря (българо-турският съюз не съществувал?): На 29 август 1369 г. Лайош I писал до „българския бан“ Петър Химфи: „ние решихме чрез поръчителството на Влайку воевода и Добротица да освободим царя на Видин и да му върнем земята при условие,

че същият цар ни изпрати в залог двете си дъщери“. По-нататък той нареждал как да стане опразването на Видин от унгарските войски⁴⁹. На 19 септември с. г. крал Лайош I написал ново писмо до бан Бенедикт, с което му препоръчвал да изслуша съветите на неговия специален пратеник във Видин Стефан, архиепископ на Калоча, за предаването на града и неговата област, както и по въпросите на вярата⁵⁰. На 25 септември с. г. унгарският монарх издал специална грамота, потвърждаваща правата на архиепископа на Калоча да приеме властта във Видин от бан Бенедикт и неговия брат Петър, като възстанови там „Страцмерий, царя на Видин“⁵¹. На 12 ноември 1369 г. крал Лайош I в своя грамота нарича Бенедикт Химфи вече „бивш бан на кралство България“⁵².

Така завършила маджарската акция срещу Видинската област през 1365—1369 г. Всъщност унгарската страна не спечелила много — няколко хиляди покатоличени българи⁵³, които с течение на времето се изселили от българските предели към Трансилвания и Банат, а в политически аспект — разрушаването на българо-турския съюз, сключен през 1364 г. Най-големи щети естествено претърпяла България: териториално тя загубила Черноморското крайбрежие на юг от Балкана; сигурността откъм турците се оказала временна и на твърде висока цена; във Видин бил отново възстановен Иван Срацимир, но като самостоятелен владетел; с получаването на Варна Добруджанското деспотство започнало уверено да се оформя като „третата България“.

Вероятно унгарският владетел едва ли гледал толкова сериозно на възможността за трайно съществуване на маджарския *banatus Bulgariae* с център Видин. Не може да не направи впечатление, че в крайна сметка той твърде лесно се съгласил унгарците да се изтеглят от Видинската област, при положение, че те си я възвърнали дори след намесата на влашкия воевода и на добруджанския деспот, които застанали на страната на Иван Александър. Може би цената за това било евентуално поемане на известни договорни задължения спрямо Унгария от страна на възстановения във Видин Иван Срацимир. В полза на подобно предположение говори най-малкото фактът от цитираното писмо на Лайош I, че Иван Срацимир бил принуден да изпрати като заложници в кралския двор двете си дъщери. Съществува и друго известие, позволяващо да се допусне, че видинският владетел е установил впоследствие твърде тесни и приятелски връзки с маджарите. За това свидетелства едно негово пратеничество до техния крал⁵⁴.

В подобен смисъл са сведенията и от унгарските наративни извори. Съвременната на събитията Дубницка хроника съобщава, че

Иван Срацимир „бил върнат обратно във Видин от името и авторитета на Негово величество при определени условия и задължения. Така оттогава насетне този владетел спазвал обещаната вярност и подчинение към Негово величество.“⁵⁵ Почти същата информация се съдържа и в по-късните хроникни на Йоан Туроци и Антоний Бонфини⁵⁶.

Още К.Иречек обръща внимание на по-силното западно влияние върху Видин, което се запазило и след изтеглянето на унгарците⁵⁷. Като доказателство той привежда папското послание до Клара, съпругата на влашкия воевода, от което става ясно, че една от нейните дъщери (*imperatrix Bulgarie*), съпруга на Иван Срацимир, през 1370 г. била все още католичка⁵⁸. За тесните връзки между Видин и маджарите косвено свидетелства и интензивната търговия между областта и Дубровник — важен съюзник на Унгария по това време⁵⁹. След 1369 г. се забелязва и добре изразено унгарско влияние върху сребърното монетосечене на Иван Срацимир, който предпочел да бъде изобразяван върху своите монети по начин, сходен с представянето на унгарския крал⁶⁰.

Видинското царство, макар и изпаднало под някаква политическа зависимост от Унгария, или по-скоро (както по времето на Яков Светослав) принудено да бъде съюзник и партньор на маджарите, продължило да се развива в политическо и икономическо отношение сравнително необезпокоявано⁶¹. Коренно противоположно обаче било положението в Търновското царство. След падането на Одрин в ръцете на турците през пролетта на 1369 г. същата участ сполетяла и основните укрепени центрове в българските части на Тракия и Загора⁶². Към края на своето управление Иван Александър спечелил Видин за сина си Иван Срацимир, но загубил почти всички български владения на юг от Балкана, с изключение на Софийската област. Това предопределило едно твърде незавидно наследство за Иван Шишман, който след смъртта на баща си на 17 февруари 1371 г. поел съдбините на Търновското царство⁶³.

Възможно е новият търновски владетел да изразил някаква съпричастност към подготвяната съвместна акция на сръбските князе в Македония Вукашин и Угleshа срещу турците през есента на 1371 г., която завършила с катастрофата при Черномен⁶⁴. Съществува едно интересно, макар и по-късно турско известие с погрешна хронология. Според него деспот Угleshа предварително се договорил с владетелите на Босна, Унгария и Влашко⁶⁵. Възможно е това сведение да е повлияно както от по-късната действителност, така и от някои реални факти при подготовката на християнската акция.

Първоначално Иван Шишман вероятно отказал на предложението на султан Мурад I за нов политически и династически съюз. Твърде скоро обаче, може би още в края на 1371 или най-късно през 1373 г., той бил принуден да приеме условията на турците, с което фактически се превърнал в техен васал⁶⁶.

Този извод намира потвърждение и в сведенията на един унгарски латиноезичен извор — писмо на унгарския крал Лайош I от 6 юли 1374 г. от Золиом до бившия „бан на България“ магистър Бенедикт Химфи. В него между другото се казва: „При нас достигнаха много слухове от страна на Лайкон (Влайку) войвода и турците, за които се казва, че са съюзници. Добавя се и това, че Лайкон войвода се е установил в Никопол.“⁶⁷

По времето, когато е написано въпросното писмо, отношенията между Унгарското кралство и неговия бивш васал — влашкия воевода Владислав Влайку, отново започнали да се влошават⁶⁸. Това обяснява и желанието на краля да привлече за съветник при определянето на позицията на Унгария спрямо Влашко бившия „български бан“ магистър Бенедикт Химфи, който играел важна, често пъти посредническа роля в угро-влашките отношения по време на събитията през 1365—1369 г. и окупацията на Видинската област⁶⁹.

Твърде съществена е информацията за установяването или възможния процес на установяване на съюзнически отношения между влашкия воевода и турците, насочени срещу Унгария. Изглежда, че инициативата за съюза принадлежала на власите, щом като за целта Влайку се установил в Никопол. Всичко това основателно повдига въпроса, каква е ролята или състоянието на Търновското царство, щом като между власи и турци свободно се осъществявали контакти по Дунава, независимо дали влашкият воевода трябвало да пристигне в българския Никопол — наричан по-късно в унгарските извори „Големия Никопол“, или още по-лошо: трябвало просто да остане в стоящия на отсрещния бряг на голямата река влашки Никопол (наричан по-късно „Малкия Никопол“, известен и като Холъвник — дн. Турну Мъгуреле)⁷⁰. Информацията от писмото на унгарския крал потвърждава недвусмислено васалното положение на Търновското царство по това време спрямо турците, щом като те могли безпрепятствено да водят на Дунава преговори с власите за съюз срещу унгарците.

Този извод намира потвърждение и в някои други западни извори, въпреки че тяхното датиране и прецизност будят съмнение. Става дума за известие в италианската хроника от Карара относно едно писмо на крал Лайош I от 29 септември 1377 г., в което се съобщава за голяма битка на унгарска територия между войските на

кралю и „Radano, prinzipo di Bulgaria infedele“⁷¹. На това известие обръщат досега внимание и някои български историци, но без позадълбочен коментар⁷². В унгарската историография обаче е направен по-сериозен опит за комплексното анализиране на историческата ситуация около сведенията за влашко-турския съюз и маджарската реакция. Стига се до извода, че от началото на май до края на септември 1375 г. между крал Лайош I, от една страна, и между власи и турци — от друга, се водели значителни военни действия, които обхванали както Влашко, така и Трансилвания⁷³. Именно с тях въпросният автор свързва „Марицелската легенда“ и сведенията за пленяването от турците на дъщерята на Бенедикт Химфи Маргарита, продадена като робиня на о. Крит и впоследствие откупена едва към 1408 г. заедно с двете ѝ дъщери, които имала от господаря си⁷⁴.

Тази теза е твърде интересна, макар че по редица „доказателства“ за нея може още да се спори. За мен не е напълно сигурно дали походът на Лайош I срещу власите се датира през 1375 или през 1377 г.⁷⁵, макар че може би наистина той бил предизвикан от възможността за установяване на съюз между власи и турци. Участието на турците, особено във военните действия в Трансилвания, ми се струва проблематично. Дъщерята на Бенедикт Химфи би могла да е пленена още при събитията през 1366 г., когато е сигурно, че при Видин маджари и власи се сблъскали със съюзените тогава българи и турци; пак от същото време може да се датират надписът в катедралата на Марицел и кратката летописна бележка за победата на Лайош I над турците⁷⁶. Най-спорен обаче си остава проблемът около личността на българския княз Радан (Радо?). Според мен е сигурно, че той не може да е Иван Срацимир, тъй като неговото име е добре известно в унгарската канцелария и се изписва горе-долу правилно. Освен това след 1369 г. връзките му с маджарите станали доста тесни⁷⁷. В такъв случай остават 3 възможности: 1. Той бил високопоставен приближен на Иван Шишман, който като васал на турците трябвало да предостави съюзна войска на власите срещу маджарите; 2. Радан (Раду) бил васален на Търново влашки господар, който логично попадал и под турска зависимост и трябвало да помогне на Влайку срещу унгарците; 3. Това бил самият влашки воевода Раду I (1377—1383), брат и наследник на Влайку⁷⁸, васален както на Търново, така и на турците. Но който и от трите варианта да предпочетем, цялата ситуация потвърждава още веднъж васалната зависимост на Търново от турците, която го поставяла във враждебна позиция спрямо Унгарското кралство.

Така от началото на 70-те години Видинското и Търновското царства се оказали в противоположни позиции по отношение на

маджарите. Затова Иван Срацимир се почувствал достатъчно силен и превзел още до края на 1371 г. Софийската област, а видинският митрополит бил поставен под юрисдикцията на Константинопол⁷⁹. Конфликтът за София прераснал в истинска война, спечелена от Иван Шишман, който вероятно се възползвал от положението си на турски васал; но враждебните отношения между двамата владетели продължили да съществуват⁸⁰.

Към края на 70-те години на XIV в., оставайки лоялен турски васал и без да изменя на традиционно добрите отношения с Венеция, търновският цар се обявил срещу своя зет, сѝмператора Андроник IV, и генуезците във войната за о. Тенедос⁸¹. Това отново го противопоставило на Добруджанското деспотство, което междуременно се отказало от съюза с венецианците и Трапезунд, ознаменувано с убийството на важния посредник между тях — несебърския деспот Михаил, зет на Добротица, от неговия шурей Тертер в Тристрия през 1376—1377 г.⁸² Всичко това обаче предполага и промяна на политиката спрямо Унгария. Известно е, че първоначално маджарите подкрепяли император Йоан V заедно с Папството и Венеция срещу сина му Андроник IV заради съюза му с турците, на които отново била отстъпена стратегически важната крепост Галиполи⁸³. През 1378—1381 г. обаче избухнала „войната Киоджа“, в резултат на която унгарците и генуезците победили Венеция⁸⁴. Това би трябвало да означава, че докато между Търново и маджарите се запазили враждебните отношения, Добротица по това време най-малкото нямал противоречия с унгарците.

Добруджанското деспотство обаче се оказало несигурен съюзник. Конфликтът между Добротица и Лигурийската морска република скоро избухнал отново и се водел твърде активно, особено през 1382—1387 г. Мир бил постигнат едва от новия добруджански владетел Иванко⁸⁵. Дотогава „третата България“ освен с генуезците, логично се конфронтирала с Търново и турците, като можела да разчита само на венецианска подкрепа⁸⁶. Вероятно отношенията с маджарите, доколкото такива съществували, едва ли били приятелски.

Противопоставянето между Иван Шишман и Добротица не можело да донесе нищо хубаво за България, с изключение на прехвърлянето на някои „погранични“ крепости от едни ръце в други⁸⁷. Въпреки че липсват конкретни данни, възможно е конфликтът да е бил инспириран или в него да са взели участие и външни фактори (генуезци, турци, унгарци, власи)⁸⁸. Сигурно е например, че през 1386 г. Шишмановите войски воювали срещу влашкия воевода Дан I⁸⁹, макар че година по-рано Търново загубило София, която била

превзета от турците⁹⁰. Добруджанското деспотство в крайна сметка било принудено да стане васално на турците и да сключи съюзен договор с генуезците на 27 май 1387 г.⁹¹ От друга страна, според Мехмед Нешри двамата васали „Сусман и Добруджаноглу“ (Иван Шишман и Иванко) отказали да участват в турския поход срещу княз Лазар през с. г. Отправя се обвинението, че именно позицията на Шишман предопределила победата на сърбите, а по-късният Коджа Хюсеин направо заявява, че тогава сърбите получили подкрепата на християнския „управител на Янбол и Никопол“⁹². Явно съществувала една динамично променяща се военнополитическа и дипломатическа обстановка, особено към края на 80-те години на XIV в. И все пак в политиката и на „трите Българи“ по това време, макар и твърде късно, започнали да се появяват някои общи елементи: от една страна, принудителен васалитет спрямо турците⁹³; от друга — пасивен стремеж към сближаване и, за съжаление, също пасивни действия (за разлика от активността на сърбите) към изграждане на обща християнска антитурска коалиция, в която все повече място, особено в бъдеще, щяла да заема и Унгария. Разбира се, и между трите основни български владения съществували важни разлики, което предопределило и тяхното положение след големия поход на Али паша през 1388 г. В най-тежко положение се оказало Търновското царство. То загубило важни стратегически крепости, позволяващи на турците да образуват своеобразен коридор, който опирал на Дунава при Силистра⁹⁴. Това обстоятелство утежнявало и положението на Добруджанското деспотство, макар че турците не пожелали да атакуват пряко неговите територии (заради съюза с генуезците?)⁹⁵.

Най-слабо засегнат от турската акция през 1388 г. се оказал видинският цар. Това не било случайно, тъй като Иван Срацимир, за разлика от брат си в Търново, лавирал между турската опасност и Унгария малко по-предпазливо, но затова пък по-успешно, без да постигне по-трайните, макар и временни успехи в това отношение на сръбските князе. Приемайки турския сюзеренитет вероятно към средата на 80-те години (след падането на София?), той изглежда изпълнявал в началото лоялно своите задължения на турски васал, предоставяйки военни отряди в походите на османците срещу Карамания, завършил с битката при Кония през 1386, срещу сърбите при Плочник през 1387 и на Косово поле през 1389 г.⁹⁶ Затова и действията на Али паша в Северна България през 1388 г. не засегнали владенията на Иван Срацимир.

За по-нататъшната му тактика обаче съществуват неясноти и противоречия. Това не е случайно, тъй като той зависел твърде мно-

го от положението и външната политика на Унгарското кралство, което започнало да се стабилизира след вътрешната криза, преодоляна със закрепването на Сигизмунд фон Люксембург (1387—1439). Противно на някои стари схващания, определено трябва да се каже, че той се оказал далновиден владетел, който бил в състояние да прозре приближаващата се турска опасност, а оттам, въпреки някои противоречия, да окаже и помощ на княз Лазар⁹⁷. Затова не е изключено още в края на 1389 г. видинският цар да започнал по-тясно сближение с маджари и власи на антитурска основа. Това донякъде обяснява и бързата турска реакция срещу него: най-късно през 1390—1391 г. Фируз бей влязъл във Видин и поставил там турски гарнизон⁹⁸. Опитът на влашкият воевода Мирчо I Стари, който се ползвал с подкрепата на Сигизмунд, да противодейства на турското настъпление в България, дал само временен резултат. След като окупира за кратко част от Добруджа със Силистра, по същото време, най-късно през есента на 1391 г., Североизточна България паднала под турска власт⁹⁹.

По същото време унгарската политика срещу турците започнала значително да се активизира. Като се възползвал от политическия вакуум в Сърбия след Косовското поражение, още през ноември 1389 г. крал Сигизмунд оглавил един поход срещу турците, при който били превзети крепостите Борач и Честин в долината Гружа, югозападно от Крагуевац¹⁰⁰. После унгарците претърпели поражение при Голубац, а турците със сръбски васални отряди организирали нападение срещу маджарските граници¹⁰¹. През лятото на 1390 г. унгарците организирали нападение срещу Браничево, предвождани от северинския бан Николай Перени, магистър Ладислав и мачванския бан Стефан Лозонч¹⁰². През 1391 г. маджарите отново били на поход срещу турци и сърби, а според друга грамота на крал Сигизмунд те воювали и през лятото на 1392 г. в района на крепостите Браничево и Ждрело¹⁰³.

При тази обстановка султан Баязид решил да заздрави турското присъствие в Северна България, предприемайки акция срещу Търново, което паднало на 17 юли 1393 г. след продължителна обсада¹⁰⁴. Твърде е възможно още тогава намиращият се в Никопол Иван Шишман да се насочил към осъществяването на таен съюз с Унгария¹⁰⁵. Тази мисъл не е само плод на предположение. В Житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки се споменава, че българските царе (в мн.ч.) се споразумели с унгарците и затова загубили своите царства¹⁰⁶. Не е изключено, както личи от някои косвени сведения на византийския историк Сфранцес и унгарския

хронист Йоан Туроци, Иван Шишман да е изразил съгласие да се признае за васал на унгарската корона¹⁰⁷.

Показателна в този смисъл е и реакцията на Баязид срещу „невернишкия бег Шишман“ (по думите на анонимен османски хронист от 1451 г.)¹⁰⁸. На 17 май 1395 г. султанската армия и нейните сръбски васали от Македония претърпели съкрушително поражение от власи и маджари в битката при Ровине¹⁰⁹. В началото на юни с.г. крал Сигизмунд нападнал с обсадни машини Малкия Никопол (Холъвник) на левия бряг на Дунав, упорито защитаван от турците и от преминали към тях власи. Обсадените често излизали и нощем предизвиквали смутове в стана на унгарците. Най-после войските на Сигизмунд разрушили голяма част от обградената с двойна стена крепост, завладели я и установили в нея свой гарнизон¹¹⁰. При тази обстановка за Баязид, на когото станали известни тайните българо-унгарски връзки, едва ли съществувало друго решение, освен да нареди екзекуцията на Иван Шишман. Според „Българската анонимна летопис“ тя била извършена на 3 юни 1395 г. — факт, потвърден и от други извори¹¹¹.

И отново твърде гъвкава, макар и не особено достойна се оказала политиката на видинския цар. През с.г. той изпратил в завладяното Търново престолонаследника Константин и митрополит Йоасаф „поради някои необходими и важни царски работи...“, приети от местния княз с голяма чест и внимание за дълго време“¹¹². С други думи, Иван Срацимир побързал да засвидетелства своята лоялност към турския султан, за да избегне участта на брат си. Това прави обяснимо поведението му по време на последвалия кръстоносен поход през следващата година, което намерило отражение в изворите¹¹³.

Според унгарската хроника на Йоан Туроци при настъплението си към Никопол в късното лято на 1396 г. кръстоносната армия на Сигизмунд била принудена да превземе с бой Видин, Оряхово, „както и немалко други укрепления по тези места, които били защитавани от воинствени турски отряди, но без да пролее своя кръв и кръвта на своите войници“¹¹⁴. В една от първите унгарски грамоти на краля след злополучния поход в полза на синовете на Йоан Канижай се съобщава, че войските на Сигизмунд „приблизиха до така наречените Видин и Оряхово, укрепени, разбира се, градове и крепости, държани от турците, докато не проявихме нашите искания и собственоръчно, с превъзходство и сила не ги завладяхме“¹¹⁵. Малко по-късно в грамота за карантанския граф Улрих фон Цили се казва следното: „Като приближихме Видин, много силна крепост, нейният господар Срацимир ни се подчини и даде клетва за вярност

към нашата воля.“¹¹⁶ Превземането на Видин не било толкова лесно. Българският владетел проявил склонност да се присъедини, едва когато кръстоносната армия наближила неговата престолнина. От друга страна, френският маршал Бусико съобщава, че господарят на Видин предал цялата си страна и всички турци в крепостта на краля¹¹⁷, а Ханс Шилтбергер добавя, че Сигизмунд оставил във Видин гарнизон от 300 души¹¹⁸. Според поемата на Петер от Рец видинският цар „бе победен след кратък бой“¹¹⁹. Но при Оряхово, макар че българското население само прогонило турския гарнизон, се стигнало до напрежение с кръстоносците; наблюдава се по принцип не особено доброжелателно отношение от страна на българите към похода на Сигизмунд¹²⁰. Всичко това показва според мен, че Иван Срацимир бил въвличен да подкрепи похода начело с унгарския крал не по собствено желание и убеждение, а по силата на обстоятелствата, които го принудили да избере по-могъщия за момента¹²¹.

Отделни унгарски отряди предприели твърде интересни действия на територията на завладяното от турците Търновско царство, доколкото може да се съди от някои наративни извори. Още преди няколко десетилетия Л. Купелвизер и А. С. Атия обръщат внимание на едно писмо от взелия участие в похода мачвански бан Йоан Мароти до крал Сигизмунд от 1412 г. В него се припомнят заслугите на бана във връзка с разузнаването, което той провел, когато Баязид се намирал в Търново¹²². Това се потвърждава и в сведението от „Хрониката на манастира Сен Дени“ за похода на 5000 унгарски конници до Търново непосредствено преди битката при Никопол¹²³. Същото събитие намира място и в османо-турските извори. Например в хрониката на Мехмед Нешри при описанието на похода на Баязидовата армия към Никопол е отбелязано: „Първом стигнали до Търнавъ. Повелителят видял тук ризници, та пратил Евреноз бей да хване „език“. Ала гяурите пазили добре войската си и Евреноз бей не смогнал да хване „език“. Върнал се при султана и рекъл: „С тези неверници шега не бива!“¹²⁴ Сравнително наскоро станаха известни и други унгарски латиноезични документи от началото на XV в., които подробно съм разгледал¹²⁵. В случая по-важна е първата грамота на крал Сигизмунд в полза на бан Йоан Мароти, издадена в Секешфехервар на 5 ноември 1403 г. В нея напълно се потвърждава участието му както в кръстоносната експедиция към Никопол, така и личният му разузнавателен поход към Търново през септември 1396 г.¹²⁶ От текста на грамотата става ясно, че по време на тази операция Йоан Мароти загубил един от хората си, а вероятно и самият той бил ранен при сблъсък с турския отряд на Евреноз бей. Това обаче не му попречило малко по-късно да вземе участие и в битката при Никопол.

В последно време бе отново повдигнат интересният въпрос, че въпреки катастрофата на западната кръстоносна армия при Никопол на 28 септември 1396 г.¹²⁷, краят на Видинското царство не последвал веднага, т.е. още през есента на с. г.¹²⁸, а настъпил след повече от година — през ноември — декември 1397 г.¹²⁹ Заслужават внимание датировките на трите балкански хроники (Българската анонимна, влашката на Мокса и сръбската Сеченска летопис) — 6906 г. от сътворението или 1397—1398 г. от Р. Хр., както и някои други доводи.¹³⁰ Те са: обстоятелството, че Баязид заварил на приятелско посещение във Видин Стефан Лазаревич заедно с майка му, брат му и вдовицата на Углеша¹³¹, т.е. това едва ли можело да стане непосредствено след битката при Никопол, в която сръбският княз взел участие на страната на турците¹³²; обстоятелството, че веднага след Никопол султанът се приготвил да атакува византийската столица¹³³. Интересно е предположението, че акцията на Баязид срещу Иван Срацимир година след битката при Никопол, през която той бил оставен като турски васал, била предизвикана от инициативата на видинския владетел да установи таен съюз със Сигизмунд, по подобие на своя полубрат Иван Шишман преди две години¹³⁴. За съжаление, състоянието на изворите, включително и на унгарските, засега не позволява това предположение да се подкрепи с конкретни доказателства. Известно е само, че след Никополската битка войводата Мирчо бил принуден да предаде на турците отново Малкия Никопол (Холъвник)¹³⁵.

По-голям интерес предизвиква фактът, че след като успял да се спаси на венециански кораб, който отплавал по Дунав към Черно море, крал Сигизмунд акостира за известно време в добруджанските пристанища Ликостомо и Калиакра¹³⁶. Това означава, че значителна част от бившите владения на Добротица (поне по крайбрежието на Дунав и Черно море) се освободили от турците в навечерието на кръстоносния поход¹³⁷ и явно установили добри отношения с унгарците, щом владетелят им намерил убежище там.

Така завършва един твърде наситен на събития не много голям период от българо-унгарските отношения, през който е очевидно явното надмощие на маджарската страна. Като цяло това е време на враждебни и конфликтни отношения, предизвикани и от различните позиции на двете страни спрямо турските нашественици. Според мен една от основните причини за тези отношения била българската политика на съглашателство и отстъпчивост към турците вследствие на дълбоката криза в държавата и обществото. Това довело до засилване на унгарския натиск срещу България през 1365—1369 г., когато Видинската област била окупирана от маджарите и

станала част от тяхното кралство като „банат България“. За съжаление, и след преодоляването на кризата отношенията между двете страни не били особено сърдечни. Едва когато фаталният край за средновековната българска държава станал жестока реалност, във Видин и Търново най-сетне проумели необходимостта от съюз и съвместни действия с Унгария срещу турския нашественик. Но вече било твърде късно, а и маджарите се ориентирали към стария, но неефективен начин на сборен кръстоносен поход, който довел до катастрофата при Никопол през 1396 г. и до края на Второто българско царство... *А в последствие и го краят на Средновековието Унгария след катастрофата при Мохач - 1526г.* БЕЛЕЖКИ КЪМ X ГЛАВА

¹ Николов. Турското завладяване, 41—85; Гюзелев. Из историята на България през 1358 и 1365 г., 102—110; Beiträge zur Geschichte des Königreichs von Vidin, 1—16, 225—240; La guerre bulgare-hongroise, 153—172, 231—250; Творби на двама австрийски поети, 99—119; Несебърската местна хроника, 211—212; История на България, 3, 348—351, 367—368; Божилков. Фамилията на Асеневци, I, № 40, 202—205; № 44, с.227; Матанов, Михнева. От Галиполи до Лепанто, 121—123; Матанов. Кръстоносната идея, с.12, 20—21; Димитров. Проблеми от политическата история, 7—16; Тютюнджиев, Павлов. Българската държава и османската експанзия, 5—33; Petkov. From Rebels against the Crown to fidei nostri Bulgari, 110—111.

² Николов. Турското завладяване, с.43, бел.3; Babinger. Rumelien, 39—42; Ангелов. Българо-византийски отношения, 4, 144—145; Димитров. Проблеми от политическата история, с.3, бел.1.

³ Cant., 3, p.279; ГИБИ, 10, с.396.

⁴ Срв. известието на „Безименната българска летопис“ (СБЛ, 3, 86—87). Налице е явно погрешна датировка (1326 г.) и същевременно хронологически анахронизъм, че става дума за времето на султан Мурад I (1362—1389); същевременно самото сведение, колкото несигурно и съмнително да изглежда, намира някакво потвърждение и в посоченото сведение на Кантакузин, така че може наистина реално да отразява смъртта на Михаил Асен. Това са принудени да признаят и най-големите му критици (Бурмов, Ал. Критични бележки върху съобщението на „Българска хроника“ за битка при София през царуването на Иван Александър. — В: Бурмов. Избр. произв., 1, 290—292; Божилков. Фамилията на Асеневци, I, № 39, 194—195). По категорични са: История на България, 3, с.346; Андриеев. България през втората четвърт на XIV в., 67—107 (прави обширен анализ и преглед на литературата, макар че се занимава повече със съдбата на Иван Асен); Ангелов. Българо-византийски отношения, 4, с.143, 145 (проявява известна несигурност в датировката).

⁵ Ostrogorsky. Geschichte, S.438; Живојновић. М. Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин од 1351 до 1354 године. — ЗРВИ, 21, (1982), 139—140; Радич. Време Јована V, 239—247; Византийските василевси, с.389.

⁶ Ангелов. Българо-византийски отношения, 5, с.96; История на България, 3, с.346; Йончев. Политически взаимоотношения, с.181; Божилков. Фамилията, I, № 33, с.157; № 43, 219—220; Negantzi-Vargazi. Βυζάντιο καὶ Δύση, 54—55; Матанов, Михнева. От Галиполи до Лепанто, с.38; Радич. Време Јована V,

с.264. Срв. църковния документ за потвърждаването на българо-византийския договор и проекта за брак у Гюзелев. Извори в австрийските архиви, I, № 44, 174—176.
⁷ Марков и б. Одношаји између Србије и Угарске, 2, 36—51; Историја Венгрии, I, с.188; Историја српског народа, I, 555—556; F i n e. Late Balkans, p.334.

⁸ Ангелов. Българо-византийски отношения, 5, 96—97; Матанов, Хр. Югозападните български земи през XIV век. С., 1986, 55—70; F i n e. Late Balkans, 345—346. В противовес е мнението на сръбските историци, че разпадът на Душановото царство не последвал неговата смърт, а се проявил по-късно — Историја српског народа, I, с.566; Михалчи и б. Крај српског царства, с.11; Рад и б. Време Јована V, с.262.

⁹ Нót a n. Hungary, p.601; Динић, М. Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства.— ЗРВИ, 2, (1953), 139—144; Гюзелев. Из историята на България през 1358 и 1365 г., с.104; Историја српског народа, I, 567—568; F i n e. Late Balkans, 359—360; Михалчи и б. Крај српског царства, с.28, 42, 76—77.

¹⁰ Ангелов. Българо-византийски отношения, 5, 97—100; Матанов, Михнев а. От Галиполи до Лепанто, 39—40.

¹¹ Thiriet. La Romanie vénetienne, 172—173; N i c o l. Byzantium and Venice, p.300.

¹² Хронологията на турското настъпление в Източна и Северна Тракия непрекъснато се подлага на дискусии. Например дълго се дискутираше въпросът за падането на Одрин, като в последно време се наложи становището, че то станало през пролетта на 1369 г. B e l d i ĉ e a n u - S t e i n h e r, I. La conquête d'Adrianople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes.— ТМ, I, 1965, 439—461; S c h r e i n e r. Kleinchroniken, 2, 297—299; Z a c h a r i a d o u, E. A. The Conquest of Adrianople by the Turks. — Studi Veneziani, 12, (1970); Romania and the Turks, No 12, 216—217; F i n e. Late Balkans, p.406; Матанов, Михнев а. От Галиполи до Лепанто, 44—45. Като се има предвид, че превземането на Пловдив, Боруи и областта Загора последвало Одрин, но предшествовало битката при Черномен, логично е изказаното напоследък мнение, че това станало през 1369—1371 г. (Тютюнджиев, Павлов. Българската държава и османската експанзия, 6—8).

¹³ J o n ĉ e v, L. Die politischen Beziehungen zwischen den Balkanstaaten um Mitte des 14. Jh. (1347—1362) nach der „Historia“ von Johannes Kantakuzenos.— ЕН, 8, (1978), S.137 (1362 г.?). Ангелов. Българо-византийски отношения, 5, 103—104; Историја на България, 3, с.345; Димитров. Проблеми от политическата история на България, 3—6; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с.206.

¹⁴ В последно време бе направен опит и от българска страна да се разграничи прякото османско присъствие в Тракия през разглежданото време от някаква „регионална активност на поставените в тези земи погранични полуvasални удж-бегове“, след което се прави неприемливият според мен извод: „Отсъствието на пряк териториален досег между османската и българската държава до 1369 г. обяснява по приемлив начин дотогавашната политика на цар Иван Александър (1331—1371) — използването на османска военна помощ...“ (Тютюнджиев, Павлов. Падането на България, с.6). Мисля, че присъствието на османски удж-бегове в Тракия не означава липсата на османско присъствие там до 1369 г., а защо не и след това. Така че оневиняването на Иван Александър за неговия съюз с турците ми изглежда в случая твърде необосновано.

¹⁵ С a n t., 3, 362—363; ГИБИ, 10, с.396.

¹⁶ Ников. Турското завладяване, с.55, бел.3; O s t r o g o r s k y. Geschichte, S.443; Гюзелев. Очерк върху историята на град Несебър, 58—59; Историја на България, 3, с.348; Ангелов. България и балканските военни съюзи, 130—131; Божил о в. Фамилията, I, № 33, с.157; Йо н ч е в. Политически взаимоотношения, с.181;

Димитров. Проблеми, 6—7; Тютюнджиев, Павлов. Българската държава и османската експанзия, с.8. Единственият автор, за който ми е известно, че се противопоставя на идеята за българо-турски съюз, е Д. Ангелов. Същевременно той твърди: „че по време на конфликта си с Йоан Палеолог Иван Александър се ползвал от услугите на турски наемници, би трябвало да се тълкува само като един маньовър, считан от него за най-целесъобразен за конкретната обстановка“, а в заключение е принуден да признае: „че по-вярна преценка на грозящата заплаха от страна на турците имали цариградските управници в лицето на Йоан V Палеолог“ (Българо-византийски отношения, 5, с.104, 112).

¹⁷ O s t r o g o r s k y. Geschichte, 443—444; N e r a n t z i - V a r t a z i. Βυζάντιο καὶ Δύση, 77—91; Матанов, Михнев а. От Галиполи до Лепанто, с.113; Рад и б. Време Јована V, 299—303.

¹⁸ Византийската страна не била доволна от българската политика на съюз с турците и след приключването на войната. Особено показателно в това отношение е посланието на константинополския патриарх Филотей до Иван Александър, с което му напомня, че трябва да пази клетвите и светостта на договорите (M i k l o - p i c h, M ü l l e r. Acta et diplomata, I, p.453). П. Ников (Турското завладяване, с.55) отнася това послание към 1367 г., докато други учени с повече основание го датират в 1364 г. (Иречек. Историја на българите, с.372, бел. 27; Ангелов. Българо-византийски отношения, 5, с.104, бел.27). Най-прецизна е датировката на J. Dagou-zés (Les Regestes, I/5, No 2464, p.390): октомври—ноември 1364 г. (вж. текста и същото датирание у Гюзелев. Извори в австрийските архиви, I, № 46, 185—186).

¹⁹ Гюзелев. Из историята на България през 1358 и 1365 г., 105—110; Beiträge zur Geschichte, 1—16, 225—240; La guerre bulgare-hongroise, 153—160, 231—238; H o l b a n. Din cronică, 170—210; Историја на България, 3, 348—351; H o u s l e y. King Louis, 201—202; Божил о в. Фамилията, I, № 40, с. 202; F i n e. Late Balkans, 366—367; Матанов. Кръстоносната идея, 20—21; K r i s t ö. Az Anjou-kor háborúi, 162—187; G e m i l. Români și Otomanii, 62—63; Рад и б. Време Јована V, с.306.

²⁰ Повечето оценки на българските изследователи са отрицателни (Ангелов. Българо-византийски отношения, 5, с. 105; Матанов. Кръстоносната идея, с. 9, 12, 20; Гюзелев. България в панската политика, с.42). Интересни сведения за причините, довели до маджарската акция, дават някои унгарски латиноезични извори, които възприемат действията на българите като „отмятане, предателство, въстание“, очевидно повлияни от последвалата зависимост на Видин от Унгария (P e t k o v. From Rebels, p.110).

²¹ Според някои историци маджарската акция представлявала своеобразен превантивен удар спрямо турското настаняване на Балканите и установяването на българо-влашко-турски съюз, насочен срещу Унгария и западните сили, а целяла и да отслаби османското настъпление, преди го да достигне до унгарските граници. F e r d i n a n d y, M. de. Ludwig I. von Ungarn (1342—1382).— SOF, 31, (1972), 65—66; S z a k á l y. Phases of Turco-Hungarian Warfare, 67—68, 70.

²² D ö l g e r. Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, p.175; Мора в ч и к. Византийские императоры, 243—246; W i r t h, P. Die Haltung Kaiser Johannes' V. bei den Verhandlungen mit König Ludwig I. von Ungarn zu Buda im Jahre 1366. — BZ, 56, (1963), 271—275; H o l b a n, M. Autour de voyage de l'empereur Jean V á Bude (printemps 1366) et ses répercussions sur le Banat. — Actes du XIVe Congrès International des Etudes byzantines. 2. Bucarest, 1975, 121—125; S c h r e i n e r. Kleinchroniken, 2, 294—295; G i l l. John V Palaeologus at the court of Louis I, 31—38; N e r a n t z i - V a r t a z i. Βυζάντιο καὶ Δύση, 81—82; Матанов, Михнев а. От Галиполи до Лепанто, 114—115; Рад и б. Време Јована V, 305—306.

²³ Георгиев, Св. Амедей VI Савойски — Зеленият граф, и походите му срещу Черноморското ни крайбрежие. — БИБ, 4, (1929), с.81; Сох, E.L. The Green Count of Savoy: Amedeus VI and Transalpine Savoy in Fourteenth Century. Princeton, N.J., 1967, 204—239; Setton. The Papacy and the Levant, I, p.285 sq.; Негантзи-Вартази. Βυζάντιο καὶ Δύση, 131—135; Матанов. Кръстоносната идея, 22—23; Рад и Ъ. Време Јована V, 314—316.

²⁴ Ников. Турското завладяване, прил. № 1, 105—107; Documenta Romaniae historica, D/I, No 60, 103—104.

²⁵ Ников. Турското завладяване, с.56; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.69; Ангелов. Българо-византийски отношения, 5, с.106; История на България, 3, с.349; Тютюнджиев, Павлов. Падането на България, с.6 (свъркано е името на влашкия войвода — вместо Владислав — неточно Владимир). Нещастно е твърдението на Ив. Дуйчев, че въпросната грамота разкривала съюза между българския цар и турците през 1371 г., който трябвало да се смята за една от причините за турския успех при Черномен през с.г. и обяснявал враждебното отношение на унгарците към търновския владетел Иван Шишман (?) (Дуйчев. От Черномен до Косово поле, 558—559; La conquête turque, 95—96).

²⁶ Според един от първите съвременни издатели на текста той произхождал от 1407 г. (Фејег. Codex, IX/3, p.578); напоследък се изказа мнението, че Марицелската легенда била записана от въпросния учен през 1487 г. (Кумоговitz, I. Lajos királyunk 1375. évi, p.979, No 10).

²⁷ Срв. латинския текст на разказа и надписа у Фејег. Codex, IX/3, 578—579; българският превод и на двата текста е от Кр. Гагова в: Димитров. Унгарски латиноезични извори, с.85.

²⁸ Кумоговitz, I. Lajos királyunk 1375. évi, 919—982; Petkov. From Rebels against the Crown, 113—114.

²⁹ Срв. грамотата на крал Лайош I от 7 юни 1366 г.: „Георги, наречен Примикюр, верен наш българин от нашия град Видин“ (Thallóczy. Oklėvelek, No VI, 361—362; Gjuzelev. La guerre, Appendice, No 1, p.161/239).

³⁰ Срв. грамотата на крал Лайош I от 18 юли 1368 г. (Thallóczy. Oklėvelek, No 10, p.365; Gjuzelev. La guerre, Appendice, No 12, 167—168/245—246).

³¹ Срв. писмото на двамата съдии от Видин до бан Бенедикт от 15 септември 1366 г. (датирано от П. Енгел), с което го молят спешно да дойде при тях, за да им помогне да се освободят от затрудненото положение (Thallóczy. Oklėvelek, No 11, 365—366; Gjuzelev. La guerre, Appendice, No 13, p.168/246 — датират писмото на 8, съответно 15 септември 1368 г.); за материалната помощ, която Дубровник оказал на унгарския крал. Динић-Кнежев и Ъ. Дубровник и Угарска, с.29.

³² Срв. датировката на Thallóczy. Nagy Lajos, No 6, 605—606; Gjuzelev. La guerre, Appendice, No 8, p.164/242 — датира същото писмо от 7 октомври 1367 г.; Documenta Romaniae historica, D/I, No 53, p.93 — същият документ е датиран от 17 октомври 1368 г.

³³ Срв. датировката на Gjuzelev. La guerre, Appendice, No 3, p.162/240 (приема се и от П.Енгел); Thallóczy. Nagy Lajos, No V, 606—607 (неправилно датирана през 1368 г.).

³⁴ Фејег. Codex, IX/5, No 343, p.627—628; Gjuzelev. La guerre, Appendice, No 4, p.162/240.

³⁵ Вж. тук, бел.23; Горина, Л. В. Походът на граф Амедей VI Савойски против България през 1366—1367 г. — ИП, 26, 6 (1970), 71—78; Невед. Ст. Походът на савойския граф Амедей VI до Цариград и нашето Черноморие през 1366—1367 г. — ВИС, 40, 5 (1971), 45—61; Гюзелев. Очерк върху историята на град Несебър, 59—64; Chronicon Mesembriae, 159—163; Несебърската местна хроника, с.211; Очер-

ци върху историята на Българския североизток и Черноморието, 54—59; История на България, 3, с.349; Fine. Late Balkans, p.368; Рад и Ъ. Време Јована V, 318—320. * Гюзелев. България в папската политика на Балканите, с.43.

³⁷ На тази датировка ми обърна внимание П.Енгел; частичен български превод у: Гюзелев. Несебърската местна хроника, с.212; Очерци, с.57, писмото е датирано от 15 април 1367 г.; същата датировка е и у издателя на латинския текст Thallóczy. Oklėvelek, No VIII, p.363.

³⁸ Ostrogorsky. Geschichte, 444—445; Моравчик. Византийские императоры, 246—247; Рад и Ъ. Време Јована V, 320—338.

³⁹ Според В.Гюзелев (Очерк върху историята на град Несебър, 65—66; Несебърската местна хроника, с.212) търновският цар постигнал споразумение с добруджанския деспот и влашкия воевода, създавайки „една могъща православна коалиция, която още през 1367 г. започнала активни военни действия“. Той се позовава на едно по-старо изследване на румънската историчка М.Холбан. В по-новото си обширно изследване обаче тя е по-предпазлива, като определя влошаването на отношенията между Влайку и унгарците едва през 1368 г.; то довело до маджарския поход през есента и контрадействията на власите срещу Видин в началото на следващата година (срв. Holban. Din cronica, 176—179).

⁴⁰ Thallóczy. Nagy Lajos, No I, II, 603—604; Documenta Romaniae historica, D/I, No 48, p.89.

⁴¹ Thallóczy. Nagy Lajos, No III, p.605; Documenta Romaniae historica, D/I, No 50, p.90.

⁴² Непубликувана — регеста и латинския текст дължа на П.Енгел и на помощта на българското ГУА (оригиналът е в УДА — DL 47 902).

⁴³ Nagy, I. Nagy-Lajosnak 1368-iki kiadványa Bolgár országból. — Századok, 3, (1869), p.128; Gjuzelev. La guerre, Appendice, No 14, p.168/246.

⁴⁴ Thuróczi, J. de. § 168, 181—182; Димитров, Илиев. Йоан Туроци, 82—83; Минеа. Magyar-bolgár-oláh érintkezés, 15—19; Girescu. Istoria românilor, p.262; вж. тук, бел.39.

⁴⁵ Thallóczy. Oklėvelek, No XII, p.366.

⁴⁶ През 1368 г. (пролетта—лято) унгарският крал Лайош I навлязъл в Браничевската област от Кеве (Ковин) и настъпил на юг по долината на р. Морава, достигайки до Сокобана. Този поход вероятно е свързан с действията на неговите васали Растислаличи там, които отново признали сюзеренитета му (Михаљчић. Крај Српског царства, 76—77, 249).

⁴⁷ Vl. de Zalka, 231—236; (ЛИБИ, V/1); Фејег. Codex, IX/3, 602—603. Тези въпроси са подробно разгледани от: Djucev. Il francescanismo in Bulgaria, 415—420; Gjuzelev. Das Papsttum, 54—55, 195—196; България в папската политика, 42—43. В същия смисъл бих искал да обърна внимание на едно писмо от наместника на Видин до крал Лайош I, писано през 1367 г. от името на капелана Фридерик, с молба за предоставяне на две къщи, в които да се помести католическа църква (непубликувано, регеста и латинския текст дължа на П.Енгел и помощта на българското ГУА, оригиналът в УДА — DL 47 983).

⁴⁸ Gjuzelev. Chronicon Mesembriae, 162—163; Несебърската местна хроника, с.212; Holban. Din cronica, 187—196; Ангелов. Българо-византийски отношения, 5, с.111; История на България, 3, с.351; Божилков. Фамилията на Асеновци, I, № 40, 202—203; Fine. Late Balkans, p.367.

⁴⁹ Срв. латинския текст у Thallóczy. Nagy Lajos, No VI, p.607; Documenta Romaniae historica, D/I, No 54, 95—96; български превод у Гюзелев. Несебърската местна хроника, с.212; Очерци, с.58.

⁵⁰ Thallóczy. Nagy Lajos, No VII, p.608.

⁵¹ Thallóczy. Oklevelek, No XIII, 366—367.

⁵² Pesty, Ortva u. Oklvelek Temesvármegye, I, No 69, p.112.

⁵³ Съществува мнението, че масовите повторни кръщения във Видинско, извършвани предимно от монаси-минорити и францисканци (срв. подробните сведения на Bl. de Zalka, 231—236), засегнали преди всичко богомилите (Gill. John V at Louis I, p.32; Матанов. Кръстоносната идея, с.12, бел.31).

⁵⁴ Срв. писмото на крал Лайош I до братята Химфи от 8 май 1373 г. (Pesty, Ortva u. Oklevelek Temesvármegye, I, No 71, 115—116; Gjuzel v. La guerre bulgaro-hongrois. Appendice, No 18, p.171/249). Според сведенията в него с българския пратеник станал инцидент, при който той бил ранен, но кралят изразявал голямото си съжаление и нареждал пратеникът и неговите хора да бъдат настанени добре с полагащите им се грижи.

⁵⁵ Chron. Dubn., 202, p.185; ЛИБИ, V/1.

⁵⁶ J. de Thugosz, § 164, p.180 (Димитров, Илиев. Йоан Туроци, с.82); A. de Bonf., dec. II, lib. 10, p. 216. 447—450 (Гагова. Антонио Бонфини, с. 34); R. Rans, 20, p. 137¹⁰; Bl. de Zalka, 231—236; ЛИБИ, V/1.

⁵⁷ Иречек. История на българите, с.380, бел.40.

⁵⁸ Theiner. Monumenta Hungariae, II, p.95; Wenzel. Diplomacziái Emlekek, II, No 508, 683—684.

⁵⁹ Вж. тук, бел.31; Петров. П. Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. — ИБИД, 25, (1967), 99—100.

⁶⁰ Юркова, Пенчев. Български средновековни монети и печати, с.160, бел.218. Прави впечатление и изображението на Иван Срацимир и царица Анна върху медни монети от 70-те години на XIV в. на лицевата страна, между двураменен кръст по подобие на св. св. Константин и Елена — израз на желание за опониране на търновския владетел. Дочев, К. Иконографски и хронологически уточнения за някои български монетосечения от XIV в. — Нум., 23/1, (1989), 19—20. Двухраменният кръст не е само православен символ — той се среща в средновековната и съвременната западна хералдика.

⁶¹ За това свидетелства и обстоятелството, че сребърните монети на Иван Срацимир имали по-голям номинал, което било използвано от търновската монетарница по твърде непочтен начин — тя ги преработвала като монети на Иван Шишман, извличайки от тях част от сребърното съдържание. Пенчев, Вл. Сребърна монета на Иван Шишман, препечатана върху монета на Иван Срацимир. — Нум., 23/4, (1989), 29—30; Дочев. Монети, 118—119. Някои от монетите на Иван Срацимир били умишлено повредени и препечатвани като политическа мярка от страна на Иван Шишман.

⁶² Вж. тук, бел.12. Показателни са сведенията на османските хроники: скоро след завладяването на Одрин военачалникът Лала Шахин тръгнал „срещу Ески и Филибе“ и ги завладял; на следващата пролет той „завладял Загра“ (Giese. Chroniken, II, S.31; Vom Hirtenzelt zur Höhe Pforte, p.85; Vabinger. Rumelien, 49—51). Според мен тук става дума не отново за Боруй (Стара Загора), а за областта Загора, т.е. дн. Югоизточна България.

⁶³ Срв. История на България, 3, с.351; Божилков. Фамилията на Асеновци, I, № 44, 224—225.

⁶⁴ Дуйчев. От Черномен до Косово поле, с.555; La conquête turque, p.93; Ангелов. България и балканските военни съюзи, 132—133; Тютюнджиев, Павлов. Падането на България, с.7; Ferluga, J. Serben, Türken und Byzantiner von der türkischen Eroberung Kallipolis' (1354) bis zur Schlacht an der Marica (1371). — In: Mélanges Ivan Dujčev, 170—174; Ferluga. Untersuchungen, 622—626.

⁶⁵ Матковски, Аручи. Коџа Хусени, с.150.

⁶⁶ Проблемът около попадането на Иван Шишман в положение на турски васал и по-точно датирането на този акт продължава да е обект на дискусия. Съществува мнението, че това станало в края на 1371 г. (Дуйчев. От Черномен до Косово поле, с.562; La conquête turque, p.97; Божилков. Фамилията, I, № 42, с.226); през 1373 г. (История на България, 3, с.355); 1375 г. (Николов. Турското завладяване, 64—65 — с известно колебание); 1376 г. (Finе. Late Balkans, p.407; Гюзелев. Очерци, с.60 — заедно с Иван Срацимир?); 1377 г. (Тютюнджиев, Павлов. Българската държава и османската експанзия, 13—15); 1377—1378 г. (Матанов, Михнева. От Галиполи до Лепанто, 68—70).

⁶⁷ Латински текст в: Thallóczy. Nagy Lajos, No XIV, 614—615; Кумоговitz. I. Lajos királyunk 1375. évi háborúja, Függelék: No 1, p.974; пълен превод на цялото писмо от Ил. Илиев в: Димитров. Унгарски латиноезични извори, 86—87.

⁶⁸ Iorga. Histoire des Roumains, III, p. 295; Holban. Din cronica, 205—209.

⁶⁹ За тази личност и нейните действия тогава: Gjuzel v. Beiträge zur Geschichte, p.7; La guerre bulgaro-hongrois, 158—159; Holban. Din cronica, 209—211; Кумоговitz. I. Lajos királyunk 1375. évi háborúja, 938—942.

⁷⁰ За тези крепости: Кузев, Ал. Никопол и Холъвник. — В: Български средновековни градове и крепости, I, 125—148.

⁷¹ Cronaca Carrarense, p.145; Кумоговitz. I. Lajos királyunk 1375. évi háborúja, Függelék: No 7, p.977.

⁷² История Венгрии, I, с.191; Тютюнджиев, Павлов. Падането на България, с.10; Petkov. From Rebels, p.113.

⁷³ Кумоговitz. I. Lajos királyunk 1375. évi háborúja, 973—974.

⁷⁴ Пак там, 942—944.

⁷⁵ Срв. грамотата на крал Лайош от 30 октомври 1377 г., в която се съобщава за смъртта на Петър Химфи, брат на Бенедикт, „бившия бан на България“, в похода срещу власите (Documenta Romaniae historica, D/I, No 66, 109—110).

⁷⁶ Steinherr, S. König Ludwig I. von Ungarn und seine Weihgeschenke für Maria-Zell. — Mitteilungen des Historischen Vereins für Steiermark, 35, 187, 97—106; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.70, n.6, 7.

⁷⁷ Вж. тук, бел.51, 54 (името на Иван Срацимир в двата документа е дадено като Strazmerium, Strazimmerri).

⁷⁸ Armbuster. Der Donau-Karpatenraum, 108—109.

⁷⁹ Баласчев, Г. Нови известия за черковното ведомство на Видинската и Софийската епархии през първите години на тяхното завладяване от турците. — СБНУНК, 18, 1901, с.140; Кузев, Ал. Кой е владял София през 70-те години на XIV в. — В: Сердика—Средец—София. С., 1976, 155—156; Божилков. Фамилията, I, № 40, с.205, 209, бел.65; Матанов, Михнева. От Галиполи до Лепанто, 67—68; Гюзелев. Извори в австрийските архиви, I, № 64, с.213.

⁸⁰ Вж. тук, бел.60, 61; Дуйчев. La conquête turque, p.91; История на България, 3, с. 351, 355.

⁸¹ Срв. сведението на: Stella, G. Ann. Genuen., p.1113A; Дуйчев. От Черномен до Косово поле, с.552; La conquête turque, p.92. За бунта на Андроник IV и венецианско-генуезката война за о. Тенедос — Chagnis, P. The Strife among the Palaelogi and the Ottoman Turks. — Byz., 16, (1942—1943), 295—296, 299—300; Thiet. Vénice et l'occupation de Ténédos, 224—228; Vargk. Manuel II, 25—29; Lorenz. Notes d'histoire, I, 430—432; Lane, F., C. Venice. A Maritime Republik. Baltimor—London, 1973, 189—196; Nicol. Byzantium and Venice, 310—312; The last centuries of Byzantium, 278—279.

⁸² За промяната в политиката на Добротица: Valard. Les Génois et les regions bulgares, 91—92; Тодорова. Отношенията на Добротица с генуезците, 114—116;

Рад и њ. Време Јована V, с.378. Тврде подробно вѣншната политика на Добротица е представена од Г ј у з е л е в. Очерци, 63—71. Мнение за непрекѣснат сјюз с Генуа неоснователно се застъпува од М.-М. А l e x a n d r e s c u - D e r s c a B u l g a r u. La Seigneurie de Dobrotiči, Fief de Byzance. — Actes du XIVe Congrès International des études byzantines II. Bucaresti, 1975, p.19. За сведенијата односно убиството на деспот Михаил: S c h e i n e r. Kleinchroniken, 1, No 22, p.182; No 29, p.214. За локализацијата на Тристрија: S c h e i n e r. Kleinchroniken, 2, 313—314 (Калиакра); К у з е в. Дрѣстѣр, 189—190 (средновековната Силистра); Г ј у з е л е в. Очерк вѣрху историјата на град Несебѣр, с.70; Chronicon Mesembriae, 158—159; Несебѣрската местна хроника, с.216 (малко по-навѣтре од морскиот брег, седалиште на Тертер). В последното си истражување вѣзприема локализацијата на Кузев (Г ј у з е л е в. Очерци, с. 63).

⁸³ N i c o l. Byzantium and Venice, p.315.

⁸⁴ K r e t s c h m a y r, H. Geschichte von Venedig. II. Die Blüte. Gotha, 1920 (Nachdruck: Stuttgart, 1964), 230—231; S i l b e r s c h m i d t. Das orientalische Problem, 15—26; E s k e n a s y. Dobrotich et Génes, 249—250; B a l a r d. La Romanie génoise, 1, p.90; N i c o l. Byzantium and Venice, p.317.

⁸⁵ E s k e n a s y. Dobrotich et Génes, 251—255. Още К. Иречек (История на бѣлгарите, 386—387) обрѣща вѣнимание на обстоятелството, че венецианскиот комендант на о. Тенедос можел да разчита на Добротица след капитулацијата на 9 мај 1383 г., како изказува предположение, че добруджанскиот деспот се помирил с генуезците през 1385 г.; од друга страна се приема, че добрите одношенија межу Добротица и генуезците били вѣзстановени още през 1382 г. (Т о д о р о в а. Одношенијата на Добротица, 116—117; G j u z e l e v. Rapport bulgare-gevoise, p.107, 359; Очерци, 70—71). Сѣ сигурност е јасно, че поне до 1382 г. Добротица бил во лоши одношенија с генуезците (B a l a r d. La Romanie génoise, 1, p.93).

⁸⁶ E s k e n a s y. Dobrotich et Génes, p.256; D u j e v. Venezia e la Bulgaria, 256—259.

⁸⁷ Сигурно е на пример, че през прѣвата половина на 80-те години на XIV в. тѣрновскиот цар си вѣзвѣрнал власта над Силистра и черноморските крепости Емона и Козјак (Обзор). К у з е в. Zwei Notizen, p.127; История на Бѣлгария, 3, с.355; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, с.68; Г ј у з е л е в. Очерци, с.72.

⁸⁸ Известно е, че кѣм 1385—1386 г. Генуа отново се сближила с унгарците (B a l a r d. La Romanie génoise, I, p.93).

⁸⁹ G i u g e s c u. Istoria românilor, p.264; Т ј у т ј у н д ж и е в, П а в л о в. Падането на Бѣлгария, с.11.

⁹⁰ За точната година на превземането на Софија од турците все още сѣществуват разногласија. Някои приемиат, че това станало още през 1382 г. (И р е ч е к. История на бѣлгарите, с.390; Н и к о в. Турското завладявање, с.66; W e g n e r. Osmanen, S.153 — 1384 г.; История на Бѣлгария, 3, с.358; Ц в е т к о в а. Софија, с.77; А н г е л о в. Бѣлгария и балканските воени сјюзи, с.135; А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Бѣлгарска воени история, 228—230 — обсадена още од 1380 г.?). други, чието мнение според мен има повеќе основания — през 1385 г. (B a b i n g e r. Rumelien, 65—79; O s t r o g o s k y. Geschichte, S.451; История Византии. 3. М., 1967, с.167; N i c o l. The last centuries, p.285; Т ј у т ј у н д ж и е в, П а в л о в. Бѣлгарската дрѣжава и османската експанзија, с.17; Р а д и њ. Време Јована V, с.443; М а т а н о в. Регионални особености на христијанско-османскиот двубој, с.63; Г ј у з е л е в. Очерци, с.79).

⁹¹ З л а т а р с к и, В., Г. К а ц а р о в. Договорѣт на кнјаз Иванко, син Добротичев с генуезците од 1387 г. — ИИД, 3, (1911), 20—36; Д у й ч е в. СБК, 2, 186—197; B a l a r d. Les Génois et les régions bulgares, p.92; F i n e. Late Balkans, p.423; Г ј у з е л е в. Очерци вѣрху бѣлгарскиот Североизток и Черноморието, 74—79, прил. № 5, 6, 127—142.

⁹² М е х м е д Н е ш р и. Огледало на света, с.92; М а т к о в с к и, А р у ч и. Коѣа Хусеин, с.158.

⁹³ Т ј у т ј у н д ж и е в, П а в л о в. Падането на Бѣлгария, 11—12. Според мен тѣрдението за наличието на сјюз межу Тѣрново и Иванко е пресилено и не се подкрепа од фактите. М а т а н о в. Регионални особености на христијанско-османскиот двубој, с.65 (поведението на Иван Шишман било повеќе аналогично на това на Мануил II Палеолог во Солун).

⁹⁴ М у т а ф ч и е в. Сѣдбините на средновековниот Дрѣстѣр, 95—98; B a b i n g e r. Rumelien, 29—33; История на Бѣлгария, 3, с.362; А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Бѣлгарска воени история, 231—233.

⁹⁵ Д и м и т р о в. Проблеми на полигическата история, с.14. Някои автори приемиат дори, че Иванко и генуезците склучили сјюз, насочен срещу Тѣрново и Венеција (F i n e. Late Balkans, p.423); В.Гјозелев (Очерци, с.81) мисли, че колебањето на турците при Варна през 1388 г. е свѣрзано сѣс заговор срещу деспот Иванко, којто не успял.

⁹⁶ К у з е в, А l. Die Beziehungen des Königs von Vidin Sracimir zu den osmanischen Herrschern.— EB, 6/3, (1971), 121—124. Трудно ми е да се сѣгласа с мнението на автора, че по сѣщата логика Иван Срацимир прѣдоставил воениот отряд и на Баязид за похода вѣв Влашко през 1395 г., тѣј като липсват всякакви сведенија за това. Напѣлно неточни и неоснователни са тѣрденијата на някои, че во битката при Косово поле на страната на кнјаз Лазар учествали „северни бѣлгари“, т.е. од Видинското царство (История Венгрии, 1, с.191; Т ј у т ј у н д ж и е в, П а в л о в. Падането на Бѣлгария, 12—13). Позовавањето на „Хрониката од манастира Сен-Дени“ во случај е неправилно, тѣј като во неа се опишват сѣбитията од 1395 г., а не битката на Косово поле; още по-малко пѣк се говори за „северни бѣлгари“ (Д и н и њ. Хроника Сен-Дениског калуѣера, 51—66).

⁹⁷ Историја српског народа, 2, с.43; Д и м и т р о в, Хр. Унгарија и турското настѣпление през 1389 г. — ГСУ, Центѣр за славјано-византијски проучувања „Ив. Дуйчев“, 86/5, 1992—1993 (Материали од бѣлгаро-југославскиот симпозиум „600 години од битката на Косово поле“. С., 1989), 79—85. Вж. сѣщо сведенијата од по-кѣсната османска хроника на Коджа Хусеин (М а т к о в с к и, А р у ч и. Коѣа Хусеин, с.160, 165).

⁹⁸ Н и к о в. Турското завладявање, с.98; История на Бѣлгария, 3, с.367 (од 1393 г.?). М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, 84—85 (1389—1390); Т ј у т ј у н д ж и е в, П а в л о в. Падането на Бѣлгария, с.13; Д и м и т р о в. Проблеми на политическата история, с.16.

⁹⁹ М у т а ф ч и е в. Божишкниот надпис, 508—509; Сѣдбините на средновековниот Дрѣстѣр, 98—101; К у з е в. Zwei Notizen, p.132; Дрѣстѣр, 190—191; G e m i l. Mircea l'ancien, 5—11; Г ј у з е л е в. Очерци, с.82. Тѣрдението на П.Коледаров (Политическа географија, 2, 111—112), че Мирчо завладял Силистра още през 1388 г. като сѣюзник на Мурад I, е неточно; погрешна е хронологијата на Файн — според него вѣпросната територија минала вѣв владение на Иоан VII Палеолог (?) след 1391, а през 1395 г. била окончателно завладяна од турците (Late Balkans, 423—424);

¹⁰⁰ J i g e e k. Geschichte der Serben, II, S.124; Š i p i e. Hrvoje Vukčić, 75—76; Т р п к о в и њ. Турско-угарски сукоби, 97—99; Историја српског народа, 2, с. 47; M á l y u s z. Sigismund, S.38.

¹⁰¹ Т р п к о в и њ. Турско-угарски сукоби, 100—101; Историја српског народа, 2, с.48; S z a k á l y. Phases of Turco-Hungarian Warfare, 73—74.

¹⁰² J i g e e k. Geschichte der Serben, II, S.125; Т р п к о в и њ. Турско-угарски сукоби, с.107; M á l y u s z. Sigismund, S.39.

¹⁰³ K u p e l w i e s e r. Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen, S.9; J i g e e k. Geschichte der Serben, II, S.129; Š i p i e. Hrvoje Vukčić, 84—85; Н и к о в. Турското завладявање,

- 70—71; Т р п к о в и њ. Турско-угарски сукоби, 110—112; Историја српског народа, 2, с. 48; M á l y u s z. Sigismund, S.131; Е н г е л. Унгарија и турската опасност, с.96.
- ¹⁰⁴ Н и к о в. Турското завладяване, 72—77; Историја на Българија, 3, с.362, 364; F i n e. Late Balkans, 422—423; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, с.86; Т ю т ю н д ж и е в, П а в л о в. Падането на Българија, с.13.
- ¹⁰⁵ И р е ч е к. Историја на българите, с.395; М у т а ф ч и е в. Боженишкият надпис, с.510; Н и к о в. Турското завладяване, 71—72; S z a k á l y. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.74; Историја на Българија, 3, с.362; Б о ж и л о в. Фамилијата, № 44, с.225, 227; F i n e. Late Balkans, p.422; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, с.86; приема се, че българо-угарските контакти се засилили особено много към 1395 г. — срв. М а т а н о в. Кръстоносната идеја, с.26 (по същото време и император Мануил II Палеолог се насочил към съюз с Унгарија); Т ю т ю н д ж и е в, П а в л о в. Падането на Българија, с.13; А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна историја, с.238; Г ю з е л е в. Българија в папската политика, с.47.
- ¹⁰⁶ Житието на Стефан Лазаревич, с.380; СБЛ, 4, с.252.
- ¹⁰⁷ Pseudo-Phrantzes, I, 14, 198—200 (А н г е л о в. Сведенията на Псевдо-Сфранцес, с.21); J.de Thugosz, I, § 203, 213—214 (Димитров, Илиев. Йоан Туроци, с.83); Petrus de Rewa, p.652.
- ¹⁰⁸ A. D e s e i. Deux documents turcs.— RRH, 1974, No 3, p.397.
- ¹⁰⁹ Д и н и њ. Хроника Сен-Дениског калуџера, 61—66; V a b i n g e r. Rumelien, 3—15; O s t r o g o r s k y. Geschichte, S.455, A.2; P e r v a i n, V. Din relătiile Țării Românești cu Ungaria la stirsitul veacul XIV-lea. — Anuarul Institutului de istorie si arheologie Cluj-Napoca, 18, (1975), p.107; G e m i l. Mircea l'ancien, 14—18; S c h r e i n e r. Kleinchroniken, I, No 72a,12; II, S.357; III, No 71a,8; Ћ у р и њ. Сумрак Византије, с.87; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, с.92, бел.127; Е н г е л. Унгарија и турската опасност, с.96.
- ¹¹⁰ J. de Thugosz, I, § 202, 212—213; A. de V o n f (ЛИБИ, V/1; Димитров. Унгарски латиноезични извори, с.88); S z a k á l y. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.74; G e m i l. Români si Otomanii, 78—81.
- ¹¹¹ Н и к о в. Турското завладяване, 78—82; Историја на Българија, 3, с.366; Б о ж и л о в. Фамилијата, I, № 44, с.228; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, с.88; Т ю т ю н д ж и е в, П а в л о в. Падането на Българија, с.13; А н д р е е в. Българија през втората четврт на XIV в., 303—307.
- ¹¹² K a l u ž n i a s k i. Panegyrische Literatur, No X, p.112; превод на В. Сл. Киселков в СБЛ, 2, с.197.
- ¹¹³ Срв. сравнително пълния преглед на изворите у V u l a t, T. G. La Croisade de Nicopolis dans la littérature du temps. —In: Mélanges d'histoire général, ed. C. Marinescu. Cluj, 1927, i01—123.
- ¹¹⁴ J. de Thugosz, I, § 203, p.214 (Димитров, Илиев. Йоан Туроци, с.83); за похода на Сигизмунд по-общо съобщават и други хронисти: A.de V o n f., III, dec.3, lib.2, p.34; I.de U t i n o, 25, p.85 (ЛИБИ, V/1).
- ¹¹⁵ Срв. грамотите на крал Сигизмунд от 4 март 1397 г. (F e j é r. Codex, X/2, p.447; Zsigmondkori oklevéltár, I, No 4656, 513—514; S m i č i k l a s, R e n d i č-Miočević. Diplomatički zbornik, XVIII, No 132, p.202); от 17 февруари 1401 г. (Š i r i č. Nekoliko izprava, No 7, p.149); от 1401 г. (F e j é r. Codex, X/4, p.56).
- ¹¹⁶ Срв. грамотите на крал Сигизмунд от 14 август 1397 г. (F e j é r. Codex, X/2, p.420; Н и к о в. Турското завладяване, прил. № II, с.2; S m i č i k l a s R e n d i č-Miočević. Diplomatički zbornik, XVIII, No 168, p.246); от 27 януари 1399 г. (F e j é r. Codex, X/2, p.636; S m i č i k l a s, R e n d i č-Miočević. Diplomatički zbornik, XVIII, No 292, p.414); от 16 јуни 1435 г. (T h a l l ó c z y, A l d a s y. Magyarország és Szerbia, No 174, p.99).

- ¹¹⁷ В о с і q u a i t, 590—591; Френски пътеписи, I, 35—36.
- ¹¹⁸ Х а н с Шилтбергер. Пътепис, 16—17; Немски пътеписи за Балканите, 122—123; А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна историја, с.242.
- ¹¹⁹ Срв. Самият Търновград, с.133; преводът у Гюзелев (Творби на двама австрийски поети, с.111) е малко по-различен — „бързо се предаде“.
- ¹²⁰ За българската помощ при превземането на Оряхово срв. Х а н с Шилтбергер. Пътепис, с.17 (Немски пътеписи, с.122); Ц в е т к о в а. Унгарија в борбите на българите, 97—98; А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна историја, 244—245. За напрежението между кръсносната армија и българското население срв. Г ю з е л е в. Българија в папската политика, 47—48; в същия смисъл и А н г е л о в. Сведенията на Псевдо-Сфранцес, с.22; в отличие от тях К.Петков тврди, че отношението на българите към похода на Сигизмунд през 1396 г. било много по-доброжелателно, отколкото това на сѐрбите, които воювали на турска страна (From Rebels, p.114).
- ¹²¹ Противоречивото отношение на българите към похода на Сигизмунд може да се открие и столетия по-късно в българският фолклор. Показателна в това отношение е една народна песен от Белоградчик:
- „Дунав тече мѐтен и премѐтен,
Дунав тече мѐтен, та кървави,
че се бият турци и маджари,
и се бият български юнаци.
Бог да бие русите маджари,
прогонили турци анадоци,
та се спрели у Никопол града...“
- (срв. О г н я н о в а. Българо-угарските отношения в българските песни, с. 276).
- ¹²² K u p e l w i e s e r. Die Kämpfe Ungarns, 18—20; A t y a. Nicopolis, p. 64.
- ¹²³ Chronique de Religieux de Saint Denis, II, 502—503; K u p e l w i e s e r. Die Kämpfe Ungarns, S.65.
- ¹²⁴ М е х м е д Н е ш р и. Огледало на света, с.127.
- ¹²⁵ Д и м и т р о в. Унгарски латиноезични извори, 90—93 (превод на Ил. Илиев).
- ¹²⁶ Magyar-szerb Oklevéltára, No 94, 43—44.
- ¹²⁷ Сред многото заглавия според мен заслужават внимание следните: Š i š i č. Die Schlacht bei Nicopolis, 291—327; S i l b e r s c h m i d t. Das orientalische Problem, 97—158; W e r t n e r, M. A nykápolyi hadjárat 1396-ban. — Hadtörténelmi Közlemények, 26, (1925), 5—25; Н и к о в. Турското завладяване, 99—100; A t y a. Nicopolis, p.82 sq.; O s t r o g o r s k y. Geschichte, S.456; Историја Венгрии, I, с.191, бел.37; D u j é v. Medioevo, 3, p.364, n.2 (библиографија); N i c o l. The last centuries, 304—305; S z a k á l y. Phases of Turco-Hungarian Warfare, 74—75; Ћ у р и њ. Сумрак Византије, с.89; F i n e. Late Balkans, p.424; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, 123—124; А н г е л о в, Ч о л п а н о в. Българска военна историја, 247—249; M á l y u s z. Sigismund, 52—53; Е н г е л. Унгарија и турската опасност, с. 97.
- ¹²⁸ Н и к о в. Турското завладяване, 100—101; Историја на Българија, 3, с.368; Б о ж и л о в. Фамилијата, I, № 40, с.206, 210, бел.72; F i n e. Late Balkans, 424—425; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, 88—89.
- ¹²⁹ И р е ч е к. Историја на българите, с.405 (1398 г.); Т ю т ю н д ж и е в, П а в л о в. Падането на Българија, 14—15; А н д р е е в. Българија през втората четврт на XIV в., 77—78.
- ¹³⁰ Т ю т ю н д ж и е в, Ив. Българската хроника от XV в. и хрониката на влашкият монах Михаил Мокса (1620 г.). — ИПр, 43/4, (1987), 78—80; С т о ј а н о в и њ. Стари српски родослови и летописи, с.220. Тврде несигурни са данните на сѐрбският

„Летопис на сръбските царе“ (срв. текста у Г ю з е л е в . Извори в австрийските архиви, I, № 12, 35—37: първо се съобщава за Никополската битка, след това за събитие след 3 години, а накрая „Същата година цар Баязид превзе Бдин и Никопол“).

¹³¹ Срв. Разказ за пренасяне на мощите на Петка Търновска във Видин и Белград от Григорий Цамблак.— СБЛ, 4, с.381.

¹³² Историја српског народа, 2, с.56, 58; F i n e. Late Balkans, p.426; M á l y u s z. Sigismund, S.140.

¹³³ За блокадата на Константинопол, която започнала в края на 1394 г. и се засилила след Никополската битка, срв. B a b i n g e r. Rumelien, S.17; O s t r o g o r s k y. Geschichte, S.454, 456; N i c o l. The last centuries, p.302, 305; Т у р и њ. Сумрак Византије, 85—87, 89; F i n e. Late Balkans, p.425; вж. тук, бел.136.

¹³⁴ Т ю т ю н д ж и е в , П а в л о в . Падането на България, с.15.

¹³⁵ H u r m u z a k i, D e n s u s i a n u. Documente, I/2, No355, p.431; Г. Цанкова-Петкова (Рецензия, с.95) неправилно локализира въпросната крепост при с.Никюп, Великотърновско.

¹³⁶ Срв. сведението на венециански документ от 25 януари 1397 г., според който Сигизмунд пребивавал „in Licostomo, Caliachera et in Constantinopoli“ (L j u b i ć. Listine, IV / Mon. Slavorum, IV, p.399; Г ю з е л е в . Очерци, с.83).

¹³⁷ До 1395—1396 г. Калиакра била в турски ръце (срв. В е š e v l i e v, V. Eine Militärkarte der Balkanhalbinsel aus den letzten Jahren des 14. Jahrhunderts. — Linguistique balkanique, 2, (1963), S.46); след победата си при Никопол обаче Баязид нямал време да се занимава с тази област, а се насочил към Тракия и Черноморското крайбрежие на юг от Балкана, за да подсили блокадата на Константинопол — според една византийска кратка хроника Месемврия паднала в турски ръце вероятно през октомври с.г. (S c h e i n e r. Kleinchroniken, I, No 29, 3; II, 359—360; Г ю з е л е в . Несебърската местна хроника с.209, 217—220; според Мехмед Нешри (Огледало на света, с.129) Баязид завладял Силистра, а оттам и Добруджа също след Никополската битка, но това станало вероятно през 1397 г. Б о ж л о в, Ив. Кратка история на Добруджа. Варна, 1987, с.68).

XI глава

УНГАРИЯ И ОПИТИТЕ ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XV в.

Тази последна глава няма за цел да разглежда в пълни подробности всяка унгарска военна намеса на Балканите, засягаща през посочения период в една или друга степен някои български територии под турска, византийска или сръбска власт. Това вече е направено подробно и в българската историография¹. Ще се постарая да обърна повече внимание на унгарското виждане и отношение към евентуалното възстановяване на българската държавност, както и на някои данни за преки или косвени връзки между българи и маджари през разглежданото време.

В изложението за похода начело с унгарския крал Сигизмунд до Никопол през 1396 г. вече стана дума за сведенията от грамотите в полза на мачванския бан Йоан Мароти от началото на XV в. Втората от тях — от 4 април 1404 г., издадена в Пожон (дн. Братислава) — е много по-подробна и разкрива интересни събития, засягащи отношението на Унгария към българските земи под турска власт по това време². Заслугите на Мароти започват да се изброяват от 1386 г. — време на междуцарствие и борба на различни претенденти за унгарската корона³. В нея отново е намерил отражение разузнавателният рейд на мачванския бан до бившата българска столица Търново (Топлов), където ставало съсредоточаването на турската армия начело с Баязид през септември 1396 г. — факт, който намира потвърждение и в други извори⁴.

В хронологията на събитията, описани в грамотата, личността на Йоан Мароти отново изпъква през лятото на 1400 г. при нападението на Сремския комитат от турци и босненци⁵. По-късно банът отново взел дейно участие в междуособните борби в Унгария на страната на крал Сигизмунд, чието задържане и пленяване от неговите противници станало на 28 април 1401 г.⁶ Йоан Мароти започнал да действа за освобождаването му заедно с други сподвижници още през май и през август с. г. Сигизмунд бил освободен⁷. От началото на следващата 1402 г. до 23 септември с.г. унгарският крал се намирал в Чехия за уреждане на въпросите по наследството и управлението на Бохемското кралство⁸. Възполвайки се от неговото от-

съствие, противниците му отново надигнали глава, успявайки да откъснат Далмация и Южна Хърватия, които до края на 1402 г. признали властта на съперничещия му претендент Ладислав Неаполски, син на Шарл д'Анжу⁹. В началото на 1403 г. крал Сигизмунд назначил за бан на Далмация, Хърватия и Славония своя приближен Павел Бисен от Есдеге, изпращайки го с войска да възстанови властта му, но той бил разбит и пленен от Емерик Бубек в района на Бихач¹⁰. На 5 февруари с.г. плененият Павел Бисен бил предаден в Задар на Ладиславовия наместник Алдемариско¹¹. Следователно тази дата трябва да се смята като *terminus post quem* за настъплението на мачванския бан от Славония към Босна, при което неговият главен противник Емерик Бубек, игумен (priog) на манастира Врана, бил принуден да отстъпи. Следва изключително интересно сведение за обсадата и превземането на крепостта Тогнов от Йоан Мароти, чието название е абсолютно идентично с името на старата българска столица, упоменато в същата грамота при описанието на събитията около същата личност през 1396 г.¹²

На пръв поглед вместването на Търново в междуособиците за унгарската корона, разтърсващи Далмация, Хърватия и Босна през 1403 г., изглежда невероятно. Общият преглед на събитията през с.г. обаче, както и съпоставянето на известието с други изворови данни ни убеждават, че са възможни евентуални унгарски действия при Търново през 1403 г.

Най-напред възниква въпросът, доколко е реално при настъплението си на изток от Славония и Босна, преследвайки своя противник Емерик Бубек, мачванският бан Йоан Мароти да стигне чак до Търново — град, който по това време се намирал в турски ръце? Известно е, че претенциите на Ладислав Неаполски към унгарската корона — кауза, за която се борел и Емерик Бубек, намирали подкрепа от турския султан Баязид. Още през 1392 г. между двете страни се водели преговори за съюз срещу Сигизмунд, който трябвало да бъде скрепен с евентуална женитба на Ладислав за една от султановите дъщери¹³. По-горе е описано как през лятото на 1400 г. турци и босненци — противници на Сигизмунд — действали съвместно срещу унгарците в Сремския комитат¹⁴. Следователно напълно вероятно било само 3 години по-късно противникът на Сигизмунд — Емерик Бубек, да намери убежище в старата българска столица, която била под турска власт. Може би именно този смисъл се влага при определянето на Търново като „крепост на споменатия игумен“, а не буквалното значение — негово владение.

Но възможно ли е все пак през 1403 г. унгарски войски да проникнат до Търново, да го обсадят и да го превземат, при това след

като го обградили с вал? Един поглед върху положението на българските земи и на Балканите въобще по това време ни убеждава, че подобни действия били възможни. Преди години П. Петров направи достояние за българската историческа наука едно писмо на крал Сигизмунд до бургундския херцог Филип от 16 април 1404 г. В него между другото се казва: „И сам известният Константин, преславен император на България, и Мирчо, воеводата на Влахия Трансалпинска, които също се върнаха под лоното на Наше величество под Наше подчинение, многократно вече смело нападаха гръцките области и другите области там, които сега се владеят от турците, като спечелиха триумф и победа срещу нашите противници и славни подвизи над същите.“¹⁵ Анализирайки данните от това писмо, П. Петров ги обявява като свидетелство за въстанието начело с Константин и Фружин и като част от антитурската кампания на коалицията от унгарци, сърби, власи и българи, създадена в края на 1403 — началото на 1404 г., но локализира действията на Константин предимно в бившите му родови владения — Видинско, или най-много по Подунавие, съгласувано с действията на Мирчо в Добруджа¹⁶. В последно време тези събития се разглеждат изолирано, само като част от кампанията на антитурската коалиция, които нямали нищо общо с българското въстание, описано от Константин Костенечки¹⁷.

Както и да се разглеждат данните от писмото на унгарския крал, според мен едва ли може да има съмнение, че до пролетта на 1404 г. поне по северните български земи се разиграли „многократно вече“ самостоятелни освободителни антитурски действия под водачеството на Иван-Срацимировия син Константин. Всичко това отслабило още повече турската власт в споменатите райони, която изпитвала значителни трудности след вътрешните междуособици още през 1402 г.¹⁸ Следователно евентуалната унгарска акция срещу Търново по това време била улеснена и напълно възможна.

За изследователите все още е неясна хронологията на освободителното движение. Привличането на сведенията от грамотата може да представлява принос в това отношение. Засега най-силни аргументи имат двете основни мнения — за 1403¹⁹ или за началото на 1404 г.²⁰ Смятам, че както и да се датира споменатата грамота, действията на Йоан Мароти към Търново с най-голямо основание могат да се отнесат към пролетта—лятото на 1403 г. Това от своя страна би могло да означава, че придвижването му по българските земи вероятно било улеснено от освободителните движения на българите под водачеството на Константин.

Основания за предложената датировка на придвижването на унгарския бан през България ми дава последното събитие от грамотата, описано след това при Търново — тържествената коронация на претендента Ладислав в Задар на 30 юли 1403 г.²¹ или на 5 август с.г.²² — *terminus ante quem* за интересуващия ни момент. Един поглед върху по-нататъшните действия на Йоан Мароти, известни на историческата наука, може допълнително да затвърди предложената хронология²³.

През пролетта—лятото на 1403 г. в българските земи на юг от Дунав започнали въстанически освободителни действия, ръководени в началото само от Иван-Срацимировия син Константин, вероятно в съюз с влашкия воевода Мирчо. Значително улеснен от тях, по същото време откъм Славония и Босна настъпвал на изток мачванският бан Йоан Мароти, който преследвал своя противник Емерик Бубек. Поддържайки противника на Сигизмунд — претендента Ладислав Неаполски, подкрепян и от турците, преследваният заговорник се оттеглил в Търново, където бил обсаден от войската на Йоан Мароти. След като издигнал землени шурмови укрепления и вероятно установил съюзни отношения с българските въстаници заради общата цел, той превзел Търново, въпреки че получил отново сериозни рани. Това позволило по-нататъшното развитие на българо-унгарското сътрудничество за освобождението на българските земи и довело до изпращането на значителна унгарска войска към България през пролетта на 1404 г., вероятно под командването на Фружин. Така започнало първото българско освободително движение срещу турското владичество, известно в историческата наука като въстанието на Константин и Фружин. То обхванало значителни части от западните и източните български предели, съчетало се с действията на влашкия воевода Мирчо в Добруджа и продължило с известни прекъсвания до 1413 г.²⁴

Едно от основните огнища на въстанието начело с Константин и Фружин били северозападните български области, които по това време опирали поне до поречието на Морава, т.е. областите на Видин, Пирот, Ниш и Браничево²⁵. Приема се, че през 1408 г. лично султан Сюлейман се отправил към тези територии, като успял да нанесе поражение на въстаниците при крепостта Темско на р. Нишава в Пиротско²⁶. Ако хронологията на това събитие се приеме за вярна, прави впечатление, че по същото време Сигизмунд воювал в Босна срещу Твъртко II (1404—1409), който бил на страната на Ладислав Неаполски и имал подкрепата на турците²⁷. Българите и маджарите се оказали отново заедно, както през 1403—1404 г. За съжаление, докато Сигизмунд постигнал една от най-важните си победи в

Босна, българското въстание се оказало сравнително изолирано, тъй като въпреки междуособицата сръбският деспот Стефан Лазаревич поддържал добри отношения със султан Сюлейман I (1402—1411).

Вълненията в Българския Северозапад и турската намеса обаче предизвикали промяна в сръбската политика и по-активното ангажиране на Унгария. Именно тогава, от началото на 1409 г., на историческата сцена излязъл прочутият флорентинец на унгарска служба (темешки жупан и капитан на Северин) Филипо Сколари, познат в историографията на Югоизточна Европа като Пипо Озарай или Пипо Спано, а в българския и сръбския фолклор — като Филип Маджарин²⁸. В края на януари с.г. унгарска войска под негово командване преминала Дунав при Ковин и настъпила срещу турците по долината на р. Морава, т.е. между териториите, заселени с българи и сърби, достигайки до Прищина²⁹. Въпреки че маджарите били принудени да се изтеглят, техните акции, които продължили, явно оказвали поне морална подкрепа на българското население в освободилите се северозападни области.

В края на 1409 — началото на 1410 г. в турската междуособица се намесил един от най-колоритните Баязидови синове — Муса, който получил подкрепата на българи, власи и сърби³⁰. След като претърпял две поражения от брат си Сюлейман I — при Космидион на Босфора и при Адрианопол през 1410 г., според някои извори Муса намерил убежище при сръбския деспот³¹. Халкокандил допълва, че това станало с подкрепата на влашкия воевода Мирчо³². Особено важно е сведението на една кратка византийска хроника, че „той побягнал към България, в околностите на Видин, и към крепостта Кучево, в посока към сръбската страна“³³. Явно въз основа на това е изказано мнението, че във Видин Муса се срещнал с владеещия го тогава цар Константин³⁴.

Положението се изменило значително след като Муса овладял върховната турска власт в Румелия през февруари 1411 г.³⁵ Само за няколко дни той се обявил срещу всичките си доскорошни съюзници, включително и българите, които му помогнали да вземе властта, като започнал безогледен терор³⁶. Според Леунклавий когато Мехмед се оттеглил в Мала Азия, за да събира нови сили след поражението си от Муса, „град Видин, разположен на Дунава, също се откъсна, но Муса го завладя и скоро пак го подчини“³⁷. За това събитие съобщава и Анонимната османска хроника от XV в.: „Тогава Видин се опълчи на Муса. Но той се отправи срещу него, завзе града и го постави под своя власт.“³⁸ Хрониката на Ашикпашазаде определено посочва: „Муса се насочи към Видин, който бе въста-

нал.⁴³⁹ Явно всички тези сведения съобщават не за някакво ново въстание при Видин, а отразяват неговото потушаване през 1412 г.⁴⁰ Вероятно намиращият се там Константин не успял да получи подкрепа от страна на сърби и маджари и трябвало да изостави този край.

Действията на Муса срещу Българския Северозапад не завършили с превземането на Видин. От началото на 1413 г. той се насочил към Соколец (дн. Соко-баня) и Свърлиг, през февруари действал в околностите на Алексинац, след което нападнал Нишката област⁴¹.

Всичко това довело до ново прегрупиране на силите срещу него. Между Стефан Лазаревич, унгарския крал Сигизмунд, а вероятно и българските князе бил сключен съюз, насочен срещу Муса. С помощта на босненския воевода Сандал Хранич, мачванския бан Йоан Мароти и други унгарски барони сърбите започнали да изтласкват войските на Муса от района на Крушевац и долината на Морава⁴², вероятно с активната помощ и на местното българско население. След като съединили силите си със султан Мехмед I, на 5 юли 1413 г. те нанесли решително поражение на Муса в битката при с. Чамурли, Самоковско (бившето с. Шишманово, днес под водите на яз. Искър)⁴³. Така, по ирония на съдбата, с помощта на сърби, българи и маджари размириците в Османската империя били преодолени, което сложило край на опитите за спиране на турската експанзия.

Променената политическа обстановка на Балканите след закрепването на султан Мехмед I (1413—1420) предизвикала промяна и в тактическите планове на Унгария, която се ориентирала предимно към дефанзивни действия. Въпреки това, както личи от едно проекто-предложение на Сигизмунд до унгарския народен събор, датирано през 1414—1423 г., територията и населението на България заедно с Влашко и Сърбия заемали важно място в плановете на краля за поддържане на отбранителната система срещу турците⁴⁴. Със смъртта на войводата Мирчо обаче Влашкото княжество излязло от изградената отбранителна система, което дестабилизирало цялостната стратегия на борбата срещу турците⁴⁵. За сериозността на проблема свидетелства фактът, че първата грижа на Сигизмунд след като се върнал от запад през 1419 г. била да организира поход към Северинската област. В края на октомври унгарските войски достигнали Оршова, където заели позиции срещу турците, но кралят се въздържал да премине Дунава⁴⁶. Според Халкокандил по времето на султан Мехмед I Видин се превърнал в основна военна база на турците по Дунава в действията им срещу унгарците⁴⁷.

През 1420—1421 г. турците на няколко пъти нахлували в Трансилвания, достигайки до Брашов⁴⁸. Едва когато на влашкия престол се установил подкрепеният от унгарците Дан II (1420—1431) нашествениците били изтласкани от Влашко, а военните действия несъмнено засегнали и български територии⁴⁹. В подкрепа на Дан II и за овладяването на Северинската област унгарският крал организираше през 1422—1427 г. няколко военни похода, в които ръководна роля играел управителят на южните унгарски покрайнини Пипо Спано (Озорай)⁵⁰. По същото време поради турската обсада на Константинопол и въпреки нея се засилила и дипломатическата активност на Византия по отношение на унгарците — през лятото на 1423 г. за Буда заминал деспот Димитър Палеолог⁵¹, а година по-късно там пристигнал на посещение съимператорът Йоан VIII, за да преговаря със Сигизмунд за организирането на нова антиосманска коалиция⁵². Вероятно още при преговорите или вследствие на тях, при планирането и организирането на действията срещу турците, които без съмнение засегнали и български територии, дейно участие взел княз Фружин. Това личи от дарствената грамота на Сигизмунд от 1425 г.⁵³

Унгарският крал правилно преценил, че появата на Фружин на българска територия с маджарска подкрепа ще вдигне на борба българското население. Според един анонимен италиански доклад войските на съюзниците християни успели да превземат Vitriuny и Gravitini, като при боевете избили 25 000 турци (?), след което обсадили Eristia (Силистра), но претърпели поражение⁵⁴. Някои автори виждат в първите две крепости Видин и Оряхово⁵⁵, като по този начин правят изводи за мащабни военни действия на широк фронт по Долни Дунав. Повече основания има според мен мнението, че става дума за акция на Пипо Спано (Филипо Озорай), влашкия войвода и Фружин в района на Силистра⁵⁶. Приема се, че малко преди да умре в своето имение близо до Липа на 27 декември 1426 г., прочутият флорентинец на унгарска служба водел вероятно последните в живота си бойни действия на българска територия в района на Видин⁵⁷. Тези операции били съпроводени явно от ново масово надигане на българите не само в крайдунавските, но и в западните области. Особено показателно в това отношение е сведението на една византийска кратка хроника за завладяването на София, Пирот и Кратово от турците през 1425—1426 г.⁵⁸

Най-късно в началото на 1427 г. Сигизмунд лично повел борбата срещу турците, нахлувайки няколко пъти във Влашко, като за известно време стабилизира властта на Дан II, макар че след 1432 г.

турците отново започнали да притесняват земите на север от Долния Дунав⁵⁹.

До 1427 г. Сръбското княжество на Стефан Лазаревич, което било васално на Сигизмунд, представлявало също важна опора за борбите на българите срещу турците. През 1422 г. в Белград, предаден временно от унгарците под сръбско управление, починал княз Константин, синът на Иван Срацимир⁶⁰. През есента на 1425 г. сръбският деспот водил преговори за помощ от страна на Унгария и Дубровник срещу турците, което предизвикало вероятно през пролетта на 1426 г. войските на Мурад II да нахлуят от София в Нишката област. Достигайки до Крушевац, те подложили цялото Поморавие, населено с българи и сърби, на разорение⁶¹. На помощ отново се опитали да се притекат отрядите на Пипо Спано (Озорай). В тях наред с маджарите участвали много сърби и българи⁶².

Година преди да умре, през 1426 г., Стефан Лазаревич сключил споразумение със Сигизмунд в Тата. Според него племенникът му Георги Бранкович ставал наследник на сръбския трон, но той трябвало да върне на маджарите важните дунавски крепости Белград и Гълъбец (Голомбац, Голубац)⁶³. Кризата започнала от началото на следващата 1427 г., когато турците начело с Мурад II нахлули отново в Поморавието, достигайки до Ново Бърдо и Крушевац⁶⁴. След смъртта на Стефан Лазаревич на 19 юли 1427 г. унгарците получили Белград, но не и Гълъбец. Градът бил предаден от своя управител на турците, които междувременно жестоко разорили Браничевската област⁶⁵. Опитът на Сигизмунд през 1428 г. лично да оглави отвоюването на Гълъбец завършил с провал и катастрофа⁶⁶. Падането на тази стратегическа крепост в ръцете на турците довело и до нови тежки последици за Българския Северозапад. След закрепването на нашествениците в Нишко и Крушевац силно орязаната Браничевска област изглеждала вече обречена...

В пътеписа на Берtrandон де ла Брокиер, изпълнявал няколко дипломатически мисии в двора на турския султан, се съдържа едно много интересно свидетелство, засягащо пряко българо-унгарските отношения по това време. Според него „когато Турчинът (султан Мурад II) разбил императора (Сигизмунд), който обсаждал Кулонбах (Голомбац), господин Адвис, полски рицар... преди това той бил преговарял с българите да се подчини на императора цяла България до София и да избият всички турци, намиращи се там, нещо, което императорът не желал да предприеме“⁶⁷. Това сведение показва няколко неща: през 1427—1428 г. по поръчение на Сигизмунд полският рицар Адвис (Завиша Чарни от Габрави) преговарял с представители на българското население⁶⁸ (явно от северозападни-

те предели) за тяхното освобождаване и евентуалното им обособяване в рамките на някакво васално княжество в състава на Свещената римска империя или на Унгарското кралство; въпросните български представители явно проявили склонност да приемат условията на Сигизмунд; той обаче бил принуден да се откаже от всякакви планове след рязкото влошаване на ситуацията около Гълъбец и на цялото Сръбско княжество, което поставило под въпрос унгарското влияние на юг от Дунава. Отказът на Сигизмунд бил само временно тактическо решение, защото след 5—6 години той отново издига официално тези претенции пред турския султан.

След тежките загуби при Гълъбец унгарците решили да реорганизират отбраната в орязания Мачвански банат, като освен Белград важна роля трябвало да играе построената от сърбите с турско разрешение нова крепост Смедерево (Сендрьо) на Дунава, западно от устието на Морава⁶⁹. Основната надежда се възлагала обаче на отбранителната линия по левия дунавски бряг: новата крепост Сентгласловар срещу Гълъбец—Кеве—Харам—Оршова и Северин (Сьорен), като в областта на последната през 1429 г. били заселени и рицари — монаси от Тевтонския орден⁷⁰. Макар че Сигизмунд започнал да централизира цялата южна отбранителна система с назначаването на своите привърженици от Далмация — братята Талоци, за нейни фактически ръководители, положителните последици от тази реформа се почувствали едва в края на неговото управление⁷¹.

Въпреки успехите на турците на Балканите от началото на 30-те години, към 1433 г. унгарският крал се почувствал достатъчно силен, за да поднови плановете си за освобождението на България. Според Берtrandон миланският дук Висконти изпратил посланик в турския двор с искане „султанът да оставел на Сигизмунд, император на Свещената римска империя, Унгарското кралство, Влахия и България до София, а също и Босненското кралство заедно с онази част от Албания, която държал и която зависела от Славония (Далмация)“⁷². Това сведение означава, че на българските територии се гледало като на потенциално васална държава в рамките на Германската империя, по подобие на Унгария, Хърватско, Босна и Влашко. По-сложно е да се определи кои български територии били включени в искането на Сигизмунд — явно става дума не за всички, а само за част от тях⁷³. Според мен са имали предвид най-вече северозападните български земи, които обхващали Източното Поморавие (областите около Гълъбец, Новиград (Кладово), Свърлиг, Ниш), а също Пиротско, Софийската и Видинската области.

Но още през 1432 г. турците предприели сериозна атака срещу сепките и немските колонисти в Трансилвания, а на следващата

1433 г. тевтонските рицари в Северинската област претърпели тежко поражение, което влошило положението на унгарската отбрана⁷⁴. Междувременно обаче избухнало антитурско въстание в Албания. Сигизмунд решил да установи по-тесни връзки с него, като през 1435 г. изпратил там със специална дипломатическа мисия българския княз Фружин⁷⁵. Дейността на Фружин в западните части на Балканския полуостров явно не била случайна. Вероятно унгарският крал и император на Свещената римска империя отново замислял създаването на широка антитурска коалиция с участието и на българите.

Чешките събития (войната срещу хуситите) обаче попречили на Сигизмунд да се ангажира сериозно в осъществяването на плановете за настъпление на югоизток през 1436—1437 г.⁷⁶ В негово отсъствие най-големия си успех унгарските войски осъществили с пробива на турската обсада при Смедерево, което се превърнало в седалище на сръбския деспот, както и с настъплението на юг в териториите, окупирани от турците⁷⁷.

Сигизмунд починал след половинвековно управление на 9 декември 1437 г. в моравския град Зноймо. Скоро проличало каква загуба била смъртта му за унгарската държава и за борбата срещу турците⁷⁸. При неговия зет и наследник Алберт фон Хабсбург (1437—1439) за кратко време Унгария претърпяла нови тежки поражения покрай южните си граници. През лятото на 1438 г. голяма турска армия преминала Дунав при Железни врата и подкрепена от власите, нападнала през Банат важните трансилвански крепости Дюлафехервар (Алба Юлия), Сасшебеш (Себеш), Надьсебен (Сибиу) и земите на секеите⁷⁹. По същото време други турски войски подложили на разорение всички свободни земи на изток от р. Морава, при което особено пострадали Браничево, Кучево, Борач и манастирът Раваница⁸⁰. Тези действия на турците според мен сложили окончателно край на свободното съществуване на българите в Браничевската област.

През лятото на 1439 г. султан Мурад II начело на голяма турска армия настъпил на запад от р. Морава към Смедерево, което паднало след тежка обсада на 18 август с.г.⁸¹ Унгарската съсловна войска успяла да се организира в поход за спасяване на крепостта твърде късно и нейната намеса станала излишна.

През 1440 г., когато Унгария губела значителни сили в разгорялата се гражданска война, султанът обсадил Белград и само благодарение на братята Талоци тази най-важна за маджарите тогава южна крепост не паднала в ръцете на турците⁸². По същото време в Трансилвания и Северинската област на историческата сцена се

появил Янош Хуняди — един от най-забележителните военни и държавни дейци на Унгария и на целия Европейски Югоизток, чието име се свързва нееднократно с българската история, а и с българския фолклор⁸³.

Не бих искал да се спирам на вековния спор между маджари и власи за неговия произход⁸⁴. Твърде интересно обаче е обстоятелство, че той се свързал още в началото на своята зашеметяваща военнополитическа кариера косвено и с българите. Най-късно в края на 1438 г. крал Алберт го назначил за бан на Северинската област⁸⁵ — една от последните територии, които отпаднали от България в полза на маджарите, където вероятно намирала най-напред убежище многобройната българска емиграция, подгонена от турското нашествие⁸⁶. Показателна в това отношение е дарствената грамота на крал Владислав (Уласло) I в полза на Хуняди от 9 август 1440 г., с която в негово управление се предоставяли крепостите „Оршова, Северин, Михалд и Геврен (Гурен)“, които са немалка част от земята България⁸⁷.

През есента на 1441 г. начело на един отряд Хуняди настъпил за първи път на юг от Дунава и близо до Белград нанесъл поражение на турците, предвождани от смедеревския бег Изак паша. В началото на 1442 г. унгарските войски под негово ръководство удържали важна победа над видинския управител Мезид бей, който нахлул в Трансилвания до района на Надьсебен/Сибиу/Херманщад. През лятото на с.г. вече като трансилвански войвода Янош Хуняди постигнал още две важни победи, с които изгонил турците от територията на север от Долни Дунав — срещу румелийския бейлербег Кула-Шахин (Шехабедин) паша при р. Яломица и до Железни врата⁸⁸.

Пряко свързана с тези негови успехи е една грамота на крал Владислав (Уласло) I от 17 април 1443 г. В нея след като се изброяват неговите победи при Белград, срещу Мезид бег и във Влашко се съобщава, че той отново се подготвя за поход, чиято първа цел било „царство България, където е градът Видин“, след което заедно със своя вицевовода Николай нападнали областите на Озора и Сърбия⁸⁹. Това е много интересно известие, което досега се коментира с погрешна датировка — 1440 г.⁹⁰ От текста на грамотата обаче е ясно, че става дума за действия на Хуняди на българска територия (Видинската област?) вероятно през есента—зимата на 1442 г. Това намира потвърждение и в сведението на Халкокандил, отнасящо се явно за същото време, че маджарите прехвърлили Дунав и постигнали редица успехи, въпреки многобройните турски войски⁹¹.

Добре известни са събитията около подготовката и провеждането на двата най-големи и последни кръстоносни похода срещу турците под водачеството на полско-унгарския крал Владислав III (Уласло) I (1436/1440—1444) и Янош Хуняди, които засега и българските земи: Нишко, Пиротско, Софийско по време на първия поход и цяла Северна България — по време на втория⁹². Тъй като това събитие е важно звено в българо-унгарските отношения към края на разглежданата епоха, бих искал да обърна повече внимание на някои все още дискуссионни проблеми, без да преразказвам отново събитията, за които е писано толкова много. Става дума за отношението на българите към двата похода, както и за отношението на кръстоносните водачи към идеята за евентуално възстановяване на някаква българска държава, което несъмнено е важна част от българо-унгарските връзки по това време.

Ще започна най-напред с отношението на най-висшия слой от българското общество към походите, тъй като има сведения за най-изявения му тогава представител — княз Фружин. Според документ от 6 септември 1444 г. той продал имението си Файдаш и се подготвял да вземе участие във втория поход към България⁹³. Съществува спор дали наистина Фружин се присъединил към тази най-трагична част от последния значим опит за освобождението на България в края на същинското Средновековие⁹⁴. Надделява мнението, че той не се задоволил само да се подготви за тази кампания, но взел и участие в нея, а може би намерил и смъртта си на родна земя в битката при Варна⁹⁵.

Макар че трудно може да се прави по-нататъшна социална диференциация на българското общество през първите десетилетия на турското владичество, ще си позволя да дам някои примери, които отразяват отношението на по-заможните среди от българското население. Ето какво съобщава Йоан Туроци за времето между първия и втория поход: „Мнозина християнски владетели обещали да изпратят [за освобождаването] на България, Албания и Тракия, както и за онзи преславен град Константинопол оръжие и голяма военна помощ. Това обещали също и жителите и първенците на споменатите страни.“⁹⁶ Един от най-подробните, съвременни на събитието османски извори, описвайки първия поход още преди да навлезе в Софийското поле, съобщава: „Цялата рая пък се поклони на тези проклетници. Кой донесе храна и започна да продава, кой се качи на коня и заставайки отпред, им стана водач. С една дума, дадох на жалките неверници едногодишния поголовен данък. Мнозина неверници от раята яхнаха конете и дойдоха във войските на Янко... И заповяда, та невернишката рая стана един отряд и тръгнаха.“⁹⁷

Твърде показателни са сведенията за София в унгарските и османските извори, които си противоречат по въпроса кой заповядал опожаряването на града⁹⁸. Повече интерес предизвиква свидетелството, че след нейното превземане от кръстоносците в края на ноември с.г. за управител на града бил поставен местният владика като най-изтъкнатият представител на тамошното население⁹⁹. В случая този факт е знаменателен и в друго отношение — висш представител на местната православна църква се съгласил да поеме и светски политическо-административни функции по подобие на западните католически епископи. Може би част от българското духовенство вече променило непримиримото си отношение към идеята за християнско единство по това време? Раздвижванията сред по-будните и по-заможните среди на българското общество, каквито например били войнуците, сред които сигурно имало остатъци от старата аристокрация, свидетелства, че те, както и хора от незасегнатите области на югозапад — например в Радомирско, подкрепили походите на обединените западни християнски сили¹⁰⁰.

В изворите се съдържат още повече данни за доброто отношение и съпричастието на обикновените българи към походите на Владислав Варненчик и Янош Хуняди. Например пет дни след победата при Ниш, на 3 ноември 1443 г., трансилванският войвода пише на Николай Уйлаки: „Нашата войска е добре, чака нетърпеливо сражение и се увеличава ежедневно с българи, бошнаци, албанци и сърби, които идват при нас с подаръци и се радват безкрайно на нашето пристигане.“¹⁰¹ Раздвижването на българите се почувствало чак в Унгария. За това свидетелства писмото на папския легат Юлиан Чезарини от 4 декември с.г.: „При мене дойдоха сърби и българи, които ме уверяваха от свое име и от името на други, че много турци били заловени и избити, когато побягнали след сражението [при Ниш]; смята се, че враговете са понесли не по-малко загуби от околното население при бягството си след сражението, отколкото от нашите по време на сражението.“¹⁰² За помощта на българите, която започнала веднага след като войските на Хуняди навлезли в Поморавието и се проявила особено по време на Нишката битка, съобщава в едно писмо и Еней Силвий Пиколомини¹⁰³. Твърде важни сведения в това отношение дава и Антоний Бонфини: „След като войските тръгнаха [на изток от София], където и да се появели, превземали българските градове отчасти със сила, отчасти поради това, че те се предавали и в това не било без значение подобие на християнската вяра, както и отвратителната жестокост на турците и твърде голямото сходство на езика, а и било видно, че има голяма възможност за раздвижване на духа на населението.“¹⁰⁴

След превземането на София пред войските на крал Владислав и Хуняди застанал големият проблем за посоката на продължаването на похода. Най-преките и лесни пътища към Тракия — през прохода „Траянови врата“ или през дефилето южно от него — били блокирани от силни турски войски, което правело невъзможно преминаването на християнската армия оттам. Затова основните кръстоносни сили се насочили към подбалканския път с намерение да навлязат в Тракия по долината на р.Тополница. Макар че в битката при Златица през зимата на 1443—1444 г. те устояли на турския контраудар, станало ясно, че походът не може да продължи и войските на Хуняди трябвало да се изтеглят от българска територия¹⁰⁵. Неслучайно дори по-новата унгарска историография обективно преценява резултатите от първия поход на крал Владислав и Хуняди като поражение¹⁰⁶, особено що се отнася до българите¹⁰⁷. Последвали репресии от страна на възстановената турска власт, които засегнали предимно българските територии. Владиката на София бил обезглавен, а султанът издал заповед за конфискуване имотите на уличените в предателство войнуци¹⁰⁸.

Но загубите за България имали и друго, политическо измерение, което е свързано с т. нар. „Адрианополски мирен договор“. Става дума за едно предварително споразумение между пратеници на крал Владислав, Янош Хуняди и деспот Георги Бранкович, от една страна, и султана — от друга, постигнато в Одрин и ратифицирано само от турската страна през юни 1444 г.¹⁰⁹ Съгласно споразумението сърбите получавали почти всички искани от тях територии, включително и Браничевската област със стратегически важната крепост Голубац, като сръбският деспот и влашкият княз оставали васални на султана. Българите не получавали нищо, с изключение на живеещите в Поморавието. Може би тази половинчатост на постигнатото в Одрин споразумение била една от основните причини то да не се ратифицира в началото на август с.г. от крал Владислав в Сегед¹¹⁰. За съжаление, сръбският деспот, подмамен от значителните тактически отстъпки на турците, сключил с тях сепаративен договор на 15 август, който се оказал фатален за по-нататъшните настъпателни действия на християнската коалиция срещу турците¹¹¹. Това не можело да не предизвика униение сред българското население, което поело и основната тежест на турските репресии след прекратяването на първия поход.

Въпреки определено негативните за българите последици от събитията през 1443—1444 г. евентуалното възстановяване на българска държава под някаква полусамостоятелна форма на съществуване явно не изпаднала от плановете на полско-унгарския крал. В

този смисъл са особено важни сведенията на полските хронисти, че за да привлече Хуняди на своя страна, крал Владислав му обещал да го направи владетел на България¹¹². Твърде интересно е и сведението на Антоний Бонфини за преговорите в Сегед, които явно не довели до ратифицирането на Адрианополския мир от страна на младия монарх: „След като били изпратени в Сегедин, турските оратори разисквали най-пламенно върху мира няколко дни, като Турчинът (султан Мурад II) се стремил да задържи за себе си България и сребърните мини, които са в Сърбия, а Владислав, обратно, се опитвал да възстанови всичко на законните собственици.“¹¹³ Както отбелязва Б.Цветкова, „това известие, разбира се, не изключва другото“, като се има предвид, че полско-унгарският крал трябвало да се съобразява и с претенциите на другите си възможни съюзници — византийци, венецианци, бургундци и дори арагонци¹¹⁴.

Така се стигнало до втория поход през есента на 1444 г., който започнал да се придвижва най-напред по десния дунавски бряг на българска територия от Новиград (Кладово)¹¹⁵. Едно от първите сражения станало под Видинската крепост, където според немския поет-рицар Бехайм много българи от града се присъединили към западните сили¹¹⁶. Впоследствие, улеснени от българското население, както и през 1396 г., кръстоносците превзели Оряхово и Ловеч и направили опит да шурмуват Търново¹¹⁷. Макар че подминали яката Никополска крепост, местното българско население не останало равнодушно към действията на християнската армия¹¹⁸. Според Бонфини крепостите „Макрополис (Евксиноград), Калиакра, Галата, Варна и много от морските градове били изоставени от турците и затова се предали и били снабдени от християните с гарнизони“¹¹⁹. Бележитият хуманист Еней Силвий Пиколомини в писмо до миланския херцог също потвърждава участието на българите: „Всички пратеници единодушно твърдят, че полският крал заедно с кардинала на Светия Ангел (Чезарини), с множество унгарци и с още повече власи, българи и рутени навлязъл чак в Романия (Тракия?)“¹²⁰.

Българите несъмнено проявявали благосклонност, а понякога оказвали и подкрепа на западните християнски войски, което значително улеснявало техните действия срещу турските гарнизони в крепостите на Северна България. Прави впечатление обаче, че българската подкрепа по време на втория поход била значително по-слаба, отколкото по време на първия. За това способствали няколко фактора: след прекратяването на първия поход турската власт била възстановена главно върху български територии, което било съпроводено с жестоки репресии; оцелелите участници явно започнали да

губят вяра, че техният съюз с маджарите и останалите кръстоносци може да донесе освобождението на България; при някои от военните акции на кръстоносната армия били ограбвани православни храмове и унижавани свещеници — това оскърбявало и отблъсквало местните жители, макар че кралят забранил с изрична заповед подобни посегателства¹²¹. Неслучайно сега Йоан Туроци отбелязва, че „едни градове и крепости се предавали и били покорявани, други били превземани с мощен щурм и меч“¹²².

В „паметната битка на народите“ при Варна на 10 ноември 1444 г., в която на страната на обединената християнска армия несъмнено взели участие и българи, кръстоносната идея за освобождението на Европейския Югоизток от турците получила своето последно и окончателно поражение¹²³. Но опитите на западните сили (между тях главно място заемала Унгария) за прогонване на турците, а заедно с това и за освобождаване на българите, макар и по-слаби, продължавали да поддържат надеждата сред тях. През 1445 г. командирите на християнския флот кардинал Кондолмиери и бургундецът Валериан дьо Ваврен, които били изпратени в помощ на Янош Хуняди и Влад Дракул от френския крал Шарл VII, навлезли по Дунава откъм Черно море. Били атакувани турските гарнизони на дунавските крепости Силистра, Тутракан, Гюргево и Русе¹²⁴. Според свидетелството на Ваврен при появата на християнския флот, който трябвало да се съедини с унгарците при Никопол, „християните, живеещи в България, се пробудиха, сговориха се и заявиха, че не желаят повече да понасят турското господство“¹²⁵. За съжаление, крайният резултат от тази акция по Дунава била отново емиграцията на „много храбри люде“ от България във Влашко и Унгария, което, от една страна, наистина показва непримиримостта на побудното българско население, но от друга, отслабвало съпротивителните сили на българската народност като цяло. По време на събитията през 1444—1445 г. българското общество предпочело пасивното участие и взаимодействие със западните сили срещу турците. Показателно в това отношение е писмото на Хуняди до папата от 1445 г. В него като причина за поражението на християните се отбелязват и неизпълнените обещания на някои балкански владетели, между тях на известни български князе (Фружин?)¹²⁶.

Вътрешните размирици около назначаването на Янош Хуняди за регент и главен управител на Унгарското кралство, предизвикани от нежеланието на част от аристокрацията да признае този акт през 1446—1447 г., забавили значително и усложнили допълнително борбата срещу турците¹²⁷. Едва през есента на 1448 г. Хуняди успял

да приведе в изпълнение отдавна замисления поход южно от Белград, който обаче на 18—19 октомври претърпял ново тежко поражение на Косово поле¹²⁸. Според Антоний Бонфини целта на похода била постигането на единодействие между Хуняди и Скендербег, като „едновременно нападнат турците — той с унгарците от Рашка и България, а пък онзи от Илирик“¹²⁹. Следователно целта на унгарския военачалник била настъпление към българските предели, което, за съжаление, не се осъществило. На връщане през Смедерево сръбският деспот Георги Бранкович задържал Хуняди, което довело до безсмислен и опасен конфликт между сърби и маджари, продължил чак до лятото на 1451 г.¹³⁰ Това оказало твърде важно въздействие върху тяхната позиция в предстоящата турска акция за превземането на Константинопол. Най-късно в края на лятото на с.г. сръбският деспот сключил тригодишен мир с новия султан Мехмед II¹³¹. С неговото посредничество Янош Хуняди също постигнал тригодишно примирие с турците на 24 ноември 1451 г.¹³²

— При подготовката за превземането на византийската столица унгарският лаяр Урбан изработил в Одрин най-голямото оръдие за турците¹³³. По същото време загиващата Византийска империя направила отчаяни опити да привлече Янош Хуняди с реални военни сили, способни да предотвратят приближаващия край. В края на 1452 или началото на 1453 г. последният византийски император обещал да даде едно от последните владения на Константинопол — важно черноморско пристанище Несебър, във владение на унгарския военачалник, ако той започне военни действия срещу турците¹³⁴. По това време Хуняди се намирал в такова положение в Унгария, при което изпращането на подобна помощ изглеждало немислимо¹³⁵. Все пак Сфранцес съобщава, че „през седмицата, когато турците подготвяли последния щурм, при тях пристигнали унгарски пратеници“ в последен опит да предотвратят превземането на византийската столица¹³⁶. Доста по-различен смисъл влага в информацията за посещението на „пратеник от Янос“ историкът Дука¹³⁷. Като заявява, че не е свидетел на случилото се, авторът изтъква, че основната цел на пратеника била всъщност да съобщи на султана отказа на Хуняди да спазва примирието. При това се изтъквала не особено убедителната причина, че върховната власт в Унгария била вече в ръцете на крал Ладислав V. В същото време Дука разкрива твърде странното поведение на посланика маджарин: той дал ценни указания как с оръдието (явно става дума за големия топ, изработен от унгарския инженер Урбан) да бъде обстрелвана по-ефективно крепостната стена на Константинопол. Дука предава и оправданието на посланика, че неговите действия се ръководели от някакво про-

рочество, което обещава край на нещастията за християните след неминуемото падане на византийската столица. Тези сведения, които самият автор на извора определя като несигурни, според мен смесват произволно някои факти и не отразяват реалното отношение на маджарите към турската атака на Константинопол. Например „артилерийските указания“ на маджарина явно визират действията на самия оръдеен конструктор Урбан. В крайна сметка Дука е категоричен за дипломатическата цел на пратеника — обявяване на примирието между унгарци и турци за недействително, съпроводено дори с връщане на подписаните документи от страна на Хуняди.

Ето защо не е изключено унгарците да са планирали и дори извършили някакви военни разузнавателни действия по българското Черноморие непосредствено преди щурма на Константинопол. Може би именно това предизвикало турското настъпление и завладяването на единствената свободна ивица крайбрежна земя през пролетта на 1453 г., малко преди решителната атака на византийската столица¹³⁸.

След падането на Константинопол и края на Византийската империя на 29 май 1453 г.¹³⁹ пред турците отпаднали и последните пречки за завладяването на териториите, контролирани от сърби и маджари южно от Дунав, включително и на онези части на изток от Морава, в които живеело все още компактно българско население. След дипломатическия неуспех на сръбския деспот (да избегне турския ултиматум за предаването на Голубац и Смедерево) през август—септември 1454 г. войските на Мехмед II Завоевателя нахлули в Поморавието и обсадили Смедерево¹⁴⁰. Вследствие на този първи поход на новия султан срещу сърбите Браничевската област окончателно паднала под турска власт.

Маджарите обаче все пак успели да изтласкат турците на изток от р. Морава. Една унгарска армия начело с Янош Хуняди снела обсадата на сръбската престолнина и настъпила на юг, като удържала победа при Крушевац на 2 октомври и достигнала до Пирот¹⁴¹. Така Хуняди за последен път навлязъл в българска територия. Но, както съобщават унгарските хроники, след Пирот неговата войска завила на север, достигнала Видинската крепост, която била опожарена, и се върнала назад към Белград¹⁴².

В една българска приписка съществува интересно известие от с.г., (1454:) *Въ то же лѣтъ Мехмедъ црь плени Радича българского воеводу в Софийн.*¹⁴³ Сведението е коментирано в историческата наука като указание за сериозна съпротива или въстание на българското население в Софийско начело с воеводата Радич срещу турците, щом с неговото потушаване трябвало да се заеме самият султан

Мехмед II¹⁴⁴. Твърде е възможно тези действия на българите да имали някаква връзка с последното настъпление на унгарците, което засегнало Северозападна България.

С последния поход на Хуняди в Поморавието и Видинско, съчетан с българското въстание в Софийско, завършил последният етап от българо-унгарските отношения през Средновековието. Още при първия удобен случай, през 1403—1404 г., унгарската страна се ангажира активно да подпомага всякакви опити на българите да възстановят своята държавност, макар и под някаква полусамостоятелна форма на васално княжество в рамките на Унгарското кралство или на Свещената римска империя. От 1403 до 1444 г. маджарското ръководство особено в лицето на крал Сигизмунд, а по-късно на Янош Хуняди — възлагало особена роля на законните претенденти за българската царска корона — отначало на княз Константин, а по-късно на — княз Фружин. Това предопределяло и високата степен на подкрепа на унгарските опити за освобождението на България и от страна на българите. Към края на разглеждания период (между 1444 и 1454 г.) като вероятен претендент за български владетел се изявил може би самият Янош Хуняди. Въпреки голямата популярност на този изключителен маджарски деец сред българското население, налице е все пак известен отлив на тяхната подкрепа на и без това по-слабите опити за намеса от страна на Унгария.

Събитията от 1454 г. маркират последния епизод от българо-унгарските отношения, за който приемам, че ознаменува и края на българското същинско Средновековие. Всички български земи вече трайно навлезли в друга епоха, наречена късно или османско Средновековие, чиято история е предмет на разглеждане от други колеги и от друга гледна точка. Унгарската история също преминава през друг, макар и по-късен период чрез битката при Мохач през 1526 г. Затова по-нататъшното разглеждане на българо-унгарските отношения през Средновековието в основното изложение е необосновано.

Б Е Л Е Ж К И К Ъ М Х I Г Л А В А

¹ Н и к о в. Турското завладяване, 86—112; П е т р о в. Въстанието на Константин и Фружин, 187—211; Фружин и походът до Варна, 272—281; К о л а р о в. Антитурските походи от 1443—1444 г., 44—102; Г ю з е л е в. Несебърската местна хроника, 234—236; Николай Кузански, 44—50; К у з е в. Восстание Константина и Фружина, 53—69; Маршрутът на Владислав III, 139—151; Ц в е т к о в а. Паметна битка, 228—237, 252—326; Унгария в борбите на българите, 96—110; История на България, 4, 24—30, 103—115; Б о ж и л о в. Фамилията на Асеновци, 1, № 50, 238—240; № 54,

243—245; Матанов, Михнева. От Галиполи до Лепанто, 134—140, 151—153; Матанов. Кръстоносната идея, 26—27; Димитров, Илиев. Йоан Турочи, 82—87; Димитров. Унгарски латинезични извори, 84—100; Petkov. From Rebels against the Crown to *fidei nostri Bulgari*, 111—119.

² Gyulaváros oklevéltár, No 7, 3—6; Zsigmondkori oklevéltár, II/1, No 3089, p.363; вж. гл.Х, бел. 124.

³ История Венгрии, I, с.178; Mállyusz. Sigismund, 7—26.

⁴ Вж. гл. Х, бел.121, 122.

⁵ Kupelwieser. Die Kämpfe Ungarns, S.28 (недатирано); Šišić. Hrvoje Vukčić, p.135; Трпковић. Турско-угарски сукоби, 116—117.

⁶ История Венгрии, I, с.179; Mállyusz. Sigismund, S.61.

⁷ Šišić. Hrvoje Vukčić, p.137; Mállyusz. Sigismund, S.63.

⁸ Šišić. Hrvoje Vukčić, 137—138; Mállyusz. Sigismund, 63—65.

⁹ Šišić. Hrvoje Vukčić, p.150; Mállyusz. Sigismund, 65—66.

¹⁰ Šišić. Hrvoje Vukčić, p.152.

¹¹ Paulos de Paulo. Memoriale, p.436.

¹² Срв. грамотата на крал Сигизмунд от 20 април 1408 г., издадена в Пожон в полза на бан Йоан Мароти: вместо Tornow — Thogna, неправилно идентифицирано като крепостта Torna vár, под Високите Татри, в тогавашна Северна Унгария, дн. Словакия (Šišić. Nekoliko izprava, No 121, p.304, 306, п.6; за тази крепост — Engeli. Király hatalom, 162—163). Въпросните действия на мачванския бан се водили на Балканите; крепостта Tornow трудно може да се отъждестви с познатото от 1437 г. укрепление Tornistye (дн. Панчево). Engeli. Király hatalom, p.163.

¹³ Šišić. Hrvoje Vukčić, 83—84.

¹⁴ Вж. тук, бел. 5.

¹⁵ Петров. Въстанието на Константин и Фружин, с.189, 201.

¹⁶ Пак там, с.203; Цанкова - Петкова. Рецензия, 96—97 (датира началото на въстанието през март 1404 г., като част от широка християнска коалиция под егидата на Сигизмунд). Според мен Константин и Мирчо са започнали своята кампания самостоятелно, преди Сигизмунд да пристъпи към създаването на коалиция — може би още в началото на 1403 г.

¹⁷ Кузев. Восстание Константина и Фружина, с.59; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с.255.

¹⁸ Димитров. Унгарски латинезични извори, с.96.

¹⁹ Това мнение се застъпва още от Ников (Турското завладяване, с.93), който при това не бил запознат с текста на писмото. Сега то се поддържа единствено от: Дуйчев. Международното положение в навечерието на Варненската битка, 68—69; Матанов, Михнева. От Галиполи до Лепанто, с.151 (към края на 1403 или началото на 1404 г.).

²⁰ Динић. Писмо угарског краља Жигмунда, с.95; Петров. Въстанието на Константин и Фружин, 208—209; Ангелов. Борбите на българския народ и походите на Владислав Варненчик, 16—18; История на България, 4, 103—104; Парасос - tea. La Valachie et la crise de l'empire ottoman, p.26.

²¹ Šišić. Hrvoje Vukčić, p.157; Трпковић. Историја средновековне босанске државе, с.194.

²² Historja naroda Jugoslavie. I. Zagreb, 1953, p.596; История Югославии. I. М., 1963, с.133; История Венгрии, I, с.179; Mállyusz. Sigismund, S.67.

²³ Димитров. Унгарски латинезични извори, 96—97.

²⁴ За действията на Мирчо срв. Парасос - tea. La Valachie et la crise de l'empire ottoman, p.27; Gemil. Români și Otomanii, 88-91; Гюзелев. Очерци, 85—86.

в Тези области в основни линии съставлявали територията на българското Видинско царство през втората половина на XIV в. Показателни в това отношение са сведенията от: надгробен надпис (1356—1371) от района на Крушевац, в който се казва, че е изработен „въ дни цара Фроша, а въ дръжавъ Срацимировъ“ (Стојановић. Стари српски натписи, I, № 137, с.45); надгробен надпис от района на Зайчар, изработен „въ дни цара Срацимира“ (Стојановић. Стари српски натписи, I, № 194, с.60; Гълъбов, Ив. Един малко известен надпис от времето на Срацимира. — Български език, 6, (1956), 229—238; Томовић. Морфологија, № 82, 90—91); ктиторски надпис от църквата „Св.Никола“ в Шаторна (Централна Сърбия), изработен през 1425 г. „въ дни ... деспота Стефана самодръжца въсвѣмъ сръбскѣмъ землямъ и Подунавю и угромъ и честьъ вьльгарске земліе...“ (Томовић. Морфологија, № 101, с.104); освен това сведенията на унгарските извори категорично определят като български областите на Новиград (Кладово), както и отвъд Дунава, около Северин (вж. тук, бел. 46, 86, 113).

²⁵ Срв. сведението от Житието на Стефан Лазаревич, 398—399. За правилната датировка с преглед на различните мнения срв. Кузев. Восстание Константина и Фружина, 53—59; История на България, 4, 104—106; Историја српског народа, 2, с.75 (датира събитието 1404 г.); Матанов, Михнева. От Галиполи до Лепанто, с.153; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с.255.

²⁷ Ђирковић. Историја босанске државе, 209—212; Историја српског народа, 2, с.80; Fine. Late Balkans, p.465.

²⁸ Срв. Wenzel. Ozorai Pipó; Станојевић. Pipo Spano, с.3; О Филипу Маћарињу. — Гласник Историског друштва у Новом Саду, 4/2, (1931), 296—304; Engeli, P. Ozorai Pipó. — In: Ozorai Pipó emlékezete, szerk. Vadas F. Szekszárd, 1987, 53—88; Mállyusz. Sigismund, 42—43; Огнянова. Българо-унгарските отношения в българските песни, 284—287; Български народни песни за Маджарско XIV—XVI в. С., 1997, с.17, 28.

²⁹ Wenzel. Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez, p.226; Станојевић. Pipo Spano, с.9; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.78; Историја српског народа, 2, с.81.

³⁰ Срв. сведенията от Безименната българска летопис — СБЛ, 3, с.91.

³¹ Schreiner. Kleinchroniken, I, No 939, 965; Житието на Стефан Лазаревич, с.402; СБЛ, 4, с.269.

³² L.Chalcs., I, p.163₃₋₁₀; Giurescu. Istoria românilor, p.280; Gemil. Români și Otomanii, p.92.

³³ Schreiner. Kleinchroniken, I, No 96, S.636. Самият издател неправилно разчита Οὐλαρία като Οὐγγαρία, а крепостта Κολτζου' (явно Кучево) като Golubač (пак там, 2, S.400, A.11; III, S.130); все пак Видин, Кучево и дори Голубац се намирили на българска територия, или както е забелязал още Моравчик, авторът на сведението е изпуснал началната буква при предаването на думата Βουλαρία (Могавсик. Byzantinoturcica, II, S.102).

³⁴ Кузев. Восстание Константина и Фружина, с.63.

³⁵ Повечето изследователи са на мнение, че Муса се подвизавал предимно в Родопите и Тракия, при което най-много пострадал Пловдив, където били убити местният митрополит и пленените сръбски князе Вук Лазаревич и Лазар Бранкович (Иречек. История на българите, 407—408; Дуйчев. Международното положение, с.63; Историја српског народа, 2, 83—84; Fine. Late Balkans, p.506; Soustail. Thrakien, S.401).

³⁶ Filipović, N. Princ Musa I šeih Bedredin. Sarajevo, 1971, 160—170; Wenzel. Osmanen, 184—185; Fine. Late Balkans, 506—507; Матанов, Михнева. От

Галиполи до Лепанто, 156—157; Тютюнджиев, Павлов. Българската държава и османската експанзия, с.34; Гюзелев. Очерци, с.85.

³⁷ Leunclavius, p.442.

³⁸ Giese. Die anonymen Chroniken, II, S.69.

³⁹ Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte, S.120.

⁴⁰ Кузев. Восстание Константина и Фружина, 64—65 — срещу постановките на Ангелов. Борбите, 20—23; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с.256.

⁴¹ Иречек. История на българите, 408—409; Кузев. Восстание Константина и Фружина, с.65; Историја српског народа, 2, с.88; Каллих. Ниш, с.34; Fine. Late Balkans, p.507.

⁴² Срв. грамотата на Сигизмунд от 17 юни 1413 г., в която се говори за съвместни действия на войводата Сандал, „деспота (Стефан Лазаревич) и съюзни барони и благородници от нашите кралства Унгрия и Босна срещу ударите и нападенията на неверните турци и съюзните им варварски народи“ (Ljubić. Listine, VII; Mon. Slavorum, XII, 123—124); Wepner. Osmanen, S.186; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.78 (войските на крал Сигизмунд участвали в освобождаването на Ново бърдо).

⁴³ Срв. сведенията на Ducas, p.131²⁰⁻³¹ / Doukas, p.111; L. Chalc., I, 170—172; Schreiner. Kleinchroniken, I, No 72a₁₈; 91₁; 97₃; II, S.401; III, No 71a₁₂; Иречек. История на българите, 409—410; Кузев. Восстание Константина и Фружина, 66—67; Историја српског народа, 2, с.89; История на България, 4, с.108; Fine. Late Balkans, p.468, 508; Матанов, Михнева. От Галиполи до Лепанто, 157—158; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с.257; Тютюнджиев, Павлов. Българската държава, с.34; Гюзелев. Очерци, с.85.

⁴⁴ Thallóczy. Áldásy. Magyarország és Szerbia, No 119, p.58; Mályusz. Sigismund, S.145 (датирана 1415—1417 г.).

⁴⁵ Точната дата на смъртта на Мирчо е все още предмет на дискусии — най-вероятно според мен това станало на 31 януари 1419 г. (срв. Schreiner. Kleinchroniken, I, No 72a₁₉; II, S.409, A.45; III, S.115). Вероятно още през с.г. султан Мехмед I организирайл наказателен поход срещу Влашко (пак там, I, No 72a₂₀; III, S.116; същият издател неправилно отнася това сведение към началото на 1417 г., въпреки изчерпателния коментар, който насочва към датировката 1419 г. Пак там, II, 405—406; Дуйчев. Международното положение, 70—71).

⁴⁶ Fejér. Codex, 10/6, p.209; Altman. Urkunden, II, 26—28, No 3928—3935; Orga. Notes et extraits, I, p.309; Станојевич. Pipo Spano, с.10; Mályusz. Sigismund, S.103; Енгел. Унгрия и турската опасност, с.103. Според Ф. Сакай „след българския поход през 1419 г.“ в Северинския банат била издигната (всъщност възстановена) крепостта Гурен/Görény (Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.80; вж. тук, гл. IX, бел.154); сръбските историци са на мнение, че Сигизмунд преминал на десния дунавски бряг при Новиград (Кладово) (Историја српског народа, 2, с.205).

⁴⁷ L. Chalc., I, p.205⁴⁻⁶.

⁴⁸ Gündisch. Siebenbürgen, 419—420; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, 79—80; Kurze Geschichte Siebenbürgens, S.220.

⁴⁹ Според История на България (4, с.25) още през 1423 г. власите превзели и опожарили Силистра. Възможно е това да е станало малко по-късно, но без съмнение военните действия засегнали и българските земи (срв. Gelcich, Thallóczy. Ragusa, p.292: „in Bulgarie atque Transalpinus patribus“; Giurescu. Istoria românilor, p.291; Gemil. Românii și Otomanii, 104—109; Armburster. Der Donau-Karpatenraum, S.122, A.39).

⁵⁰ Станојевич. Pipo Spano, 10—13; Gündisch. Siebenbürgen, 420—421; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.81; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, 258—259; Mályusz. Sigismund, 157—158; Енгел. Унгрия и турската опасност, с.103. За военни действия между турци и унгарци при Гълъбец (кстрвез в гръцкџин) и Северин се съобщава и в Житието на Стефан Лазаревич, с.418; СБЛ, 4, с.279.

⁵¹ Срв. Franze, G. 12, № 2 / Францес, 15—16; Syropoulos, II, 11, p.112²¹⁻²⁵; Schreiner. Kleinchroniken, I, No 13₉; II, 421—422.

⁵² Моравчик. Византийские императоры, 251—252, 353—354; Nisoi. The last centuries, p.334; Турин. Сумрак Византије, с.259; Византийските василевси, с.408.

⁵³ Ников. Турското завладяване, прил. № 3, 111—112; Цветкова. Унгрия в борбите на българите, с.101; История на България, 4, с.108; Божилков. Фамилията, I, № 54, с.243; Mályusz. Sigismund, S.141; Тютюнджиев, Павлов. Българската държава, 36—37.

⁵⁴ Нугмизак. Documente, VIII, No 9, p.4; Orga. Notes et extraits, I, p.435, n.1.

⁵⁵ Ангелов. Борбите на българския народ, с.32; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с.259; Цветкова. Унгрия в борбите на българите, с.101; История на България, 4, с.108; Петков. From Rebels, p.119, n.44.

⁵⁶ Кузев, Al. Drei falsche topographische Identifizierungen.— In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, 531—532.

⁵⁷ Станојевич. Pipo Spano, с.14. Това намира известно потвърждение и от последната грамота на Сигизмунд, в която се изброяват всичките му заслуги, като последната е „in terris Valachie et Bulgarie contra iam fatos Turcos“ (Wenzel. Oktánitár Ozorai Pipo, p.613).

⁵⁸ Schreiner. Kleinchroniken, I, No 72a₂₁; III, S.116. „През годината 6934 завладя султан Кирицес София, Пирот и Кратово.“ В това сведение има някои анахронизми: през 1425/26 г. на власт е вече Мурад II, а не неговият баща Мехмед I (Кришчи); от друга страна, ако то отразявало турския поход срещу сърбите в началото на 1426 г., както приема издателят (пак там, 2, с. 431), защо в него фигурират градове, които би трябвало да са под турска власт, а липсва такова ново и важно завоевание като Крушевац (вж. тук, бел.61).

⁵⁹ Gündisch. Siebenbürgen, 421—422; Mályusz. Sigismund, 141—142; Енгел. Унгрия и турската опасност, с.103. Вж. и сведението в една кратка византийска хроника за обсадата на Брашов през 1432 г. (Schreiner. Kleinchroniken, III, No 71a₁₆, p.159).

⁶⁰ Ников. Турското завладяване, с.102; Божилков. Фамилията, I, № 50, с.239; Тютюнджиев, Павлов. Българската държава, с.36.

⁶¹ Станојевич. Pipo Spano, с.11; Историја српског народа, 2, с.212; Каллих. Стефан Лазаревич и Турци, 14—15; Ниш, с.36; Fine. Late Balkans, p.522.

⁶² Срв. Gelcich, Thallóczy. Ragusa, 309—310.

⁶³ Радонић, J. Споразум у Тати и српско угарски односи од XIII до XVI века.— Глас СКА, 187, (1941), 117—232; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.81; Историја српског народа, 2, с.215; Fine. Late Balkans, 523—524.

⁶⁴ Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.82; Историја српског народа, 2, с.216; Каллих. Стефан Лазаревич и Турци, с.16; Ниш, с.36.

⁶⁵ М. Спремић. Деспот Ђураћ Бранковић и Мачванска бановина.— ИЧ, 23, (1976), с.23, 28, 34—35; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, 82—83; Историја српског народа, 2, 219—220; Каллих. Стефан Лазаревич и Турци, с.17; Fine. Late Balkans, p.527; Mályusz. Sigismund, S.146; Енгел. Унгрия и турската опасност, с.103.

- ⁶⁶ Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.83; Историја српског народа, 2, с.221; Fine. Late Balkans, 527—528; Mályusz. Sigismund, S.146; Енгел. Унгарија и турската опасност, с.104.
- ⁶⁷ Bertgandon, 197—198; Френски пътеписи, I, 53—54.
- ⁶⁸ Ангелов. Борбите на българският народ, с.34; Цветкова. Унгарија в борбите на българите, с.102; Историја на България, 4, с.109; Ангелов, Чолпанов. Българска военна историја, с.259.
- ⁶⁹ Kupelwieser. Die Kämpfe Ungarns, S.42, 45; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, 83—84; Историја српског народа, 2, 224—226; Fine. Late Balkans, p.529.
- ⁷⁰ Mályusz. Sigismund, 146—147; Енгел. Унгарија и турската опасност, 104—105.
- ⁷¹ Сред тях най-изявени били: Матко Талоци, испан на Кеве и бан на Славонија, Далмација и Хърватија (1435—1445); Франко Талоци, капитан на Белград и бан на Северин (1436—1439). Срв. Mályusz. Sigismund, 148—166; Енгел. Унгарија и турската опасност, 105—106; вж. за братјата Талоци (Таловац) Божилова, Р. Историја на Хърватија. С., 1998, 79—80.
- ⁷² Bertgandon, 194—195; Френски пътеписи, I, с.53.
- ⁷³ Досега в историографијата не е обрзано внимание за која част од българските територии става дума (срв. Ангелов. Борбите, 38—39; Цветкова. Паметна битка, с.77; Унгарија в борбите на българите, 102—103; Историја на България, 4, с.109); единствено К.Петков (From Rebels, p.111) смята, че става дума за бившето Видинско царство.
- ⁷⁴ Kupelwieser. Die Kämpfe Ungarns, S.44; Gündisch. Siebenbürgen, 422—423; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.84; Енгел. Унгарија и турската опасност, с.104.
- ⁷⁵ Ников. Турското завладяване, 94—96; Rokai. Poslednje godine, p. 104; Цветкова. Паметна битка, 77—78; Унгарија в борбите на българите, с.103; Историја на България, 4, с.109; Божилова. Фамилијата, I, № 54, 243—244; Ангелов, Чолпанов. Българска военна историја, 260—261; Mályusz. Sigismund, S.141; Тютюнджиев, Павлов. Българската држава, с.37.
- ⁷⁶ Mályusz. Sigismund, 152—155, 163—164; Енгел. Унгарија и турската опасност, с.106.
- ⁷⁷ Kupelwieser. Die Kämpfe Ungarns, 46—47; Hóman. Hungary, p.606; Rokai. Poslednje godine, p. 107; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.84; Историја српског народа, 2, с.244; Енгел. Унгарија и турската опасност, с.106.
- ⁷⁸ Срв. оценките у Kupelwieser. Die Kämpfe Ungarns, 47—48; Историја Венгрии, I, с.182; Mályusz. Sigismund, 154—156; Енгел. Унгарија и турската опасност, с.106. Тврде интересно е обстоятелството, че од този унгарски владетел и немски император се откриват немало монети и в България. Например в Шумен са открили 21 негови монети, които са повеќе од турските (20) од сѝшият период Срв. Лазаров, Л. Поглед върху монетната циркулација в днешните български земи през XV в. (според данните од колективните находки).— Нумизматика и сфрагистика, 1—2, (1992), с.37.
- ⁷⁹ Срв. сведенијата на Ducas, p.259 / Doukas, 175—176; L.Chalcs., II/1, 30—31; Schreiner. Kleinchroniken, III, No 71a₁₈, p.159; Kupelwieser. Die Kämpfe Ungarns, 50—51; Gündisch. Siebenbürgen, 423—428; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.85; Ciosulian, V. Le campagne ottomane de Transylvanie (1438) dans le contexte politique international.— RRH, 15, (1976), 437—446; Gemil. Români si Otomanii, p.114; Kurze Geschichte Siebenbürgens, S.223.
- ⁸⁰ Срв. сведението в Schreiner. Kleinchroniken, I, No 72a₂₅; II, 452—453; III, No 71a₂₀, p.159; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, 85—86; Историја српског народа, 2, 245—246; Fine. Late Balkans, p.530.

- ⁸¹ Срв. сведенијата на Ducas, 261—263 / Doukas, p.177; L.Chalcs., II/1, 23—26; Critobulos, p.96₂₅₋₃₀; Schreiner. Kleinchroniken, I, No 72a₂₆; II, S.455; III, No 71a, S.160; Kupelwieser. Die Kämpfe Ungarns, 52—53; Дуичев. Международното положение, с.76; Историја Венгрии, I, с.192; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.86; Историја српског народа, 2, 246—247; Fine. Late Balkans, p.530; Матанов, Михнев. От Галиполи до Лепанто, с.172; Енгел. Унгарија и турската опасност, 106—107.
- ⁸² Срв. сведенијата на Ducas, 263—265 / Doukas, 177—178; L.Chalcs., II/1, p.25₇₋₁₀; Schreiner. Kleinchroniken, I, No 72a₂₇; Kupelwieser. Die Kämpfe Ungarns, 55—57; Каллих-Мијусковић. Београд, 109—114; Дуичев. Международното положение, с.75; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.86; Историја српског народа, 2, с.250; Енгел. Унгарија и турската опасност, с.107.
- ⁸³ Палаузов. Јан Хуниади, 360—499; Hóman. Hungary, 608—609; Елекеш. Армијата на Хуниади, 101—106; Дан, М.Р. Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara. Bucuresti, 1974, 23—28; Цветкова. Паметна битка, 232—237; Egei. János Hunyadi, 103—123.
- ⁸⁴ Ekes. Hunyadi, 71—109; Girescu. Istoria românilor, p.289; Kurze Geschichte Siebenbürgens, 223—224 (според една од версиите истинският баща на Хуниади бил самијат Сигизмунд, издигајќи го необичајно бързо в йерархијата на унгарската аристократија).
- ⁸⁵ Kurze Geschichte Siebenbürgens S.224 Fejer. Genus, p. 34, 45; Pesty. Szörényi bántás, I, 280—281; Ekes. Hunyadi, 110—111; Армијата на Хуниади, с.103 — веројатно е допусната грешка при преводот, тѝ като Хуниади неправилно е определен като „сремски бан“; сѝщото е залегнало и у Цветкова. Паметна битка, с.233.
- ⁸⁶ За значителната българска емиграција по това време в Унгарија свидетелстват многу документи, между които нај-известна е грамотата на крал Сигизмунд од 30 декември 1428 г., според която на българското селище близо до столицата Буда (на мястото на дн.Сент Ендре) се давали редица привилегии. Срв. Mályusz, E. Une colonie bulgare a proximité de Buda au moyen âge. — Studia Slavica ASH, 13, (1967); Мајус. Българско средновековно селище в близост до Буда.— В: Българо-унгарски културни взаимоотношения, 124—134; Бури, М. Българи в Маджарско през XV—XVIII в. — В: 300 години Чипровско въстание. С., 1988, 303—307.
- ⁸⁷ Hurmuzaki, Densusianu. Documente, I/2, p.664; Documente Romaniae historica, D/I, No 259, p.359. За крепостите Михалд и Гурен вж. тук, гл.IX, бел. 131, 154. Kupelwieser. Die Kämpfe Ungarns, S.61; Zsolnay. Vereinigungsversuche, 49—54; Историја Венгрии, I, с.230; Цветкова. Паметна битка, 235—236; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.86; Историја српског народа, 2, с.254; Матанов, Михнев. От Галиполи до Лепанто, с.181. Срв. и сведенијата в Schreiner. Kleinchroniken, I, No 53₁₃, 55₁₀ (неточна датировка); II, S.456.
- ⁸⁸ Срв. сведенијата във византијските кратки хроники (Schreiner. Kleinchroniken, I, No 29₁₄, 72a₂₉; II, S.462; III, No 71a_{23,26}, S.160; Гюзелев. Несебърската местна хроника, 234—235); унгарските извори (J. de Thugosz, I, § 232, II/2, 322—325; A. de Wolf., dec.III, lib.5, p.119; L. Carbo, p.173); вж. сѝщо: Kupelwieser. Die Kämpfe Ungarns, 62—65; Историја Венгрии, I, с.231; Gündisch. Siebenbürgen, 429—430; Цветкова. Паметна битка, с.236; Szakály. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.87; P. Abrudou. Date noi cu privire la bătălia din 22 martie 1442 dintre ostile lui Iancu de Hunedoara și Mező-béi. — Revista de Istorie, 32, (1979), 319—324; Kurze Geschichte Siebenbürgens, S.224.
- ⁸⁹ Magyar-szerb oklevéltára, No 204/141—142; Documenta Romaniae historica, D/I, No 269, 372.

- ⁹⁰ Е л е к е ш. Армията на Хуниади, с.103; Ц в е т к о в а. Паметна битка, с.234.
- ⁹¹ L. C h a l c., II/1, p.35₆₋₉.
- ⁹² За походите на Владислав Варненчик и Янош Хуниади през 1443—1444 г. съществува огромна литература; ще цитирам само най-съществените и по-нови трудове: Z s o l n a y. Vereinigungsversuche, 57—79; Сб.Варна 1444. С., 1969; К о л а р о в. Антитурските походи от 1443—1444 г., 44—104; Die Teilnahme der Bulgaren am „Langen Feldzug“ des Königs Wladislaw III. Jagiello von 1443—1444.— BHR, 1, (1973), 65—71; Адрианополският договор, 39—74; К у з е в. Маршрутът на Владислав, 139—152; Ц в е т к о в а. Паметна битка, 252—326; S z a k á l y. Phases of Turco-Hungarian Warfare, 88—90; Н o h l w e g, A. Kaiser Johannes VIII. Palaiologus und der Kreuzzug des Jahres 1444.— BZ, 73, (1980), 14—24; История на България, 4, 28—29, 110—114; Т ю р и н. Сумрак Византије, 380—388; Р о к а и, П. Боравак угарског краља Владислава I код Крушевца 1444. године. — Зборник Филозофског факултета Универзитета Београда (Споменица Ивана Божића), XV/1, (1985), 145—150; T h e o s h a g i d e s, I. The Stand of Byzantine Emperor on the Battle of Varna (1444) according to Greek Sources. — EB, 23/1, (1987), 107—119; F i n e. Late Balkans, 548—550; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, 134—139; T a k á c s. What about Varna?, 247—259; Swiat chrzescijanski i turci osmanscy w dobie bitwy pod Warną, pod red. D. Quirini-Poplawskiej (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego MCLXXVIII; Prace historyczne, Zeszyt 119; Studia Polono-Danubiana et Balcanica, VIII). Kraków, 1995; Сб. Културно-исторически и етно-политически отношения между християнството и исляма на Балканите през XIV—XV в. С., 1995.
- ⁹³ П е т р о в. Фружин и походът до Варна, 272—274.
- ⁹⁴ Ал.Кузев (Восстание Константина и Фружина, с.59, бел.35) изразява съмнение, дали наистина Фружин е взел участие във втория поход.
- ⁹⁵ Б о ж и л о в. Фамилията, I, № 54, с.244; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, с.137. Съществува и мнението, че след катастрофата при Варна княз Фружин се завърнал във Видинско (между Свърлиг и Пирот) и бил включен в османската провинциална администрация като муселем (?). Срв. Т ю т ю н д ж и е в, П а в л о в. Българската държава, 37—38.
- ⁹⁶ J. d e T h u g o s z, I, § 237, p. 251 (Димитров, Илиев. Йоан Туроци, с. 85).
- ⁹⁷ Писание за султан Мурад, 42—43. Това намира потвърждение и в други османски извори. Срв. и коментара на: Ц в е т к о в а. Паметна битка, 268—269; Унгария в борбите на българите, с.106; История на България, 4, с.110; Ангелов, Ч о л п а н о в. Българска военна история, с.263.
- ⁹⁸ Срв. Писание за султан Мурад, 40—41: съобщава, че опожаряването на София станало по нареждане на турския управител при вестта за приближаването на християнската армия; според Йоан Туроци „онзи преславен с баните си град София, препълнен с народ и богатства, бил превзет, разграбен и обърнат на искряща огнена жар“ (J. de T h u g o s z, I, § 235, p.249; Димитров, Илиев. Йоан Туроци, с.85); същото се съобщава и от Антонио Бонфини, макар че от неговото изложение може да се направи и изводът, че подпалването на града станало след прекратяването на похода и оттеглянето на кръстоносната армия (A. d e B o n f., dec.III, lib.5, p.129, 341—342; ЛИБИ, V/1).
- ⁹⁹ Срв. Писание за султан Мурад, с.43; Ц в е т к о в а. Паметна битка, 270—271; Унгария в борбите на българите, с.106; София, с.83; История на България, 4, с.110.
- ¹⁰⁰ Ц в е т к о в а. Паметна битка, с.272; Унгария в борбите на българите, с.107; София, 83—84; История на България, 4, 111—112.
- ¹⁰¹ F e j é r. Genus, p. 57; Н u g t u z a k i, D e n s u s i a n u. Documente, I/2, p.687; Ц в е т к о в а. Паметна битка, с.268; Унгария в борбите на българите, с.105; История на България, 4, с.110.

- ¹⁰² I o r g a. Notes et extraits, III, 109—110; Ц в е т к о в а. Паметна битка, с.269; Унгария в борбите на българите, с.106; История на България, 4, с.110.
- ¹⁰³ Der Briefwechsel des Piccolomini, I/1, No 117, p.281.
- ¹⁰⁴ A. d e B o n f., dec.III, lib.5, p.131, 373—374 (Г а г о в а. Антонио Бонфини, с.35).
- ¹⁰⁵ Срв. сведенията на L.C h a l c., II/1, 81—90; D u c a s, 182—183 / D o u k a s, 271—273; S c h e i n e r. Kleinchroniken, I, 53₁₆, 54₁₂; II, S.463; К у р е л w i e s e r. Die Kämpfe Ungarns, 73—76; М у т а ф ч и е в. Старият друм през Траянови врата, 584—603; Стари градища и друмове, 341—343; Ц в е т к о в а. Паметна битка, 274—276; Ангелов, Ч о л п а н о в. Българска военна история, 263—268. За Златица срв. S o u s t a l. Thrakien, 505—506; Г а г о в а. Тракия, 171—172.
- ¹⁰⁶ S z a k á l y. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.89.
- ¹⁰⁷ От друга страна, доброто отношение на българите към този поход на крал Владислав и Хуниади се запазило за дълги години в българския фолклор, за което свидетелства една народна песен от Софийско:

„Радо ле, бела гражданинко, Радо ле, софиянке ле,
виде ли войска да мине, да мине и да замине?
— Тате ле, старе бащице, премина войска маджарска,
колко на гора дървето, колко на дървето листето,
ранени коне яздеа, ковани дреи носеа.
Та си ойдоа, ойдоа, край пусто село Златица
тежка е зима паднала, та замръзнали, тате ле,
ковани дреи за снага, тънките пушки за рамо,
и замръзнали, паднали ранени конье, алени.“

- (срв. О г н я н о в а. Българо-унгарските отношения в българските песни, 278—279).
- ¹⁰⁸ Срв. сведението от Писание за султан Мурад, с.44; Ц в е т к о в а. Паметна битка, 272—273; София, с.84; История на България, 4, с.112.
- ¹⁰⁹ К о л а р о в. Адрианополският договор, 56—63; Ц в е т к о в а. Паметна битка, 284—287; Историја српског народа, 2, с.257.
- ¹¹⁰ Въпросът, дали в Сегед крал Владислав ратифицирал постигнатия мир в Одрин, продължава да е спорен в историографията. Според мен все още по инерция, но неправилно се приема, че мирът бил потвърден (W e g n e r. Osmanen, S.234; Ц в е т к о в а. Паметна битка, с.288; История на България, 4, с.29, 112; Историја српског народа, 2, с.258; F i n e. Late Balkans, 549—550; N i c o l. The last centuries, p.362); повече основания имат поддръжниците на тезата, че полско-унгарският крал отказал да потвърди мира в Сегед (H a l e c k i, O. The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems. New York, 1943, 30—35; B a b i n g e r, Fr. Von Amurath zu Amurath. — Oriens, 3, (1950), S.241; К о л а р о в. Адрианополският мир, 63—70; E n g e l. Hunyadi, p.110; T a k á c s. What about Varna?, p.251).
- ¹¹¹ К о л а р о в. Адрианополският мир, 71—72; Ц в е т к о в а. Паметна битка, с.288; S z a k á l y. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.90; Историја српског народа, 2, с.258; F i n e. Late Balkans, p.550.
- ¹¹² Срв. цитираните известия и коментара у К о л а р о в. Антитурските походи, с.54; Ц в е т к о в а. Паметна битка, 298—299; Ангелов, Ч о л п а н о в. Българска военна история, с.269; P e t k o v. From Rebels, p.112, n.15, 16. Това се възприема и от унгарската историография — срв. A n g u a l, D. Történeti tanulmányok. Budapest, 1937, p.170, 175.
- ¹¹³ A. d e B o n f., dec.III, lib.6, p.141₁₂₀₋₁₂₁; ЛИБИ, V/1. Веднага след това Бонфини съобщава: „Впрочем, между тях било уговорено, че България се отстъпва на турчина, но останалите части, които той бил завзел в Мизия, трябвало да бъдат върнати на предишните им собственици“ (p.141₁₂₁₋₁₂₂). Това сведение не означава според мен, че в Сегед крал Владислав се съгласил да отстъпи България (срв. Г а г о в а.

Антонио Бонфини, с.36). Авторката е имала предвид предварителните договорки в Адрианопол, които в крайна сметка не били признати от краля (вж. тук, бел. 109, 110).

¹¹⁴ Ц в е т к о в а. Паметна битка, с.285, 287, 290, 299; за позицията на Византия и другите средиземноморски сили: N i s o l. The last centuries, p.361, 363, както и лит., цит. в бел.92.

¹¹⁵ К у з е в. Маршрутът на Владислав, с.139; Ц в е т к о в а. Паметна битка, 299—300; История на България, 4, с.112; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, с.138.

¹¹⁶ Die Gedichte des Michel Beheim, I, S.337, 313—323; български превод — Самият Търновград, с.178.

¹¹⁷ Обикновено се приема маршрутът по Бехайм: Видин—Оряхово—Никопол—Свищов—Разград—Шумен и Нови пазар, като оттам един отряд се върнал към Търново (Ц в е т к о в а. Паметна битка, 301—303; История на България, 4, 112—113; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с.271); по-правдоподобно е движението на втория поход според турските извори, които го описват като постепенно настъпление в цяла Северна България (фронтално?) от запад на изток. Писане за султан Мурад, с.88 (Ловеч), 90—91 (Търново); К у з е в. Маршрутът на Владислав III, 144—147 (Никопол—Горна Оряховица—Търново—Шумен).

¹¹⁸ Паметна битка, с.301, 324, бел.18 (цит. извори и лит.).

¹¹⁹ A. de V o n f., dec.III, lib.6, p.147,210—211 (Г а г о в а. Антонио Бонфини, с.36; ЛИБИ, V/1).

¹²⁰ Der Briefwechsel des Piccolomini, I/1, No 167, p.488.

¹²¹ Срв. сведенията на A. de V o n f., dec.III, lib.6, p.147, 201—202 (ЛИБИ/1).

¹²² J. de T h u g o s z, I, § 237, p.252 (Димитров, Илиев. Йоан Туроци, с.85).

¹²³ Ц в е т к о в а. Паметна битка, 306—320; История на България, 4, с.114; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, с.139. За отношението на българите срв. P e t k o v. From Rebels, p.119, n.45.

¹²⁴ G i u g e s c u. Istoria românilor, p.292; G e m i l. Români și Otomanii, p.121; Ц в е т к о в а. Паметна битка, с.319, 323; Унгария в борбите на българите, 109—110; История на България, 4, 114—115; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, 139—140; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, 283—284.

¹²⁵ J e a n d e W a w g e n, II, 151—152; A n g e l o v, D. Une source peu utilisee sur l'histoire de la Bulgarie au XVe siecle. — Byzbg., 2, (1966), 169—179; Френски пътеписи, I, с.68; История на България, 4, с.115.

¹²⁶ F e j é r. Genus, p. 79; Ц в е т к о в а. Унгария в борбите на българите, с.109.

¹²⁷ История Венгрии, I, 209—210; F i n e. Late Balkans, p.551.

¹²⁸ Срв. сведенията на C h a l c., II/1, 124—126; D u c a s, p.277/D o u k a s, p.185; J. de T h u g o s z, I, § 241, 256—258; II/2, 346—350 (коментар и литература); S c h e i n e r. Kleinchroniken, I, No 29₁₆; No 82₃; II, p.474; III, No 71a, p.160₂₈; Г ю з е л е в. Несебърската местна хроника, 235—236; W e r n e r. Osmanen, S.236; S z a k á l y. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.88, 89—90; Историја српског народа, 2, 263—265; К а л и њ. Ниш, 37—38; F i n e. Late Balkans, 554—555; Ангелов, Чолпанов. Българска военна история, с.283 (допускат и българско участие на страната на Хуняди).

¹²⁹ A. de V o n f., dec.III, lib.7, p.160₆₅₋₆₉ (ЛИБИ, V/1).

¹³⁰ История Венгрии, I, с.211; S z a k á l y. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.91; Историја српског народа, 2, 263—267; F i n e. Late Balkans, 554—555.

¹³¹ P a r a d r i a n o u, J. L'historien byzantin Doukas et les Serbes. — Cyrillomethodianum, I, (1971), 113—117; Историја српског народа, 2, 289—291; F i n e. Late Balkans, p.560; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, с.182.

¹³² Срв. сведението на D u c a s, p.291₈₋₁₀ / D o u k a s, p.192; История Венгрии, I, с.231; P a r a d r i a n o s, J. Les informations apportées par Georges Sphrantzès sur le rôle du despote serbe, Djuradj Branković, dans les relations hongro-turques, durant les années 1451—1452.— Cyrillomethodianum, 2, (1972—1973), 165—169; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, с.182.

¹³³ Срв. сведенията на C r i t o b u l o s, 43₁₇—47₂ / K r i t o b u l o s, 82—87; D u c a s, p.321, 341 / D o u k a s, p.207, 216; L. C h a l c., II/2, 151—152; Р њ н с и м а н. Падането на Константинопол, 88—89; H e a d, C. Imperial Twilight. The Palaiologes Dynasty and the Decline of Byzantium. Chicago, Ill., 1977, p.159; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, с.184.

¹³⁴ Срв. сведението на G. S f r a n z e, XXXVI, II, p.140₂₄—142₂ (бълг. превод: Г. С ф р а н ц е с. Дневникът, с.61); други сведения и литература: M o r a v s i k. Ungarisch-byzantinische Beziehungen, 349—360, 371—382; Byzantium and the Magyars, p.100; P a l l, F. Byzance a la veille de sa chute et Janco de Hunedoara (Hunyadi). — Byzsl., 30, (1969), 119—126; N i s o l. The last centuries, p.376; S z a k á l y. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.92; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, с.196; Византийските василевси, с.412. Твърде подробно всички сведения са разгледани, но с неубедителна датировка (1451 г.) от К а п и т а н ф и. Византија, Турска и Угарска, 213—225.

¹³⁵ Срв. История Венгрии, I, 211—212; M o r a v s i k. Ungarisch-byzantinische Beziehungen, 356—359/378—380; Р њ н с и м а н. Падането на Константинопол, 92—93; N i s o l. The last centuries, p.381; К а п и т а н ф и, Византија, Турска и Угарска, 222—223.

¹³⁶ G. S f r a n z e, XXXVI, 9, p.140₉₋₁₉, Г. Сфранцес, с.60.

¹³⁷ D u c a s, 341—343/D o u k a s, 216—217.

¹³⁸ Срв. интересните разсъждения в това отношение на W e r n e r. Osmanen, 247—248. За завладяването на последните свободни днешни български земи по Черноморското крайбрежие срв. сведенията на D u c a s, p.321₂₁₋₂₃ / D o u k a s, p.207; C r i t o b u l o s, p.35₂₆—36₂ / K r i t o b u l o s, 70—71; Р њ н с и м а н. Падането на Константинопол, с.85; N i s o l. The last centuries, p.382; История на България, 4, с.30 (неправилно датирано след завладяването на Константинопол); F i n e. Late Balkans, p.563; М а т а н о в, М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто, с.184.

¹³⁹ O s t r o g o r s k y. Geschichte, S.472; B r é h i e r. Vie et mort de Byzance, 427—428; Р њ н с и м а н. Падането на Константинопол, 142—153; N i s o l. The last centuries, 387—391; F i n e. Late Balkans, p.563; Византийските василевси, с.413; M e u t h e n, E. Der Fall von Konstantinopel und der lateinische Westen.— Historische Zeitschrift, 237, (1983), 1—35.

¹⁴⁰ Срв. сведенията на D u c a s, 395—399 / D o u k a s, 242—243; C r i t o b u l o s, p.99₂₋₇; S c h e i n e r. Kleinchroniken, I, No 63₁₀, 69₄₄; II, 483—484; Д и н и њ. Кнежеви њ, Д. Српска деспотовина према Турцима од пада Цариграда до опсаде Београда (1453—1456).— Годишњак Филозофског факултета у Новом саду, 6, (1961), с.129; Z a c h a r i a d o u, E. A. The First Serbian Campaigns of Mehmed II (1454, 1455). — Annali dell' Istituto Orientale di Napoli, N.S., XIV (Scritti in onore di Laura Veccia Vaglieri). Napoli, 1964; Romania and the Turks, No XIII, 837—839; В и р к о в и њ, С. Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454 г. — Глас САНУ, 280, (1971), 103—112; Историја српског народа, 2, 295—296; F i n e. Late Balkans, 568—569.

¹⁴¹ П а л а у з о в. Ян Хуниади, 479—480; K u p e l w i e s e r. Die Kämpfe Ungarns, 120—121; Z s o l n a y. Vereinigungsversuche, S.123; S z a k á l y. Phases of Turco-Hungarian Warfare, p.92; Историја српског народа, 2, с.296; К а л и њ. Ниш, с.38;

Г ю з е л е в, В. Николай Кузански за събитията в България през 1454 г. — ИПр, 42/1, (1986), 44—50 (с подробен преглед на всички извори, имащи отношение към тези събития).

¹⁴² J. de T h u g o s z, I, § 245, p.263 (II/2, 360—361); Д и м и т р о в, И л и е в. Йоан Туроци, с.87; A. de V o n f., dec. III, lib.7, p.168, 191—192 (ЛИБИ, V/1; Г а г о в а. Антонио Бонфини, с.37 — неправилно датирано през 1448 г.). Сведението на Дука, че по същото време унгарците преминали Дунава, достигнали до околностите на Търново и след като заграбили голяма плячка се върнали обратно (D u c a s, p. 397²⁰⁻²² / D o u k a s, p.243°), се отнася явно за похода на Хуняди през Ниш, Пирот и Видин.

¹⁴³ Ц в е т к о в а. Хайдутството в българските земи, с.77, № 4.

¹⁴⁴ Пак там, с.30; Ц в е т к о в а. София, с.84.

Приложение

МАДЖАРИ В СОФИЙСКО И СВЕДЕНИЯТА НА КРЕМИКОВСКИЯ НАДПИС ОТ КРАЯ НА XVI в.*

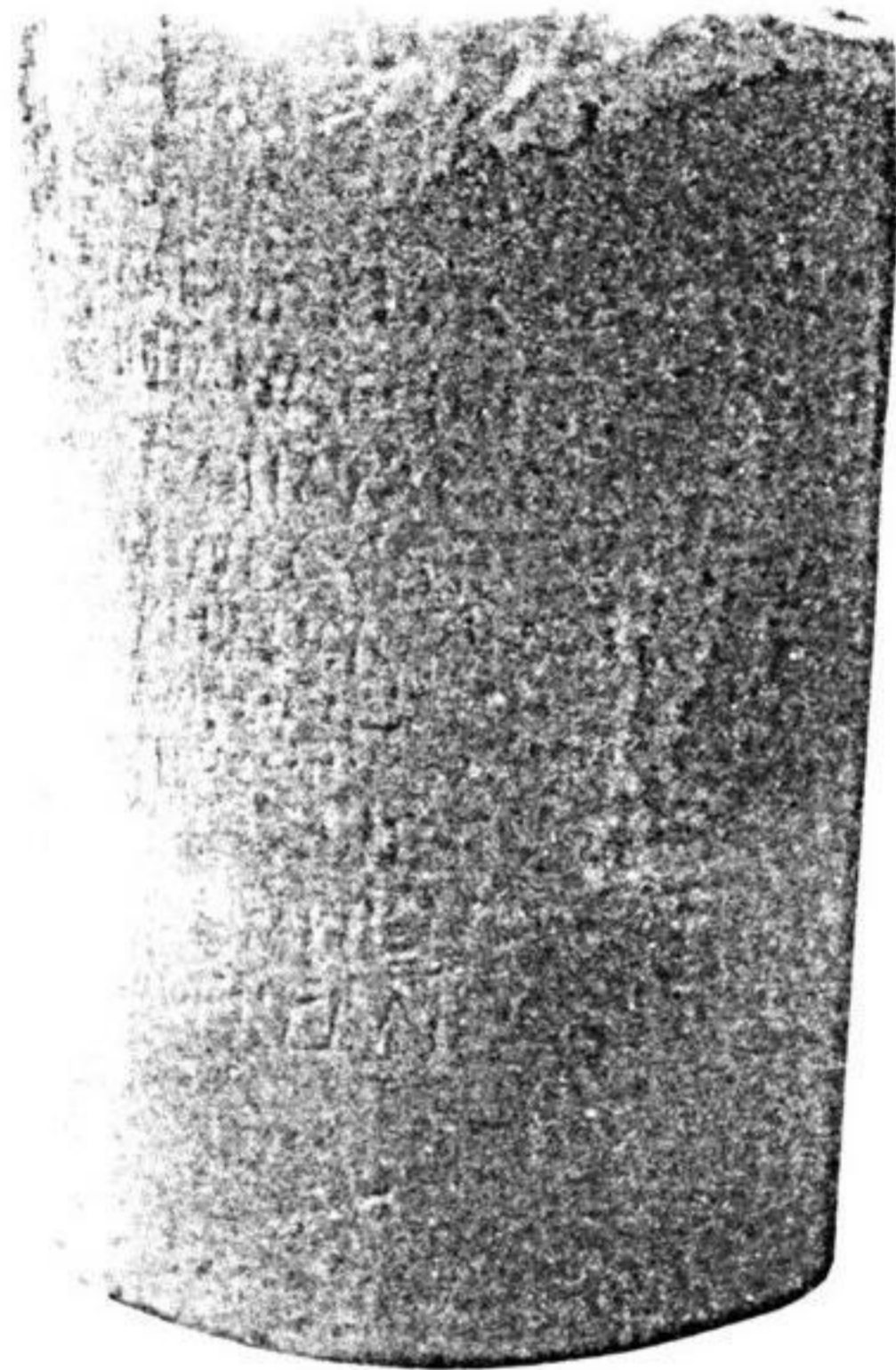
Съзнавам, че предложената работа излиза извън общоприетите хронологически рамки на Българското средновековие. Времето, което е обект на това разглеждане, е част от Късното средновековие на Европейския Югоизток. От друга страна, проучванията на Кремиковския надпис и на редица писмени извори не дават задоволителен отговор на въпросите за засвидетелстваното маджарско присъствие в Софийско през разглеждания период. Според мен има възможност за по-прецизно датиране на този късносредновековен български надпис, въпреки голямата дискусия около неговата хронология, породена от неясното изписване на годината в края му¹.

Повод за написването на приложението даде запознаването ми на място с оригинала на Кремиковския надпис, съхраняван в Църковния историко-археологически музей в София². След като проучих всички изследвания за надписа за мен стана ясно, че той трябва да се датира в края на XVI в. Най-убедителни в това отношение са доводите на Ив. Гошев и Г. Иванов, които разчитат неясната година като 1597 или 1598³.

Съществува възможност за още по-прецизна датировка. Тъй като дискусията все още не може да се смята за решена поради непривличането на редица писмени извори, ще си позволя да взема отношение към текста на надписа. Най-напред ще припомня последните шест реда от него без годината:

„... И в то време пр
идоше Г три ѿ мацаре
топове. Н (50) ярми те
глеху едного.
И бзисть морь великъ
тогда въ лѣтъ...⁴

* Става дума за надписа върху каменния свещник от Кремиковската църква „Св.Петка“, който условно ще се нарича тук Кремиковски надпис, макар че съществуват и други надписи от Кремиковци (главно от манастира) от същата епоха (срв. П а с к а л е в а-К а б а д а и е в а. Църквата „Св.Георги“, 17—31).

Кремиковският надпис

Като цяло Кремиковският надпис носи определена информация, която засяга турско-унгарските и българо-унгарските отношения през XVI в. Със сигурност може да се приеме за достоверно, че тогава в Софийско се появили три огромни унгарски топа, когато там имало „голям мор“, т. е. по време на война или епидемия.

Като че ли най-неясният момент в информацията на надписа е как се стигнало до появата на тези унгарски топове в Софийско. Някой определено би могъл да издигне хипотезата, че става дума за мирно преминаване на унгарски топове, транспортирани в Осман-

ската империя като трофейни или вследствие на „оръжейна сделка“ между турци и маджари в момент, когато двете страни не воювали помежду си, а в Софийско върлувала някаква епидемия, например чума⁵. Подобна хипотеза би влязла в съзвучие с датировките на Ст. Михайлов и П. Мутафчиев — съответно, 1512 и 1520 г., но това изглежда правдоподобно само на пръв поглед. Действително през посоченото време между турци и унгарци съществували военни примирия, но те всъщност не били спазвани. Например след като през 1512 г. турски отряди опустошили Хърватско, трансилванският княз Стефан Батори удържал победа срещу турците при Белград, а войските на Янош Заполяй обсадили, макар и безуспешно Смедерево; през 1520 г. турците успели да превземат няколко крепости в Босна и Далмация, което предизвикало действия на унгарците срещу тях⁶. Всичко това прави несъстоятелна подобна трактовка, още повече, че сведенията за чумна епидемия в Софийско се отнасят също за друго време — извън предложените 1530⁷, 1547⁸ и 1555 г.⁹ Трудно може да се възприеме логиката, че турците придобили въпросните топове като трофейни по време на война и епидемия едновременно. В такъв случай защо те били транспортирани от евентуалните полесражения или от по-заstraшените гранични крепости през Софийско към столицата?

Затова приемам доводите на изследователите, които датират Кремиковския надпис в края на XVI в. и обвързват информацията от него с военни действия между турци и маджари. Действително между 1593—1606 г. Османската империя, от една страна, и обединените сили на Трансилванското унгарско княжество, Хабсбургите, Влашко и Молдова — от друга, водели т. нар. „Петнадесетгодишна война“, която засегнала и редица български области, особено на юг от Дунава¹⁰. Съществуват няколко писмени извора предимно от западен произход, които позволяват да се направи изводът, че Софийско също три пъти било въввлечено в бойните действия на маджари, румънци и сърби срещу турците по време на Петнадесетгодишната война: през късната зима на 1595, през пролетта на 1596, а вероятно и през есента на 1598 г. Тъй като тези сведения имат пряко отношение към информацията и датировката на Кремиковския надпис, ще си позволя да ги разгледам малко по-подробно.

Първото и най-съвременно известие представлява донесение до Хабсбургския императорски двор, който тогава се намирал в Прага, от тогавашния немско-унгарски град Кашау, Каша (дн. Кошице в Словакия), датирано в края на март 1595 г.: „От Седмоградско се получи сигурно известие, че 2000 свободни хайдуки заедно с расци (сърби) са нападнали града София, който се намира на ... (не-

ясно колко: 12—14 или 1214? — б. а.) мили от Константинопол. Те изненадващо завладели и разграбили града, като самите престояли там [известно време]. Но намирайки, че са слаби и не ще успеят да задържат града, те взели най-добрата плячка от хора и вещи и се оттеглили обратно към ... (неясно: Rugg? — б. а.), като при деленето [на плячката] на всяка сабя (т. е. на всеки един от хайдуките — б. а.) се паднало повече от 300 дуката.¹¹

Същото сведение в по-кратка форма, но с по-точна датировка на самото събитие се съдържа в една хроника от Нюрнберг: „През февруари 1595 г. се събраха 2000 сърби и хайдути и като преминаха Дунава, нападнаха София, разграбиха я и я опожариха, и отнесоха оттам огромна плячка...“¹²

Тези известия недвусмислено показват, че през февруари 1595 г. Софийско се оказало пряко въввлечено в Петнадесетгодишната война един-два месеца след като съединените сили на маджари и румънци нападнали Оряхово, Никопол, Хърсово, Силистра и Русчук¹³. При това нападението на съюзниците християни било най-сериозното през цялата война, тъй като в резултат на него била превзета за кратко време самата София.

Обективността изисква да се спра и на останалите сведения за въввлечането на Софийско в театъра на бойните действия. Например когато през пролетта на 1596 г. новият румелийски бейлербей Хасан паша се опитал да се придвижи от Северна България към София, за да посрещне султана, влашкият княз изпратил известния Баба Новак да заварди със своите хайдути проходите в Балкана, по които се очаквало да минат турците¹⁴. Според унгарската хроника на Самошкьози Баба Новак опожарил крепостта Враца. След това тръгнал към планината Барканча (Берковица), която се издига над Враца близо до планината Новак, и бродил с войската из нея, като стигнал близо до София¹⁵. Интересни са и пътните бележки на аптекаря Фридрих Зайдел, който се завръщал от Цариград в родината си през 1596 г. При София му направило впечатление, че „градът е пълен с външни турци, татари и войници...“, а след като потеглил от София за Ниш, изпитал големи затруднения, „понеже голям брой хора бяха избити на купове от всички страни“¹⁶. Секретарят на английското посолство Томас Глоувър, който придружавал с посланика султан Мехмед III при похода му към Унгария през 1596 г., съобщава, че в отсечката между Пазарджик и Ниш „видяхме двама души убити по най-жесток начин. Бяха набучени на кол, прокаран през тялото им и който излизаше през врата им, а колът бе изправен. Причината била, че убили един еничарин, а те били християни.“¹⁷ Може би това дава основание на редица автори да твърдят за

въстание на български селяни, пастири и хайдути през с. г. при София¹⁸. Съществуват и по-общии известия от някои приписки: в един триод на Ипекската патриаршия от 1596 г.: „Тогда възисть многа рать брѣгнѣ съ перси. И тогда възисть многа беда людем христонименитим“¹⁹; в триод на поп Дехо от Котел: „...и ходи султан Ахмед (Мехмед III) срещу маджарите в 1596 г.“²⁰

Всички тези сведения обаче не съдържат преки указания за евентуалната поява на тежка унгарска артилерия в Софийско през пролетта на 1596 г., за разлика от известията за предходната година.

Най-несигурни са сведенията за за евентуалното въввлечане на Софийско във военните действия през 1598 г., когато избухнало т. нар. „Първо търновско въстание“²¹. Първото от тях се съдържа в твърдението на Михай Витязул в писмото му до австрийския ерцхерцог Максимилиан (бъдещия император) от 16 октомври с. г., че „до София опожарих две хиляди села, а хората — християни или българи от тези села, големи и малки... ги прехвърлих оттатък Дунава“²². Малко преди това обаче влашкият княз изрично отбелязва, че би продължил пътя си чак до Адрианопол, ако имал артилерия и ако не бил спъван в тези си намерения от трансилванския княз Сигизмунд Батори²³. Според мен е трудно да се каже дали влашкият княз действително достигнал София. От едно донесение на императорския комисар във Влашко до същия ерцхерцог Максимилиан, писано по същото време (8 октомври 1598 г.), става ясно, че хайдуките отново завардили проходите в Западна Стара (Новак) планина, но без да се споменава за някаква акция към София²⁴. Действително информацията, която дава самият Михай Витязул за опустошенията до София, се повтаря и в две по-късни донесения — от 12 и 14 август 1599 г. съответно от Мишколц и Каша²⁵, но те не съобщават нищо ново. Затова мисля, че е твърде невероятно именно през есента на 1598 г. в Софийско да са се появили някакви унгарски топове, както свидетелства Михай Витязул, и поради промяната в позицията на трансилванския княз по отношение на водената война срещу турците и спрямо Хабсбургите²⁶.

Следователно сведенията на Кремиковския надпис за появата на три големи унгарски топа и „големия мор“ в Софийско биха могли да се свържат най-лесно с информацията на писмените извори за превземането на София от голям отряд „хайдути“, подпомогнати от сърби. Това несъмнено било последвано от големи репресии на турците над българското население, което явно не останало безучастно към военната акция на съюзената християнска войска²⁷. На пръв поглед някой би могъл да възрази: какво общо биха могли да имат хайдушката акция и появата на маджарските топове в Со-

фийско? Но какво всъщност имали предвид цитираните немски извори, употребявайки термина „хайдуки — Heuducken“? В случая едва ли е валидно разпространеното в българския фолклор значение „народни отмъстителите“²⁸. Мисля, че то не се покрива и с последното научно обяснение на термина във връзка с въпросното събитие от разглежданото време: „бойците от особени дружини, набирани предимно от решителни и закалени мъже, дошли от балканските страни — българи, сърби, маджари и други“²⁹.

Всъщност хайдуките / хайдутите (от унг. *hajt*, *hajtó*, *hajdú* = подкарвачи на добитък, говедари) се оформили наистина като особена военно-социална категория в Трансилванското унгарско княжество през XVI в. Тя била съставена главно от свободни селяни и дребни благородници от тогавашна Южна Унгария, които първоначално били наемани за охрана или „особени задачи“ от едрите господари, впоследствие били използвани от Сигизмунд Батори предимно във войната срещу турците, а по-късно от Иштван Бочкай — главно срещу Хабсбургите³⁰. По принцип хайдуките били организирани като лековъоръжена пехота или конница, обикновено без придружаваща артилерия, но това не изключвало съвместните им действия с по-тежковъоръжени унгарски части. Така през февруари 1551 г. хайдуките от Трансилвания начело с Михайл Тот, бивш съдия и управител на Сегед, нападнали турците, които държали родния му град, и успели да го превземат с изключение на цитаделата, макар че по-късно турците успели да си възвърнат града³¹. Акцията на маджари-хайдуки от Трансилвания и сърби (вероятно от Банат) в Софийско през февруари—март 1595 г. според мен не била обикновен разбойнически набег, а сериозно и добре подготвено нападение с използването на артилерия, което им дало възможност да завладеят и задържат, макар и за кратко време, такъв сравнително голям град като София.

Тази теза засяга до голяма степен проблема с точното датироване на Кремиковския надпис. Тъй като заедно със ст. н. с. В. Герасимова проучихме отново оригинала на надписа, особено в последната му част, където е изписана годината, стигнахме до ново заключение за евентуалното му предатиране, което има пряко отношение към посочените сведения. Затова ще се постарая да го изложа по-подробно³².

Най-неясната част от надписа, както забелязва още П. Мутафчиев, е изписването на неговата година. Създава се впечатлението, че каменоделецът-инскриптор, вероятно от отегчение или разсеяност накрая е пропуснал или сбъркал крайна буква, обозначаваща точната година.

На пръв поглед могат да се разчетат следните букви, обозначаващи годината: Z H P A, т. е. Z и P A = 7101 от Сътворението на света или 1593 г. от Р. Хр. Но както отбелязва Ив. Гошев, наистина личи, че между последните букви P и A е направен опит да се вмес-ти още един знак. Според него това е буквата E, или съчетанието се допълва като Z H P E A и се разчита като Z и P E (= 7105) A [прил. месец], т. е. „април 1597 г. от Р. Хр.“³³ Макар и не особено коректно, това разчитане се възприема и от Г. Иванов, който обаче сборува цифровите значения на последните две букви и възприема годината 7106, т. е. 1598 г. от Р. Хр.³⁴

Действително между последните две букви е вмъкнат или направен опит да се вмъкне още един знак, като според нас съчетанието, обозначаващо годината, има следния вид:

· 7 · H P A

Въпросният знак между P и A прилича най-много на буквата γ / Г, която има цифрово значение 5. Следователно съществуват няколко варианта за разчитането на въпросното съчетание от букви, обозначаващи годината от Сътворението на света, през която е бил изработен надписът:

1. Съчетанието трябва да се възприема като Z P Г (=7103) A (прил) или A (вгуст), т. е. като „април (август) 1595 г.“ Този вариант е най-правдоподобен, още повече, че кореспондира най-пълно и със сведенията на писмените извори. Като подвариант може да се допусне, че след като осъзнал първоначалната си грешка, инскрипторът решил само да вмъкне γ /Г, но не си дал труда после да изтрие погрешната буква A.

2. Съчетанието Z P Г A може да се възприеме като цялостно изписване на годината. При положение, че цифровата стойност на последните две букви се сборува, тя трябва да се разчита като 7104, т. е. 1596 г. от Р. Хр. Този вариант е по-малко вероятен. Тъй като обаче подобна възможност е „обоснована“ в последната работа за Кремиковския надпис, която вече е залегнала безкритично и в други изследвания, ще си позволя да я разгледам по-обстойно.

Г. Иванов привежда два основни аргумента-примера в подкрепа на своята обосновка за евентуално сборуване на цифровата стойност на последните две букви от годината на Кремиковския надпис:

A. Надгробният надпис на Рада, открит до една самотна полупоразрушена църква в подножието на крепостта Раковица до Белово. Г. Иванов приема безкритично разчетената от първия издател година, предадена с пет букви: Z C П Г В, въпреки че той не се ангажира

с точно датиране, тъй като според него има някакво объркване на годината от надписа в десетиците и единиците³⁵. Всъщност това е най-сериозният аргумент на Г. Иванов, тъй като при подобно разчитане не остава нищо друго, освен и тук да се допусне някакво сбиране на цифровата стойност на последните две букви.

За щастие, по-късно е направено още едно по-професионално изследване на въпросния надпис, според което обаче съчетанието, предаващо годината, се разчита като Z C H N B, т. е. 72 (и) 52 г. от Сътворението или 1774 г. от Р. Хр.³⁶ Изписването на годината не прави никакво изключение от общоприетия канон при буквеното предаване на датата от Сътворението.

Б. Вторият аргумент е твърде несериозен, тъй като дава за пример едно явно сгрешено двойно датиране (от Сътворението и от Р. Хр.) в приписка от ръкопис — при това би могло да се допусне, че с две букви са изписани стотиците в годините от християнското летоброене (sic!), но в такъв случай се получава разлика между двете стойности от 113 години³⁷! Явно въпросният пример също не подкрепя хипотезата на Г. Иванов за съществуването на практиката да се предава цифровата стойност на годината от някои надписи с повече от една буква.

На мен и на други колеги-епиграфи, с които се консултирах, не е известен някакъв друг пример за подобно „двойно“ предаване на цифровата стойност на годината в средновековната епиграфика.

Накрая още веднъж бих искал да припомня, че сведенията за въвличането на Софийско във войната през 1596 г. са много по-неясни, отколкото тези от предходната година.

3. Би могло да се допусне, че последната буква А изразявала индиктиона (първи), както е склонен да смята Ст. Михайлов. Този вариант е най-неприемливият поради две основни причини:

А. Първи индиктион наистина отговаря на 1512, както е възприел Ст. Михайлов, но не и на 1595, каквото е нашето предложение — най-близките първи индиктиони отговарят на 1587 и 1602 г.³⁸;

Б. След 1500 г. индиктионът постепенно излиза от употреба, което я прави към края на XVI в. изключително проблематична³⁹.

Съчетанието, обозначаващо датировката в края на Кремиковския надпис, според мен вероятно трябва да се чете като „1595 г. от Р. Хр.“ или „1595 април от Р. Хр.“. Това означава, че надписът бил изработен след изненадващата поява на маджари-хайдуки от Трансилвания с три големи топа, които подпомогнати от сърби, превзели София през февруари—март на с. г. След изтеглянето им обаче сред българското население настъпил „голям мор“, т. е. били дадени много жертви след големите репресии, предприети от турците.

¹ Надписът отдавна е привлякъл вниманието на изследователите, които обаче го датират различно: срв. М у т а ф ч и е в. Из нашите старопланински манастири, с. 280 (1520 г.); Г о ш е в. Из сбирките на църковния музей, 11—12 (1597 г.); М и х а й л о в. Ктиторският портрет в Кремиковската манастирска църква, 27—28 (1512 г.); И в а н о в. Кремиковският църковен свещник, 103—105 (1598 г.); П а с к а л е в а - К а б а д а и е в а. Църквата „Св.Георги“, 127—128, бел. 25 (1598 г.).

² Бях помолен от ст. и. с. В. Герасимова от АИМ за исторически коментар относно наличието на „маджари“ във въпросния надпис, когато решихме да се запознаем със самия оригинал — възможност, любезно предоставена ни от зам.директора и уредника на музея, за което им изказвам благодарност.

³ Вж. тук, бел. 1. Без никакви основания надписът е датиран през 1497 г., и то погрешно определен като произхождащ от Куриловския манастир в първото издание на Г. Ч а в р ъ к о в. Българските манастири. Паметници на историята, културата и изкуството. С., 1974, 169—170.

⁴ Срв. възстановката на текста, който е безспорен, без годината, изписана в края: М у т а ф ч и е в. Из нашите манастири, с. 280; Г о ш е в. Из сбирките, с. 12; М и х а й л о в. Ктиторският портрет, с. 27; И в а н о в. Кремиковският свещник, 104—105; П а с к а л е в а - К а б а д а и е в а. Църквата „Св. Георги“, с. 128, бел. 25.

⁵ Съвсем наскоро бе дадена съвсем произволно, без обосновка нова датировка на надписа (1517 г.), чиито сведения се коментират като свидетелство за преминаването на три трофейни унгарски топа през Софийско по време на епидемия (Н а ч е в. Български надписи, № 61, с. 112—113).

⁶ История Венгрии, I, 237—238.

⁷ И л и е в. Сведения за град София през XVI в., с. 213; Немски и австрийски пътеписи, с. 146.

⁸ И л и е в. Сведения за град София, с. 203; Френски пътеписи, I, с. 72.

⁹ И л и е в. Сведения за град София, 222—223; Немски и австрийски пътеписи, 264—265; Г р о з д а н о в а, Ел., Ст. А н д р е е в. Българите през XVI век. С., 1986, 129—130.

¹⁰ И р е ч е к. История на българите, 502—503; 3 л а т а р с к и. Български въстания, 717—718; История Венгрии, I, 332—334, 370, 373—374; В е л и к и. Походите на Михай Витязул, 63—72; S u g a r. Southeastern Europe, 157—158; История на България, 4, с. 127, 185—186; N a g y, L. Erdély és a tizenöt éves háború.— Századok, 116, (1982), 639—688; Kurze Geschichte Siebenbürgens, 295—300.

¹¹ Срв. оригиналният немски текст в: Н у г т м у з а к и. Documente, III/1, No 203, 231—232.

¹² Ц в е т к о в а. Хайдутството в българските земи, с. 91 (документ № 17: бълг. превод: L. H u l s i u s. Chronologia hoc est brevis descriptio rerum memoriabilium, in provinciis hoc adjuncta tabula Topographica comprehensis gestarum, usque ad Hunc MDCCC annum presentem ex variis fide dignis authoribus collecta. Noribergae, 1597, 98—99).

¹³ И р е ч е к. История на българите, с. 503; 3 л а т а р с к и. Български въстания, с. 717; I o g g a. Istoria lui Mihai Viteazul, p. 143, 255; В е л и к и. Походите на Михай Витязул, 64—65; История на България, 4, с. 186; Ц в е т к о в а. София, с. 92.

¹⁴ I o g g a. Istoria lui Mihai Viteazul, p. 208; В е л и к и. Походите на Михай Витязул, 66—67; История на България, 4, 187—188.

¹⁵ S z a m o s k ö z y, I., 97—100; известните у нас преразкази на български език са правени по други издания: В е л и к и. Походите на Михай Витязул, с. 67; История на България, 4, с. 188.

¹⁶ Немски и австрийски пътеписи, с. 502.

¹⁷ Английски пътеписи, с. 53.

¹⁸ Веллики. Походите на Михай Витязул, с. 65; История на България, 4, с. 186, 188—189.

¹⁹ Стојановић. Стари српски записи и натписи, IV, № 6458; Гошев. Избирките, с. 13; Начев, Ферменджиев. Приписки, с. 67.

²⁰ Ангелов, Б. Ст. Съвременници на Паисий. II. С., 1964, с. 61; Начев, Ферменджиев. Приписки, с. 67.

²¹ Златарски. Български въстания, с. 718; История на България, 4, с. 195.

²² Nugmizaki, Iorga. Documente, XII, No 622, p. 411; Iorga. Istoria lui Mihai Viteazul, p. 252; Веллики. Походите на Михай Витязул, с. 71. Същата информация се съдържа и в един ватикански документ, датиран на следващия ден (17 октомври 1598 г.) — срв. Mihai Viteazul, Documente, I, No 70, 214—216; No 71, p. 217.

²³ Nugmizaki. Documente, XII, No 609, 400—401; Веллики. Походите на Михай Витязул, с. 71.

²⁴ Nugmizaki. Documente, XII, No 618, 406—407; История на България, 4, с. 195.

²⁵ Nugmizaki. Documente, XII, No 699, 700, p. 448; Iorga. Istoria lui Mihai Viteazul, p. 264.

²⁶ История Венгрии, I, с. 372; Веллики. Походите на Михай Витязул, с. 71.

²⁷ Едно такова събитие намерило отглас и в българския фолклор. За това свидетелства народната песен от Софийско, макар че в нея липсват по-конкретни хронологични податки:

„Страшна се буна разбуни у Влашко и у Богданско,
и отвъд Дунав — Българско, и тая равна Добруджа,
че се земята разтресе, разтресе та се разигра
от турска войска голема, дважд по-голема маджарска
и тия клетки българи.

Три дни се били, борили, Дунава мътен потече.
Бог да убие, затрие пустите турци, манафи,
сичко са под нож турили.

Който си от нож избега, он се през Дунав префърли,
та си у Влашко отиде, у Влашко и у Богданско
и това равно Маджарско.“

(Огнианова. Българо-унгарските отношения в българските песни, с. 277).

²⁸ Не мога да се съглася, че именно такава чета от „народни отмъстителни“ нападнала София през 1595 г., както приема Достян, И. С. Освободително движение южнославянских народов конца XVI—XVII вв. — В: Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. Кишинев, 1973, с. 159.

²⁹ История на България, 4, с. 186.

³⁰ Rácz, I. A hajdúk a XVII században. Debrecen, 1969 (Magyar Történeti Tanulmányok, II; Acta Universitatis Debreceniensis de Lúdvico Kossuth nominatae, Series historica, VIII), 10—15; Vologh, I. Hajdúság. Budapest, 1969. Не особено точни са определенията на История Венгрии, I, с. 386, бел. 21 — „свободных воинах, беглых крестьянах по происхождению“; Sugar. Southeastern Europe, p. 158 — „landlesses professional mercenaries“. Използвам случая да изкажа благодарност на г-н Д. Арато за ценните указания по въпроса за унгарските хайдутти.

³¹ Това събитие е подробно описано в една от първите унгарски печатни хроники — на Шебештьен Тимоди от XVI в. (Timodi Sebestyen Chronica. Sarvár, 1554); вж. за превземането на Сегед от хайдуките: История Венгрии, I, с. 330.

³² Използвам случая да благодаря на г-жа В. Герасимова, че най-напред ми обърна внимание на сведенията за „маджари“ на Кремиковския надпис, на проблема с

неговото датирание, което ни принуди да се запознаем заедно с оригинала и след това достигнахме до общо заключение за разчитането на въпросната година.

³³ Гошев. Избирките, с. 12.

* Иваницов. Кремиковският свещник, 103—105 (некоректно приписва на Ив. Гошев погрешното мнение за разчитането на въпросната година като 1579 и 1570); предложението на автора за разчитането на годината като 1598 се възприема безкритично от Паскалева-Кабдаиева. Църквата „Св. Георги“, с. 128, бел. 25.

³⁴ Гандев, Хр. Фактори на българското Възраждане. С., 1943, с. 193; за крепостта Раковица срв. Мутафчиев. Стари градища и друмове, с. 373; Soustail. Thrakien / ТИВ, 6, S. 121, 199.

* Оригиналът на надписа е изследван подробно от проф. Т. Герасимов, но резултатите са публикувани от В. Герасимова (Населението на Голямо Белово в светлината на неговите епиграфски паметници. — В: Славееви гори. С., 1994, 185—194).

³⁵ Цонев, Б. Опис на ръкописите в Народната библиотека. I. С., 1910, № 302 (147), с. 239: приписката се датира „в лето 3 хилядно С Н Е — сс а от Рождества Христова А Н Х S œ“. Годината по християнското летоброене е дадена по много странен и нетипичен начин — според мен, а и според Б. Цонев, явно е сгрешена (ако се съберат стотиците X + S, т. е. 600 + 200, се получава 1810, която е твърде отдалечена от 7205 г. от Сътворението, т. е. 1697 г. от Р. Хр.).

³⁶ Карский. Славянская кириловская палеография, с. 223 (сравнителна таблица).

³⁷ Индиктионът се употребява през цялото Средновековие (Grimel. La Chronologie, 203—205; Viskegman, E. Chronologie. Leipzig, 1963, S. 51); в епиграфиката обаче употребата му намалява значително след 1500 г. Карский. Славянская палеография, с. 223; Ермолаев, И. П. Историческая хронология. Казань, 1980, 107—108.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ*

ИЗВОРИ

- А н г е л о в, П. Сведения на Псевдо-Сфранцес за българската история. — Векове, 5/3, (1976), 17—22.
- Английски пътеписи за Балканите (края на XVI — 30-те години на XIX в.). Увод, съст. и ком. М. Н. Тодорова (Чужди пътеписи за Балканите, 7). С., 1987.
- Б е ш е в л и е в, В. Първобългарски надписи. С., 1979.
- Буркард и Берtrandон де ла Брокер о Балканском полуострову XIV и XV века. Издао Ст. Новаковић. — Годишница Николе Чушића, 14, (1894), 1—66.
- Българската литература и книжнина през XIII век. Под ред. на Ив. Божилов и Ст. Кожухаров. С., 1987.
- Г а г о в а, Кр. Антонио Бонфини и българската средновековна история. — Минало, 2/3, (1995), 30—37.
- Г и ј о м А д а м. Упатство за патувањето во Светата земја, 1332 година (Directorium ad passagium faciendum per Philippum regem Franciae in terram sanctam anno 1332). Текстот според М. Шуфлај и Ст. Новаковић, со превод и предговор од Ј. Белчовски. — В: Споменици, II, 595—620.
- Гръцки извори за българската история (ГИБИ). II. С., 1958; III. С., 1960; IV. С., 1961; V. С., 1964; VI. С., 1965; VII. С., 1968; VIII. С., 1972; IX/2. С., 1994; X. С., 1980; XI. С., 1983.
- Г ю з е л е в, В. Баварският географ от IX в. и неговото значение за българската история. — В: Г ю з е л е в. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, 68—81.
- Г ю з е л е в, В. Извори за средновековната история на България (VII—XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. Т. I. Български, други славянски и византийски извори. С., 1994.
- Г ю з е л е в, В. „Клетва и договор на господин Александър, цар на Загора или България, с Венецианската сеньория от 1346 или сключени през 1347 година“. — В: Г ю з е л е в. Средновековна България в светлината на нови извори. 156—186.
- Г ю з е л е в, В. Несебърската местна хроника от XIV—XV в. като извор за историята на Българското черноморско крайбрежие. — В: Г ю з е л е в. Средновековна България в светлината на нови извори, 207—243.
- Г ю з е л е в, В. Пренасяне на тялото на Св. Теодор Стратилат от Несебър в Цариград (1257) и оттам във Венеция (1267). — В: Г ю з е л е в. Средновековна България в светлината на нови извори, 81—99.

* Периодичните издания са цитирани по следния начин: название, том — годишница / книжка, (година), страница.

- Г ю з е л е в, В. Творби на двама австрийски поети от XIV в. като извор за българското средновековно минало. — В: Г ю з е л е в. Средновековна България в светлината на нови извори, 99—119.
- Д а н и л о архиепископ. Животи краљева и архиепископи српских. Изд. Ћ. Даничић. Zagreb, 1866 (VR London, 1972).
- Д и м и т р о в, Хр., Ил. И л и е в. „Унгарската хроника“ на Йоан Туроци от XV в. като извор за средновековната история на България. — ИП, 44/6, (1988), 75—88.
- Д и м и т р о в, Хр. Унгарски латиноезични извори за турските нашествия по българските земи през XIV—XV в. — В: Турските нашествия и съдбата на балканските народи, отразени в писмени и литературни паметници от XIV—XVII в. В. Търново, 1992, 84—100.
- Д и н и ћ, М. Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу. — Матица српска, Зборник за друштвене науке, 13—14, (1956), 93—98.
- Д и н и ћ, М. Хроника Сен-Дениског калућера као извор за бојеве на Косову и Ровинама. — Прилога за књижевност, језик, историју и фолклор, 17/1, (1937), 51—66.
- Д у й ч е в, Ив. За документите из Ватиканския архив, отнасящи се до българската история (IX—XIV век). — В: Д у й ч е в. Българско средновековие, 260—288.
- Д у й ч е в, Ив. Из старата българска книжнина (СБК). II. С., 1943.
- Д у й ч е в, Ив. Преписката на папа Инокентий III с българите. — ГСУ, ИФФ, 38, 1942, 7—77.
- Д у й ч е в, Ив. Разказ за „чудото“ на великомъченик Георги със сина на Льв Пафлагонски, пленник у българите. — В: Д у й ч е в. Българско средновековие, 513—528.
- Житието на Стефан Лазаревич по Богишичевия препис. — В: К у е в, К., Г. П е т к о в. Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст. С., 1986, 361—429.
- Жофрoа дьо Вилардуен. Завладяването на Константинопол. Превод и бел. Ив. Божилов. С., 1985.
- И в а н о в, Й. Български старини из Македония. С., 1931 (фотот. изд., 1970).
- И в а н о в, Й. Поменници на българските царе и царици. — В: И в а н о в, Й. Избр. произв., под ред. на Б. Ангелов. С., 1982.
- И л њ и н с к и й, Г. А. Грамоты болгарских царей. М., 1911 (VR London, 1970).
- К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения. Т. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. С., 1970.
- К о д о в, Хр. Опис на славянските ръкописи в БАН. С., 1969.
- К о к о в ц о в, П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Л., 1932.
- К о н с т а н т и н Б а г р я н о р о д н ы й. Об управлении империи. Текст, перевод, комментарий. Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. М., 1989.
- Латински извори за българската история (ЛИБИ). I. С., 1958; II. С., 1960; III. С., 1965; IV. С., 1981; V/1 (под печат).
- Л е в Д и а к о н. История. Пер. М. М. Копыленко, ком. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова, отв. ред. Г. Г. Литаврин. М., 1988.
- М а т к о в с к и, А., К. А р у ч и. Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“ од Коџа Хусеин (1328—1491). — Историја, 15/2, (1979), 137—176.
- М е х м е д Н е ш р и. Огледало на света. Съст. и превод М. Калицин. С., 1984.
- М и х а и л П с е л л. Хронография. Перевод, статья и примеч. Я. Н. Любарского. М., 1978.
- Н а ч е в, В. Български надписи. С., 1994.

- Н а ч е в, В. Български царски грамоти. С., 1996.
- Н а ч е в, В., Н. Ф е р м а н д ж и е в. Писахме да се знае. Приписки и летописи. С., 1984.
- Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV—XVI в. Увод, подбор и коментар М. Йонов (Чужди пътеписи за Балканите, 3). С., 1979.
- Писание за верските битки на султан Мурад, син на Мехмед хан. Превод от османотурски, студия и коментар М. Калицин. С., 1992.
- Повесть временных лет (ПВЛ). Изд. О. В. Творогова, пер. Д. С. Лихачева. — В: Повести древней Руси XI—XII вв. Сост. Н. В. Поньрко. Л., 1983.
- Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей. Изд. Я. Н. Любарский. СПб, 1992.
- Рамон Мунтанер. Хроника (Експедиция на каталонците на Изток). Прев., съст. и автор на увода и показалците Р. Панова. Под лит. ред. на Ст. Савов. Отг. ред. Ив. Божилов. С., 1994.
- Самият Търновград ще разтърби победите. Средновековни поети за България. Съст. В. Гюзелев. С., 1981.
- Симеон Метастраст и Логофет. Съписание мира от Бытия и летовник собран от различных летописец. Изд. В. Срезневский. СПб, 1905 (reprints: London, 1971; München, 1971).
- Стара българска литература (СБЛ). 1. Апокрифи. Съст. и ред. Д. Петканова. С., 1982; 2. Ораторска проза. Съст. и ред. Л. Грашева. С., 1982; 3. Исторически съчинения. Съст. и ред. Ив. Божилов. С., 1983; 4. Житиеписни творби. Съст. и ред. Кл. Иванова. С., 1986.
- Стојановић, Љ. Стари српски записи и натписи. I. Београд, 1902 (фот. изд. 1982).
- Стојановић, Љ. Стари српски родослови и летописи. Београд—Сремски Карловци, 1927.
- Томовић, Г. Морфологија Тириличких натписа на Балкану (Историјски институт. Посебна изд., 16). Београд, 1974.
- Френски пътеписи за Балканите XV—XVIII в. Съст. и ред. Б. А. Цветкова (Чужди пътеписи за Балканите, 1). С., 1975.
- Ханс Шилтбергер. Пътепис. Прев. М. Киселинчева, ред. В. Мутафчиева. С., 1971.
- Хвольсон, Д. А. Известия о хазарах, бургасах, славянах и русских Абу-Али Ахмэда бен Омара ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя X века по рукописи Британского музея. СПб, 1869.
- Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе, I: Продолжение хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку № 153. Изд. В. М. Истрин. Петроград, 1920 (Neudruck: Slavische Propyläen. I—II. München, 1972).
- Цветкова, Б. Хайдутството в българските земи през 15—18 век. I. С., 1971.
- Шишић, Ф. Летопис попа Дукљанина. Београд, 1928.
- Agathiae Murginae i Historiarum libri quinque. Rec. R. Keydel (CFHB, II). Berolini, 1967.
- Agathias. The Histories. Transl. J. D. Frendo (CFHB, IIA). Berlin—New York, 1975.
- Alberti Aquensis Historia Hierosolymytiana expeditionis. — Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux, IV. Paris, 1879, 265—713.
- Altman, W. Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410—1437). I—II. Innsbruck, 1896—1900.
- Anjou-kori Oklevéltár (Documenta res Hingaricas tempore regum Andevagensium illustrantia 1301—1387). I. 1301—1305, II. 1306—1310, IV. 1315—1317, VII. 1323, VIII. 1324, XI. 1327. Szerk. Kristó, Gy., Blazovich, L., Erszegi, G., Makk, F., Gézzi, L., Almasi, T. Budapest—Széged, 1990—1996.

- Annales Bertiniani. Ed. G. H. Pertz. — MGH, SS, I, 1826, 419—515 (SRG, 1883; R a u. Ausgewählte Quellen, VI).
- Annales Fuldenses. Ed. G. H. Pertz. — MGH, SS, I, 337—415 (Ed. Fr. Kurze, H. Haefele. — SRG, 1891; R a u. Ausgewählte Quellen, VII).
- Annales Mettenses priores. Ed. B. v. Simson. — MGH, SRG, 1905 (G o m b o s. Catalogus, I, 156—157).
- Annales Pisonenses. — SRH, I, 119—127.
- Annalista Saxo. Ed. G. Waitz. — MGH, SS, VI, 1844, 542—777.
- Anne Comnène. Alexiade. Ed. B. Leib. I—II. Paris, 1967—1968.
- Anonimi Descriptio Europae Orientalis, „Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia“ anno MCCCVIII exarata, edidit, praefatione et adnotationibus instruxit Dr Olgierd Gorca. Cracoviae, 1916.
- Anonimi (P. Magistri) Gesta Hungarorum. — SRH, I, 13—117.
- Antonius de Bonfinis. Rerum Ungaricarum Decades. Ed. I. Fögel, B. Ivanyi, L. Juhasz. I—IV. Lipsiae, 1936.
- Belke, Kl., P. S o u s t a l. Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die „De administrando imperio“ genannte Lehrschift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenitos für seinen Sohn Romanos. (BG, 19). Wien, 1995.
- Bernoldi Chronicon. Ed. G. H. Pertz. — MGH, SS, V, 1844, 385—467.
- Bertrandon: Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Brocquière, premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne. Publié et annoté par Ch. Schefer (Recueil de voyages et de documents pour servir a l'histoire de la géographie depuis le XIIIe jusqu' a la fin du XVIe siècle). Paris, 1892 (réimpr. 1972).
- Blasii de Zalka et continuatorum eius Chronica fratrum Minorum de observantia provinciae Boznae et Hungariae. — In: T o l d y. Analecta, I, No XII, 213—315.
- Bogay, Th. v., G. S i l a g i, J. M. B a k. Die heiligen Könige (UG, 1). Graz—Wien—Köln, 1977.
- Bouciq u a u t: Livre de faits du bon missire Jean le Maingre, dit Bouciquaut. Ed. Bouchon. Panthéon littéraire. III. Paris, 1852.
- Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini. Hrg. von R. Wolkan. I. Briefe aus der Laienzeit (1431—1445). I. Privatbriefe (Fontes Rerum Austriacarum, II. Diplomataria et acta, 61). Wien, 1909.
- Callendarium historico-christianum medii et novi aevi. Ed. A. J. Weidenbach. Regensburg, 1855.
- C e s s i, R. Deliberazioni del Magiar Consiglio di Venezia. I. Bologna, 1950.
- Chronica Alberici monachi Trium Fontium. Ed. G. H. Pertz. — MGH, SS, XXIII, 1874, 631—950.
- Chronici Hungarici compositio saeculi XIV (Chronicon Budense / Chronicon Pictum Vindobonense). — SRH, I, 217—505.
- The Chronicle of Morea / Τὸ Χρονικόν τοῦ Μορέως. Ed. in two parallel texts by J. Schmitt. Grönningen, 1967.
- Chronicon Dubnicense. — In: F l o r i a n u s, M. Historiae Hungariae fontes domestici, III, Quinqueecclessius. Budapestini, 1884.
- Chronicon Hugonis monachi Viridunensis et Divionensis et abbatis Flavianiensis. Ed. G. H. Pertz. — MGH, SS, VIII, 280—502.
- Chronicon Knauzianum. — SRH, II, 321—345.
- Chronicon Monacense. — SRH, II, 53—86.
- Chronicon Pisonense. — SRH, II, 7—51.
- Chronique de Réligieux de Saint Denis, contenant le reign de Charles VI a 1380 de 1422. II. Ed. M. L. Bellaguet. Paris, 1811.
- Chronique rimée de Philippe Mouskès. Publié par Le Baron de Reiffenberg. II. Bruxelles, 1938.

- Constantine Porphyrogenitus.** De administrando imperio (DAI). Ed. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins. Budapest, 1949 (reprint: DOT, 1/CFHB, I. Washington, D. C., 1967).
- Constantine Porphyrogenitus.** De administrando imperio. II. Commentary. Ed. R. J. H. Jenkins, D. Obolensky, F. Dvornik, B. Lewis, Gy. Moravcsik, St. Runciman. London, 1962.
- Continuatio Claustroneoburgiensis sexta. — MGH, SS, IX, 1851.
- Critobuli Imbriota e Historiae.** Rec. D. R. Reinsch (CFHB, XXII). Berolini et Novi Eboraci, 1983.
- Cronaca Carrarense.** — Rerum Italicarum Scriptores. T. 17, partes 1–6. Citta de Castello, 1909–1912.
- Crusaders and Conquerers.** The Chronicle of Morea. Transl. by H. E. Lurier (Records of Civilisations: Sources and Studies, 69). New York–London, 1964.
- Darrouzès, J.** Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. I, Fasc. 5. Les Actes des Patriarches. Paris, 1977.
- Dennis, G. T.** Three Byzantine Military Treatises (CFHB, XXV). Washington, D. C., 1985.
- Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad Annum 1400 p. Christum,** curante Em. Lukinich et adiuvante L. Galdi. Ed. A. Fekete-Nagy et L. Makkai. Budapestini, 1941.
- Documenta Romaniae historica.** D. Relații între Țările Române. Vol. 1 (1222–1456). București, 1977.
- Dölger, Fr.** Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453, II. Regesten von 1025–1204 (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der Neueren Zeit, A/I/2). München–Berlin, 1925.
- Dörrie, H.** Drei Texte der Ungarn und Mongolen. Die Missionreisen des fr. Iulianus ins Ural-Gebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren. — Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philos.-hist. Klasse, 1956, No 6, 125–202.
- Doukas.** Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks. An Annotated Translation by H. J. Magoulias, Wayne State University. Detroit, 1977.
- Ducas.** Istorica turco-byzantină, ed. crit. de V. Grecu (Scriptores byzantini, V). București, 1958.
- Emler, J.** Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. II. Pragae, 1880.
- Erszegi, G.** Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. — BHR, 2, (1975), 92–96.
- Fejér, G.** Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae, III–XI. Budae, 1829–1844.
- Fejér, G.** Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad regni Hungariae Gubernatoris argumentis criticis illustrata. Budae, 1844.
- Die Gedichte des Michel Beheim.** I. Hrsg. von H. Gille und I. Spriewald (Deutsche Texte des Mittelalters hrsg. von Deutsche Akad. der Wissen. zu Berlin, 60). Berlin, 1968.
- Georges Pachymères.** Relations historiques. I. Livres I–III; II. Livres IV–VI. Ed. A. Failler, trad. fr. V. Laurent (CFHB, XXIV/1–2). Paris, 1984.
- Georgii Acropolitae Opera.** Rec. A. Heisenberg. Lipsiae, 1903.
- Georgii Monachi Chronicon.** Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1904.
- Georgii Monachi dicti Hamartoli (Continuitatis) Chronicon.** Ed. E. Murlat. Petropoli, 1859.
- Georgii Pachymeris De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim.** Rec. I. Bekkerus, I–II. Bonnae, 1835.

- Georgius Stella.** Annales Genuenses. — Rerum Italicarum Scriptores. Ed. I. A. Muratori. XVII. Milano, 1730.
- Giese, F.** Die altosmanischen anonymen Chroniken, II. Übersetzung (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 17/2). Leipzig, 1925.
- Giorgio Sfranze.** Cronaca. A cura di R. Maisano (CFHB, XXIX). Roma, 1990.
- Göckeljan, H., J. R. Sweeney.** Der Mongolensturm. Berichte von Angezeugeten und Zeitgenossen (UG, 3). Graz–Wien–Köln, 1985.
- Gombos, A. F.** Catalogus fontium historiae Hungariae. I–III. Budapestini. 1937–1938.
- Gyulaváros oklevéltár (1313–1800).** Szerk. Veress E. Budapest, 1938.
- Harimani Augustensis Chronicon.** Ed. G. H. Pertz. — MGH, SS, V, 67–133.
- Hazai Oklevéltár 1234–1536.** Szerk. Nagy, I., Deák, F., Nagy, Gy. Budapest, 1879.
- Hazai Okmánytár (Codex diplomaticus patrius Hungaricus),** IV–VIII. Szerk. Nagy Imre. Budapest, 1867–1891.
- Historia de expeditione Friderici imperatoris (Ansbertus).** Ed. A. Chroust. — MGH, SRG, Nova series, V (Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.). Berlin, 1928, 1–115.
- Historia peregrinorum.** Ed. A. Chroust. — MGH, SS, Nova series, V, 129–152.
- Hurmuzaki, E., N. Densusiyanu / Iorga, N.** Documente privitoare la istoria Românilor. Vol. I, part 1 (1199–1345). Bucuresti, 1887; Vol. I, part 2 (1346–1450), 1890; Vol. III, part 1 (1576–1599), 1880; Vol. VIII (1376–1650), 1894; Vol. XII, part, 1 (1594–1602), 1903.
- Hudud al-'Alam.** „The Regions of the World“. A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D. Ed. V. Minorsky. London, 1937.
- Huillard-Bréholles, M.** Examen des chartres de l'église Romaine contenues dans les rouleaux dits rouleaux de Clouny. — In: Notices et extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Impériale et autres bibliothèques, XXI. Paris, 1868.
- Ioannis Cantacuzeni ex-imperatoris historiarum libri IV.** Ed. L. Schopeni. I–III. Bonnae, 1828, 1831, 1832.
- Ioannis Cinami Epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum.** Rec. A. Meineke. Bonnae, 1836 (reprint: Athenes, 1992).
- Ioannis de Utino Brevis narratio de regibus Hungariae.** — In: Toldy. Analecta, I, 75–86.
- Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum,** editio princeps. Rec. I. Thurn (CFHB, V). Berolini et Novi Eboraci, 1973.
- Ioannis Zonarae Epitome historiarum libri XIII–XVIII.** Ed. Th. Buttner-Wobst. Bonnae, 1897.
- Iordanis De origine actibus Getarum.** A cura di F. Ginuta — A. Grillone (Fonti per la storia d'Italia, 117). Roma, 1991.
- Iorga, N.** Acte si fragmente en privire la istoria Românilor. III. Bucuresti, 1897.
- Iorga, N.** Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades au XVe siècle. I–III. Paris, 1899–1902.
- Jean de Wawren.** Ancienne chroniques d'Engleterre. II. Paris, 1859.
- Johannes de Thurocz.** Chronica Hungarorum. I. Textus. Ed. E. Galantai et J. Kristo. Budapest, 1985; II. Commentarii: 1. Ab initiis usque ad annum 1301; 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Composuit El. Malyusz, adiuvante J. Kristo. Budapest, 1988 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Series nova, VII, VIII, IX).
- John Kinamus.** Deeds of John and Manuel Comnenus. Transl. by Ch. M. Brand. New York, 1976.
- Kalužnicki, A.** Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven. Wien, 1901 (VRCS, London, 1971).

- Karácsonyi, J. A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest, 1902.
- Karoly Robert emlékezete (Caroli Roberti Diplomatarium). Szerk. Gy. Kristó, F. Mátyás. Budapest, 1988.
- Katona, St. Historia critica regum Hungariae. Ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata. VI–VIII. Buda, 1782–1788.
- Knausz, F. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. Strigonii, 1874.
- Die Königsauer Geschichts-Quellen. Mit den Zusätzen und der Fortsetzung des Domherrn Franz von Prag. Hrsg. von J. Loserth (Fontes Rerum Austriacarum, I. Scriptorum, VIII). Wien, 1875.
- Kritobulos. Mehmet II. erobert Konstantinopel. Die ersten Regierungsjahre des Sultans Mehmet Fatih, des Eroberers von Konstantinopel. Das Geschichtswerk des Kritobulos von Imbros. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von D. R. Reinsch (BG, 17). Graz–Wien–Köln, 1986.
- Kubinyi, F. Árpád-kori Oklevelek (Codex diplomaticus Arpadianus) 1095–1301. Pest, 1867 (Magyar Történelmi Emlékek, XX).
- Lampros, Sp. Εἰς στρατηγὸν Κατακαλῶν. — Νέος Ἑλληνομνήμων, 16, (1922), 53–54.
- Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes. Ed. E. Darkó. T. I (lib. I–IV). Budapest, 1922; T. II/1 (lib. V–VII). Budapest, 1923; T. II/2 (lib. VIII–X). Budapest, 1927.
- Legenda Sancti Gerhardi episcopi. — SRH, II, 461–506.
- Legenda Sancti Stephani regis. — SRH, II, 363–440.
- Lemerle, P. Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. I. Le texte. Paris, 1979; II. Commentaire. Paris, 1981.
- Lemerle, P. La Vie ancienne de Saint Athanase l'Athonite composée au début du XIe siècle par Athanase de Lavra. — Le Millénaire du Mont Athos 963–1963. Etudes et Mélanges. I. Chevetogne, 1963 (Lemerle, P. Le monde de Byzance: Histoire et Institutions. VR CS 86. London, 1978, XXI), p. 74, n. 47.
- Leonis Diaconi Historiae libri X. Rec. C. B. Hase. Bonnae, 1828.
- Leonis Grammatici Chronographia. Rec. I. Bekker. Bonnae, 1842.
- Leonis Philosophi Tactica. — Patrologiae cursus completus, seria graeco-latinae, CVII. Ed. J. P. Migne. Paris, 1863.
- Leunclavii Historiae Musulmanae turcorum de monumentis ipsorum exscriptae libri XVIII. Francofurti, 1591.
- Liudprandi Antopodosis. Ed. G. H. Pertz. — MGH, SS, III, 276–311.
- Liudprandi Legatio ad imperatori Constantinopolitanum Nicephorum Phocam. — In: Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit. Hrsg. von A. Boner, R. Ron. Darmstadt, 1977.
- Ljubić, S. Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, IV, (1396–1401); VII, (1412–1420) / Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalum. IV, XII. Zagreb, 1874, 1882.
- Lodovici Carbonis Dialogus de laudibus rebusque gestis R. Mathiae. — In: Toldy. Analecta, I, 165–194.
- Lolos, A. Die dritte und vierte Redaktion des Pseudo-Methodius (Beiträge zur klassischen Philologie, H. 94). Meisenheim am Glan, 1978.
- Mansi, D. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. XII. Florentiae, 1766 (Nachdruck: Graz, 1961).
- Manuelis Philae Carmina ex codicibus Escorialensibus, Florentinis, Parisinis et vaticanis. Nunc prima ed. E. Miller. II. Paris, 1855 (reimpr.: Amsterdam, 1967).

- Margos, A. Deux sources arméniennes du XIIIe siècle concernant certains événements historiques du Second Empire Bulgare. — EB, 2–3, (1965), 295–300.
- Michaelis Glycae Annales. Rec. I. Bekker. Bonnae, 1836.
- Michele Psello. Imperatori di Bisanzio (Cronografia). Vol. I (Libri I–VI 75). Introd. di D. del Corno, testo crit. a cura di S. Impellizzeri, comm. di U. Criscuolo, trad. di S. Ronchey. Vicenza di Venezia, 1984.
- Michelis Attaliate Historiae. Rec. I. Bekker. Bonnae, 1853.
- Mihai Viteazul in constința europeană. I. Documente interne. Bucuresti, 1982.
- Miklošich, F., J. Müller. Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. I. Wien, 1860.
- Miracula Sancti Georgii. Ed. J. Aufhauser. Lipsiae, 1913.
- Miracula Sancti Symeonis I, auctore Ebervino. Ed. G. H. Pertz. — MGH, SS, VIII, 209–211.
- Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalum. IV. Zagrabiae, 1874.
- Nicéphore Bryennios. Histoire. Ed. P. Gautier (CFHB, IX). Bruxelles, 1975.
- Nicephori Gregorae Byzantina historia. Ed. L. Schopen. I–II. Ed. I. Bekker. III. Bonnae, 1828–1835.
- Nicetae Choniatae Historia. Rec. I. A. van Dielen, pars prior: Praefationem et textum continens (CFHB, XI/1). Berolini et Novi Eboraci, 1975.
- Niketas Choniates. O City of Byzantium. Annales. Transl. by H. J. Magoulias. Detroit, 1984.
- Nicolas I, Patriarch of Constantinople. Letters. Ed. R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink (DOT, II / CFHB, VI). Washington, D. C., 1973.
- Odonis de Deoglio. Liber de Via Sancti Sepulchri. Ed. G. Waitz. — MGH, SS, XXVI, 59–73.
- Ottokars Österreichische Reimchronik. Hrsg. von J. Seemüller. — MGH, Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher der Mittelalters. V. Hanover, 1893.
- Palma, Fr. C. Heraldicae regni Hungariae specimen regia provinciarum, nobiliumque scuta complectens. Vindobonae, 1766.
- Pesty, Fr., T. Ortva. Oklevelek Temesvármegyé és Temesvár város történetéhez. I. 1183–1430. Pozsony, 1896.
- Petrus Ransanus. Epithoma Rerum Hungaricarum. Curam gerebat P. Kulcsár. Budapest, 1977 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova, II).
- Petrus de Rewa. Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae. Ed. J. Schwandtner. Vindobonae, 1746.
- Procopius Caesariensis Opera omnia. Rec. J. Haury. II. Lipsiae, 1905 (Nachdruck von G. Wirth. Stuttgart, 1963).
- Pseudo-Phrantzes. Macarie Melissenos Chronica (1258–1481). — In: Georgios Sphrantzes „Memorii 1401–1477“. Ed. V. Grecu (Scriptores byzantini, V). București, 1966.
- Ramon Muntaner. Crónica. A cura de M. Gusta (Les Millors Obres de la Literatura Catalana). Barcelona, 1984.
- Rau, R. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, VI–VII. 1969.
- Reginonis Chronicon. Ed. G. H. Pertz. — MGH, SS, I, 1826, 537–629 (Ed. Fr. Kurze. — MGH, SRG, 1890; Rau. Ausgewählte Quellen, VII).
- I Registri della cancellaria angioina, I–XXIII. Ed. R. Filangieri. Napoli, 1950–1971.
- Richeri Gesta Senoniensis ecclesiae. — MGH, SS, XXV, 249–345.
- Riont, P. Exuvia sacrae Constantinopolitanae. I. Geneviae, 1877.
- Sathas, C. Ἀνωνύμου Σύνοψις χρονικῆ (Th. Scutariota). — Bibliotheca Graeca medii aevi. VII. Paris, 1894.

- Schreiner, P. Die byzantinischen Kleinchroniken, I. Einleitung und Text, II. Historischer Kommentar, III. Teilübersetzungen, Addenda et Corrigenda, Indices (CFHB, XII/1–3). Wien, 1975, 1977, 1979.
- Scriptores Rerum Hungaricarum (SRH). Ed. Em. Szentpétery. I–II. Budapestini, 1937–1938.
- Sigeberti Gemblaciensis Chronographia. Ed. D. L. C. Bethman. — MGH, SS, VI, 1848, 268–364.
- Silagi, G., L. Veszprémy. Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars (UG, 4). Sigmaringen, 1991.
- Simonis de Keza Gesta Hungarorum. — SRH, I, 131–194.
- Šišić, F. Nekoliko izprava iz početka XV st. — Starine, 39, (1938), 129–320.
- Smičić, T. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae). IV–V. Zagreb, 1905–1907; XVIII. 1395–1399. Uredio D. Rendić-Miočević, dopunili I priredili M. Pampalović i suradnici. Zagreb, 1990.
- Sofianos, D. S. 'Οσίος Λουκάς. 'Ο Βίος τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ Στεριώτη, προλεγόμενα – μετάφραση-κριτική-ἐκδόση. Ἀθήνα, 1989.
- Symeon Magister. Rec. I. Bekker. Bonnae, 1838.
- Syropoulos: Les „Mémoires“ du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Silvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438–1439). Ed. V. Laurent. Paris, 1971.
- Szamosközy István Vegyes foljegyzések (1542–1608). — Szamosközy István történeti maradványai, szerk. Szilagyí S., IV (MHHS, XXX). Budapest, 1880.
- Székely Oklevéltár, I. Szerk. K. Szaby. Budapest, 1872.
- Szentpétery, I. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica). I. 1001–1270. Budapest, 1923; II/1. 1270–1272. Budapest, 1943; II/2–3. 1272–1290. Szerk. Iv. Borsa. Budapest, 1961; II/4. 1290–1301. Szerk. Iv. Borsa. Budapest, 1982.
- Tafel, L. G., G. M. Thomas. Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante vom neunten bis zum Anfang des fünfzehnten Jahrhunderts. II. Wien, 1956.
- Teutsch, G. D., Fr. Firnhaber. Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. I. Wien, 1857.
- Thallóczy, L. Oklevelek a magyar-bulgár összeköttetés történetéhez (1360–1390). — Történelmi Tár, 1898, 357–368.
- Thallóczy, L., A. Áldásy. Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára, 1198–1526/Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. XXXIII. Budapest, 1907.
- Theiner, A. Vetera Monumenta historica sacrae Hungariae illustranta. I. Romae, 1859.
- Theophanes Continuatus. Rec. I. Bekker. Bonnae, 1838.
- Thomas Archidiaconis Spalatensis. Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium a S. Domino usque ad Rogerium (1266). Ed. Fr. Racki. — Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalum. XXVI. Scriptores. III. Zagrabiae, 1894, 132–178.
- Toldy, Fr. Analecta Monumentorum Hungariae historicorum literarorum maximum inedita. T. I. Pestini, 1862 (ac commentariis, epilogo et indice aneta publiciiuris facienda curavit G. Erszegi. Budapest, 1986).
- Tzolakēs, E. Th. 'Η Συνεχεία τῆ Χρονογραφία τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (I. Scil. Cont.) Θεσσαλονίκη, 1968 ('Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήτου του Αἴμου).
- Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik „Denkwürdigkeiten und Zeitläufe des Hauses Osman“ vom Derwisch

- Ahmed, gennant 'Asik-Paša-Sohu'. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von R. F. Kreutel (OG, 3). Graz—Wien—Köln, 1959.
- Wenzel, G. Árpádkori új Okmánytár (Codex diplomaticus Arpadianus continuatus), III, IV, VI, VII, XI / Magyar Történelmi Emlékek (Monumenta Hungariae historica. Diplomataria), VIII, IX, XI, XII, XX. Budapest, 1862, 1867, 1873.
- Wenzel, G. Magyar diplomáciai Emlékek az Anjou-korból, I. (Monumenta Hungariae Historica Angevina). Budapest, 1874.
- Wenzel, G. Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez. — Történelmi tár, 1884, 220–247, 613–627.
- Wilhelmi Tyrensis archiepiscopi Historia rerum in patribus transmarinis gestarum. Recueil des Historiens des Croisades, Hist. Occ. I. Paris, 1844 / Guillaume de Tyr. Chronique. Ed. R. B. C. Huygens (Corpus Christianorum, Cont. Mediev., 63). Turnholt, 1986.
- A Zichi es Vasonkeői Gróf Zichi-csalad Okmánytára (Codex diplomaticus domus senioris Comitum Zichi et Vasonkeö). Szerk. Nagy, I., Nagy, Iv., Veghely, D. I. Pesten, 1871.
- Zimmermann, Fr., C. Werner. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Hermannstadt, 1892.
- Život Sv. Symeona od krale Štepana. Ed. P. J. Šafarik. — Pamatky drevniho pisemnictvi Jihoslovanuv. Praze, 1851.
- Zsigmonkori oklevéltár, I (1387–1399), II/1 (1400–1406), II/2 (1407–1411). Ös. Mátyusz E. Budapest, 1951–1956.

ИСТОРИОГРАФИЯ

- Анастасијевић, Н. Хипотеза о „Западној“ Бугарској. — Гласник Скопског научног друштва, 3/1, (1928), 1–12.
- Ангелов, Д. Борбите на българския народ против османската власт през първата половина на XV в. и походите на Владислав Варненчик. — В: Сб. Варна 1444. С., 1969, 9–54.
- Ангелов, Д. Българо-византийските отношения през периода 1331–1341 г. от царуването на Иван-Александър (1). — ВИС, 42/1, (1973), 34–53.
- Ангелов, Д. Българо-византийските отношения при царуването на Иван-Александър. Втори период (1341–1347). — ВИС, 43/1, (1974), 22–50.
- Ангелов, Д. Българо-византийски отношения при Иван-Александър. Трети период (1347–1352). — ВИС, 45/4, (1976), 19–32.
- Ангелов, Д. Българо-византийски отношения при Иван-Александър. Четвърти период (1352–1355). — ВИС, 49/1, (1980), 140–149.
- Ангелов, Д. Българо-византийски отношения при Иван-Александър. Пети период (1355–1371). — ВИС, 51/3, (1982), 96–113.
- Ангелов, Д., Б. Чолпанов. Българска военна история през Средновековието (X–XV век). С., 1989 (преизд.: 1994).
- Ангелов, Д. Образование на българската народност. С., 1981.
- Ангелов, П. Болгаро-сръбские политические отношения в годы правления царя Феодора Святослава и короля Стефана Милутина (1300–1321 годы). — ЕВ, 15/4, (1979), 108–117.
- Ангелов, П. Българо-сръбските политически отношения при царуването на Иван Александър (1331–1371) и Стефан Душан (1331–1355). — ГСУ ИФ, 72, (1978), 95–117.
- Ангелов, П. България и балканските военни съюзи срещу турския нашественик. — ВИС, 51/4, (1982), 126–139.

- А н д р е е в, Й. България през втората четвърт на XIV в. (Цар Иван Асен IV — синът на Иван Александър). В. Търново, 1993.
- А н д р е е в, Й. Отношенията между България и Неаполитанското кралство през втората половина на XIII в. — ИП, 34/4, (1978), 59—74.
- А н т о л ј а к, Ст. Самуиловата държава. Скопје, 1969.
- А р т а м о н о в, М. И. История хазар. Л., 1962.
- Б е ш е в л и е в, В. Първобългари. История. С., 1984.
- Б л а г о е в, Н. П. Делян и неговото въстание в Моравско и Македония против византийците. — МП, 11/2, (1928), 3—12.
- Б о ж и л о в, Ив. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X в. С., 1979.
- Б о ж и л о в, Ив. Асеновци: *Renovatio imperii Bulgarorum et Graecorum*. — В: Б о ж и л о в. Седем етюда, № III, 131—215.
- Б о ж и л о в, Ив. Белота — български властел от началото на XIII в. — ИПр, 34/1, (1977), 71—81.
- Б о ж и л о в, Ив. Българите във Византийската империя. С., 1995.
- Б о ж и л о в, Ив. България и печенезите (896—1018). — ИП, 29/3, (1973), 37—62.
- Б о ж и л о в, Ив., Ив. Б и л я р с к и., Хр. Д и м и т р о в., Ил. И л и е в. Византийските василевси. С., 1997.
- Б о ж и л о в, Ив. Към хронологията на българо-унгарската война при цар Симеон (894—896). — ВИС, 40/6, (1971), 20—33.
- Б о ж и л о в, Ив., Хр. Д и м и т р о в. *Protobulgarica* (Заметки по истории протоболгар до средини IX в.) — *Vyzbg.*, 9, (1995), 7—61.
- Б о ж и л о в, Ив. Седем етюда по средновековна история. С., 1995.
- Б о ж и л о в, Ив. Фамилията на Асеновци (1186—1460). Генеалогия и просопография. С., 1985.
- Б о ж и л о в, Ив. Цар Симеон Велики (893—927). Златният век на средновековна България. С., 1983.
- Б у р м о в, Ал. История на България през времето на Шишмановци (1323—1396). I. Михаил III Шишман (1323—1330); II. Иван Стефан (1330—1331). — В: Б у р м о в, Ал. Избр. произв. I. С., 1968, 222—278.
- Българо-унгарски културни взаимоотношения. С., 1980.
- Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980.
- В а с и л е в с к и, Т. България и Византия IX—XV век. Съст. и ред. Ив. Божилов. С., 1997.
- В е л и к и, К. Походите на Михаил Витязул на юг от Дунав. — ИП, 29/1, (1973), 63—72.
- В е н е д и к о в, Ив. Първият брак на Гаврил Радомир. — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, 146—152.
- Византия и средновековен Крым (АДСВ. 26). Барнаул, 1992.
- Г а г о в а, Кр. Първият кръстоносен поход по Виа милитарис. — Минало, 3/3, (1996), 56—61.
- Г а г о в а, Кр. Тракия през Средновековието (историческа география). С., 1995.
- Г о ш е в, Ив. Избирките на църковния историко-археологически музей при Св. Синод в София. — ГСУ БФ, XXIII, (1945—1946), 5—34.
- Г р о т, К. Я. Моравия и мадьяры с половины IX до начала X века. СПб, 1881.
- Г ю з е л е в, В. *Chronicon Mesembriae* (Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366—1448). — ГСУ ИФ, 66, (1975), 147—193.
- Г ю з е л е в, В. България и Венеция през първата половина на XIV в. — В: Българско средновековие. Сб. в чест на Ив. Дуйчев, 82—92.

- Г ю з е л е в, В. България в папската политика на Балканите (1352—1396). — ГСУ Център за славяно-византийски проучвания „Ив. Дуйчев“ 86 (5), 1992—1993 (Материали от българо-югославския симпозиум „600 години от битката на Косово поле“ — София, 1989), 41—50.
- Г ю з е л е в, В. Българската държава и Никея в борба срещу Латинската Цариградска империя. — Известия на НИМ, 2, (1978), 7—35.
- Г ю з е л е в, В. Из историята на България през 1358 и 1365 г. — ИП, 31/3 (1975), 102—110.
- Г ю з е л е в, В. Николай Кузански за събитията в България през 1454 г. — ИП, 42/1, (1986), 44—50.
- Г ю з е л е в, В. Нови данни за историята на България и на град Несебър през 1257 г. — Векове, 1/3 (1972), 10—16.
- Г ю з е л е в, В. Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352—1453 г. — ГСУ ФИФ, 64/3,1, (1973), 55—98.
- Г ю з е л е в, В. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII—началото на XV век). С., 1995.
- Д а н ч е в а-В а с и л е в а, А. България и Латинската империя (1204—1261). С., 1985.
- Д и м и т р о в, Хр. Аулите на ранносредновековна България (VII—IX в.). — ИП, 41/2, (1985), 48—65.
- Д и м и т р о в, Хр. Болгария и хазары в VII—VIII вв. — ВНР, 17/2, (1989), 47—66.
- Д и м и т р о в, Хр. Българо-унгарски отношения в края на XII—началото на XIII в. — ИП, 48/11—12, (1992), 3—17.
- Д и м и т р о в, Хр. Българо-унгарски отношения (927—1019). — ИП, 50—51/2, (1994—1995), 3—21.
- Д и м и т р о в, Хр. Проблеми от политическата история на България през втората половина на XIV в. — ИП, 47/4, (1991), 3—17.
- Д и м и т р о в, Хр. Унгария и българските земи под византийска власт през XI—XII в. — ИП, 50—51/3, (1994—1995), 3—18.
- Д и н и ћ, М. Однос између краља Милутина и Драгутина. — ЗРВИ, 3, (1955), 49—82.
- Д и н и ћ, М. Српске земље у средњем веку. Историко-географске студије, прир. С. Ђирковић. Београд, 1978.
- Д и н и ћ-К не ж е в и ћ, Д. Дубровник и Угарска у средњим веку (Војвођанска Академија науки и уметности, Филозофски факултет, Институт за историју, Монографија, књ. 28). Нови сад, 1986.
- Д о ч е в, К. Монети и парично обръщение в Търново XII—XIV в. В. Търново, 1992.
- Д р и н о в, М. Южные славяне и Византия в X веке. — В: Д р и н о в, М. Избр. съч., I. Трудове по българска и славянска история. Под ред. на Ив. Дуйчев. С., 1971, 434—585.
- Д у й ч е в, Ив. Българско Средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. С., 1972.
- Д у й ч е в, Ив. Връзки между чехи, словаци и българи през Средновековието. — В: Д у й ч е в. Българско Средновековие, 322—373.
- Д у й ч е в, Ив. Международното положение в Европейския югоизток в навечерието на Варненската битка от 1444 г. — В: Сб. Варна 1444, 55—79.
- Д у й ч е в, Ив. От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV век. — В: Д у й ч е в. Българско Средновековие, 546—587.
- Д у й ч е в, Ив. Приноси към историята на Иван Асен II. — В: Д у й ч е в. Българско Средновековие, 289—321.
- Д у й ч е в, Ив. Проучвания върху българското Средновековие (СББАН, 51/1). С., 1945.

- Д у й ч е в, Ив. Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981.
- Ђ и р к о в и ћ, С. Историја средновековне босанске државе. Београд, 1964.
- Ђ у р и ћ, Ив. Сумрак Византије (Време Јована VIII Палеолога) 1392—1448 (Посебна изд. Византолошког института, 17). Београд, 1984.
- Е л е к е ш, Л. Армията на Хуниади. — В: Сб. Варна 1444, 82—135.
- Е н г е л, П. Унгария и турската опасност по времето на Сигизмунд (1387—1437). — ИП, 52/6, (1996), 94—107.
- Ж а в о р о н к о в, П. И. Никейско-българские отношения при Иване II Асене. — В: Византийские очерки. М., 1977, 195—215.
- З л а т а р с к и, В. Българо-сръбските политически отношения в миналото. — БИБ, 3/2, (1930), 61—102.
- З л а т а р с к и, В. Български въстания и опити за въстания до средата на XIX в. — В: България 1000 г. I. С., 1930, 707—735.
- З л а т а р с к и, В. История на българската държава през средните векове. I/1. С., 1918; I/2. С., 1927; II. С., 1934; III. С., 1940 (преизд.: 1994).
- З л а т а р с к и, В. Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. — В: З л а т а р с к и, В. Избр. произв. I. Под ред. на П. Петров. С., 1972, 359—574.
- И в а н о в, Г. Кремиковският църковен свещник. — ИАИ, XXVI, (1961), 103—105.
- И л и е в, Г. Сведения за град София през XVI в. — Изв. на семинарите на ИФФ при СУ, 1, (1942), 181—226.
- И л и е в, Н. Относно времето на потушаване на бунта срещу цар Борил във Видин. — Изв. на музеите в Северозападна България, 9, 1984, 86—91.
- И л и е в, Н. Шишмановият поход срещу Сърбия през 1292 г. — ИП, 44/11, (1988), 50—59.
- И л ј о в с к и, Р. Византиско-унгарски сојуз во почетокот на XI век против Самуил и неговите наследници. Обид за хронолошко определување. — ЗРВИ, 29—30, (1991), 75—99.
- И р е ч е к, К. История на българите, с поправки и добавки от самия автор. Под ред. на П. Петров. С., 1978.
- История на България. 2. С., 1981; 3. С., 1982; 4. С., 1983.
- История Венгрии. I. Отв. ред. В. П. Шушарин. М., 1970.
- Историја српског народа. 1. Београд, 1981; 2. Београд, 1982.
- Й о р д а н о в, Ив. Монети и монетно обръщение в България 1081—1261. С., 1984.
- Й о р д а н о в, Ив. Монетосеченето на Мичо Асен (1256—1263) във Велики Преслав. — Нум., 15/4, (1981), 21—44.
- Й о н ч е в, Л. Някои въпроси във връзка със Самуиловата държава. — ИП, 21/1, (1965), 29—48.
- Й о н ч е в, Л. О некоторых вопросах болгаро-византийских отношений в период с 1322 по 1324 гг. — ЕН, 10, (1980), 127—140.
- Й о н ч е в, Л. Политически взаимоотношения между България, Сърбия и Византия през XIV в. (1341—1364). — В: Из политическата история на България/ИИИ, 28, (1985), 149—185.
- К а л и ћ, Ј. Деспот Стефан Лазаревић и Турци (1421—1427). — ИЧ, 29—30, (1982—1983), 7—20.
- К а л и ћ, Ј. Земун у XII веку. — ЗРВИ, 13, (1971), 27—56.
- К а л и ћ, Ј. Ниш у средњем веку. — ИЧ, 31, (1984), 5—40.
- К а л и ћ-М и у ш к о в и ћ, Ј. Београд у средњем веку. Београд, 1967.
- К а п и т а н ф и, И. Византија, Турска и Угарска у последњим годинама Царства. — ЗРВИ, 18, (1978), 213—225.

- К а р с к и й, Е. Ф. Славянская кириловская палеография. М., 1979.
- К а р ы ш к о в с к и й, П. О. К истории балканских войн Святослава. — ВВ, 7, (1953), 224—243.
- К о л а р о в, Хр. Адрианополският мирен договор (1444 г.). — Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, 12/3, (1975), 41—74.
- К о л а р о в, Хр. Антитурските походи от 1443—1444 г. на полско-унгарския крал Владислав Ягело — Варненчик (преглед на изворите). — Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“ — В. Търново, 6/3, (1970), 45—102.
- К о л а р о в, Хр. Българо-сръбски отношения при Тертеровци (по сведения от „Животи кралева и архиепископа српских“). — В: България в света от древността до наши дни. I. С., 1979, 213—221.
- К о л е д а р о в, П. Политическа география на средновековната българска държава. I. С., 1979; 2. С., 1989.
- К о р о л ю к, В. Д. Славяне, влахи, римляне и римские пастухи венгерского „Анонима“. — В: К о р о л ю к, В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего Средневековья. М., 1985, 186—204.
- К р и ш т о, Д. Ласло Кан и Трансильвания (Studia historica ASH, 134). Budapest, 1980.
- К у з е в, Ал. Восстание Константина и Фружина. — ВНР, 3, (1974), 53—69.
- К у з е в, Ал. Дръстър. — В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, 177—195.
- К у з е в, Ал. Маршрутът на Владислав III Ягело до Варна. — ИНМВ, 9/24, (1973), 139—151.
- Л а з а р о в, Ив. Към историята на българо-сръбската война през 1254 г. — ВИС, 57/1, (1988), 183—190.
- Л а з а р о в, Ив. Междуособици в България 1256—1257 г. — ВИС, 53/1, (1984), 145—155.
- Л а з а р о в, Ив. Управлението на Михаил II Асен и Ирина Комнина (1246—1256). — Векове, 13/2, (1984), 12—19.
- Л а с л о, Г. Към историята на синовете на хан Кубрат (Бележки върху тълкуването на изворите за двукратното завоюване на Унгария). — В: Българо-унгарски културни взаимоотношения, 84—90.
- Л и т а в р и н, Г. Г. България и Византия (XI—XII век). С., 1987.
- Л и ш е в, Стр. Някои данни за феодалните отношения в България през IX в. — ИИБИ, 6, (1956), 426—430.
- М а р к о в и ћ, П. Одношаји између Србије и Угарске (1331—1355), I. — Летопис Матице српске, 221, (1903), 1—26; II. — Летопис Матице српске, 222, (1903), 16—51.
- М а т а н о в, Хр. Кръстоносната идея в първия етап на османското нашествие (1332—1402). — Балканистика, 3, (1989), 5—32.
- М а т а н о в, Хр., Р. М и х н е в а. От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354—1571. С., 1988.
- М а т а н о в, Хр. Регионални особености на християнско-османския двубой във времето на Косовската битка. — В: ГСУ Център за славяно-византийски проучвания „Ив. Дуйчев“, 86/5, (1992—1993), 59—70.
- М и х а й л о в, Ст. Ктиторският портрет в Кремиковската манастирска църква в светлината на българо-румънските културни връзки през XV в. — Археология, 2/3, (1960).
- М и х а љ ч и ћ, Р. Крај Српског царства. Београд, 1989.
- М о р а в ч и к, Д. Византийские императоры и их послы в г. Буда. — Acta historica ASH, 8/3—4, (1961), 239—256 (M o r a v c s i k. Studia byzantina, 341—358).

- Мо с к а л е н к о, А. А. Славяно-венгерские отношения в IX в. и древнерусское население Среднего и Верхнего Дона. — В: Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972, 189—196.
- Мо ш и н, Вл. Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин. — В: Споменици, II, 89—213.
- Мо ш и н, Вл. Договорот на крал Урош II Милутин со Карло Валоа од 1308 година за поделбата на Византиска Македонија. — В: Споменици, II, 415—428.
- Му т а ф ч и е в, П. Боженишкият надпис. — В: Му т а ф ч и е в. Избр. произв., I. Под ред. на Д. Ангелов. С., 1972, 486—517.
- Му т а ф ч и е в, П. Маджарите и българо-византийските отношения през третата четврт на X в. — В: Му т а ф ч и е в. Избр. произв., II, 441—477.
- Му т а ф ч и е в, П. Из нашите старопланински манастири. — В: Му т а ф ч и е в. Избр. произв., II, 257—440.
- Му т а ф ч и е в, П. История на българския народ (681—1323). Под ред. на В. Гюзелев. С., 1986.
- Му т а ф ч и е в, П. Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. — В: Му т а ф ч и е в. Избр. произв., I, 286—396.
- Му т а ф ч и е в, П. Стариот друм през „Траянови врата“. — В: Му т а ф ч и е в. Избр. произв., II, 478—606.
- Му т а ф ч и е в, П. Съдбините на средновековния Дръстър. — В: Му т а ф ч и е в. Избр. произв., II, 19—103.
- Н и к о в, П. Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 г., историко-критично изследване. — СББАН, 11/7, (1920), 1—200.
- Н и к о в, П. Изправки към българската история. — ИИД, 5, (1922), 57—84.
- Н и к о в, П. История на Видинското княжество до 1323 г. — ГСУ ИФФ, 18/8, (1922), 1—122.
- Н и к о в, П. Към историята на северозападните български земи. — СпБАН, 16, (1918), 43—64.
- Н и к о в, П. Съдбата на северозападните български земи през средните векове. — БИБ, 3/1, (1930), 96—153.
- Н и к о в, П. Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. — ГСУ ИФФ, 15—16, (1919—1920), 1—95.
- Н и к о в, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. — ИИД, 7—8, (1928), 41—112.
- Н и к о в, П. Цар Борил в светлината на един нов паметник. — СпБАН, 3, (1912), 121—134.
- Н и к о л о в, Г. Н. Венгры в Болгарском царстве в XIII—XIV веках. — In: Byzance et ses voisins. Mélanges a la mémoire de Gyula Moravcsik a l'occasion du centième anniversaire de sa naissance (Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae. Opuscula byzantina, 9). Széged, 1994, 76—81.
- Н и к о л о в а, Б. Устройство и управление на българската православна църква (IX—XIV век). С., 1997.
- Н о в о с е л њ ц е в, А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990.
- О в ч а р о в, Н., К. Х а д ж и е в. Новооткритят Висарионов надпис от Велико Търново и събитията в България през 40-те години на XIII век. — Векове, 20/1—2, (1991), 24—27.
- О г н я н о в а, Ел. Българо-унгарските отношения през вековете, отразени в българските народни песни. — В: Българо-унгарски културни взаимоотношения, 270—291.
- П а в л о в, Пл. България, „Златната орда“ и куманите. — Векове, 18/2, (1989), 24—33.

- П а в л о в, Пл. България и походите на „Златната орда“ срещу Византия през XIII—XIV в. (С оглед на политическите събития в Северното Черноморие и Българския Североизток). — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 6. В.Търново, 1997, 139—152.
- П а в л о в, Пл. Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България (1186—началото на XIV в.). — ИП, 36/7, (1990), 16—26.
- П а л а у з о в, Сп. Ростислав Михайлович, руски самостоятелен княз на Дунава през XIII в. (Ростислав Михайлович, княз на Мачва). [СПб, 1851] — В: П а л а у з о в. Избр. трудове. Под ред. на В. Гюзелев и Хр. Коларов. I. С., 1974, 216—249.
- П а л а у з о в, Сп. Ян Хуняди (историческа характеристика). — В: П а л а у з о в. Избр. трудове., I, 360—499.
- П а с к а л е в а-К а б а д а и е в а, К. Църквата „Св. Георги“ от Кремиковския манастир. С., 1980.
- П а у л е р, Г. Българските военни походи на Стефана V. — СБНУНК, 7, (1897), 428—437.
- П а ш у т о, В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.
- П е н ч е в, Вл. Опит за уточняване на датировката на монетосеченията на Мицо и Яков Светослав. — Нум., 19/2, (1985), 20—24.
- П е н ч е в, Вл. Сребърното монетосечене на цар Георги Тертер (1280—1292). Системата на тегловния и бройния стандарти при сребърните български монетосечения през XIII—XIV в. — Нум., 17/1, (1983), 22—27.
- П е т к о в, К. България и византийско-неаполитанския конфликт през 1281 г. — ВИС, 60/3, 3—14.
- П е т к о в а, Ил. Византийският историк Георги Акрополит и проблемите на българската история около средата на XIII в. — Трудове на ВТУ, 18/3, (1980—1981), 141—171.
- П е т р о в, П. Възстановяване на българската държава. С., 1985.
- П е т р о в, П. Въстанието на Константин и Фружин. — ИИИ, 9, (1960), 187—211.
- П е т р о в, П. Към въпроса за освобождаването на Видинска, Белградска и Браничевска област от византийско иго и за присъединяването им към Втората българска държава. — ИП, 13/2, (1957), 84—92.
- П е т р о в, П. Образуване на българската държава. С., 1981.
- П е т р о в, П. Хр. Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил „За военните подвизи на известния чутовен протостратор“. — ИИБИ, 6, (1956), 545—572.
- П е т р о в, П. Хр. Фружин и походът до Варна през 1444 г. — В: Сб. Варна 1444, 272—281.
- П л я к о в, З. Българо-византийски отношения при Теодор Светослав (1305—1321). — Старобългаристика, 16/1, (1992), 93—108.
- П о л и в я н н и, Д. И. Средновековният български град през XIII—XIV век. Очерци. Прев. И. Илиева. С., 1989.
- П о п о в и њ, М., В. И в а н и ч е в и њ. Град Браничево у средњем веку. — Старинар, 39, (1988), 125—179.
- Проблеми на прабългарската история и култура (Втора международна среща по прабългарска археология — Шумен, 1986). С., 1989.
- Р а д и њ, Р. Време Јована V Палеолога (1332—1391). Београд, 1993 (Посебна изд. Византолошког института, 19).
- Р а ш е в, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII—XI век). Варна, 1982.
- Р о м а ш о в, С. А. Болгарские племена Северного Причерноморья в V—VII вв. — Archivum Eurasiae medii aevi, 8, (1992—1994), 207—252.

- B á r t h a, A. The Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries (Studia Historica ASH, 85). Budapest, 1975.
- B e n k ó, L. Zur Geschichte der Ungartums vor der Landnahme im Zusammenhang mit Levedia und Etelköz.— Acta linguistica ASH, 34, (1984), 153—198.
- B e r k i, F. Δύο ἐπιγόδια τοῦ βίου τῶν ἁγίων Κυρίλλων καὶ Μεθοδίου ἐχιτιζόμενα μὲ τὴν προιστορίαν τῶν Οὐγγριαν. — Κυρίλλω καὶ Μεθοδίω τόμος εὐρτιος ἐπὶ τῇ χιλίοστῃ καὶ ἐκάτουσι ἐτήριδι. Θεσσαλονίκη, 1966, 241—248.
- B i l i a r s k y, Iv. Al. The Despots in Medieval Bulgaria. — Byzbg., 9, (1995), 121—162.
- B o b a, I. A Twofold Conquest of Hungary or „Secundus Ingressus“. — Ungarn-Jahrbuch, 12, (1982—83/1984), 23—41.
- B o b a, I. Ethnogenesis of the Hungarians and their Settlement in the Danubian Basin in the Ninth Century. — In: Les questions, 167—171.
- B o b a, I. Die Lage von Moravien nach den mittelalterlichen Quellen aus Bayern. — In: Salzburg und die Slawenmission. Zum 1100. Todestag des hl. Methodius (Beiträge des internationalen Symposiums von 20. bis 22. September 1985 in Salzburg), hrsg von H. Dopsch. Salzburg, 1986, 59—69.
- B o b a, I. Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the 9th Century (Slavo-Orientalia, 2). The Hague—Wiesbaden, 1967.
- B o b a, I. The Pannonian Onogurs, Khan Krum and the Formation of the Bulgarian and Hungarian Polities. — BHR, 11/1, (1983), 73—76.
- B o g y a y, Th. v. Lechfeld — Ende und Anfang. Geschichtliche Hintergründe, ideeler Inhalt und Folgen der Ungarnzüge. München, 1955.
- B o g y a y, Th. v. Ungarnzüge gegen und für Byzanz: Bemerkungen zu neueren Forschungen. — Ural-Altäische Jahrbücher, 60, (1988), 27—38.
- B o g y a y, Th. v. Stephanus rex. Versuch einer Biographie. Wien, 1976.
- B o n e v, Č. L'église orthodoxe dans les territoires carpato-danubiens et la politique pontificale pendant la première moitié du XIIIe siècle. — EB, 22/4, (1986), 101—108.
- B o w l u s, Ch. R. Die geographische Lage des Mährischen Reiches anhand fränkischer Quellen. — Bohemia, 28, (1987), 1—24.
- B o w l u s, Ch. R. Imre Boba's Reconsiderations of Moravia's Early History and Arnulf of Carinthia Ostpolitik (887—892). — Speculum, 62/3, (1987), 552—574.
- B o ž i l o v, Iv. One of Omurtag's memorial Inscriptions. — BHR, 1, (1973), 72—76.
- B o ž i l o v, Iv., Chr. D i m i t r o v. About the Historical Geography of the Northern Black Sea Coast. — BHR, 13/4, (1985), 50—68.
- B r a n d, Ch. M. Byzantium confronts the West 1180—1204. Harvard, 1968.
- B r é h i e r, L. Vie et mort de Byzance. Le monde byzantin, I (L'évolution de l'humanité, 32). Paris, 1948.
- B r e z e a n u, St. „La Bulgarie d'au — de la l'Ister“ a la lumiere des sources écrites médiévales. — EB, 20/4, (1984), 124—128.
- B r o w n i n g, R. Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier. London, 1975.
- The Cambridge Medieval History. Vol. IV: The Byzantine Empire, part 1: Byzantium and her Neighbours, ed. by J. M. Hussey with ed. ass. of D. M. Nicol and G. Gowan. Cambridge, 1966.
- C a n k o v a-P e t k o v a, G. Griechisch-bulgarische Bündnisse in den Jahren 1235 und 1246. — Byzbg., 3, (1969), 49—67.
- C a n k o v a-P e t k o v a, G., B. P r i m o v. Dubrovnik, Byzantium and Bulgaria at the end of the 12th century. — EH, 3, (1966), 79—94.
- C a v e, C. di. L'arrivo degli Ungheresi in Europa e la conquista della patria. Fonti e letteratura critica (Testi, Studi, Strumenti, 10). Spoleto, 1995.

- C h e y n e t, J. — Cl. Pouvoir et contestations a Byzance (963—1210). Paris, 1990.
- C s u d a y, E. Die Geschichte der Ungarn. Wien, 1900.
- D a r k ó, E. Byzantinisch-ungarische Beziehungen in den zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts, Mit 2 Tafeln. Weimar, 1933.
- D e é r, J. Le problème du chapitre 38 du De administrando Imperio. — In: Mélanges Henri Grégoire, 4 / Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, 12, (1952), 93—121.
- D i a c o n u, P. Les Pethchénègues au Bas-Danube (Bibliotheca Historica Romaniae, 27). Bucarest, 1970.
- D i m i t r o v, Chr. Bulgaria and the Magyars at the beginning of the 10th century. — EB, 22/2, (1986), 61—77.
- D i m i t r o v, Chr. Die Magyaren in Makedonien (X.—XII. Jh.). — BHR, 23/3, (1995), 5—11.
- D ö l g e r, Fr. Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. — Archivum Europae centro-orientalis, 8, (1942) / Ostmitteleuropäische Bibliothek, 42, 315—342 (D ö l g e r, Fr. Παρασπόρα. 30. Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprachen des byzantinischen Reiches. Ettal, 1961, 153—177).
- D u j č e v, Iv. Carlo I d'Angiò, gli Slavi meridionali e il Concilio di Lione del 1274. — In: Studi in memoria di P. Adiuto Putignani. Cassano—Bari, 1975, 111—125.
- D u j č e v, Iv. La conquête turque de la peninsule de Balkans de 1371 a 1389. — EH, (1975), 89—100 (D u j č e v. Medioevo, IV/2, No LX).
- D u j č e v, Iv. Il francescanesimo in Bulgaria nei secoli XIII e XIV. — Miscellanea Franciscana, 34/3, (1934), 254—264 (D u j č e v. Medioevo, I, 415—420).
- D u j č e v, Iv. Medioevo byzantino-slavo. I. Saggi di storia politica e culturale (Studi e testi, 102). Roma, 1965; III. Altri saggi di storia politica e letteraria (Studi e Testi, 119). Roma, 1971; IV/1—2 (Studia slavico-byzantina et medievalia europensia, 3). Sofia, 1996.
- D u j č e v, Iv. I rapporti fra la Calabria e la Bulgaria nel Medioevo. — In: Atti IV Congresso Storico Calabrese. Napoli, 1969, 235—250 (D u j č e v. Medioevo, III, 507—521).
- D u j č e v, Iv. Rapporti fra Venezia e la Bulgaria nel Medioevo. — In: Venezia e il Levante fino al sec. XV. Firenze, 1973, 237—259 (D u j č e v. Medioevo, IV/2, No LII).
- D u j č e v, Iv. La spedizione catalana in Oriente all'inizio del secolo XIV e di Bulgari. — Anuario de Estudios medievales 9 (Barcelona, 1974—1979), 425—437 (D u j č e v. Medioevo, IV/2, No LIII).
- D u n l o p, D. M. The History of the Jewish Khazars. New York, 1967.
- D v o r n i k, F. Byzantine Missions among the Slavs. SS. Cyril and Methodius. New Brunswick, N.J., 1970.
- E g g e r s, M. Das „Grossmährische Reich“ — Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, 40). Stuttgart, 1995.
- E n g e l, P. János Hunyadi: The Decisive Years of His Career (1440—1444). — In: From Hunyadi to Rácóczi: War and Society in the Late Medieval and Early Modern Hungary. Ed. by J. M. Bak and B. K. Király. Brooklin—New York, 1982, 103—123.
- E n g e l, P. Király hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437). Budapest, 1977 (Értekezések a történeti tudományok köréből, 83).
- E r d é y i, I. Das Altungartum und die Bulgaren in Osteuropa. — In: Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations, 137—143.
- E s k e n a s y, V. Notes concernant l'histoire du littoral ouest de la Mer Noire: Dobrotich et ses relations avec Génes. — RRH, 1982, № 2.

- Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis 11. Jahrhundert (Symposium Nitra, 6. bis 10. November 1994), hrsg. von D. Bialekova, J. Zabožnik. Bratislava, 1996.
- F a i l l e r, A. Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère, I. — REB, 38, (1980), 5—103; II. REB, 39, (1981), 145—249.
- F a s o l i, G. Le incursioni ungare in Europa nel secolo X (Biblioteca storica sansoni, n. s. 11). Firenze, 1945.
- F é h e r, G. Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V.—XI. Jahrhunderten. Budapest, 1921.
- F e r l u g a, J. Untersuchungen zur byzantinischen Provinzverwaltung VI.—XIII. Jahrhundert. Gesammelte Aufsätze. Amsterdam, 1992.
- F i n e, J. V. A. The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century. Ann Arbor. Michigan, 1983.
- F i n e, J. V. A. The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor. Michigan, 1987.
- F o d o r, I. On the earliest Hungarian-Turkic Contacts. — In: Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations, 145—152.
- F o d o r, I. On Magyar-Bulgar-Turkic Relations. — In: Chuvash Studies, ed. A. Róna-Tas (Bibliotheca Orientalia Hungarica, 28). Budapest, 1982.
- F o l z, R., A. G u i l l o u, L. M u s s e t, D. S o u r d e l. De l'Antiquité au Monde médiéval (Peuples et civilisations, 5). Paris, 1972.
- F o n t, M. Ungarn, Bulgarien und das Papsttum um die Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert. — Hungaro-Slavica. Budapest, 1988, 259—266.
- G a g o v a, Kr. The Third Crusade in Thrace. Toponyms. — EH, 13, (1985), 98—112.
- G e a n o k o p l o s, D. J. Emperor Michael Palaeologus and the West. A Study on Byzantine-Latin Relations. Cambridge, Ma., 1959.
- G e l c i c h, J., L. T h a l l ó c z y. Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára/ Diplomatarium relationum republicae Ragusanae cum regno Hungariae. Budapest, 1887.
- G e m i l, T. Mircea l'Ancien face a la politique impériale de Bayezid Ier. — RRH, 25/1—2, (1986), 3—21.
- G e m i l, T. Români și Otomanii în secolele XIV—XVI (Biblioteca istorică, 74). Bucuresti, 1991.
- G e o r g i e v a, S. The Byzantine Princesses in Bulgaria. — Byzbg., 9, (1995), 163—201.
- G i l l, J. John V Palaeologus at the court of Louis I of Hungary (1366). — Byzsl., 38, (1977), 31—38.
- G i u r e s c u, C. C., D. C. G i u r e s c u. Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi. Ediția a doua, revăzută și adăugită. Bucuresti, 1975.
- G j u z e l e v, V. Beiträge zur Geschichte des Königreiches von Vidin im Jahre 1365. — Südost-Forschungen, 39, (1980), 1—16 (In: G j u z e l e v. Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter/Miscellanea bulgarica, 3. Wien, 1986, 225—240).
- G j u z e l e v, V. La Bulgarie, Venice et l'Empire latin de Constantinople au milieu du XIIIe siècle. — BHR, 2/4, (1975), 38—49 (In: G j u z e l e v. Medieval Bulgaria. Byzantine Empire, Black Sea-Venice-Genoa. Villach, 1988, 277—288).
- G j u z e l e v, V. Bulgarien und die Balkanhalbinsel in den geographischen Vorstellungen des angelsächsischen König Alfred der Grosse (871—901). — Byzbg., 4, (1973), 91—104 (In: G j u z e l e v. Forschungen, 161—174).
- G j u z e l e v, V. Bulgarien und das Kaiserreich von Nikaia (1204—1261). — JÖB, 26, (1977), 143—154 (In: G j u z e l e v. Forschungen, 213—224).
- G j u z e l e v, V. Bulgarisch-frankische Beziehungen in den ersten Hälfte des IX. Jhs. — Byzbg., 2, (1966), 15—39 (In: G j u z e l e v. Forschungen, 135—159).
- G j u z e l e v, V. La guerre bulgare-hongroise au printemps de 1365 et les documents nouveaux sur la domination hongroise du Royaume de Vidin. — Byzbg., 6, (1980), 153—172 (In: G j u z e l e v. Medieval Bulgaria, Byzantine Empire, Black Sea—Venice—Genoa, 231—250).
- G j u z e l e v, V. Das Papsttum und Bulgarien im Mittelalter (9.—14. Jh.). — BHR, 5/1, (1977), 34—58 (In: G j u z e l e v. Forschungen, 175—199).
- G j u s e l e v, V. Les Protobulgares. Introduction a l'histoire de la Bulgarie d'Asparoukh. Sofia-presse, 1979.
- G j u z e l e v, V. I rapporti bulgare-genovesi nei secoli XIII—XV. — In: Genova e la Bulgaria nel Medioevo. Genova, 1984, 99—111 (In: G j u z e l e v. Medieval Bulgaria, 351—363).
- G j u z e l e v, V. Les relations bulgare-vénetiennes durant la première moitié du XIVe siècle. — BHR, 2/4, (1975), 38—49 (In: G j u z e l e v. Medieval Bulgaria, 289—321).
- G ö c k e n j a n, H. Hilfsvölker und Grenzwachter in mittelalterlichen Ungarn (Quellen und Studien zur Geschichte der östlichen Europa, 5). Wiesbaden, 1972.
- G o l b, N., O. P r i t s a k. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca—London, 1982.
- G o l d e n, P. B. Khazar Studies. An historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars, I (Bibliotheca Orientalia Hungarica, 25/1). Budapest, 1980.
- G r é g o i r e, H. Le nom et l'origine des Hongrois. — Byz., 12, (1937), 645—650.
- G r é g o i r e, H. L'habitat „primitif“ des Magyars et les Σαβάρτοι ἄσφαλοι. — Byz., 13, (1938), 269—278.
- G r u m e l, P. La Chronologie (Traté d'études byzantines, I). Paris, 1959.
- G u i l l a n d, R. Byzance et les Balkans sous le règne d'Isaac Ange (1185—1195). — Actes du XIIe Congrès d'études byzantines (Ohrid, 1961), II. Beograd, 1964, 125—137.
- G ü n d i s c h, G. Siebenbürgen in den Türkenabwehr, 1395—1526. — RRH, 13/3 (1974), 415—443.
- G y ö r f f y, Gy. Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez (Angaben zur Geschichte der Rumänen im 13. Jh. und zu Anfängen des rumänischen Staates), II.—Történelmi Szemle, 7/3—4, (1964), 537—568.
- G y ö r f f y, Gy. Arpad. Persönlichkeit und historische Rolle. — Acta antiqua, ASH, 26, (1978), 115—136.
- G y ö r f f y, Gy. Az Árpád-kori Magyarország Történeti Földrajza /Geographia Historica Hungariae tempore stirpta Arpadianae. I—III. Budapest, 1963—1989.
- G y ö r f f y, Gy. Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II. — In: Actes du XIIe Congrès d'Etudes byzantines (Ochrid, 1961), II. Beograd, 1964, 149—154.
- G y ö r f f y, Gy. Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert. — Studia Slavica, ASH, 5, (1959), 9—74.
- G y ö r f f y, Gy. König Stephan der Heilige. Corvina, 1988.
- G y ö r f f y, Gy. Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn. — Acta historica, ASH, 31, (1985), 231—270.
- G y ö r f f y, Gy. Die Nordwestgrenze des Byzantinischen Reiches im 11. Jahrhundert und die Ausbildung des „ducatu Sclavoniae“. — In: Mélanges offerts a Szabolcs de Vajay. Braga, 1971, 295—313.
- G y ö r f f y, Gy. Le rôle de Byzance dans la conversion des Hongrois. — In: Cultus et cognitio. Studia z dziejów sredniowiecznej kultury (Homage a A. Gieysztor). Warszawa, 1976, 169—180.
- G y ö r f f y, Gy. Der Ursprung der Szekler. — Ungarischen Jahrbücher, 22/1, (1942), 129—151.
- G y ö r f f y, Gy. Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende (Studia historica, ASH, 186). Budapest, 1983.

- H a l a s i - K u n, T. The Realm of Glad—Gilad, precursor of Ajtony according to some Ottoman Data. — In: *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations*, 113—118.
- H a n a k, W. K. The Great Moravian Empire: An Argument for a Northern Location. — *Medievalia Historica Bohemica*, 4, (1995), 7—24.
- H e c h t, W. Die byzantinische Aussenpolitik zur Zeit der letzten Komnenkaiser (1180—1185). Neustadt/Aisch, 1967.
- H e r c e g h, G. Magyarország külpolitikája (The Foreign Policy of Hungary). Budapest, 1987.
- History of the Crusades, gen. ed. K. M. Setton, I: The first hundred years, ed. M. W. Baldwin. Madison—Milwaukee—London, 1969.
- H o l b a n, M. Din cronică relatiilor româno-ungare on secolele XIII—XIV (Biblioteca istorică, LVII). București, 1981.
- H ó m a n, B. Geschichte der ungarischen Mittelalters. I. Berlin, 1940; II. Vom Ende des XII. Jahrhunderts bis zu den Anfängen des Hauses Anjou. Berlin, 1943.
- H ó m a n, B. Hungary 1301—1490. — In: *The Cambridge Medieval History*, VIII. Cambridge, 1938, 587—619.
- H o u s l e y, N. King Louis the Great of Hungary and the Crusade (1342—1382). — *The Slavonic and East European Review*, 62, (1984).
- H u b e r, A. Die Streitigkeiten zwischen König Bela IV. und seinem Sohne Stefan. — In: *H u b e r. Studien über die Geschichte Ungarns in Zeitalter der Arpaden*. Wien, 1883, 23—37.
- Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Budapest, 1976.
- H u x l e y, G. Steppe-Peoples in Konstantinos Porphyrogenetos. — *JÖB*, 34, (1984), 77—89.
- I o r g a, N. Histoire des Roumains et de la romanité orientale. I—VIII. Bucarest, 1937—1940.
- I o r g a, N. Istoria lui Mihai Viteazul. București, 1968.
- J i r e č e k, K. Geschichte der Serben. II. (1371—1537). Gotha, 1918.
- K i e n i t z, F. K. Türken und Madjaren. Zu ihrem Herkunfts-, Geschichts- und Bezugsverhältnis. — *Südosteuropa—Mitteilungen*, 25/4, (1985), 24—37.
- K o s z t o l n y i k, Z. J. Five Eleven Century Hungarian Kings: Their Policies and Their Relations with Rome (East European Monographies, Boulder, 79). New York, 1981.
- K o s z t o l n y i k, Z. J. From Coloman the Learned to Bela III (1095—1196): Hungarian Domestic Policies and Their Impact upon Foreign Affairs (East European Monographies, Boulder, 220). New York, 1987.
- K r a v a r i, M. Villes et villages en Macédoine occidentale. Paris, 1989.
- K r i s t ó, Gy. Ajtony and Vidin. — In: *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations*, 129—135.
- K r i s t ó, Gy. Az Anjou-kor háborúi (Die Kriege der Anjouzeit). Budapest, 1988.
- K r i s t ó, Gy. Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301. Corvina, 1993.
- K r i s t ó, Gy. Levedi törzssövetségétől Szent István államáig (Von Stammesbund Levedias bis zum Staat Stephans des Heiligen). Budapest, 1980.
- K u m o r o v i t z, L. B. Buda (és Pest) alakulásának kezdetei [Die Anfänge der Entwicklung zur Hauptstadt von Buda (und Pest)]. — *Tanulmányok Budapest mulfjából*, 18, (1974), 7—57.
- K u m o r o v i t z, L. B. I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török“) háborúja [La guerre de Valachie (et la guerre „turque“) du roi Louis Ier en 1375]. — *Századok*, 117/5, (1983), 919—982.
- K u p e l w i e s e r, L. Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács 1526. — Wien—Leipzig, 1895.

- Kurze Geschichte Siebenbürgens. Budapest, 1990.
- K u z e v, A. I. Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža. 2. Die letzten Grenze des Despotat der Dobrudža. — In: *Recherches de géographie historique*, I (Studia balcanica, 10, (1975).
- L a i o u, A. E. Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282—1328 (Harvard Historical Studies, 88). Cambridge, Mass., 1972.
- L a n g d o n, J. S. The Forgotten Byzantine-Bulgarian Assault and Siege of Constantinople 1235—1236, and the Breakup of „entente cordiale“ between John III Ducas Vatatzes and John Asen II as Background to the Genesis of Hohenstaufen-Vatatzes Alliance of 1242. — *Byzantina kai Metabyzantina*, 4, (1985)/*Byzantine Studies in Honour of M. V. Anastos*, ed. by S. Vryonis, Jr. Malibu, 1985, 105—135.
- L á s z l ó, Gy. Les Onoghurs en Europe centrale. — *Balcanoslavica*, 1, (1972), 113—119.
- L a u r e n t, V. Ο Βαρδαριότητων ἠτοι Τούρκων. Pérses, Turcs asiatiques ou Turcs hongrois. — В: *Сборник в памет на проф. П. Ников (ИБИД, 16—18)*. С., 1940, 275—289.
- Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècles. Budapest, 1972.
- L i g e t i, L. Levedia és Etelköz. — *Magyar Nyelv*, 81, (1985), 1—19.
- L i n d a r s k y, J. Alfred the Great and the Ancient Geography. — *Speculum*, 39/3, (1964), 432—446.
- L i p t a k, P. Avars and Ancient Hungarians. Budapest, 1983.
- L o e n e r t z, R. -J. Notes d'histoire et de chronologie byzantines, I. — *REB*, 17, (1959), 158—167 (L o e n e r t z, R. -J. *Byzantina et Franco-Graeca (Studia Testi)*, 118). Roma, 1970, 421—432.
- L o n g n o n, J. L'empire latin de Constantinople et la Principauté de Morée. Paris, 1949.
- L o u n g h i s, T. C. Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu' aux Croisades (407—1096). Athenes, 1980.
- L ü t t i c h, R. Die Ungarnzüge in Europa im X. Jahrhundert. Budapest, 1910.
- M a c a r t n e y, C. A. The Attack on „Valandar“. — *Byzantinisch-Neugriechischer Jahrbuch*, 1929—1930, 159—170.
- M a c a r t n e y, C. A. The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930.
- M a c a r t n e y, C. A. The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide. Cambridge, 1953.
- M a k k, F. The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th century. Budapest, 1989.
- M a k k, F. Les relations hungaro-byzantines aux Xe—XIIe siècles. — In: *European Intellectual Trends*, ed. by F. Glatz, IV (Etudes Historiques Hongroises, publiées a l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques). Budapest, 1990, 11—25.
- M a k k, F. Relations hungaro-byzantines a l'époque de Béla III. — *Acta historica ASH*, 31/1—2, (1985), 3—32.
- M a l i n g o u d i s, Ph. Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des Zweiten Bulgarischen Staates. — *Byzantina*, 10, (1980), 51—147.
- M á l y u s z, E. I. Kaiser Sigismund in Ungarn 1387—1437. Budapest, 1990.
- M a r c z a l i, H. A Vezérek kora és a királyság megalapítása / A Magyar nemzet története. II. Budapest, 1895 (reprint: 1994).
- M a r c z a l i, H. Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301) / A Magyar nemzet története. III. Budapest, 1896 (reprint: 1995).
- M a r q u a r t, J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903 (Nachdruck: Darmstadt, 1961).
- M a v r o m a t i s, L. La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin. Thessaloniki, 1978.

M i l l e r, W. The Latins in the Levant. A History of the Frankish Greece (1204—1566). London, 1908 (reprint: Cambridge—New York, 1964).

M i n e a, I. Magyar-bolgár-oláh érintkezés Nagy Lajos alatt. Budapest, 1907.

M o r a v c s i k, Gy. Byzantinoturcica. I—II. Berlin, 1958.

M o r a v c s i k, Gy. Byzantium and the Magyars. Budapest, 1970.

M o r a v c s i k, Gy. Die ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen. — RESEE, 7/1, (1969), 168—171.

M o r a v c s i k, Gy. Les relations entre la Hongrie et Byzance a l'époque des Croisades. — In: M o r a v c s i k. Studia byzantina. Budapest, 1967, 314—319.

M o r a v c s i k, Gy. Zur Geschichte der Onoguren. — In: M o r a v c s i k. Studia byzantina, 84—118.

M u s s e t, L. Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe—XIe siècles). Paris, 1970 (Nouvelle Cléo, 12 bis).

N é m e t h, J. La question de l'origine des Sicules. Budapest, 1941 (Ostmitteleuropäische Bibliothek, hrsg. E. Lukinich, 27).

N e r a n t z i - V a r m a z i, B. N. Το Βυζάντιο και η Δύση (1354—1369). Σύμβολη στην ιστορία των πρώτων χρόνων της μονοκρατορίας του 'Ιωαννή Ε' Παλαιολογού (Αριστοτελείο Πανεπιστημίο Θεσσαλονίκης εϊπιστημονική εϊπετηρίδα της Φιλοσοφικής σχολής. Παράρητμα 'αρίθμος, 33). Θεσσαλονίκη, 1989.

N i c o l, D. M. Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations. Cambridge etc., 1988.

N i c o l, D. M. The Despotate of Epiros (I). Oxford, 1957.

N i c o l, D. M. The Despotate of Epiros 1267—1479 (II). A contribution to the history of Greece in the middle ages. Cambridge—London—New York—New Rochelle—Melbourne—Sidney, 1984.

N i c o l, D. M. The last centuries of Byzantium 1261—1453. Second edition. Cambridge, 1993 (reprint: 1994).

N i c o l, D. M. The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204—1261. — In: The Cambridge Medieval History, IV/1, 275—330 (D. M. N i c o l. Byzantium: Its Ecclesiastical History and Relations with the Western World. VR CS London, 1972, No III).

O b o l e n s k y, D. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500—1453. London, 1971.

O i k o n o m i d è s, N. Documents et études sur l'institutions de Byzance. VR CS. London, 1976.

O i k o n o m i d è s, N. Les listes de préseance byzantines des IXe et Xe siècles (Le monde byzantin, 5). Paris, 1972.

O i k o n o m i d è s, N. Vardariotes-W. l. nd. r.-V. n. nd. r.: Hongrois instalés dans la vallée du Vardar en 934. — Südost-Forschungen, 32, (1973), 1—8 (O i k o n o m i d è s. Documents et études, XXII).

O l t e a n u, St. State Formations on the Territory of Romania and the Process of their Unification in the Ninth-Fourteenth Centuries (Romanian Knezdoms and Voivodships). — In: Relations, 249—264.

O s t r o g o r s k y, G. Geschichte des byzantinischen Staates (Byzantinisches Handbuch I, 2/ Handbuch des Altertumwissenschafts XII/1, 2). München, 1963.

P a i s, D. Anonymus Gesta Hungarorum. Béla kiraly jegyzojenek konyve a magyarok cselekedeteirol. Budapest, 1977.

P a p a c o s t e a, S. La Valachie et la crise de structure de l'empire ottoman (1402—1413). — RRH, 25/1—2, (1986), 23—33.

P a s c u, St. Voievodatul Transilvaniei. I. Cluj, 1971.

P a u l e r, Gy. A Magyar nemzet története az Árpád házi királyok alatt. II. Budapest, 1899 (reprint: 1984).

P e s t y, Fr. A Szörényi bánóság és szörény vármegye története. I—II. Budapest, 1877.

P e t k o v, K. From Rebels against the Crown to Fideli Nostri Bulgari: the Political Image of the Orthodox Balkans in East Central Europe (1354—1572). — EB, 31/1, (1995), 107—125.

P e t k o v a, Il. A propos de la politique de la Hongrie dans les Balkans vers le milieu du XIII siècle. — EB, 16/3, (1980), 108—115.

P e t k o v a, Il. Nordwestbulgarien in der ungarischen Politik der Balkanhalbinsel in 13. Jahrhundert. — BHR, 11/1, (1983), 57—65.

P l j a k o v, Z. Die Aussenpolitik des Bulgarischen Staates um das Ende des 13. Jhs. (1292—1300). — EH, 12, (1984), 21—36.

P l j a k o v, Z. Die bulgarisch-byzantinische Beziehungen Anfang des 14. Jahrhunderts (1300 bis Mitte 1305). — BHR, 18/3, (1990), 33—45.

P l j a k o v, Z. Le relations bulgare-byzantines a la fine du XIII siècle (1277—1292). — Byzbg., 8, (1986), 267—286.

P o h l, W. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567—822 n. Chr. München, 1988.

P o p, I.-A. Romanians and Hungarians from the 9th to the 14th Century. The Genesis of the Transylvanian Medieval State. Cluj—Napoca, 1996.

Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari. T.I (Settimane di Studio, 35). Spoleto, 1988.

P r i t s a k, Om. From the Sábirs to the Hungarians. — In: Hungaro-Turcica, 17—30. (P r i t s a k. Studies, No V).

P r i t s a k, Om. Studies in medieval Eurasian history (VR. CS, 132). London, 1981.

P r i t s a k, Om. The Pečenegs: a case of social and economic transformation. — AEMAe, 1, (1975), 216—217. (P r i t s a k. Studies, No X).

P r i t s a k, Om. Die bulgarischen Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.

Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit (PLP). Erstellt von E. Trapp unter Mitarbeit von R. Walther, H.-V. Beyer und S. Kaplaneres. Fasz. 1. Wien, 1976; Fasz. 8. Wien, 1986; Addenda und Corrigenda zu Fasz. 1—8. Wien, 1988; Fasc. 9. Wien, 1989 (Österr. Akad. der Wissen., Veröffentlichen der Kommission für Byzantinistik, I/1, 8, Add. 1—8, 9).

Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania, ed. M. Constantinescu, St. Pascu, P. Diaconu. Bucuresti, 1975.

R i l e y - S m i t h, J. Les Croisades. Paris, 1990.

R i p o c h e, J. P. Constantine VII Porphyrogénète et sa politique hongrois au milieu du Xe siècle. — SOF, 36, (1977), 1—8.

R o k a i, P. Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435—1437). — Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 12/1, (1969), 89—109.

R ó n a - T a s, A. Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungartums. — In: Studien zur Ethnogenese, II (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, 78). Düsseldorf, 1988, 107—142.

R u n c i m a n, St. A History of the First Bulgarian Empire. London, 1930.

R u n c i m a n, St. The Emperor Romanus Lacapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium. Cambridge, 1929 (reprint: 1963).

R u n c i m a n, St. A History of the Crusades. I: The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem; II: The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East (1100—1187). Cambridge, 1954.

R u n c i m a n, St. The Sicilian Vesper. Cambridge, 1958.

R u s u, M. The Autochthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th—11th Centuries. — In: Relations, 201—218.

- S e n g a, T. Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz (Les campagnes de Bulgarie, de Galicie et d'Autriche du prince Béla). — Századok, 122/1–2, (1988), 36–51.
- S e t t o n, K. M. The Papacy and the Levant (1204–1571). Vol. I. The Thirteenth and Fourteenth centuries. Philadelphia, 1976.
- S i l b e r s c h m i d t, M. Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des Türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen Venedigs zu Byzanz, Ungarn und Genua und zum Reiche von Kiptschak (1381–1400). Leipzig–Berlin, 1923.
- Š i š i ć, F. Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegova doba (1350–1416). Zagreb, 1902.
- S o u l i s, G. The Serbs and Byzantium during the reign of Tsar Stephen Dushan (1331–1355) and his successors. Washington, D. C., 1984.
- S o u s t a l, P. Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos); TIB, 6, (Österr. Akad. der Wissen., Phil.-hist. Kl., Denkschriften, 221). Wien, 1991.
- S t a d t m ü l l e r, G. Ungarns Balkan Politik im zwölften und dreizehnten Jahrhundert. — In: Festschrift Michael de Ferdinandy. München, 1972, 603–613.
- S u g a r, P. F. Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804 (A History of East Central Europe, 5). Seattle, Wash., 1977.
- S ü t t e r, B. Die Steiermark in Zeiten des Umbruchs. Zum Kampf um die Steiermark im Interregnum und ihre Leistungen nach 1282 zur Rettung des Hauses Habsburg in Österreich. — In: 800 Jahre Steiermark und Österreich 1192–1992. Der Beitrag der Steiermark zur Österreich Grosse. Hrsg. O. Pickl–R. F. Hausmann. Graz, 1992.
- S w e e n e y, J. R. Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation: A Study in Medieval Papal Diplomacy. — Church History, 42, (1973), 320–334.
- S z a k á l y, F. Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365–1526). — Acta Orientalia, ASH, 33/1, (1979), 65–111.
- S z é k e l y, Gy. La conquête turco-bulgare et la fondation de l'Etat bulgare. — In: Turcic-Bulgarian-Hungarian relations, 7–32.
- S z e n t p é t e r y, Em. Das Banat von Machow. — Ungarische Rundschau, 4, (1915), 872–883.
- S z o v á k, K. „Wer war der anonyme Notar?“. Zur Bestimmung der Verfassers der Gesta Hungarorum. — Ungarn-Jahrbuch, 19, (München, 1991/1992), 1–16.
- T a k á c s, S. A. What about Varna? Two accounts of the Battle by Michael Beheim and Paraspondylos Zotikos. — BF, 20, (1994), 247–259.
- T h a l l ó c z y, L. Nagy Lajos és a bulgár bánság (Ludwig der Grosse und das Banat von Bulgarien). — Századok, 34, (1900), 577–615.
- T h i r i e t, F. La Roumanie vénétienne au Moyen Age. La développement et l'exploitation du domaine colonial vénétien (XIIe–XVe siècles). Paris, 1959.
- T h i r i e t, F. Vénise et la occupation de Ténédos au XIVe siècle. — Mélange d'archéologie et d'histoire, 65, (1953) (T h i r i e t, F. Études sur la Roumanie greco-vénétienne. VR CS London, 1977, No II), 221–234.
- T o y n b e e, A. Constantine Porphyrogenitus and his World. Oxford, 1973.
- Turcic-Bulgarian-Hungarian Relations (VIth–XIth Centuries)/Studia Turco-Hungarica. 5. Budapest, 1981.
- U r b a n s k y, A. G. Byzantium and the Danube Frontier. A Study of the Relations between Byzantium, Hungary and the Balkans during the Period of the Comneni. New York, 1968.
- V á c z i, P. The Byzantine Emperor Constantine Porphyrogenitus and the Saga of the Hungarian Conquest. — Hungarian Studies, 4, (1988), 129–135.
- V á c z i, P. Etelköz — die frühere Heimat der Ungarn. — Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 14, (1985), 169–175.

- V a j a y, Sz. de. Der Eintritt des ungarischen Stämmesbundes in den europäische Geschichte (862–933). Mainz, 1968.
- V a j a y, Sz. de. Grossfürst Geysa von Ungarn. Familie und Verwandtschaft. — Südost-Forschungen, 21, (1962), 45–101.
- V a r a d y, L. Revision des Ungarn-Images von Konstantin Porphyrogenitus. Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogenitus über die Politikgeschichte der Ungarn. — BZ, 82, (1989), 22–58.
- V e r e s, P. Le rôle des facteurs écologiques et économiques dans la Conquête du Bassin des Carpathes par les Hongrois. — In: Les questions, 213–230.
- V e r n a d s k y, G. Ancient Russia (A History of Russia, I). New Heaven, 1943.
- V e r n a d s k y, G., M. de F e r d i n a n d y. Studien zur ungarischen Frühgeschichte, I. Lebedia; II. Almos. München, 1957 (Südosteuropäische Arbeiten, 47).
- W e n z e l, G. Ozorai Pipó. Magyar történelmi jellemtrajz Zsigmond király korából. — Magyar Akadémiai Ertesítő, 3, (1859), 172–243.
- W e n z e l, G. Rosztislaw galicsiai herceg, IV. Béla magyar királynak veje (Ertekezések a történelmi tudományok köréből, XIII/VIII). Budapest, 1887.
- W e r n e r, E. Die Geburt einer Grossmacht — die Osmanen (1300–1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus. Zweite, verbesserte und erweiterte Auflage (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, 13). Wien–Köln–Graz, 1972.
- W e r t n e r, M. Boris und Rostislav. Beitrag zur Geschichte der russisch-polnisch-ungarischen Beziehungen. Berlin, 1899.
- W e r t n e r, M. Glossen zur bulgarischen Zaren-Genecologie. Beitrag zur Kenntniss der ungarisch-bulgarischen Beziehungen. I. — UR, 10, (1890), 809–841; II. — UR, 11, (1891), 17–34.
- W e r t n e r, M. Ungarns Palatine und Bane im Zeitalter der Arpaden. — UR, 14, (1894), 129–177.
- W o l f, R. L. The Latin Empire of Constantinople. — In: A History of the Crusades. II. Madison, Wisconsin, 1969, 187–233 (W o l f, R. L. Studies on the Latin Empire of Constantinople. VR CS, 55. London, 1976, No I).
- W o l f, R. L. The „Second Bulgarian Empire“. Its Origin and History to 1204. — Speculum, 24/2, (1949), 167–206.
- W o l f r a m, H. Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907. Wien, 1987.
- W o l f r a m, H. The Image of Central Europe in Constantine VII Porphyrogenitus. — In: Constantine VII Porphyrogenitus and his Age (Second International Bizantine Conference — Delphi, 22–26 July 1987). Athenes, 1989, 5–14.
- W o z n i a k, F. E. Byzantine Policy on the Black Sea or Russian Steppe in the Late 830's. — BS, 11/1, (1975), 56–62.
- W o z n i a k, F. E. Byzantium, the Pechenegs and Rus': the Limitation of a Great Power's Influence on its Clients in the 10th Century Eurasian Steppe. — Archivum Eurasiae medii aevi, 4, (1984), 299–316.
- Z a c h a r i a d o u, E. A. Romania and the Turks (c. 1300–c. 1500). VR CS, 211. London, 1985.
- Z s o l n a y, V. von. Vereinigungsversuche Südosteuropas im 15. Jahrhundert. Johann von Hunyadi. Frankfurt am M.–Koblenz, 1967.

ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ:

ВВ = Византийски временник
ВИС = Военноисторически сборник
ГНМ = Годишник на Народния музей, София
ГСУ, БФ, ИФ, ИФФ, ФИФ = Годишник на Софийския университет, Богословски факултет, Исторически факултет, Историко-филологически факултет, Философско-исторически факултет
ЖМНПр = Журнал Министерства народного просвещения
ЗРВИ = Сборник радова Византолошког института
ИАИ = Известия на Археологическия институт
ИБАИ = Известия на българския Археологически институт
ИИБИ = Известия на Института за българска история
ИИВИ = Известия на Института за военна история
ИИД = Известия на Историческото дружество
ИИИ = Известия на Института за история
ИОРЯС = Известия Отделения русского языка и словесности
ИП = Исторически преглед
ИЧ = Исторически часопис
МП = Македонски преглед
Нум = Нумизматика
СА = Советская археология
СББАН = Сборник на БАН
СБНУНК = Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
СКА = Српска краљевска академија
СпБАН = Списание на БАН
АЕМАе = Archivum Eurasiae medii aevi
ASEER = The American Slavonic and East-European Review
ASH = Academiae Scientiarum Hungariae
BF = Byzantinische Forschungen
BG = Byzantinische Geschichtsschreiber
BHR = Bulgarian Historical Revue
BS = Byzantine Studies
BZ = Byzantinische Zeitschrift. Köln.
Byz = Byzantion. Bruxelles
Byzbg = Byzantinobulgarica. Sofia
Byzsl = Byzantinoslavica. Praha
CFHB = Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CS = Collected Studies
DOT = Dumbarton Oaks Texts
DOP = Dumbarton Oaks Papers
EB = Etudes balkaniques. Sofia
EH = Etudes historiques. Sofia
JÖB = Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik. Wien
MGH, SS, SRG = Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, Scriptores Rerum Germanicarum. Hannoverae (Nachdruck: Stuttgart)
OG = Osmanische Geschichtsschreiber

REB = Revue des études byzantines. Paris.
RESEE = Revue des études Sud-est européennes. Bucarest
RRH = Revue Roumaine d'histoire. Bucarest
SOF = Südost-Forschungen. München
TM = Travaux et Mémoires. Paris
UG = Ungarns Geschichtsschreiber
UR = Ungarische Revue. Budapest
VR = Variorum Reprints. London

ПОКАЗАЛЕЦ*

А

- Абхазия 61
 авари 12, 13, 18, 26, 32, 37, 40, 50
 Аварски каганат 12, 16, 19
 Августа, гр. в Швабия 54
 австрийци 103, 149, 152, 168, 169, 202, 204
 Австрия 112, 135, 136, 169, 210
 Агатий Миринейски 14, 15
 Адвис (Завиша Чарни от Габрави), полски рицар 268
 Адралест Диоген, стратег на Морава 89
 Адрианоупол (Одрин) 29, 61, 137, 265, 274, 277, 287, 288, 295
 Адриатика 196
 Адриатическо крайбрежие 58, 78
 Адриатическо море 53, 54, 58
 Азия 15, 19
 Айтон (вж. и Охтум, Ахтум) 47, 50, 51, 83, 92
 Акарнания 217
 акарнанци 207
 акацири 13
 Аладар, магистър 168
 алани 11, 25, 63, 207
 Алба Булгарика, Алба Нандур (вж. и Белград) 134, 195, 228
 Алба Регия (Секешфехервар) 207
 Алба Юлия (Дюлафехервар) 270
 Албания 59, 210, 217, 218, 269, 270, 272
 албанци 189, 273
 Алберик 149
 Алберт фон Хабсбург, унг. крал (1437—1439) 270, 271
 Албрехт I фон Хабсбург, герм. император (1298—1308) 204
 Алдемариско 262
 Александър, бан на Северин 170

- Александър (Асен), севастократор 134, 135, 146, 147, 152, 154, 159, 176
 Александър IV, папа (1254—1261) 169
 Алексей, севаст 138
 Алексей Слав, деспот 149
 Алексей Стратегопул 167, 171
 Алексей I Комнин, виз. император (1081—1118) 97, 104
 Алексей III Ангел, виз. император (1195—1203) 111
 Алексинац 266
 алемани (германци) 100, 167, 169
 Али паша 244
 Алмош, баща на Арпад 26, 27, 40, 41
 Алмош, брат на Коломан 99
 алциагири 13, 14
 Аман, унг. воин 187
 Амедей VI, граф на Савоя
 Ана Комнина 96, 107
 Анастасий, виз. пратеник 29, 41
 Андреа Дандоло 218
 Андрей, унг. комит 186
 Андрей I, унг. крал (1046—1060) 95, 105, 106
 Андрей II, унг. крал (1205—1235) 117, 122—124, 131—135, 147
 Андрей III, унг. крал (1290—1301) 202, 223
 Андрей от Рагуза, съдия 236
 Андроник, син на Мицо 183
 Андроник (I) Комнин, упр. на Ниш, виз. император (1183—1185) 101, 128
 Андроник II Палеолог, виз. император (1282—1328) 175, 189, 190, 201, 207, 208, 214, 226, 227
 Андроник III Палеолог, виз. император

- (1328—1341) 214, 228, 229
 Андроник IV Палеолог, виз. император (1376—1379) 243
 Андрониковци 213, 214
 Анжуйци 175, 189, 196, 197, 201, 202, 204, 208
 Анна Арпадина, дъщеря на Бела IV 157, 162, 181, 192
 Анна, дъщеря на епирския деспот Михаил II 167
 Анна, дъщеря на Стефан V, съпруга на Андроник II 189
 Анна / Мария (вж. Мария / Анна) 5, 136, 164
 Анна, съпруга на цар Иван Срацимир 254
 Анна-Неда, съпруга на цар Михаил III Шишман 213
 Анна Савойска, виз. императрица 217, 235
 Анна-Теодора, дъщеря на Иван II Асен 164
 Анна Тертер Асенина 183, 203, 206, 224, 226
 Аноним 6, 26, 27, 44—55, 58, 65—68, 88, 89
 Анонимна османска хроника 265
 Анонимно описание от 1308 г. 206, 209, 226
 Анри, лат. император (1206—1216) 149

- Бабадаг 188
 Баба Новак 294
 Бабенберги 167
 Бавария 210
 баварци 29
 Балкан 61, 159, 175, 203, 215, 234—236, 239, 240, 251, 260—263, 266, 269, 280, 294
 Балкани, Балкански полуостров 26, 59, 63, 64, 77, 78, 110, 115, 118, 125, 126, 132, 133, 145, 146, 156, 165, 173, 175, 204, 232, 270
 Банат 13, 48, 49, 53, 67, 69, 81, 83, 84, 239, 270, 296
 Бардолай, татарски хан 143
 Бари 57, 78
 Барканча (дн. Берковица) 294

- Ансберт 110, 116
 Антоний, проедър и синкел на Туркия 105
 Антоний Бонфини 55, 94, 199, 240, 273, 275, 277, 286, 287
 Анхиало (дн. Поморие) 174, 237
 Апенински полуостров 69
 Апокавк 217
 араби 59, 89, 96, 169
 Арагон 201
 арагонци 275
 Аркадиоупол (дн. Люлебургаз) 79, 80
 арменци 207
 Арнулф 27—29, 33, 41
 Арпад 26—28, 40—43, 46, 48, 51—54, 58, 68
 Арпади (Арпадска династия) 53, 132, 154, 157, 191, 204
 Арцибашево, Рязанска обл. 19
 Асен I (вж. и Иван I Асен) 111
 Асеновци 110, 113, 132, 152, 159, 165
 Ателкузу (Етелкъоз) 18, 24—28, 31, 35—39, 41, 43, 48, 56, 68
 Атила 13, 36
 Атика 74, 86
 Атина 167
 Ахелой 59—61, 63, 64
 Ахридос 176
 Ашикпашазаде 265

Б

- Басараб (Йоан / Иванко), влашки воевода (1310—1352) 210—216, 218, 229
 Бату, татарски хан 143
 Бач 103, 130
 Бачково 148
 башгирди (маджари) 143
 Баязид I, тур. султан (1389—1402) 245—248, 257, 260—262
 Баянови българи (вж. и черни българи) 11, 16, 23
 Бдин (вж. и Видин) 216, 218, 260
 Бегей, р. 53, 59
 Безименна българска летопис (вж. и Българска анонимна хроника) 249, 281
 Бела, дук на Мачва и Босна, син на Ростислав и Анна 162, 181, 183, 189, 192
 Бела, дук на Славония, син на Бела IV

* Показалецът съдържа лични имена (на исторически личности и извори), географски и народностни названия (без българи и унгарци/маджари)

162, 163
 Бела III, унг. крал (1173—1196) 48, 103, 110—116, 121, 125, 128
 Бела IV, унг. крал (1235—1270) 122, 132, 134, 135, 138—143, 147, 149—151, 154—157, 161—164, 167, 169, 172, 177, 181, 183, 189, 190, 192, 202
 Белаур 215, 216, 230
 Белград (Алба Булгарика, унг. Нандорфехервар) 52—55, 58, 72, 74, 93—104, 107, 111—120, 123, 125, 127, 129, 134, 155, 156, 169, 177, 181, 195, 209, 210, 223, 224, 227—229, 233, 268—271, 277, 278, 284, 293
 Белградска област 9, 80, 106, 110—112, 117—126, 130, 132—135, 146, 147, 155, 156, 166, 177, 192—195
 Белово 297
 Белоградчик (вж. и Фейервар) 236, 238, 259
 Беневент 174
 Бенедикт XI, папа (1303—1304) 204, 205
 Бенедикт XII, папа (1334—1342) 217
 Бенедикт, еп. на Белград 223
 Бенедикт Химфи 236, 238—242, 252, 254, 255
 Берек 194
 Беренге д'Ентенса 207
 Берке, татарски хан 188
 Бернат де Рокафорт 207
 Бернолд 96
 Бертрандон де ла Брокиер 268, 269
 беси, боси (вж. и кумани) 199
 Бехайм 275, 288
 Бистрица, р. 91
 Битоля 101
 Бихач 262
 Бихор (дн. Бихария) 11, 51, 52
 блатненци 42
 Блатно (дн. Балатон) 33
 Близкия изток 222
 Богданско (Молдова) 300
 богомили 169
 Богомир, унг. пратеник 152
 Бодрог, р. 51
 Бодуен II, лат. император (1240—1261) 141, 174
 Борач 245, 270
 Борил, бълг. цар (1207—1218) 5, 7, 9, 10, 65, 122—126, 131
 Борис I / Михаил I, бълг. хан / княз (852/864—889) 33, 38, 50
 Борич, босн. бан 101
 Борсова (Боршова) 51
 Боруй (дн. Стара Загора) 250, 254
 Босна 86, 93, 94, 102, 144, 156, 157, 162, 163, 169, 181, 192, 193, 199, 210, 233, 240, 262, 264, 265, 269, 282, 293
 босненци, бошнаци 101, 169, 261, 262, 273
 Босфор 226, 265
 Бохемия (вж. и Чехия) 169, 261
 Бояновски поменик 187
 Браничево (унг. Боронч, дн. Костолац) 93, 97—101, 104, 111—120, 123, 124, 127—131, 134, 169, 181, 192—194, 245, 264, 270
 Браничевска област 5, 9, 80, 110—130, 135, 146, 156, 166, 191—195, 199—201, 219, 253, 268, 270, 274, 278
 Браничевско банство 200
 Браничевско княжество 192, 233
 Браничевско-Кучевско банство 193
 Братислав, блатненски княз 33
 Брацлав, славонски княз 43
 Брашов (унг. Брашо, нем. Кронщад) 267, 283
 Брундизиум (вж. и Браничево) 100, 116, 134
 Буда 98, 118, 235, 267, 285
 булари (българи) 143
 Бундин (вж. и Видин) 50
 Бургас 9
 Бургаско езеро 61
 бургундци 275
 Бурундай, татарски темник 188
 Бусико, фр. маршал 247
 българи-есегел 21
 Българска анонимна хроника (вж. и Безименна българска летопис) 246, 248
 Българска клисура (Траянови врата, Ихтимански проход) 54
 Българска патриаршия 136

В

Вазил порта (Василски порти), проход 53, 54
 Валандар 60—62
 Валериан дьо Ваврен 276
 Валона 61
 Вардар, р. 91
 вардариоти 82, 93
 Варна 9, 237, 239, 257, 272, 275, 276, 286
 Варненско 187
 Василий, архиеп. на Търново 119
 Василий I, виз. император (867—886) 57, 58
 Василий II, виз. император (976—1025) 77, 82—84, 90, 91, 93, 95, 97, 118
 Василий, руски княз (XIII в.) 189
 Вац 133
 Велбъжд (дн. Кюстендил) 114, 212, 213, 215, 218
 Велики Преслав 35, 61, 73, 82, 89—91, 159, 163, 172, 179, 198
 Велико Търново (вж. и Търново) 187
 Велт (вж. и Девелт) 61, 62
 Венециански аноним 179
 венецианци 118, 159, 160, 163, 165, 175, 179, 207, 218, 225, 226, 231, 233, 243, 275
 Венеция 98, 127, 160, 173, 201, 205, 207, 208, 214, 218, 219, 227, 231—234, 243, 257
 Верия 82
 Виа Игнация 78
 Виа милитарис (Виа Сингидунум) 54, 72, 76
 Видин (вж. и Бдин, Бундин, Бодон) 5, 7, 48, 65, 67, 84, 90, 91, 96, 97, 103, 104, 111—115, 118, 122, 125, 129, 134—138, 147, 171—174, 186, 188, 196, 198, 199, 216, 218, 219, 225, 235—242, 245—253, 264—267, 271, 281, 288, 290
 Видинска крепост 275, 278
 Видинска област 9, 80, 93, 113, 125, 126, 129, 191, 194, 195, 198, 200—202, 205, 207, 216, 217, 235, 236, 238—242, 248, 269, 271
 Видинско 205, 254, 263, 279, 286
 Видинско царство 7, 9, 174, 175, 196, 198, 235, 240, 248, 257, 281, 284
 Виена 40
 византийци 69, 89, 103, 198, 212, 217, 234, 275
 Византийска империя / Византия 10, 14, 22—26, 31, 33, 37, 46, 51, 56—64, 68, 69, 72—79, 82, 84, 88—90, 94—104, 110, 115, 116, 121, 125, 146, 167, 171—175, 196, 198, 201, 203, 205—207, 211, 213, 217—219, 223, 226, 227, 231—237, 267, 277, 278, 288
 Висарион, бълг. патриарх (1246) 153
 Висконти 269
 Високи Татри 280
 Витербо 174
 Влад Дракул, влашки воевода (1436—1447) 276
 Владимир, бълг. княз (889—893) 28
 Владислав, сръб. княз, син на Стефан Драгутин 206, 209—211, 213, 225
 Владислав Влайку, влашки воевода (1364—1377) 235, 237, 238, 241, 242, 252, 253
 Владислав Добка, унг. воин 235
 Владислав III Ягело (Варненчик) / Уласло I, полски/унг. крал (1434/1440—1444) 6, 271—275, 286, 287
 власи 65, 66, 93, 113, 127, 135, 169, 189, 208—214, 216, 238, 241—246, 253, 255, 263, 265, 271, 275, 282
 Власий, еп. на Браничево 117—121, 130
 Власий, унг. воин 187
 Влахия / Влашко 13, 43, 119, 135, 143, 144, 151, 155, 209, 212, 236, 240—242, 257, 263, 266, 267, 269, 271, 276, 282, 293, 295, 300
 Воден 82
 Войводина 51
 Волга, р. 12, 19, 21, 38
 Волжска България 16
 волжски българи 12, 21, 37, 139, 143
 Врана, манастир 262
 Враца 294
 Втори кръстоносен поход (1147—1148) 100
 Вук Лазаревич 281
 Вукан / Вълкан, сръб. жупан, брат на Стефан Първовенчани 111, 114, 119, 125, 128
 Вукашин / Вълкашин, сръб. крал (1365—1371) 240
 Вуковар 130
 вуругунди 15

Г

Габровница, с. във Видинско 236
 Гаврил Радомир, бълг. цар (1014—1015)
 7, 10, 81, 82, 90, 94
 Галата 275
 Галиполи 232, 233, 243
 Галиция 135, 136
 Геза, унг. княз (970—997) 89
 Геза II, унг. крал (1141—1162) 101, 102
 Гелу 47
 Генуа 219, 232, 234, 256
 генуезци 219, 226, 231—233, 243, 244, 256,
 257
 География на крал Алфред Велики 43
 Георги, магистър 200
 Георги, примикюр 236, 252
 Георги, унг. воин 186
 Георги Акрополит 140, 158, 164, 170,
 176—178, 184, 185
 Георги Амартол 68
 Георги Бранкович, сръб. деспот (1427—
 1456) 268, 274, 277
 Георги Войтех 95
 Георги Музалон 185
 Георги Пахимер 160—165, 171, 179, 184,
 206, 226
 Георги I Тертер, бълг. цар (1280—1292)
 163, 198, 199, 201—203, 220, 223—225
 Германия 54, 72
 Германска империя 269

германци (вж. и немци) 14, 80, 87, 99, 167,
 168
 Ги дьо ла Рош, дук на Атина (1225—1263)
 167
 Гийом Адам 219
 Гийом дьо Вилардуен, княз на Морей
 (1246—1278) 167
 Гимастри, виз. род 22
 Глад 47, 49, 50, 53, 55, 67, 69
 Голям Никопол (вж. и Никопол) 241
 Горна Оряховица 288
 Григорий, бан на Браничево и Кучево
 192, 193
 Григорий, еп. на Северин 142, 152
 Григорий IX, папа (1227—1241) 132, 134,
 139—142
 Григорий, патриарх на Ерусалим 222
 Григорий, унг. бан 173, 187
 Гружа 245
 Гурен, Геврен (унг. Гьоренвар, дн. Гу-
 ра—Вей) 212, 271, 282, 285
 Гълъбец (унг. Голомбац, дн. Голубац)
 245, 268, 269, 274, 278, 281, 283
 гърци 33, 52, 55, 58, 68, 74, 78, 96, 141,
 146, 168—170, 173, 189, 199, 217, 218
 Гърция 51, 53, 63, 167, 168, 170, 171, 173,
 236
 Гюргево 276

Д

далматинци 57, 58
 Далмация 54, 57, 69, 93, 97, 101—103, 118,
 127, 143, 152, 163, 208, 218, 262, 269,
 284, 293
 Дан I, влашки воевода (1383—1386) 243
 Дан II, влашки воевода (1420—1431) 267
 Данило, сръб. архиеп. 200, 211, 213, 223,
 227
 Дебрене, с. в Добричко 35
 Девелт (дн. Дебелт, Бургаско) 61—64
 Девол 137
 Дежево 223
 Дерш, унг. воин 184
 Джентиле, кардинал 206, 208
 Димитър, жупан 9
 Димитър Палеолог, деспот 267
 Димотика (дн. Дидимотихон) 137, 217

Динарски планини 54
 Диоклетиан, рим. император (284—305)
 57
 Дионисий Сечи, магистър 212, 213, 229
 Дирахий, Драч (дн. Дурьси) 59, 68, 175,
 189, 218
 Днепър, р. 18, 21, 22, 25, 26, 28, 36, 38, 39,
 66
 Днестър, р. 31, 36—38, 88
 Добрич 9
 Добротица, деспот 238, 243, 248, 255, 256
 Добруджа 31, 32, 42, 188, 245, 260, 264,
 300
 Добруджанско деспотство (княжество)
 239, 243, 244
 Добруджаоглу (вж. и Иванко Тертер) 244
 Долни Дунав 13, 15, 16, 21, 30, 135, 267,

268, 271

Доминик, архипрезвитер, легат 117
 Дон, р. 12, 15, 19, 21, 22, 25, 38—40, 66
 Доростол, Дриста, Дръстър (вж. и Си-
 листра) 30, 32, 80
 Драва, р. 115
 Драгутинова държава 223
 Дрина, р. 86, 181
 Дриновски поменик 224
 Дробета Турну-Северин 58
 Дубницка хроника 55, 239
 Дубровник (вж. и Рагуза) 156, 157, 196,
 210, 214, 218, 240, 252, 268
 Дубровнишка грамота 132, 134, 138, 149
 Дубровнишка република 236
 Дука 277, 278, 290

Дуклянски презвитер 74
 Дуранкулак, с. в Добричко 35
 Дунав, р. 28—35, 37, 39—43, 46, 48, 49—
 53, 58, 64, 66, 74—77, 93, 96—103, 116,
 120, 121, 127, 129, 136, 138, 143, 144,
 155, 181, 193, 198, 202, 209, 216, 219,
 226, 232, 235, 241, 244, 246, 248, 259,
 264—266, 269—271, 276, 278, 281, 290,
 293—295, 300
 Дунавска България 21, 143
 Дунавска делта 31, 61, 82, 188
 Душаново царство 250
 Дъмбовица, р. 238
 Дърман 5, 192, 193, 199, 200, 219
 Дюла, унг. принц в Трансилвания (X в.)
 92

Е

Ебервин 104
 Евгубий, еп., папски легат 223
 Евреноз бей 247
 Европа 15, 27, 45, 67, 163, 232
 Европейски Югоизток 203, 212, 232, 233,
 271, 275, 291
 Еврос, р. (вж. и Марица) 140
 Егидий, бан на Мачва и Босна 193
 Егидий, капелан 134
 Егидий, магистър 173, 187
 Египет 222
 египтяни 76
 Еймон 235
 Елада 86
 Елена, дъщеря на епир. деспот Миха-
 ил II 167
 Елена, съпруга на Стефан Душан 216
 Елена, съпруга на Стефан Урош I 196
 Елена Асенина, съпруга на Теодор II
 Ласкарис 136, 164
 Елизабет, втора съпруга на Ладислав IV
 202

Елизабет (Куманката), съпруга на Сте-
 фан V 189, 199
 Емерик, унг. крал (1196—1204) 111, 114,
 115, 117, 119, 121, 122, 125—128, 130
 Емерик, унг. принц, син на Стефан I 94
 Емерик Бубек 262, 264
 Емона 256
 Емос (вж. и Балкан) 140
 Енгелберт, граф 116
 Еней Силвий Пиколомини 273, 275
 Епир 169, 173, 201, 207, 217
 Епирско-Солунско деспотство (импе-
 рия) 137, 150
 епирци 132, 137, 138, 145, 150, 152, 167,
 168
 Ердевулу (Трансилвания) 50
 Ески (вж. и Боруй, Стара Загора) 254
 Ескориалска тактика 90
 Естергом 108, 139, 202
 ести 13
 Ефрем 150

Ж

Жан дьо Бриен 136, 137, 149
 Ждрело 199, 200, 245
 Железни врата 58, 270, 271
 Жерар дьо Стрем 148
 Житие на св. Атанасий Атонски 75, 82,
 90

Житие на св. крал Стефан 84
 Житие на св. Лука Нови Стирийски 74
 Житие на св. Симеон Синайски 104
 Житие на св. Симеон от Стефан Първо-
 венчани 123, 124, 131
 Житие на Стефан Лазаревич 245, 281, 283

Заверган 15
 Загва, р. 52
 Загора 196, 197, 218, 221, 240, 250, 254
 Загорион 114
 Загра (вж. и Загора) 254
 Задар (Зара) 118, 196, 231, 262, 264
 Зайчар 281
 Залцбургски анали 40
 Зарайск, Рязанска обл. 19
 Захарий Ретор 19
 Зеленият граф (вж. и Амедей VI) 236

И

Ибн-Русте 22
 Ивайло (Лохана), бълг. цар (1277—1279) 172, 186, 198
 Иван Александър, бълг. цар (1331—1371) 216—219, 230, 235—237, 239, 240, 250, 251
 Иван Асен, син на Иван Александър 232, 249
 Иван Владислав, бълг. цар (1015—1018) 84
 Иван I Асен, бълг. цар (1186—1196) 111, 112
 Иван II Асен, бълг. цар (1218—1241) 132—146, 149—152, 157, 159, 163—165, 178, 179
 Иван III Асен, бълг. цар (1279—1280) 183, 198, 207, 224
 Иван IV, син на Смилец, бълг. цар (1298—1300) 203
 Иван Срацимир, бълг. (видински) цар (1355/56—1396/97) 239, 240, 242—248, 254—257, 268, 281
 Иван Стефан, бълг. цар (1330—1331) 215, 230
 Иван Шишман, бълг. (търновско-никополски) цар (1371—1395) 240—248, 252, 254, 255, 257
 Иван Русинът 209, 227
 Иванко (Йоан Тертер), добрудж. деспот 243, 244, 257
 Игфон (Бихор) 50
 Изабел (Елизабет) д'Анжу, първа съпруга на Ладислав IV 188, 189, 202
 Изак паша, бег на Смедерево 271
 Изеддин, селдж. султан 188

Земплин (дн.Земун) 99, 101, 103, 108, 116
 Златица 274, 287
 Златна орда 9, 201—204
 Зноймо 270
 Золиом 241
 Золтан 52
 Зомус (Самош), р. 50
 Зонара 79
 Зоя (Карбонопсина), виз. императрица (904—920) 59
 Зоя, виз. императрица (1028—1050) 106

измаелити, измаилтяни 169
 Източна Европа 12, 16, 19, 25
 Източна марка 42
 Източнофранкско кралство 40, 41
 илири 207
 Илирик 199, 277
 Илюстрирана хроника 55, 59
 Имай (Тян Шан) 15
 Инас, унг. наемник 227
 Инокентий III, папа (1198—1216) 115, 117, 119, 121
 Инокентий IV, папа (1243—1254) 143, 145, 150, 152, 155
 Ипекска патриаршия 295
 Ирина (Ларисчанката), бълг. царица (1014—1015) 81
 Ирина Комнина, бълг. царица (1238—1256) 144, 146, 151—154, 159, 163—165, 176, 182
 Ирина Ласкарина Асенина, бълг. царица (1258—1268) 159, 171, 179, 188
 Ирина, съпруга на Йоан VI Кантакузин 217
 Иртиш, р. 17
 Исак, син на Мицо 183
 Исак I Комнин, виз. император (1057—1059) 95
 Исак II Ангел, виз. император (1185—1195) 110, 111, 113, 115—117, 125, 128, 152
 Исакча 188
 Искър, р. 89, 171, 266
 Истър (вж. и Дунав) 15, 30, 96, 140
 Италия 16, 37, 54, 55, 68, 69, 78, 167, 234
 Иштван Бочкай 296

Й

Йоаким, ишпан на Себен 65, 131
 Йоаким, хърв. бан 189
 Йоаким I, бълг. патриарх (1235—1246) 136, 146, 152, 153
 Йоан, бан на Мачва (XIII в.) 193
 Йоан, катепан на Рас 89
 Йоан, митрополит на Туркия 105
 Йоан, син на Сик 187
 Йоан, син на Теодор Чанад 209
 Йоан, унг. воин 187
 Йоан Ангел, бан на Срем 152, 221
 Йоан Вогас 69
 Йоан Каземарински 114, 118
 Йоан Канижай 246
 Йоан Кантакузин (XII в.) 102
 Йоан Кинам 96, 99, 101, 102
 Йоан Мароти, бан на Мачва 247, 261—264, 266, 280
 Йоан Оливер, деспот 230
 Йоан Палеолог, севастократор 167
 Йоан Скилица 30, 75, 78—81, 84, 91
 Йоан Тевтонски, еп. на Босна 142
 Йоан Туроци 55, 96, 99, 240, 246, 272, 276, 286
 Йоан Углеша, деспот 234, 240, 248
 Йоан I Цимиски, виз. император (969—976) 78, 80, 89
 Йоан II Комнин, виз. император (1118—1143) 99, 108
 Йоан III Дука Ватаци, виз. (никейски) император (1222—1254) 145, 164, 176
 Йоан IV Ласкарис, виз. (никейски) император (1258—1261) 170, 171, 185, 189
 Йоан V Палеолог, виз. император (1341—1391) 219, 232—238, 243, 251
 Йоан VI Кантакузин, виз. император (1347—1354) 216, 217, 219, 227, 228, 230, 232, 234, 249
 Йоан VII Палеолог, виз. император (1390) 257
 Йоан VIII Палеолог, виз. император (1425—1448) 267
 Йоан XXII, папа (1316—1334) 210, 214
 Йоаница, пл. 75
 Йоасаф, митроп. на Видин 246
 Йоб, унг. воин 169
 Йоланта (Йолеш), съпруга на Андрей II 124, 131
 Йордан 13, 14, 18
 Йосиф, хаз. каган 61
 Йохан Менестарфер 235

К

кавари 12, 21—23, 37
 Кавказ 39, 61
 Кадан, татарски хан 144
 казълбаши (алевити) 188
 Калан, унг. род 66
 Калиакра 248, 260, 275
 Калиман I Асен, бълг. цар (1241—1246) 144—146, 151—154, 157, 163—165, 176, 182
 Калиман II, бълг. цар (1256) 146, 152, 154, 165, 166, 176, 179, 183
 Калоча 139, 239
 Калоян, бълг. цар (1197—1207) 111, 112, 114, 117—122, 125, 128, 129, 149
 кангар (черкези) 39
 Карамания 244
 Каринтия 167, 168, 169, 210
 Карл III, франкски крал и император (879/881—887) 28

Карол Роберт, унг. крал (1308—1342) 204—206, 208—210, 212, 214, 215, 227—229
 Карпати 11, 26, 27, 36, 53, 58
 Карпатски басейн 26—28, 36, 37, 43, 47, 50, 143
 Катаколон 76
 каталани 205, 207, 208, 226
 Катарина, дъщеря на Стефан V 188, 196
 Католическа църква 206
 Каша, Кашау (дн. Кошице) 293, 295
 Кведлинбург 80, 81, 89
 Кеан Велики 50
 Кеве (дн. Ковин) 53, 115, 116, 120—122, 130, 193, 253, 265, 269, 284
 Киев 23, 26—28, 35, 38, 40, 79, 88, 89, 224
 Киевска Русия 26, 79
 Киоджа 243
 Кира Мария, втора съпруга на Георги I

Тергер 224
 Клара, съпруга на Владислав Влайку 240
 Климент V, папа (1305—1314) 206
 Климент Охридски 28
 Клокотница 137, 138
 Коджа Хюсеин 244, 257
 Кожани 91
 Козяк (дн. Обзор) 256
 Кокирлени, с. в рум. Добруджа 42
 Колидрон 82
 Коломан, унг. крал (1095—1116) 97, 99
 Комитопули 80
 Комнинова династия 98
 Кондолмиери 276
 Кония 244
 Конрад I, герм. крал (911—918) 54
 Конрад III, герм. император (1138—1152) 100
 Константин, син на Иван Срацимир 6, 9, 246, 263—266, 268, 279, 280
 Константин, син на Милутин 211
 Константин, син на Мицо 183
 Константин Диоген 93
 Константин Костенечки 245, 263
 Константин Манаси 42
 Константин Тих Асен, бълг. цар (1257—1277) 159, 160, 163, 165, 166, 170—175, 179, 180, 185, 186, 188, 189, 195—198, 222
 Константин VII Багренородни, виз. император (913—959) 22—26, 31, 35—38, 41, 57—59, 73—77
 Константин VIII, виз. император (1025—1028) 76
 Константин IX Мономах, виз. император (1042—1055) 76, 105, 106
 Константин X Дука, виз. император (1059—1067) 76
 Константин XI Драгаш Палеолог, виз. император (1449—1453)
 Константин-Кирил Философ (св. Кирил) 24, 28, 39
 Константина 99
 Константинопол (вж. и Цариград) 23, 27, 29, 33, 37, 46, 57—64, 68, 70, 72—75,

Л

Лаврентий, магистър 181
 Лаган (Лом?) 238
 Ладислав, магистър 245

78, 83, 91, 93, 106, 112, 116, 132, 136, 139, 155, 156, 160, 163, 166, 167, 170—172, 180, 203, 218, 219, 226, 229, 232, 233, 235, 243, 260, 267, 272, 277, 278, 289, 294
 Кордил 21
 Кордовски халифат 38
 Кориинт, Коринтски провлак, 74, 86
 Космидион 265
 Косово поле 244, 257, 277
 Котел 295
 Котян, куман. вожд 143, 224
 Крагуевац 245
 Кракра 84
 Крагово 267, 283
 Крашо 193
 Кремиковци 291
 Крим 24
 Кримски п-в 25
 Крит, о. 242
 Кричим 149
 Кроватия (Хърватия) 53
 Крум, бълг. хан (803—814) 21, 37
 Крушевац 266, 268, 278, 281, 283
 Кубан, р. 12, 38, 39
 Кубер, син на Кубрат 16
 Кубрат, бълг. хан (603—665) 16
 Кубратова Велика България 11, 12, 17
 Куделин 5, 192, 193, 199, 200, 219
 Кула-Шахин (Шехабедин) паша 271
 Кулонбах (вж. и Гълъбец, Голубац) 268
 кумани 9, 26, 48, 50, 101, 106, 114, 128, 135, 140, 142, 143, 149—151, 167, 169, 184, 189, 198—200, 202, 204
 Кумания 151, 199
 Кунигунда, чешка кралица 181, 183
 Кунчейд, унг. воин 169, 184
 Куриловски манастир 299
 Кусан, унг. вожд 28
 Кутеск, куман. вожд 96
 кутригури 14—16, 18, 19
 Кучево 192—194, 265, 270, 281
 Кучевска област 194
 Кьорьош, р. 37, 51, 59

Ладислав Кан, воевода на Трансилвания 206, 208, 225
 Ладислав Неаполски 262, 264

Ладислав Опелн, палатин 238
 Ладислав I (Свети), унг. крал (1077—1095) 96, 97, 107
 Ладислав II, унг. крал (1162—1163) 102
 Ладислав IV, унг. крал (1272—1290) 188, 189, 193, 194, 196, 199, 200, 202, 224
 Ладислав V (Посмъртни), унг. крал (1445—1457) 277
 Лазар, виз. еп. и пратеник 33, 34
 Лазар, сръб. княз (1371—1389) 244, 245, 257
 Лазар Бранкович, сръб. (Косовски) княз (1396—1410) 281
 Лайкон (вж. и Владислав Влайку) 241
 Лайош I Велики, унг. крал (1342—1382) 233, 235, 236, 238, 239, 241, 242, 252—255
 Лала Шахин паша 254
 Лариса 90
 Ласкариди 170
 Латинска (Константинополска) империя 9, 126, 132, 139, 140, 144, 145, 157, 160, 170, 174, 197, 201
 латинци 124, 126, 132, 133, 136—146, 149, 150, 154, 155, 158—160, 163, 165, 170—172, 175, 178—180
 Лев, руски княз (XIII в.) 189
 Леведий, унг. вожд 26, 41
 Леведия 17, 21, 22, 25, 26, 38, 39, 66

Македония 9, 16, 74, 78, 80—83, 86, 88, 91, 93, 99, 101, 112, 114, 138, 140, 154, 156, 157, 164, 167, 199, 201, 203, 207, 208, 214—218, 233, 240, 246
 Македонска династия 25
 македонци (византийци) 21, 22, 76
 Макрополис (Евксиноград) 275
 Максимилиан, австр. ерцхерцог 295
 Мала Азия 61, 185, 233, 265
 Мала Преспа 108
 Маламир, бълг. хан (831—836) 38
 Малка Скития 13
 Малки Преслав (Преславец) 89
 Мандренско езеро 61
 Мануил, син на Мицо 183
 Мануил Ангел Комнин, деспот и император на Солун (1230—1237) 150
 Мануил Фил 172, 186, 188, 198

М

Мануил I Комнин, виз. император (1143—1180) 65, 101—104
 Мануил II Палеолог, виз. император (1391—1425) 235, 257, 258
 Манфред, крал на Сицилия (1254—1266) 167, 173, 174
 Маргарита, дъщеря на Бела IV 190
 Маргарита, дъщеря на Бенедикт Химфи 242
 Маргарита, съпруга на Исак II Ангел 110, 125, 129, 152, 221
 Мариан Аргир 75
 Марицел 236, 242
 Марицелска легенда 235, 242, 252
 Марица, р. 137, 138, 140, 149, 158, 159
 Мария, дъщеря на Иван II Асен 159, 163—165, 179
 Мария, дъщеря на Мицо 165, 183

Мария, първа съпруга на Георги I Тертер 183, 224
Мария / Анна, дъщеря на Андрей II / съпруга на Иван II Асен 5, 134, 144, 146, 163—165
Мария Асенина, съпруга на Роже де Флор 165, 226
Мария (Кантакузина Палеологина), бълг. царица (1269—1279) 174, 198
Мария Ласкарина, съпруга на Бела IV 132, 147
Марош, р. (вж. и Морус, Муреш) 50, 51, 59, 199
Мархег 169
Марцел, унг. воин 170
Масуди 60—63, 69
Матилда дьо Куртене, съпруга на Йоан Ангел 221
Матко Талоци 284
Мачва 7, 156—159, 162—166, 169, 181, 183, 192—194, 199—206, 209, 210, 213, 214, 217, 227—229, 232, 233
Мачванска област 194, 223
Мачванско банство 204, 269
Мезид бей 271
Мелник 164, 177, 182
Менуморут 47, 50—53, 65
Меотидско езеро (Азовско море) 14
Месемврия (вж. и Несебър) 72, 165, 172, 174, 179, 188, 219, 234, 237, 260, 277
Методий 27, 28
Мехмед Нешри 244, 247, 260
Мехмед I (Кришчи), турски султан (1413—1421) 265, 266, 282, 283
Мехмед II (Фатих), турски султан (1451—1481) 277—279
Мехмед III, турски султан (1595—1603) 294, 295
мешчери 12, 17, 49
мизи 79, 199
Мизия 62, 199, 287
Мирчо I Стари, влашки воевода (1386—1419) 245, 248, 257, 263, 264—266, 280, 282
митрополия Туркия 93
Михаил, деспот, зет на Добротица 243, 256
Михаил, захумски княз (X в.) 59
Михаил, син на Иван III Асен 183
Михаил, син на Константин Тих 175, 197, 222
Михаил, син на Ростислав Михайлович 160, 162, 163, 181
Михаил, унг. воин 187
Михаил Асен, син на Иван Александър 232, 249
Михаил Варкала 31
Михаил Глава 188, 198
Михаил Деволски 81
Михаил (Димитър) Дука Ангел 183, 206
Михаил Палеолог, син на Йоан V Палеолог 235
Михаил I, бълг. княз (вж. и Борис I) 33
Михаил II Асен, бълг. цар (1246—1256) 144, 146, 154, 157—161, 165, 176, 179—183
Михаил III Шишман Асен, Видински деспот, бълг. цар (1323—1330) 182, 207—215, 217, 220, 229
Михаил II (Травъл от Амория), виз. император (820—829) 57
Михаил VII Дука, виз. император (1071—1078) 98
Михаил VIII Комнин Палеолог, виз. император (1261—1282) 164, 167—178, 182, 185, 188—190, 196, 197, 201
Михаил IX Палеолог, син на Андроник II, съимператор (1281—1320)
Михаил II Ангел, епирски деспот (1231—1271) 167
Михай Витязул, влашки воевода (1593—1601) 295
Михай Тот, съдия в Сегед 296
Михалд (дн. Мехадия) 203, 212, 227, 271, 285
Мицо (Мичо, Милчо, Михаил), бълг. цар (1256—1262) 152, 159—166, 170—175, 179—183, 224
Мишколц 295
Мокса 248
Молдова 293
Морава (Ледерата), крепост 95, 106
Морава, р. 89, 91, 113—117, 120, 121, 124—126, 128, 216, 230, 253, 264—266, 269, 270, 278
Моравия 27, 28, 36, 37, 41, 66, 99, 204
моравци 29, 36, 40, 42, 66
Морейска хроника 167—169
Морея 167, 168, 173
Морисиум (Марошвар, Чанад) 50, 51
Морус (вж. и Марош, Муреш), р. 50
Морут (вж. и Менуморут) 50, 65

Мохач 279
Мраморно море 138
Мстислав, руски княз (XIII в.) 189
Мурад I, турски султан (1360—1389) 241, 249, 257, 266

Мурад II, турски султан (1421—1451) 268, 270, 275, 283, 286
Муреш, р. (вж. и Марош, Морус) 37
Муса (Кесиджи), турски султан (1411—1413) 265, 281

Н

Надпис на Рада 297
Надсебен (вж. и Себен, Херманшад, дн. Сибиу) 270, 271
Нарад, граф 112, 113, 125
Неапол 175, 189, 196, 197, 202
Неаполско кралство 174, 196, 205, 221
Недао, р. 13
Неманичи 200
немци (вж. и германци, алемани) 36, 42, 204
Несебър (вж. и Месемврия) 160, 179
Нестонг 104
никейци 132, 136—140, 144, 150, 154—158, 160, 166—172, 178—180, 185
Никея 132, 136, 139—142, 144, 146, 149, 152, 154, 156—160, 166—170, 186
Никита, дук на България (XI в.) 107
Никита Склир, патриций, пратеник 29, 30, 37
Никита Хониат 98—101, 108, 111—114
Никифор Вриенний 96
Никифор Григора 165, 179
Никифор Дука Ангел, син на Михаил II Ангел 206, 226
Никифор Уран 77
Никифор Хумнос 224
Никифор II Фока, виз. император (963—969) 77, 78, 87
Никола от Куршумлия 231
Никола, унг. воин 187

Николай, магистър 189
Николай, палатин 202
Николай, син на Буда 186
Николай Кузански 10
Николай Мистик, Константиноп. патриарх (901—907, 912—925) 59, 63
Николай Обичк 152
Николай Перени, бан на Северин 245
Николай Уйлаки 273
Николай IV, папа (1288—1292) 202, 223
Никопол (вж. и Голям Никопол) 219, 241, 244—249, 259—261, 276, 288, 294
Никополска крепост 275
Никота 96, 107
Никюп, с. във Великогърновско 260
Нир 51
Ниш 54, 93, 96—99, 101, 104, 111—114, 118, 119, 125, 127—129, 264, 269, 273, 290, 294
Нишава, р. 264
Нишка област 112, 113, 115, 117, 125, 126, 128, 129, 218, 266, 268
Нишка църква „Св. Прокопий“ 96
Нишко 125, 268, 272
Новак планина 294, 295
Новиград (дн. Кладово) 269, 275, 281, 282
Нови пазар 288
Ново бърдо 268, 282
Ногай, татарски хан 201—204, 224

О

Об, р. 17
огури 15, 19
Одон от Дьон 100
Одрин (вж. и Адрианопол) 240, 250, 254
Озора 271
Ока, р. 12, 17, 21
Олдамур, куман. вожд 199
Олег, руски (Киевски) княз (882—907) 26, 27, 40

Олпар, Алпар (дн. Тисаалпар) 47, 51, 52
Олт, р. 143, 155, 213, 229
Олтения 155, 156
Омуртаг, бълг. хан (814—831) 21, 50
оногури 11, 12, 14—21, 40, 49
Опурд, унг. вожд 62
Орвието 201
Орден на йоанитите (хоспиталиерите) 155

Оршова (вж. и Урсия) 53, 67, 212, 219, 236, 266, 269, 271
Оряхово 173, 187, 201, 246, 247, 259, 267, 275, 288, 294
Османска империя 266, 292, 293
османци 244
Отвѣдна Сирмия (вж. и Белградска област) 134

Ото Баварски 205
Отокар II, чешки крал (1253—1278) 167, 169, 174, 183, 189, 190
Огон I, герм. крал и император (936/962—973) 75, 80, 81, 89
Отсамна Сирмия (вж. и Срем) 134, 147
Охтум (вж. и Айтон) 50, 67, 69
Охрид 83, 91
Охридски архиепископ 93

П

Павел Бисен от Есдеге 262
Пазарджик 294
Палеолози 170, 173, 175, 203, 207
Панония 14, 16, 18, 28, 30, 33—37, 41, 43, 47—49, 54, 65, 79, 82
Панство (Patrimonium Petri) 75, 97, 125, 126, 130, 134, 137, 139, 141, 144—146, 160, 173—175, 178, 189, 205, 208, 234, 243
Паток 194
Пелагония (вж. и Битоля) 101, 167, 168
перси 57, 93
Персия 39
Перуджа 137, 139, 141
Песнивец 216
Петър, комит, син на Дорог 186
Петър, севастократор 164
Петър, унг. воин 170
Петър Гойникович, сръбски княз (892—917) 59
Петър Орсеоло, унг. крал (1038—1041, 1044—1046) 105
Петър от Рагуза, съдия 236
Петър от Рец 247
Петър Ранзан 62, 63
Петър Химфи 236, 239, 254, 255
Петър Чак, магистър 187
Петър I, бълг. цар (927—969) 6, 45, 48, 71—74, 77, 81, 86, 87
Петър II Делян, бълг. цар (1040—1041) 94, 105
Петър III (Константин Бодин), бълг. цар (1072—1073) 95
печенези 9, 12, 24—28, 35—37, 40, 48, 50, 55, 59—65, 69—72, 77—80, 84, 85, 89, 94, 101, 106
Пирот 264, 267, 278, 283, 286, 290
Пиротско 264, 269, 272

Писание за султан Мурад 287
Плевен 173, 186, 187
Плиска 82, 90, 94, 105
Пловдив (вж. и Филипопол, Финепопел) 72, 74, 78, 98, 103, 108, 148, 149, 159, 250, 281
Пловдивска област 116, 138, 149
Плочник 244
Повесть временных лет 26, 78
Поволжие 11, 16, 21
Погановски поменик 187
Подунавие 30, 47, 142, 201, 216, 281
Пожон (Пресбург, дн. Братислава) 174, 175, 261, 280
Пожонски анали 99
Полша 215
Поморавие 127, 268, 269, 273, 274, 278, 279
Понит, унг. бан 173, 186, 187
Понтийско (вж. и Черно) море 13
Попово 187
Послание на Педиадий 113
Послание на Теодор Метохит 224
Пот Аргир 75
Прага 293
Предкавказие 15
Предкарпатие 37
Преспанско езеро (Голяма Преспа, вж. и Мала Преспа) 99
Приазовие 15, 19
Прилеп 137
Приуралие 12, 14, 16, 19, 21
Причерноморие 15
Прищина 265
Продължител на Георги Монах 75, 84
Продължител на Теофан 72, 75
Прокопий Кесарийски 14
Проливи 219

Пророчества на св. Псевдо-Методий Патарски 76
Пъкунул-луй-Соаре, о. на Дунав 32

Първи кръстоносен поход (1096—1097) 97, 98

Р

Раваница 270
Равна, с. в Шуменско 35
Равно (дн. Чуприя) 123—125, 131
Рагуза (вж. и Дубровник) 57, 196, 236
Радан (Раду?) 242
Радич, бълг. воевода (XV в.) 278
Радомирско 273
Раду I, влашки воевода (1377—1383) 242
Радослав, захумски княз (XIII в.) 156
Разград 288
Раковица 297
Раксин, протовестиарий 216
Раска, Раци, Рашка (вж. и Сърбия) 53, 80, 118, 277
Раска област 89
Растислаличи 233, 253
расци (вж. и сърби) 293
Ратисбона (Регенсбург) 29, 33
Рашид ал-Дин 143
Регина, р. (дн. Ергене в Изт. Тракия, Турция) 158
Регинон 54
Регински мир 157, 159, 179
Рейнолд, магистър 168, 170
Рейнолд, палатин 202
Рикардо, домин. монах 138, 142
Рим 54, 57, 117—119, 136, 138, 140, 142, 145, 152
Римска църква 119, 121, 125, 134, 136, 144, 152, 159, 160, 202, 208, 217
Робер дьо Куртене, лат. император (1221—1228) 149
Ровине 246

Родопи 137, 138, 157, 281
Роже де Флор 207, 226
Роланд, палатин, бан на Мачва 192, 193
Роланд Ратот, бан 182
Роман, бълг. цар (976—997) 81, 83, 91
Роман I Лакапин, виз. император (920—944) 69, 71, 73, 86
Роман II, виз. император (959—963) 76, 77
Роман III Аргир, виз. император (1028—1034) 76, 91
Роман IV Диоген, виз. император (1068—1071) 76
Роман, галички (руски) княз 131
Романия (Византия) 113, 137, 275
ромей 23, 32, 56—59, 71—76, 79, 80, 89, 93, 94, 97, 99, 102, 103, 111, 137, 175, 177, 188, 198, 207, 236, 237
Ростислав Михайлович, бан на Мачва (1254—1262) 5, 7, 9, 10, 157—162, 165, 166, 169, 178—183, 185
Рудолф фон Хабсбург, австр. херцог, син на Албрехт I 204, 205
Румелия 265
румъни, румънци (вж. и власи) 112, 294
Румъния (вж. и Влахия, Влашко) 42, 51, 58, 209, 212
Русе, Русчук 276, 294
Русия 5, 24
руси, рутени (вж. и таври) 27, 35, 36, 50, 63, 72, 77—80, 88, 89, 135, 139, 146, 189, 275
Русокастренска река 61
Рязан 12

С

Сава, р. 49, 52, 58, 64, 74, 86, 96, 99, 101, 103, 113, 115, 116, 125, 199
савири 13, 14, 17
савойци 236, 237
Савоя 234
Саксонски анализ 95
саксонци 65

Салан 46, 47, 50—55, 58, 66
Салвий, еп. на Перуджа 138, 139
Саломон, унг. крал (1063—1074) 95—97
Самош, р. (вж. и Зомус) 50, 51
Самуил, бълг. цар (997—1014) 81, 83, 90—92, 108
Сандал Хранич, дук на Хум (1392—1435)

266, 282
 сарагури 17, 19
 сарацини (вж. и араби) 32, 78, 107
 Саркел (Белая Вежа) 22, 23
 Саръ Салтък 188
 Сасшебеш (Себеш) 270
 св. Адриан 22
 Св. Ахил, о. в Преспанското ез. 108
 „Св. Георги“, манастир в Скопие 83
 св. Иван Рилски 108
 „Св. Никола“, черква 281
 „Св. Петка“, черква 291
 Светополк I, моравски княз (870—894)
 28, 47
 Светослав I Игоревич, руски (киевски)
 княз (945—972) 78—80, 88, 89
 Свищов 288
 Свърлиг 266, 269, 286
 Свърлишко евангелие 198
 Свещена Римска (вж. и Германска) им-
 перия 269, 270, 279
 Северин (унг. Съорен, вж. и Дробета
 Турну-Северин) 129, 134—138, 142,
 152, 155, 163, 194, 212, 235, 265, 269,
 271, 281, 283, 284
 Северинска област 214, 219, 266, 267, 270,
 271
 Северинско банство 135, 136, 138, 146,
 152, 155, 163, 173, 181, 182, 186, 205,
 209, 210, 213—215, 227, 229, 282
 Северно Черноморие 11, 13—16, 21, 24,
 25
 Северски Донец, р. 17, 38
 Сегед, Сегедин 274, 275, 287, 296, 300
 Седмоградско (вж. и Трансилвания) 293
 секеи, секи (сикули, секлери) 11, 51, 65,
 169, 269, 270
 Секешфехервар (вж. и Алба Регия) 202,
 247
 селджуци, селджушки 93, 167, 169, 184,
 188
 Сенеслав 143
 Сент Ендре 285
 Сентгласовар 269
 Сербия 82
 Сердика, Средец (вж. и София) 99, 111
 Серет, р. 39
 Сеченска летопис 248
 Сибир 17
 Сигизмунд Батори, трансилв. княз
 (1588—1598, 1601—1602) 295, 296

Сигизмунд фон Люксембург, унг. крал
 и герм. император (1387/1420—
 1437) 245—248, 258—270, 279—283,
 285
 Сидера 61
 Силвестър II, папа (999—1003) 82
 Силистра (вж. и Доростол, Дриста,
 Дръстър) 187, 244, 245, 256, 257, 260,
 267, 276, 282, 294
 Симеон I Велики, бълг. княз и цар (894/
 913—927) 30—32, 35, 37, 42—46, 48—
 50, 54, 58, 59, 62—64, 68, 71—75, 86, 148
 Симеонова България 26, 40
 Симон, унг. воин 187
 Симон де Кеца 54, 55
 Симона Палеолог 203, 209, 227
 Сирмиум, Срем (унг. Серем, дн. Срем-
 ска Митровица) 58, 74, 93—99, 102—
 106, 115—118, 130, 134, 147, 151, 152,
 194, 199, 221
 Сказание за Железния кръст 32
 Скендербег 277
 скити 15, 60, 69, 76, 79, 140
 Склавония (вж. и Далмация) 269
 Скопие 83, 91, 92, 114, 138
 Славония 43, 162, 262, 264, 284
 славяни 13, 14, 35, 50, 169
 Словакия 280, 293
 Смедерево (унг. Сендрьо) 269, 270, 277,
 278, 293
 Смилец, бълг. цар (1292—1298) 180, 203,
 224
 Смилецова вдовица, майка на Иван IV
 203, 224
 Созопол 219
 Соиу (Шайо), р. 51
 Соко-Баня, Соколец 238, 253, 266
 Солнок 199
 Солун 78, 88, 137, 138, 178, 218, 257
 Софийска (вж. и Средецка) област 125,
 240, 243, 269
 Софийско 93, 125, 272, 278, 279, 287, 291—
 296, 298—300
 Софийско поле 272
 София 54, 91, 95, 97, 99, 103, 108, 125,
 127—129, 147, 243, 244, 256, 267—269,
 273, 274, 283, 286, 291, 293—295, 298,
 300
 Спалатум (Сплит) 53, 58
 Среден Дунав 36, 41, 46, 50
 Средецка (вж. и Софийска) област 80

Средна (вж. и Централна) Европа 13, 16,
 26, 28, 37, 40—42, 47, 53
 Средецка река 61
 Сремска област 74, 80, 81, 86, 93, 95, 96,
 101, 103, 118, 147
 Сремски комитат 261, 262
 Сръбска архиепископия 217
 Сръбско княжество 268, 269
 Сръбско кралство 200, 203, 209
 Сръбско царство 233
 Станимака (дн. Асеновград) 137, 138,
 148, 149, 160, 163, 166
 Станимашки надпис 138
 Стара Велика България (вж. и Кубрато-
 ва Велика България) 16
 Стара Загора (вж. и Боруй, Ески) 254
 Стефан, архиеп. на Калоча 239
 Стефан, бан на Босна 193
 Стефан, бан на Кулчу (Кучево) 194
 Стефан, бан на Северин 182
 Стефан I (Вайк, св. крал Стефан), унг.
 княз и крал (997/1000—1038) 7, 50, 69,
 81—84, 90—93, 95, 97
 Стефан II, унг. крал (1116—1132) 99
 Стефан III, унг. крал (1162—1172) 102,
 103
 Стефан IV, унг. крал (1163) 103
 Стефан V, унг. крал (1270—1272) 105,
 161—175, 181—183, 186, 188—192,
 195—197, 202
 Стефан Батори, трансилв. княз (1571—
 1586) 293
 Стефан Белокане 197
 Стефан Драгутин, сръб. крал (1276—
 1282), бан на Мачва и Босна (1282—
 1316) 188, 189, 196, 199, 200, 202, 204—

206, 208—211, 227
 Стефан Душан, сръб. крал и цар (1331/
 1346—1355) 216—218, 230, 233
 Стефан Лазаревич, сръб. княз и деспот
 (1389/1402—1427) 245, 248, 265, 266,
 268, 282
 Стефан Лозонч, бан на Мачва 245
 Стефан Първовенчани, сръб. велик жу-
 пан и крал (1195/1217—1227) 111, 114,
 119, 123—126, 131
 Стефан Урош I, сръб. крал (1243—1276)
 188, 189, 196
 Стефан Урош II Милутин, сръб. крал
 (1282—1321) 183, 188, 200, 203—211,
 213, 224
 Стефан Урош III Дечански, сръб. крал
 (1321—1331) 203, 210—214, 224—228
 Странджа 61
 Страцмерий (вж. и Иван Срацимир) 239
 Сунад, син на Добука 50
 Сушман (вж. и Иван Шишман) 244
 Сфранцес 245, 277
 сърби 57—59, 72—74, 80, 90, 97, 101, 112,
 126—128, 146, 156, 157, 167—169, 174,
 188, 196, 199—201, 205—210, 213—219,
 228, 229, 233, 238, 244, 245, 259, 263,
 265, 274, 277, 278, 283, 293, 295, 296,
 298
 Сърбия (вж. и Раска, Раци, Рашка) 10,
 51, 53, 59, 73, 111, 114, 119, 123, 124,
 144, 196, 201, 203, 205, 210—214, 229,
 232, 266, 271, 275, 281
 Сюлейман, син на Орхан 232
 Сюлейман I (Челеби), турски султан
 (1402—1411) 264, 265
 Сяр (Серес) 149, 164, 177, 182

Т

таври, тавроскити (вж. и руси) 78, 79
 Тактика на Леон VI 32, 56, 58
 Талоци (Таловац), хърв. род 269, 270, 284
 Тамара, дъщеря на Иван II Асен 159,
 163—165, 177, 179
 Танаис (вж. и Дон), р. 14
 Тата 268
 татари 9, 107, 139—144, 146, 149, 152, 156,
 157, 169, 173, 175, 184, 186, 196, 198,
 200—202, 208—214, 222, 294
 Татикий, началник на вардариотите 107

Твъртко II, босн. крал (1404—1409) 264
 Тевтонски орден 269
 Текуш 194
 Темеш, р. 37, 53, 59
 Темешвар (дн. Тимишоара) 129
 Темско 264
 Тенедос, о. 243, 256
 Теодор Ангел Комнин, епир. деспот и
 солунски император (1215/1224—
 1230) 137, 138, 150
 Теодор Метохит 203, 224

Теодор Светослав, бълг. цар (1300—1321) 203—208, 210, 220, 224—228
Теодор Скутариот 111
Теодор Чанад, бан на Северин 209
Теодор I Ласкарис, виз. (никейски) император (1204—1222) 132
Теодор II Ласкарис, виз. (никейски) император (1254—1258) 136, 158, 164, 165, 178, 185
Теодора, виз. императрица (1042—1056) 106
Теодора, дъщеря на Басараб, съпруга на Иван Александър 216
Теодора, дъщеря на Мицо 183
Теодора, съпруга на Теодор Светослав и Михаил III Шишман 225
Теофан, патриций 74
Тертер (вж. и Иванко, Йоан), добрудж. деспот 243, 256
Тертроба 224
тесалийци 76, 203, 207
Тесалия 197, 201, 207, 217
Тетел (Тител) 51—53
Тибо дьо Сепоа 207
Тирах, печен. вожд 94
Тиса, р. 36, 37, 46, 49—53, 58, 59, 66, 162, 199, 202
Токту, татарски хан 204
Тома от Сплит 132
Томас, граф 117
Томас Глоувър 294
Тополница, р. 274
Торда, унг. воин 166
горки 25
Торна 194
Торништѐе (дн. Панчево) 280
Торнтал 199
Тохун (вж. и Анхиало, Поморие) 237
Тракия 9, 62, 71—79, 88, 112, 136—140, 142, 150, 154—158, 171, 173, 189, 205,

207, 208, 211—213, 226, 229—234, 240, 250, 260, 272, 274, 275, 284
Трансилвания 11, 13, 47—49, 65, 81, 83, 84, 96, 103, 106, 143, 151, 162, 163, 170, 194, 199, 202, 211, 214, 215, 238, 239, 247, 267, 269—271, 296, 298
Трансилванска църква 135
Трансилванско княжество 293, 296
Трапезунд 234, 243
Траянов мост 58
Траянови врата (вж. и Българска клисура) 6, 9, 274
Трети кръстоносен поход (1189—1190) 115, 116, 125
Триадица (вж. и Сердика, София) 114, 128
трибали (вж. и сърби) 207
Триод на поп Дехо от Котел 295
Тристрия 243, 256
Троношка хроника 228
турки (маджари) 16, 18, 22, 25, 30, 31, 35, 56, 59, 60, 63, 76, 79, 87, 93
турци 93, 97, 167, 169, 184, 188, 207, 208, 215, 219, 228, 232—248, 250—252, 256—259, 261, 263, 265—271, 273—278, 282, 283, 293, 294, 296, 298, 300
Тутракан 276
Търново (вж. и Велико Търново) 119, 147, 154, 159, 163, 170, 173, 174, 185, 187, 188, 191, 196—199, 202—204, 211, 213, 215, 219, 222, 225, 227, 230, 232, 236, 237, 242—247, 249, 257, 261—264, 275, 288, 290
Търновски надпис 138
Търновско евангелие 222
Търновско царство 7, 175, 196, 198, 202, 203, 207, 210, 221, 234, 236, 240—242, 244, 247
тюрко-българи 15, 21, 37
Тюркютски (Западнотюркски) каганат 16, 19

У

угри 12, 15, 21, 26, 32, 40, 49, 60, 68, 73
Угрин, бан на Северин 182
Угрин Чак, бан на Мачва 194
Уз, унг. воин 187
узи 25
уйгури 12

Улрих фон Цили, граф 246
Улрих III, херцог на Каринтия 167
ултизури 15
уногундури 16, 20
Урал 38
Урбан, унг. леяр 277, 278
Урбан IV, папа (1261—1264) 173, 181

Урош II, сръб. велик жупан (1131—1160) 101
Урсиа (вж. и Оршова) 50

Упътване за пътуване към Светата земя 219
утигури 14—16, 19, 20

Ф

Файдаш 272
Фейервар (Белоградчик) 236
Филибе (вж. и Пловдив, Филипопол) 254
Филип, бургунд. херцог 263
Филип, логотет 216
Филип Мускес 143, 150
Филип Тарентски, княз на Морея (1313—1317) 210
Филип IV Хубави, френски крал (1285—1314) 205
Филипо Сколари / Пипо Озорай/ Пипо Спано/ Филип Маджарин 265, 267, 268
Филипи 164
Филипопол, Финепопел (вж. и Пловдив) 108, 137, 138, 148, 149
Филотей (Кокин), патр. на Константинопол (1353—1354, 1364—1376) 251

Фируз бей 245
Фландрия 197
Фогаш (Фогараш) 135
Фоджа 197
Фока (Никифор Фока Стари) 30
франки 12, 27, 66, 99, 133
Франко Талоци 284
Фридерик, капелан 253
Фридрих Зайдел 294
Фридрих I Барбароса, герм. крал и император (1152/1155—1190) 116
Фридрих II Хохенщауфен, герм. император (1220—1250) 145, 152
Фружин, бълг. княз, син на Иван Шишман 6, 9, 263, 264, 267, 270, 272, 276, 279, 286
Фулда 34
Фулденски анали 32—34, 40

Х

Хабсбурги 293, 295, 296
хазари 9, 11, 12, 16, 22—26, 38, 48, 50, 76, 109
Хазарски каганат 12, 16, 21, 23, 25, 26, 66
Хазнук (Тьорьокбечей, дн. Стари Бечей) 212
Хайнрих Язомиргот, австр. херцог 103
Хайнрих III, герм. крал и император (1039/1046—1056) 94
Хайнрих IV, герм. крал и император (1056/1084—1106) 106
Халкокандил 265, 266, 271
Ханс Шилтбергер 247
Хасан паша 294
Хатцег 129
Хенче, граф 133
Хернак (Ернах, Ирник) 13, 15
Хилендарски манастир 218
Ход, езеро 199
Холъвник (вж. и Малки Никопол, Турну Мъгуреле) 241, 246, 248

Хонорий III, папа (1216—1227) 147
Хорезм 109
Храм / Харам (вж. и Крашо) 99, 106, 108, 269
Христовол (дн. Кавала) 218
Хроника на Вадинг 152
Хроника на Кнауз 107
Хроника на Самошкьози 294
Хроника от Буда 55
Хроника от Карара 241
Хроника от Нюрнберг 294
Хроника от Сен-Дени 247, 257
хуни 11, 13—15, 22, 76, 79, 111
хуно-българи 15, 16
хунугури (хуно-угри) 13—15, 19
Хуняд 129
хусити 270
хървати 57, 58, 71, 72, 80
Хърватия (Хърватско) 54, 94, 97, 210, 262, 269, 270, 284, 293
Хърсово (дн. Хършова) 294

Ц

Цанц 21
Цариград (вж. и Константинопол) 73
Цезария (Скопие?) 83

Ч

Чак, магистър 166, 183,
Чака, син на Ногай, бълг. цар (1299—1300) 204, 207
Чамурли (Шишманово), с. в Софийско 266
Чанад (вж. и Морисиум, Марошвар) 134
Чепел, о. 51
Червен (до с. Иваново, Русенско) 198
Черна вода (дн. Негру водъ) 42
Черномен (дн. Орменион) 240, 250, 252
Черно море 235, 248, 276
Черноморие 231, 236, 237, 278
Черноморско крайбрежие 175, 234, 239,
260, 289
черни българи (вж. и Баянови българи) 16, 21, 25, 37
Чеслав Клонимирович, сръб. княз (931—960) 73, 74, 86
Честин 245
Четвърти кръстоносен поход (1202—1204) 118
чехи 169, 170, 181, 197, 204, 205
Чехия 99, 261
Чонград 66
Чудото с кръста и с българина 32
Чудото с Климент 32
Чупан, селджушки емир 188

Ш

Шарл VII, френски крал (1422—1461) 276
Шарл дьо Валоа, брат на Филип IV Хубави 205—208, 226, 228
Шарл Мартел, внук на Стефан V, син на Шарл I д'Анжу 202
Шарл I д'Анжу, неап. крал (1266—1285) 174, 175, 188, 189, 195—197, 201, 222
Шаторна 281
Шебештен Тимоди 300
Шехтер 25
Шибан (Кадан?), татарски вожд 143
Шишман (I), Видински владетел (след 1280—преди 1308) 199, 200—202, 205, 208, 224
Шишман (II), син на Михаил III Шишман 216
Шишмановци 7, 207, 209, 225, 226
Шумен 284, 288

Щ

Щирия 167, 168

Ю

Югоизточна Европа (вж. и Европейски Югоизток) 26, 117, 167, 265
Южен Буг, р. 25, 28, 31, 36
Юлиан, домин. монах 138, 142, 149
Юлиан Чезарини, кардинал 273, 275

Я

Ядра (вж. и Задар, Зара) 196
Яков, унг. воин 170
Яков Светослав, деспот (цар на Видин?) 170, 172—175, 185—189, 194—198, 240
Яломица, р. 271
Ямбол, Янбол 244
Янос (вж. и Янош Хуняди) 277
Янош Заполяй 293
Янош Хуняди 5, 6, 9, 271—279, 285—288, 290
Яхья 88, 91

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	5
I глава	
БЪЛГАРИТЕ И УГОРСКИТЕ ПЛЕМЕНА ДО IX в.	11
II глава	
МАДЖАРИТЕ КАТО СЪСЕДИ НА ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ IX в.	21
III глава	
УНГАРСКИЯТ ФАКТОР В ПОЛИТИКАТА НА ЦАР СИМЕОН ОТ НАЧАЛОТО НА X в.	44
IV глава	
БЪЛГАРИ И МАДЖАРИ ПРЕЗ ПЕРИОДА 927—1019 г.	71
V глава	
УНГАРИЯ И БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ ПРЕЗ XI—XII в.	93
VI глава	
РОЛЯТА НА МАДЖАРИТЕ ПРИ ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА (ОТ 80-ТЕ ГОДИНИ НА XII в. ДО 1218 г.)	110
VII глава	
ПОЛИТИЧЕСКИ И ДИНАСТИЧЕСКИ СЪЮЗ (1218—1246)	132
	416

VIII глава	
УНГАРИЯ И ВЪТРЕШНАТА КРИЗА В БЪЛГАРИЯ (1246—1272)	153
IX глава	
РАВНОВЕСИЕ НА СИЛИТЕ (ОТ 1272 г. ДО СРЕДАТА НА XIV в.)	191
X глава	
НАТИСКЪТ НА МАДЖАРИТЕ СРЕЩУ БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIV в.	232
XI глава	
РОЛЯТА НА УНГАРИЯ В ОПИТИТЕ ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XV в.	261
Приложение	
МАДЖАРИ В СОФИЙСКО КЪМ КРАЯ НА XVI в. И ВЪПРОСЪТ ЗА РАЗЧИТАНЕТО И ТЪЛКУВАНЕТО НА КРЕМИКОВСКИЯ НАДПИС	291
СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ	
Извори	302
Историография	311
Периодика	330
ИМЕНЕН И ГЕОГРАФСКИ ПОКАЗАЛЕЦ	332
РЕЗЮМЕ НА УНГАРСКИ ЕЗИК	352
РЕЗЮМЕ НА НЕМСКИ ЕЗИК	382
ро-унгарски отношения...	417

Христо Димитров

**БЪЛГАРО-УНГАРСКИ ОТНОШЕНИЯ
ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО**

Редактор Любов Йонева
Художник Владимир Минчев
Технически редактор Правда Глогинска
Коректор Любов Павлова

Издателски индекс 509
Формат 60×84/16 Печатни коли 26,50+2 к. прил.
Печатница на Академичното издателство „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5
Поръчка № 2070

ISBN 954-430-549-1